

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૫૭૭૫

વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ડૅ૧૧ મં જી

વિષય ૩ - ૩૨૧

કથામંજરી.

(ભાગ પહેલો.)

(સ્નેહનાં વિવિધ દર્શનોની વાતોનો સંગ્રહ.)

—૧૬૬૬૬૬૬૬૬—

સંપાદક અને પ્રકાશક

જીવનલાલ અમરશી મહેતા

સંપાદક “ જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા ”; અમદાવાદ.

—૧૦૦૦૦૦૦— ..

(કૌપીરાઇટ રજીસ્ટર્ડ.)

—◆—

આવૃત્તિ બીજી.]

પ્રત ૨૧૦૦

[ઇ. સ. ૧૯૨૨.

—◆—

અમદાવાદ—દાસગરજોળમાં શ્રી ‘અંબિકાવિજય’ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
પટેલ લક્ષ્મીચંદ હીરાચંદે છાપી.

—◆—

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ઑપીરાઈટ-સંગ્રહ

૮૭૬

૬-૩૩

અનુક્રમણિકા.

કથા.	લેખક.	પૃષ્ઠ.
૧ વેપ-ધારી.	રા. રા. જગનનાથ હરિલાલ પંડ્યા,	૧ થી ૧૪
	બી. એ.	
૨ તારાનું અભિજ્ઞાન.	રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ	૧૫ થી ૨૦
	નીલકંઠ, બી. એ., એલએલ. બી.	
૩ એક રાત્રી.	રા. રા. મહાદેવ હરીભાઈ દેસાઈ,	૨૧ થી ૨૮
	બી. એ., એલએલ. બી.	
૪ અપરિચિતા.	રા. રા. ભગવાનલાલ ગીરજાશંકર ભટ્ટ.	૨૯ થી ૪૬
૫ દોહત.	સ્વ. રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા,	૪૬ થી ૬૦
	બી. એ.	
૬ સુમનનો મંતાપ.	રા. રા. હન્નુલાલ કર્તયાલાલ યાજ્ઞિક,	૬૧ થી ૬૮
	બી. એ., એલએલ. બી.	
૭ લગ્ન.	સૌ. શારદા મહેતા, બી. એ.	૬૮ થી ૭૨
૮ પૈસો કે પ્રેમ ?	રા. રા. ચંપકલાલ એચ. ભગુડીઆ,	૭૩ થી ૮૧
	બી. એ.	
૯ મણી.	રા. રા. વૈકુંઠલાલ શ્રીપતરાય ઠાકોર,	૮૨ થી ૮૯
	બી. એ.	
૧૦ “ગરબાવાળી.”	રા. રા. સુધાકર.	૯૦ થી ૯૮
૧૧ વીસમી સદીની	રા. રા. વૈકુંઠલાલ શ્રીપતરાય ઠાકોર,	
શકુન્તલા.	બી. એ.	૯૯ થી ૧૧૭.
૧૨ વિચિત્ર સ્વયંવર.	રા. રા. બાલકવિ.	૧૧૮ થી ૧૩૭.
૧૩ રેણુકા.	રા. રા. ગોકળદાસ ડી. રાયચુરા.	૧૩૮ થી ૧૫૪
૧૪ પ્રિયબાલા.	રા. રા. ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણ પટેલ.	૧૫૫ થી ૧૬૧
૧૫ સ્નેહ પહેલાં સાન.	રા. રા. મલયાનિલ,	૧૬૨ થી ૧૭૪.
	બી. એ., એલએલ. બી.	
૧૬ લલિત-માધુરી.	રા. રા. જગજીવન કાળીદાસ પાઠક.	૧૭૫ થી ૨૫૮

કથામંજરી-ભાગ બીજો.

(પૃષ્ઠ ૩૦૦ સોનેરી સુંદર બંધાઈ-કિંમત રૂ. ત્રણ)

આમાં વિદ્વાન લેખકોની નીચેની યોદ્ધ વાતો-કથાઓ-૩:—

૧ નિર્મળા (લગભગ ૧૦૦ પૃષ્ઠની પવિત્ર રત્નેહકથા), ૨ શુક્લચરીના બાગમાં શુક્લાત્ર. પારસી સંસારી રત્નેહકથા), બે મૃગનાયક. (આત્મભોગ વડે પરમાર્થ સાધનની કર્ણ કથા.) ૪ મુખી રાજકુમાર. (રા. રા. સવાઇલાલ યુનિલાલ યાસિક, ઉપલીજ કથાના સિદ્ધાંતવાળી કથા.), ૫ એક રમ્મ (રા. રા. પુષ્કરરાવ વામનરાવ મહેતા, એમ. એ. એલએલ. બી.), ૬ મદનનો મનોરથ. (રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે, એમ. એ. એલએલ. બી. ચાલુ જમાનાના ઉછરતા યુવક અને પ્રેમી જીવનનું એક સુંદર દ્રશ્ય.) ૭ નિર્લયતાની મૂર્તિ. (લે. શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્રાચાર્યજી.), ૮ માછીની છાકરી. (રા. રા. ગણાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા.), ૯ ચતુર્મુખ-ચાર મુખનું કૌતુક. (રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ, બી. એ. એલએલ. બી. બુધ્ધિચાતુર્યની અદ્ભુત વાર્તા), ૧૦ બુદ્ધિદાર બંધ. (રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ, બુધ્ધિચાતુર્યની અદ્ભુત વાર્તા), ૧૧ વિચિત્ર વિજ્ઞ. (રા. રા. પુષ્કરરાવ વામનરાવ મહેતા) ૧૨ હીરા માણિકની મોટી ખાણ. (રા. રા. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ.) ૧૩ દુઃખમાંથી સુખ. (સ્વ. રાજકવિ કલાપી.), ૧૪ માતૃ-ભાષા પ્રત્યેના પ્રેમ. (એક બનેલા બનાવની વાર્તા.)

હાસ્ય કથામંજરી-ભાગ ૧ લો.

(કથામંજરીના ત્રીજો ભાગ.)

રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામે લખેલો ઉપોદ્ધાત, રા. રા. મોતીભાઈ નરસિંહભાઈ અમીને લખેલી “ પટેલપોથી ” વિશે પ્રસ્તાવના તથા રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવેનો ‘ હાસ્યરસ ’ વિશેનો લેખ, અને સામાજિક તથા સાહિત્યવિષયક હાસ્યરસિક-કટાક્ષમય ૨૭ વાતો લેખો, વગેરેનો આ અત્યંત રમુજ સંગ્રહ છે. પૃષ્ઠ ૨૫૦ ઉપરાંત. ઝલેજ કાગળ ને સોનેરી નામનું મજાનું ને સુંદર પુઠું. કિંમત રૂ. બે. (પોસ્ટેજ વગેરે અર્થ જુદું.)

લખો:—

જીવનલાલ અમરશી મહેતા; અમદાવાદ.

કથામંજરી; ભાગ પહેલો.

(૧) વેષ-ધારી.

(લેખક:—રા. રા. જગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા, ખી. એ.)

“ હવે તો, શેઠ સાહેબ, આપ કંઈ સમજો તો સાંઝો. આપ આજ કાલ કરતાં એકવીશ વર્ષના થયા. આપના પિતાશ્રીની અઠ-
ળક સમૃદ્ધિ પણ આમ આપ જો વગર વિચાર્યું ખર્ચ કરે જશો
તો ખાતે ખાતે ખૂટી જશે. હજી આપ કંઈ ધંધે પણ વળમ્યા નથી.
પ્રભુ જાણે આપની ઉંમર વધતાં આપની શી દશા થશે તે. “ કુત્તણુ
તમે કુલાબ્યા કેમ કુદ્યા ” એ કવિતા પણ આપે તો ક્યાંય વાંચી
હોય ? બળી આ નવી ચોપડીએ. અમારા વખતમાં તો એવો સચોટ
બોધ અમને એ બુની વાચનમાળાથી મળતો કે આખી હંદગી-
બર અમે યાદ કરીએ છીએ અને ભૂલ કરતાં ચટકીએ છીએ.
તમારે તો નહિ સાન કે જાન, લાવો લાવોની જ વાત છે. હવે તો
સાહેબ, ખર્ચ પૂછો તો હું પણ કંટાળી ગયો છું. મ્હારી અવસ્થા
થઈ તેથી આગળના જેવો લયડો કામનો નથી થઈ શકતો; પણ
શું કરું ? આપના પિતાએ મને આપનો હાથ સોંપ્યો છે, ને એ
મ્હારા અન્નદાતા હતા. એમની કૃપા વડે શેર જાગરી રળી ખાઇએ
છીએ તેથી એમનું લુણ હરામ નહિ થાય. આ દેહમાં પ્રાણ રહેશે
ત્યાં સુધી તો આપની એક પાઈ પણ મ્હારૂં ચાલશે ત્યાં સુધી
બગડવા નહિ દઉં, પણ આપને કંઈ મ્હારાથી ના કહેવાય ? આપ
જણ્યા મણ્યા છો પણ નાણું કેમ સાચવી રાખવું તે હજી જરાએ

શીખ્યા જણાતા નથી, ત્યારે એ તે બહુતર કેવું ? હવે તો કંઈ વિચાર કરો તો સારું. ”

મ્હારો વૃદ્ધ વિદ્યાસુ ગુમાસ્તો આ પ્રમાણે એક વાર બૅચર ખાદ હું તેની પાસે મ્હારી રીત પ્રમાણે નાણાં માગવા ગયો ત્યારે મને સાચા દીક્ષથી ઉપદેશ આપવા લાગ્યો. તેણે મને શિખામણ દીધી હતી તો ઘણીએ વાર, પણ મ્હારા ઉઠાંછળાપણામાં, બુરાનીના જેરમાં, ને ખુશામતીઆઓની ભુરી સોખતમાં, હું અતિ અવિચારી થઈ ગયો હતો; અને પિતાની સમૃદ્ધિ પુષ્કળ છે, તે ખર્ચા ખૂટે એવી નથી તેથી મોજશોખની જે ઈચ્છા થાય તે પૂરી પાડવામાં પાછી પાની શા માટે કાઢવી જેમએ એટલું જ સમજતો હતો. આજ સુધીમાં મ્હેં લાખો રૂપિયાની પુંજમાં પૂજો મૂક્યો હતો-એ બધું ભાન મને કાણુ જાણે ક્યાંથી આ ક્ષણે સ્ફુરી આવ્યું-જ્ઞાનના સંસ્કાર આપોઆપ જગૃત થયા-મ્હારી આંખ અણચિંતરી ઉઘડી. આ પ્રમાણિક માણસ નહિ હોય ત્યારે મ્હારી મિલકતનું શું થશે ? કાણુ તેની સંભાળ રાખશે ? મ્હારું આજ શું છે, ને ક્યાં છે તે પણ હજી મ્હેં જોયું જાણ્યું નથી. મ્હારી જહોળી જગીર ઉપર કાણુ કાણુ ભાડુતો રહે છે-તેમની શી સ્થિતિ છે-કાણુ મદદને પાત્ર છે-કાનાં બાળકોને ઉત્તેજન દઈને વિદ્યા ભણાવવાની મ્હારે જરૂર છે, એ વિશે મ્હેં આજમુધી કંઈ પણ ચિંતા કરી ન હતી. પણ હમણાં-જ જાણે મ્હારું ઘેન ઉતરો ગયું હોય તેમ મ્હારા મુનીમના આ લાખ લાખ રૂપિયાના શબ્દોથી તે બધું મ્હારા સમજવામાં આવ્યું. હું તેની સામે એકાગ્ર દૃષ્ટિથી-અનિમિષ લોચને જેમ જ રહ્યો. મ્હારા મન ઉપર કાંઈક અસર થઈ છે એવું તેને લાગતાં, પોતાનાથી રખેને કાંઈ કડોર વચન કહેવાઈ ગયાં હોય એવી શંકામાં તે બિચારાનું મ્હેં પણ લેવાઈ ગયું ને ગળમળા જેવો થઈ કંઈ ક્ષમાની યાચના કરવા જતો હતો, તેમાં મ્હેં તેને વિનયથી રોકા દીધો ને ઉઘડી તેની ક્ષમા માગતાં કહ્યું કે, “ ભાણુભાઈ ! તમે મ્હારી જેવી સંભાળ રાખી છે તેવી કાંઈ બીજું રાખી શકે એમ નથી. તમે મ્હારા પિતાની મિલકતનું જેવું સંરક્ષણ કાળજીથી અને એકનિશથી કર્યું છે તેવું બીજું કાંઈ કરવાને સમર્થ નથી એ હું સારી રીતે સમજું છું. બીજા ઘણા મુનીમો મ્હેં જોયા છે કે જેઓ

આવી સ્વતંત્ર રિશતિમાં સ્વાર્થ સાધીને ધણીનું બુદ્ધિ દરવામાં ને પોતાનું ઘર ભરવામાં પ.છા હકતા નથી, પણ તમે તો તમારું જીવન આદર્શરૂપ ગાળી મ્હારી સંપત્તિ ભગવાની રાખી છે, એટલુંજ નહિ પણ તેમાં સારી વૃદ્ધિ કરી છે, જેને બદલે વાળવાનું તો રહ્યું પણ તમને દુઃખ ઉત્પન્ન કરીને ઉલટી તમારી ચિન્તા વધારનાર હું નિવડ્યો, ને મ્હારા પિતાએ ઘણો ખર્ચ કરીને મને ઉંચી કેળવણી અપાવી તે પણ બર્થ ગઈ. એ જોઈને હવે મને ધણી શરમ આવે છે. તમે જે બધું કહ્યું તે મ્હાને હિન માટે જ છે અને આજથી હું તમારી સાથે રહીને મ્હારો વહીવટ સમજવા પ્રયત્ન કરીશ માટે તે વિશે નિશ્ચિંત રહેશો. તમારો જેટલો ઉપકાર માનું તેટલો થોડો છે.”

“ભત્તા ભગવાન !” આંખોમાંથી સરતા અશ્રુપ્રવાહ સાથે તે બોલ્યો:—“આ સારો દહાડો જોવાને હું ભાગ્યશાળી થઈશ એવી તો મ્હેં સ્વપ્ને પણ આશા રાખી ન હતી. મ્હારા મ્હોટા શેડે કેવા પરિશ્રમથી આ સંપત્તિ મેળવી છે—તેમણે પોતાની હયાતીમાં કેવી પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરી હતી તે બધું મને તો આંગળીના વેદા પર છે, પણ હવે એ બધું ધૂળધાણી થઈ જશે એ દિહરમાં રાતદિવસ મ્હારું લોહી બળી જતું હતું. પ્રભુ આપને સહાય કરે, અને આપના શુભ હૃદયે પાર પાડે. જુઓને આપણા ભાડુતોમાં કેટલાંક તો એવા ચીંથરેહાલ થઈ ગયા છે કે ચંદેચટ્ટું ભાડું પણ ચૂકવી શકત નથી. રકમ એટલી વધી ગઈ છે કે હવે કંઈ ચાંપતા ઇલાજ લીધા વિના છૂટકા નથી. એમ એકલી દયા રાખે પણ કેમ પરવડે ? આ આપણા મ્હોટા દાકતર પ્રતાપરાયનો એક દિવસ એવો હતો કે જ્યારે એમને ત્યાં દરદીયો માતાએ ન હતા મને સાંભરે છે કે એમના બંગલામાં ઘોડાગાડીની એવી ઠક જમતી કે એમને પાણી પીવાની પણ કુરસદ મળતી ન હતી. તે દિવસ તો એમનો ભર-જીવાની હતી. પણ આજ હવે એમને ખાવાનાએ સાંસા પડતા જણાય છે. બિચારાને બંગલો પણ ધરેણે મૂકવા વારો આવ્યો. આપણે તે રાખ્યો છે ને હવે એ ભાડે રહે છે. પણ અન્નને ને દાંતને વેર જેવું થઈ પડ્યું હશે ત્યાં ભાડુંએ ક્યાંથી ભરી શકે ? દહા કંઈક સુધરશે એવી આશામાં આજ સુધી મ્હેં વાટ જોઈ,

પણ હવે તો છેવટ કંઈક નિકાલ લાવવો જ પડશે. આજ જ હું એમનું ખાતું તપાસતાં તપાસતાં એમની પાસે જવાનું ધારતો હતો તેવામાં આપ પધાર્યા.”

“ મને પણ, ભાણુભાઈ ! એ દાક્તરની હકીકત યાદ છે. ઘણાં વર્ષ ઉપર એ ખંગડા પાસેથી હું નીકળ્યો હતો ત્યારે મને તેની શોભા ધણી જ સુંદર લાગતી હતી. આગળના બગીચામાં વૃક્ષ-વેદી એવી રમીઆમણી જણાતી હતી કે એ ઘડી જઈને એસવાનું મન થતું હતું. ખંગડો પણ તે વેળા તો સારો હતો. ”

“ હતો તો ખરો પણ ભાઈ, મરામત વિના રોજ તેવો રહી શકે ? આજ તો એના ઉપરથી રંગરોગાન બધો ઉખડી ગયો છે, ખારી ખારણાં તૂટી ગયા જેવાંજ છે ને ભોંયતળીઆમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં ખાડા પડી ગયા છે. ખાગ તો સાફ જંગલ જેવો જ થઈ ગયો છે. ”

“ મને, ભાણુભાઈ ! એમ થાય છે કે તમે આજ જવાનું ખંધ રાખો તો ડીક. હું જ જઈને જોઈ આવીશ. આરા જુતા અને નામાંકિત ભાહુતની દશા કાઠપણુ પ્રકારે સુધરે એવું છે કે કેમ તેની તપાસ કરવાની મને ઉત્કંઠા થઈ આવી છે. બહુ દૂર પણ નથી એટલે આજ સાંજે હું ત્યાં પહોંચી જઈશ. ”

“ આપના મનમાં આવી સુસુદ્ધિ તરત ઉત્પન્ન થશે એટલે તો મને ખ્યાલે ન હતો. બસે આપ ખુશીથી પધારો. મોટરની ગોકવણુ હું કરાવું છું. ”

“ ના. એવી કંઈ જરૂર નથી. ટ્રેનમાંથી ઉતરીને હું ત્યાં ચાલતો જ જરા ધાઈ છું, મને એટલી કસરત પણ થશે ! ”

મ્હારી મિહકતની વ્યવસ્થામાં ભાગ લેવાતો આ મને પહેલો જ પ્રસંગ અણચિન્તયો મળી ગયો તેથી તથા હવે હું કાંઈક પણ ઉપયોગી જીવન ગાળી શકીશ એવો વિચાર આવવાથી મને સ્વાભાવિક આનંદ થયો. ચોમાસાની ઋતુ હોવાથી મેં મ્હારો “વૉટર-પ્રુફ” ક્રાટ સાથે લઈ લીધો હતો અને અગમ્ય તરીકે જવાથી ખાતમી વધારે મળી શકશે એમ વિચાર આવવાથી મેં મ્હારા નિયમિત પોશાકમાં પણ કેટલોક ફેરફાર કરી દીધો હતો. દાક્તરને

હું કદી મળ્યો ન હતો તેથી તેઓ મને ઝાળખશે એવી તો કંઈ બીતિ ન હતી. ધણી વર્ષ થયાં એ તરફ ગયેલો ન હતો તેથી માર્ગ પૂછતો પૂછતો હું ત્યાં આવી પહોંચ્યો. પણ તે વેળા વરસાદ જોરથી પડતો હતો ને આકાશ વાદળાંથી ઘેરાઈ જવાની સાથે ગાજવીજ અને કડાકા એવા થતા હતા કે આવા અગત્યના સ્થળમાં જતાં જરા સંકોચ પણ લાગતો હતો. આગમાં પેસતાંજ બહુ અસ્તવ્યસ્ત જણાયું. વર્ષો થયાં કાષ્ટએ તેની સંભાળ લીધી હોય એમ દેખાતું ન હતું તેથી જ્યાં જોઈએ ત્યાં ધાસ અને ઝાડ જંગલી અવસ્થામાં ઉગી ગયેલાં હતાં. કહીકે પુષ્પના છોડ હતા પણ તે નવિ જેવા. સામેથી અંગલો દેખાતાં તેની પણ સ્થિતિ મ્હારા મુનીમે કહ્યા પ્રમાણે જણાઈ મદાન વિશાળ છતાં હવે ટચમચ થઈ રહ્યું હતું. છાપરા ઉપરનાં નળીઆં કહીકે કહીકે ઉડી ગયાં હતાં તેથી અમુક ભાગમાં તો પાણી પડતું હશે એમ સદજ ખ્યાલ થતો હતો. મળવા આવનારને એમના માટે અંગવાની સામેજ એક મંડપ જેવું રચેલું હતું તે સુભાગ્યે કંઈક સારી સ્થિતિમાં જણાતાં તેમાં હું જઈને ઉભો રહ્યો. એટલામાં અંગવામાં મ્હોટા લોક ઉપરના મ્હારી સામેના ભાગની એક ખાલીમાંથી વાહન્ટ અંદર આવતી હશે તેથી તે કાંઈ અંધ કરવા જતું હોય એમ મને લાગ્યું. એક કામળ નાળુક ગૌર હસ્ત માત્ર મંગલ વસ્ત્રવવાનો-કંઈક કૃશ હોય એવો ભાસતો-અહાર આગ્યો, તે તેની સાથે વાદળમાંથી ચંદ્ર ઝમરી નીકળે તેમ પાછળના અંધારામાંથી એક ચંદ્રાનનની પણ મને ઝાંખી થઈ, આવા ભારે વરસાદ ને વાવાઝોડામાં નીચે કાઝ ઉમું હશે એવો સંભવ જ ન હોવાથી અને પોતાને ત્યાં મળવા આવનારનો તો કેવળ અભાવ જ હોવાથી-મ્હારા ઉપર તેની દષ્ટિ પડતાં તે મુખ જરા ચક્રિત થયું હોય-બ્રમરો આશ્ચર્યમાં ઉંચી ચઢી હોય-અને એ કોણ હશે એવો વિચાર તે બાળાના મનમાં સ્વાભાવિક ઉત્પન્ન થયો હોય એમ મને લાગ્યું. બાળા તો હતી એમ મ્હારો ખાત્રી જ થઈ. તેની મુખાકૃતિ પણ રમ્ય જણાઈ, પરંતુ તે કોણ હશે તે ક્યાંથી સમજાય ? બારી વાસતાં વાસતાં એને કંઈ મ્હારા માટે દયાની લાગણી પણ થઈ આવી હશે તેથી વળી એણે અધખોલી કરી અને “આપ અહીં ઉભા રહેશો તો શરડી લાગશે માટે અંદર પધારો ” એવો મનોહર, મધુર શબ્દોમાં મ્હારો સત્કાર

થયો. આવા અણુધાર્યા સમાગમનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થવાથી મ્હારું કુતુહલ વૃદ્ધિ પામ્યું અને બહાર તો બહુ વાર રહી સકાય તેવું હતું જ નહિ તેથી હું દ્વાર બંધી ચાલ્યો. એટલામાં તો એ બાળા નીચે ઉતરી આવી, અને દ્વાર ખોલીને મને નીચી દૃષ્ટિએ નમન કરવાની સાથે આવકાર આપતી આપતી, મ્હારી પાછળ રહી, દ્વાર ખંધ કરીને પાછી આગળ આવી, મ્હારો માર્ગદર્શક બની.

અંગલામાં આ વખતે અંધકાર એટલો બધો થયો હતો કે મ્હારાથી એની મુખમુદ્રા સ્પષ્ટ જોઈ શકાઈ નહિ; પણ એના અંગના મરોડ ઉપરથી, હંસના જેવી ગ્રીવા ઉપર વિરાગતા સુન્દરિત મુખ-કમલ ઉપરથી, એની વસ્ત્ર પહેરવાની ટાપટીપ ઉપરથી, અને મંદ ગતિથી મને એમ થયું કે આ કોઈક સુશિક્ષિત લલના તો હોવી જ જોઈએ. કપાળમાં નાનો સુંદર ચાંચો શોભતો હતો, વસ્ત્રો સાદાં પણ સ્વચ્છ હતાં અને અલંકારમાં માત્ર અણુદૃઢકે પહેરવા પડે તેટલા જ દેખાતા હતા. અંગલાની બીંતોની તથા ભોંયતળીયાની અને ઉપરની છતની સ્થિતિ પણ પ્રત્યક્ષ પુરાવો આપતી હતી કે મુનીમનું કથન અક્ષરે અક્ષર સાચું હતું. બીજા ભાગ કરતાં કંઈક સારી હાલતમાં વચ્ચેનો એક ખંડ મને જણાયો અને દાક્તરને ખેસવાનું પણ ત્યાં જ હશે એવો મ્હારો ખ્યાલ થયો. તે હાલ ખાલી હતો તેથી દાક્તર પોતે કંઈ કામમાં હશે એવું મ્હારું અનુમાન થયું, પણ મને એક પુરશી ખેસવા આપતાં જ તે બાળાએ કહ્યું:—

“ મ્હારા પિતાને આપ કંઈ કામે મળવા પધાર્યા હશે એમ હું સપગ્નું છું, પણ તેઓ તો આજ સવારે એક દરદી તરફથી કોઈ ખોલાવવા આવ્યાથી અહીંથી સાતેક માઇલ દૂર ગયા છે, ને સાંજ સુધીનાં પાછા આવવાનું કહી ગયા છે તેથી હવે આવવા જોઈએ એમ મને લાગે છે. આપ આવી શરદીમાં ચાલ્યા છો તેથી જરા સ્વસ્થ થાઓ. આ હમણું આવશે ” એમ કહેતી તે જરા વાંકી વગી ચાલ્યા જતી હતી તેવામાં કંઈક વિચાર આવવાથી વળી ફરીને જરા હસતે મ્હોંએ મને કહેવા લાગી કે:—“ માફ કરજો હો. આ આવશે એમ મને કહેવું તે કંઈ એની મેજ તો નહિ જ આવે. હું જઇને લઈ આવું છું. ”

“શું કામ તરફી હ્યો છે ? મ્હારે ચાની જરૂર નથી.” એમ કું વિવેક કરવા જતો હતો પણ તે શબ્દો જણે સાંભળ્યા જ ન હોય તેમ એ તો નીચે ઉતરી મઠ અને ઘોડી વારમાં ચાતો સર્વ સામાન પોતાના હાથમાં જ મ્હોટી રક્ષાગ્રીમાં લપ્તને મ્હારો પાસે એણે હાજર કર્યો. તેથીજ મ્હારા સમજવામાં આવ્યું કે તેમના ધરમાં જોકર પણ કદાચ નહિ હોય.

“મ્હારા જેવા એક અજાણ્યાનો આટલો બધો સત્કાર કરવા માટે તમારો ઉપકાર કયા શબ્દોમાં માનવો તે હું સમજી શકતો નથી. તમને મ્હારી દયા આવી ન હતી તો હું કાણુ જણે ક્યાં સુધીએ ખ્હાર બીનામાં ઉભો રહેત. તમારા પિતાને હું મગી ચક્રીય નહિ એ જાણી મને જરા બેદ થાય છે. મ્હારે મ્હારું ઝોળખાણુ તમને હવે આપવું જોઈએ. દિનકરરાય શેકતો હું મિત્ર છું ને તેમનું કામકાજ કરું છું. તેઓ પોને મોજશોખમાં એવા ઉતરી પડ્યા છે કે તેમની જગીરની સંભાળ જાને લઈ શકતા નથી તેથી મને એમ થયું કે હું જ જરા બધે ફરીને કંઈક તપાસ કરી આવું તો ઠીક. તેમના મુનીમ મને કહેતા હતા કે તમારા પિતાના ખાતામાં રકમ સામટી નીકળે છે.”

આ સાંભળતાં તે બાળાના મુખ ઉપર કંઈક દ્રિકાશ આવી ગઈ. એનો ચહેરો લેવાઈ ગયો. પોતાની દુર્જન અવસ્થા કાષ્ઠપણુ પ્રકારે સુધરે એમ ન હતું તેથી આ કરજતો બાર શી રીતે ઝોળા કરવો તેનો કંઈ પણ ઉપાય એને સૂઝતો નહિ હોય અને આ અંતરે જાય તો એને તથા એના પિતાને ઉભા રહેવાનું ધરતી ઉપર સ્થાન ન રહે એ વિચાર એને આવ્યો હશે, એમ મને સમજાયું. એનો કંઈ પણ મદ્દગદિત થઈ ગયો તથાપિ એ કંઈક હિંમત લાવીને બોલી કે:—

“આપે અમારી સ્થિતિ જેવા પધારવાની તરફી લીધી તે માટે હું આપનો આજાર માનું છું. શેક પોતે ધણા વિવેકી છે અને અત્યાર સુધી એક શબ્દે તેમણે કહાવ્યો નથી. અમે સમજીએ છીએ કે અમે તેમનાં ઝણી છીએ, પણ, મ્હારા પિતાની હિંમતવારમાં એમને હવે ઝાઝી કમાણી પણ ક્યાંથી થાય ? પૂર્તિ—

વરથામાં સંચિત કરેલું દ્રવ્ય હૈવ ઇચ્છાથી સદામાં તણાઈ ગયું ને તેની ચિંતામાં ને ચિંતામાં મહારા પિતાશ્રીની પ્રકૃતિ પણ બગડી. હજી એટલું ઠીક છે કે એઓ અવાર નવાર આમ બહાર જઈ શકે છે અને એમની ખ્યાતિ સારી હોવાથી ડાઘ ડાઘ સારો કેસ મળી આવે છે તેથી અમારું શુજરાન માંડમાંડ ચાલે છે. પણ આ બંગલો આવો જર્જરિત થઈ ગયા છતાં અમે તેને છોડાવીને સુધારાવવા માટે કશું કરી શકતાં નથી. મહારા પિતાએ આ વચે નિવૃત્તિ ભોગવવી જોઈએ તેને બદલે તેમને હજી આવો શ્રમ લેવો પડે છે એ પણ દુર્ભાગ્ય જ.”

આમ વાત ચાલતી હતી એટલામાં પાસેના ટેલીફોનમાં કંઈ શબ્દ થયો તેથી એ હઠીને વાત કરવા લાગી અને વાત પૂરી થતાં આવીને ખોલી કે “ એ તો મહારા પિતાનો સંદેશો આવ્યો. તેઓ કહે છે કે દરદીની ઇચ્છાથી આજ તેની સાથે રોકાવું થશે તેથી તેઓ સવાર સુધી આવી શકાશે નહિ. ”

“ હું દીલગીર છું કે મહારે તેમને મળ્યા વિના જવું પડશે. ” મહેં ઉત્તર વાળ્યો.

“ આવા ભારે વરસાદમાં આપ જઈ પણ શી રીતે શકશો ? આપ રોટશનથી ચાલતા આવ્યા તે વેળા તો વરસાદ બહુ ન હોવાથી આપને જણાયું નહિ હોય, પણ તે પાંચ માઇલ દૂર છે અને આટલામાં ડાઘ એવું સ્થળ પણ નથી કે જ્યાંથી વાહનની તજવીજ કરી શકાય. ”

“ પણ મહારાથી આપના આતિથ્ય-સતકારને કંઈ અઘટિત લાલ લેવાય ? ”

“ એમાં અઘટિત શાનું ? નીચે મોંઘીબાઈ છે તે એક ખંડમાં આપને માટે બીજાનું તૈયાર કરી આપશે અને આપ અહીં બોજન લઈને સુખેથી આરામ લેશો. મોંઘીબાઈ આવું હોય છે ત્યારે મારી પાસે જ રહે છે જેથી મને બીક લાગતી નથી. સવાર સુધીમાં તો વરસાદ પણ મને લાગે છે કે રહી જશે ને મહારા પિતાશ્રી પણ આવી પહોંચશે તેથી આપ તેમને મળીને સંધાવશો. થોડા કલાક મને પણ વાતચીત કરવાનો લાલ મળશે. પિતાજી નથી હોતા

ત્યારે એકલાં આ બંધામાં મ્હારો વખત કેમે કરીને નીકળતો નથી. ”

“ મ્હારા માટેની લાગણીને માટે વિશેષ ઉપકૃત છું. તમારી આવી એકાંતવાસની સ્થિતિ જોતાં મને પણ તમારે માટે ધણી અનુકંપા દિપન્ન થાય છે. તમારાં જેવાની સમવડ માટે શેઠ પોતે કંઈ કરતા નથી તે જોઈને મને તેમના વિશે પણ હવે તો કંઈક જુદો જ વિચાર આવે છે. ”

“ ના, ના, તમે એમના મિત્ર થઈને એમને માટે એવું શું બોલો છો ? એ તો ધણા શ્રીમંત છે. વળી વયમાં પણ યુવાન છે. અને એમને તો ખીન્ન ધણાં કામ હોય તેથી અમારા જેવાની વાત માટે ક્યાંથી આવે ! અમે જ કમનસીમ કે બાહુએ પૂરું ભરી શકતા નથી. મ્હારા પિતાને માટે હું મ્હારી જાતનો ગમે તેભોગ આપવાને તૈયાર છું. કાનપણ પ્રકારે એમનો શ્રમ કમી થાય અને અમારી આજીવિકા માટે સારાં સાધન મળે એવી શોધ ધણીએ કરે છું પણ કંઈ સૂઝતું નથી. શેઠ જે દયા કરીને અમને થોડા માસની મહેતલ નહિ આપે તો અમારો સર્વ પ્રકારે વિનાશ જ થશે. ”

“ એના જેવો નિર્દય, અવિચારી ખીજો કાણુ હશે જે તમારા પિતા જેવા વયોવૃદ્ધ અને વિખ્યાત પુરૂષને તથા તેમનાં પુત્રીને આતું કળટ આપે ! ખરેખર, એમને જરા સમજ આપવાની જરૂર છે. તમારા પિતાને કંઈ હવે ધરાડી ઝાઝી ચાલતી નહિ હોય તેથી એ સ્ત્રી રીતે રકમ ભરી શકે ને તમે પણ શું કરો ? ”

“ મ્હારે ચાલે તો હું ગમે તેવો ઉદ્યોગ કરીને પણ નાણાં બેગાં કરે. જરૂર પડે તો મોહોદલે મોહોદલે મ્હારે સંગીત શ્રવણ કરાવીને પણ જે મળે તે કમાઈ લાવું. પણ પિતાજીને હૈયે ધક્કો લાગવા દઉં નહિ. ”

“ અહો ! ત્યારે તો તમે સાઈ ગાઇ જાણતાં હશે જ એમાં શક શો ? તે પિતા એટલી હિંમત ક્યાંથી થાય ? ”

“ હા જી, એમાં છૂપું રાખવા જેવું મને કંઈ લાગતું નથી. મ્હારા પિતાશ્રીને સંગીતનો એટલો બધો શોખ છે કે એમના સારા દિવસોમાં એમણે મ્હોટા મ્હોટા ઉસ્તાદોને રાખીને પોતે તેની તાલીમ લીધી છે અને મ્હારી માતાને પણ એ વિષય પ્રિય હતો તેથી નાન-

પણથી જ પિતાજીએ મને પોતે એ કળાનો અભ્યાસ કરાવ્યો છે અને અમારે બંનેને આ સમયે આશ્વાસન રૂપ પણ એજ થઈ પડેલું છે.”

“ કેવા આનંદની વાત ! ધન્ય છે એ પિતાને અને તમારા જેવી સુપાત્ર પુત્રીને ! પ્રાચીન કાળમાં સંગીત કળાનો અભ્યાસ રાજકુળમાં પણ તો હતો. આપણા મહાકવિ કાલિદાસનાં નાટકો તથા કાવ્યોમાં સ્થળે સ્થળે તે પ્રત્યક્ષ થાય છે. એમની નાવિકાઓ સંગીત તથા ચિત્રકળામાં પરિપૂર્ણ રીતે પ્રવીણ હતી. વળી શ્રી બાલુ-જી જે સ્વેતાને પણ વીણા લઈને શ્રી શંકરની આરાધના કરતી ચિત્રી છે. કાદમ્બરીના સખીગણમાં પણ એ કળાનું જ્ઞાન હોવાનું આપણે જાણીએ છીએ. એ પોતે તો ગંધર્વરાજપુત્રી એટલે એનામઠે તો એ વિદ્યાની નિપૂણતા હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ! મોગલ શહેનશાહોના સમયમાં પણ તેમની શાહજાદીઓ તેનું સાફ જ્ઞાન ધરાવતી હતી અને તેમને હિંચા પ્રકારનું શિક્ષણ અપાતું હતું. તે કાળની રજપૂત કુંવરીઓ પણ સંગીતમાં ઘણી કુશળ હતી. છતાં પછીના સમયમાં એ વિદ્યા આપણા દેશમાં કાણ જાણે કેમ નર્તકીઓને જ સ્વાધીન થઈ ગઈ અને સારા કુળની કન્યા તેનો અભ્યાસ કરે તો લોકો આંગળી કરે એવો કાળ આવ્યો. સુભાગ્યે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તેવો બાધ ન આવ્યો ને તેને લીધે ત્યાં કંઈક એનું ગૌરવ જળવાઈ રહ્યું. વળી કાળચક્રના ભ્રમણમાં એ મનોહર કળાનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાની પ્રીતિ પુનઃ જાગૃત થઈ છે. આજ કાલનાં નાટકો તેનાં કારણોમાં પ્રધાનપદ ભોગવે છે, અને ઈંગ્રેજ પ્રજામાં કુટુંબો એ કળાની કેળવણીને લીધે કેવાં સુખી રહે છે તે આપણે જોઈએ છીએ. તેમની બાળાઓને પણ એ શિક્ષણ જરૂરનું ગણાય છે. તેને લઈને આપણે ત્યાં હવે ગાંધર્વ વિદ્યાલય જેવી સંગીત શાળાઓ સ્થપાઈ છે ને તેનો લાભ આપણી ઉછરતી યુવતીઓ છૂટથી લેવા લાગી છે, એ આપણી સામાજિક ઉન્નતિનું એક શુભ ચિહ્ન મને તો લાગે છે. તમે વાંચ્યું હશે કે હમણાં ઇંગ્લાંડમાં મીસીસ મીડીનાઈ બાટલીવાળા નામની હિંચા કુળની પારસી બાળાએ સંગીત કળાનો અભ્યાસ અતિ હિંચા પ્રકારનો કરીને ત્યાંની ટ્રીનીટી કોલેજમાં અદ્વિતીય નામના સંપાદન કરી છે. તેનું અનુકરણ અન્ય બાળાઓ પણ કરશે એવી હવે તો આશા બંધાય છે. તમારું બાળબાલુ

આજ મને આનામાંથી થયું તેથી તમારા મુજબ પશુ મને જાન થયું. હવે બોજનનો સમય થતાં મુઝીમાં જે તમારી કાજનાં સાક્ષાત્ દર્શન મને થાય તો હું વિશેષ ઉપકૃત થયો ગણાઉં । ”

“ આ વિષય ઉપર આટલી આટલી પ્રીતિ જેમ મને પશુ મળ્યો આનંદ થયો. મહારૂં વાઘ તો જેવું તેવું છે પણ યથાશક્તિ આપની સેવા કરવાનો મને અવસર મળવાથી મને પોતાને હું આગ્યશાળી માનું છું. ”

એમ કહીને એણે પાસેનું હાર્મોનિયમ ઉઘાડ્યું. તેના ઉપરનો દેખાવ તો એણે જણાવ્યું તેવોજ હતો, પરંતુ સારા કારીગરની કસોટી કંઈ જાની રહે તેમ ન હતું. સુર છોડતાં જ એવી ધીર મર્જના સાથે મધુરતા પ્રસરી રહી કે હું તો મુગ્ધ જ બની ગયો. રાત્રિનો પ્રશાન્ત સમય, બારી બારણાં સર્વ બંધ, અને પડ્યો ઉઠે એવો ઉઠો ખંડ; વર્ષાઋતુની શીતલતા, શ્રવણ કરનારમાં હું એકલો જ, અને ગાનારનું દીવ પશુ મને રોઝવાને કેમ જાણે અંદરથી આપો-આપ તલપ મારીને ખૂલતું હોય તેમ—સ્વાભાવિક લજ્જત ત્યજીને એકાક મૃદુ સ્વરને ચારેપાસ આંદોલન કરાવતા લાગ્યું તેથી જોત-જોતામાં આખો ખંડ એ મધુર આલપના સુરથી વ્યાપી ગયો: કંઠની મીઠાશ અલૌકિક હતી, તેની સાથે હાર્મોનિયમના સુરથી એ એકલો સ્પષ્ટ રીતે જુદો પડતો હતો કે બંનેની ખુબી અલગ અલગ શ્રવણેન્દ્રિયને તૃપ્ત કરતી હતી. હાથની ચાત્રાડીની તો વાત જ શી કરું ? આંગળીઓ એવી નરમાશથી—કોમળતાથી—સદ્ધર્મથી—સરલતાથી—સ્વરાથી પડતી હતી—ઉજળતી હતી—ફૂદતી હતી—નાચતી હતી કે વમાડનારને જાણે કંઈ શ્રમ જ કરવો પડતો ન હતો ને તે પોતાની મેળે જ ખંડને ગજવી મૂકતી હતી. ગાનારની દૃષ્ટિ કેટલીક વાર સામેના તેના પિતાના ચિત્ર ઉપર સ્થિર રહેતી, જે વેળા કંઠમાંથી તાન નીકળે જતું—હાથ પોતાનું કામ વગર પ્રયત્ન કરે જતા—અને તે જાણે એવી તો સંગીત નાદમાં લીન થઈ ગયેલી દેખાતી કે અન્ય કોઈ વિષયનું ચિન્તન જ સૂલી જઈને તેનોજ અવશ્ય આનંદ બોગવતી હોય એમ મને લાગતું. રાગ રાગિણીના બેઠનું પશુ એનું જ્ઞાન મને અસાધારણ રીતે ઉત્તમ જણાયું. આવો અશુભાર્યો અસર મને પ્રાપ્ત થયો તેથી મહારા મનમાં પણ હર્ષ માતો ન હતો.

એ ચાર ચીજ થઈ ગઈ તેવામાં તેની દાસીએ અંદર આવી જણાવ્યું કે—“ રસિકા બહેન ! ભોજનસામગ્રી તૈયાર છે. ” તેથી એ વાકિત્ર બંધ કરીને ઉઠી. તેનાં અવયવોને કસરત મળી હતી તેથી કે, તેનાં મનમાં જે કંઈ હોંસ હશે તે પૂરી થવાથી તેના મુખારવિંદ ઉપર કંઈ અવનવો પ્રકાશ-ચળકાટ મને આ વેળા જણાયો. મહારા આનંદનો આવેશ સમી શકે એમ ન હતું તેથી મહારાથી આ વેળા બોલાઈ ગયું કે, “ રસિકા ! તમારા જેવી સુશિક્ષિત બાળાઓ જે ઘેર ઘેર ગૃહિણી પદે વિરાજતી હોય તો આપણો દિંદુસંસાર કેવો સુખમય થાય ? આજ તો સ્ત્રી જાતિના લાવણ્યનું એક અંગ અપૂર્ણ રહી જાય છે—તેની આકર્ષકશક્તિમાં ન્યૂનતા જણાય છે ને તેને પરિણામે પુરૂષો સ્ત્રી જાતિને જે માન ધટે છે તે માન આપી શકતા નથી ને તેમનાં મન નાટકો જોવા તરફ તથા ગોહરગન જેવી નાચિકાઓના જલસામાં મહોટો ખર્ચ કરીને ભાગ લેવા તરફ દોરાય છે. આપણી શાળાઓમાં, પ્રીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં અને ખીજાં વિદ્યાલયોમાં સંગીતને જે સ્થાન મળવું જોઈએ તે મળશે ત્યારે જ આપણા ભાવી સુખનો ખરો ઉદય થશે. તમારા પૂજ્ય પિતાએ તમને આવી સારી ફળવણી આપી તે માટે તેમનો ઉપકાર માનવાનો મને અવકાશ મળશે એ જાણીને મને ખુશી થાય છે, અને મહારા મિત્ર ઉપર મહાર્જુ જે કંઈ જોર ચાલશે તે અજમાવીને તેની પણ આખ ઉધડાવવા હું જરૂર પ્રયત્ન કરીશ એ વિશે ખાત્રી આપું છું.”

ભોજન માટે નીચે જતાં વીજળીનો ઝખકારો એવો ઝેરથી અને અચાનક થયો કે તેથી ગભરાઈને રસિકાથી અનાયાસે મહારા શરીરનો સ્પર્શ થઈ ગયો.

“ માફ કરજો. હું વીજળીથી એવી બહીરં છું કે મહારા સાન ઠેકાણે રહેતી નથી. એક વાર નાનપણમાં અમે નિશાળે ભણતાર હતાં ત્યારે ઓચિંતો ગડગડાટ થવાની સાથે વીજળીનો ગોળો ઝગઝગાટ કરતો અમારા ઓરડાની બીંત તોડીને અંદર એકાએક પડ્યો હતો. તેથી અમે એવાં અંજાઈ ગયાં હતાં ને બીંત તૂટી તેનો અવાજ થયો તથા પથરા પણ નીચે પડ્યા તેથી બહીને એવા દોડાદોડી કરી રહ્યાં હતાં કે હજી પણ તે છાપ મહારા મન પરથી ખસી નથી. ”

“ ખરું કહો છો—ગાળપણમાં મન ઉપર જે અસર થઈ મઈ હોય છે તે મ્હોટપણે જુલુસાતી નથી. ”

વાળુ કરીને હું એની રજા દઈ મ્હારે માટે ઠરાવેલા ઓરડામાં વિશ્રાન્તિ લેવા ગયો અને આજના અસાધારણ હર્ષદાયક બનાવોનો વિચાર કરતો કરતો નિદ્રાવત થઈ ગયો.

સવારે ઉઠતાં જ મને ખમર મળી કે દાકતર આવી પહોંચ્યા છે, તેથી તેઓને કહાતીને હું તેમની રજા મળતાં તેમને મળવા ગયો. તેમના શરીરનો બાંધો કદાવર છતાં દુર્મળ અવસ્થાને લઈને તેમના ગાલ અંદર પેસી ગયા હતા તથા માથાના વાળ સફેત થઈ ગયા હતા. તેમણે મને આવકાર આપવાની સાથે, રાત્રે રોકાઈને પોતાની પુત્રીની સંભાળ લેવા માટે મ્હારો ઉપકાર માન્યો. મ્હેં સામે મ્હારા જેવા અપરિચિત જનને આવી રીતે સમવડ કરી આપ્યા માટે રસિકાને માથે પાડ ચઢાવ્યો અને વાતે વાત નીકળતાં મ્હેં તેમને ધીમેથી જણાવ્યું કે:—“ આપની સાથે મ્હારે મુલાકાત થયેલી ન હતી તેથી તે હકીકતનો ખોટો લાભ લઈને મ્હેં આપને કહ્યું છે તેની હું માફી માગું છું. હું દિનકરાય પોતે જ છું. મ્હારા મુનીમને આજ આ તમારા મકાનના ભાડાની ઉત્તરાત માટે આવવાનો વિચાર હતો, પણ મ્હેં તે અળસાતી દીધો અને આજ સુધી મ્હેં કંઈ મ્હારા કામપર લક્ષ આપ્યું ન હતું તેને માટે મને પચાતાપ ચતાં હું જાતે જ ખરી સ્થિતિ જોવા નીકળી આવ્યો છું. આપના જેવા સુઘ ગૃહસ્થને કેટલી અગવડો ભોગવવી પડે છે તે હું હમણું જ સમજ્યો છું અને હવે આપ ખાત્રી રાખશો કે હું પાછો મ્હારી આંદ્રિસે પહોંચતાં જ આપની સાથના લેખપત્ર સર્વ ફાડી નાંખીશ. આ બંધાને જરૂરનું દુરસ્તી કામ પણ કાલથી શરૂ થઈ જશે અને આપના નિર્વાહને માટે હવે આપને કંઈ ચિંતાનું કારણ રહેશે નહિ. આ બંધો આપનો જ સમજશો. ”

મ્હારા બોલો મ્હારા મ્હોંમાંથી નીકળતા ગયા તેમ તેમ દાકતરનો વિસ્ત્રમ વધતો ગયો. નિરાશાના ગાઠ અધકારમાંથી આશાનો સ્પર્શ આમ અમાનક કમળી ઉઠશે એમ એમણે ક્યાંય પાશું હોય ? એમનું દુઃખ દૂર કરવાને મને તત્પર થયેલો જોઈ એમને આનંદનાં અમુ આવી ગયાં ને એઓ મ્હારે પગે પડવા જતા હતા, પણ મ્હેં એને વારીને કંઈ અલેખ હઈ શાન્ત કર્યા. એમનું હૈયું એટલું તો

ભરાઈ આવ્યું હતું કે એઓ મફત કહે “ પ્રભુ તમારે કસાણું કરો ” એટલુંજ બોલી શક્યા. એમની રજા લઈ હું નીચે ઉતર્યો. રસિકા આ વેળા કેટલાંક પક્ષીને તથા હરિણોને દાણા નાંખતી ખાતમાં ફરતી હતી. એની પાસે જઈને મહેં એને મહેથે પણ મ્હારો ભરમ ભાંગવા માટે ખરી વાત જણાવવા માંડી. ત્યાં એ તો ઉઘડી હસીને કેમ જાણે મ્હારી મસ્કરી કરતી હોય તેમ કહેવા લાગી કે “ઓહો ! આવા ઢોંગી ક્યાંથી ? આમ છગ કરવાનું કારણ તો હું સમજી, પણ આપ ક્યાંથી જાણો કે મહેં આપને તો પ્રથમથી જ ઓગખી કાઢ્યા હતા ? ”

“ મને તમે ઓગખતાં હતાં ? ” આશ્ચર્યથી ચકિત થઈને મહેં સામે પ્રશ્ન કર્યો : “ તે શી રીતે ? ”

“ આપના મુનીએ ટેલીફોનથી મ્હારા પિતાને ખબર આપી હતી કે તેને બદલે આપ પધારવાના છો. પણ પિતાજી તો તે વેળા બહાર નીકળી ગયા હતા તેથી તે વાત તેમને કાને આવી શકી નહિ. આપને મહેં નીચે ઉભેલા જોયા કે તરત જ મ્હારા મનની તો ખાત્રી થઈ ગઈ, પણ આપે જ્યારે વેષ બદલી નાંખ્યો ત્યારે મને પણ એ ઢોંગ સાંગ આવડુ રહેવા દેવામાં કંઈક આનંદ થયો. ”

“ રસિકા ! તમને જોયાં ત્યારથીજ મ્હારા મનમાં તમારે માટે જે પક્ષપાત થઈ ગયો છે તે ખુલ્લો કરવાનો આ અવસર નથી. તમારા સંગીત શ્રવણથી મ્હારું અંતઃકરણ વિશેષ આકૃષ્ટ થયું છે. હિંદુ મુખી ગૃહસંસારનું ચિત્ર મ્હારા મનમાં જે આવેખી રાખ્યું છે તે મ્હારે માટેજ સજીવ કરનાર તમારા જેવું સ્ત્રી-રત્ન મને ખીજું કોઈ ઓગખીમાં આપણી જ્ઞાતિમાં જોવામાં આવ્યું નથી, તેથી તમે જે મ્હારી વિનંતિ સ્વીકારી મને અહીં પ્રસંગોપાત આવવાની અનુજ્ઞા આપશો તો હું મ્હારો તે ઉદ્દેશ સફળ કરી શકીશ. ”

રસિકાનો હાથ આ વેળા ટાળુ જાણે ક્યારથીએ મ્હારા હાથમાં હતો એમ મને જણાયું અને એણે તે ખેંચી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના લજ્જનયમાન મુખે નીચી દૃષ્ટિએ કાંઈ ઉત્તર ન આપ્યો તેથીજ મને મ્હારી માગેલી અનુજ્ઞા મળી ચુકી એમ સમજી હું એનાથી વિખૂટો પડી મ્હારે મકાને આવ્યો. યોગ્ય સમય પછી આજ હું એ કિન્નરકંઠી કન્યાનો કરૂં પ્રહણ કરવાને સદ્ભાગ્યે શક્તિમાન થયો છું એમ કહેવાની કંઈ આવશ્યકતા રહે છે ?

તારાનું અભિજ્ઞાન.*

(લખનાર—રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.)

દરેક ઇન્ડિઆ રેલવે પર ભારે અકસ્માત થયો હતો. રાત્રે બે ટ્રેનો અથગાઇ પાટા ઉપરથી ખસી ગઈ હતી અને બન્ને ટ્રેનમાંના ધણી ઉતારાઓને લયંકર ઇન થઈ હતી.

અકસ્માતના સ્થળની બન્ને તરફ રેશનો આધાં હતાં અને ખચર પહોંચતાં મદદ કરનારા આવી પહોંચે તો વાર થાય એ સ્વાભાવિક હતું. સુભાગ્યે એક ટ્રેનમાંથી કેટલાક ઉતારાઓ સંડીસડામત બહાર નિકળ્યા હતા તેમાંના થોડાક દિગ્ગમ્ભૂત થઈ ન જતાં હિમ્મતથી અને સમયમૂલ્યકતાથી સંકેટમાં પડેલાને બચાવવા અને મદદ કરવા નિકળ્યા. એકલા થઈ ખાસ પ્રયાસ થાય તેમ નહોતું તેથી જોને જ્યાં અનુકૂળ લાગ્યું ત્યાં તેણે જોગ કરવા માંડી.

હરિવિકૃત્તને અને તેની સાથના મંડળને કાંઈ પણ ઇન થઈ નહોતી, અને પોતાનો સામાન પણ ટ્રેનમાંથી બહાર કઢાડી શક્યા હતા. રાત્રિ ઘણી લયંકર લાગતી હતી અને એવે વખતે પોતાના મંડળને મુકીને આધે જવામાં ઘણું સાહસ હતું. તો પણ દયા અને પ્રેરણાકારની વૃત્તિ દાખી શકાઈ નહિ, અને હરિવિકૃત્ત પણ વાગેલાને જોવા નિકળ્યો. લાગેલી ગાડીઓના કકડા, વેરાઈ ગયેલા સરસામાન અને જોદાઈ ગયેલી માટીમાં થઈ આગળ વધવું એ સહેલું નહોતું, અને જ્યાં વચમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે એવા કાંઈ અંતરાય નહોતા ત્યાં વગડામાંનાં ઝાંખરાં તો હતાં જ. એ સહુ ખુંદનો ખુંદનો અને તારાના અજવાળાથી આસપાસ નજર કરતો હરિવિકૃત્ત આગળ વધતો હતો ત્યાં કાંઈ પોતી વસ્તુ પગે અથગાઈ. વાંકા વળાંને જોયું પણ ચરાચર માલમ પડ્યું નહિ તેથી ગજવામાંથી પેટી કઢાડીને દીવાસળી સળગાવી તો કોઈ માણસ બેભાન થઈ પડેલા હતા. એક પછી એક બે દીવાસળીઓ સળગાવી તેને ચહેરા તપાસ્યો, પણ તેના મ્હોં ઉપર એટલે બધે ઠેકાણે રહોરાયું હતું અને વાગ્યું હતું કે મુખાકૃતિ સહેજ

*“જ્ઞાનસુધા” ના સને સને ૧૯૧૯ ના અંક ૧લામાં છપાયેલી.

ઔગખાય તેની નહોતી. પરંતુ તેની પાસે પડેલી પાલડી નજરે પડતાં હરિવિઠ્ઠલો વિશેષ આકર્ષણ થયું. એ માણસ ગુજરાતી તો હતો જ, અને પોતાના પ્રાન્તનો માણસ દેશાવરમાં મળતાં ઉદ્ભવતી પક્ષપાતવૃત્તિને આવે સમયે વિશેષ ઉત્તેજનનું કારણ હતું. ખૂમ પાડી મદદમાં એક બે જણને તેણે બોલાવ્યા અને તે મેલાન થયેલાને પોતાના મંડળને મુકામે તે લઈ ગયો. હરિવિઠ્ઠલની સ્ત્રીએ પુછ્યું, “ આ કાણ ? ”

“ કાણ છે તે ખમર નથી, પણ ગુજરાતનો છે. બીયારાને બહુ વાગ્યું છે, અને કાંઈ એની સંભાળ લે એમ નથી.”

“ અત્યારે તો આપણે એ બીયારાં છીએ અને આપણીએ કાંઈ સંભાળ લે એમ નથી ”

“ ત્યારે આપણામાં એક વધારે. ”

“ પણ આની ઉઠવેક શી રીતે કરીશું ? અહીં રહીશું કે કેમ એનું આપણું પોતાનું તો ઠેકાણું નથી. ”

“ સહુ ઈશ્વરેચ્છા હશે તેમ થશે. આને મદદ કરવાની ફરજ આપણે માથે આની છે તો તે ખુશીથી કબુલ કરો લેવી એ આપણું કામ છે. અગાડી કેમ થશે એ ઈશ્વરના હાથમાં છે. આપણે બન્ને છીએ એજ કેવું નવાઈ જેવું છે ? તારા ! તું આની પાસે બેસ, અને થાય તેની સારવાર કર. ”

ઈજા પામેલા માણસને આપણે તે જ વખતે તારાએ તેને માટે જિજ્ઞાસું પાથરી આપ્યું હતું, અને પોતાની સ્ત્રીની કબજામાંથી કંઈક નિરાશ થઈ હરિવિઠ્ઠલે તારાની દયાવૃત્તિ પર આધાર મુક્યો.

ઈજા પામેલા માણસ માટે તજનીજ થઈ શકે એમ છે કે કેમ તેની શોધમાં હરિવિઠ્ઠલ ગયો. તેની સ્ત્રીએ ‘ સ્ટવ ’ સળગાવી આહ કરવા માંડી. એક બે માણસ નજીકમાં ગામ છે કે કેમ તેની તપાસ કરવા ગયા. સહુ બુદ્ધા બુદ્ધા દામમાં રોકાયા અને તારા તે માંડા માણસના બીજાના આગળ એકલી પડી. તેના દુઃખ પરથી પોતાની દુઃખી દશા તરફ તેના વિચાર ગયા. ભૂતકાળ સાંભર્યો. પાંચ વર્ષ પરની હકીકત તેના મન આગળ તાજ થઈ એનું લક્ષ્ય ફરી ખુલાસીથી થયેલું, તેણે અને તેના પતિએ કેવા આનંદમય જીવનના સંકલ્પ કરેલા અને એ સર્વ સુખનો ભાગ્યોદય એક વીંટીના નજીવા પ્રસંગથી કેવો

અટકી પડ્યો, તેનો અપરાધ ન છતાં ગેરસમજથી પતિનો તેના પર ક્રોધ રાખ થયો, પતિએ તેની નિર્દોષતા ન માનતાં કેવી દીન અવસ્થામાં પીયેર મોકલી દીધી: તે એ સર્વ એક પછી એક ક્રમમાં તારાના ચિત્ત આગળ તાદૃશ ઉત્પન્ન થયું. દુઃખીયારી માને ઘેર કાઢેલાં પાંચ વર્ષમાં બધા દિવસ સરખા જ દુઃખમય ગયા હતા, અને દુઃખ કંઈક વિસરવા માસીમાસા સાથે જાત્રાએ ફરવા નિકળતાં એ હેતુ સફળ થતો નહોતો, તો આવા બચકર અસ્માતમાં હું શા સુખ માટે બચી હજીશ, મારા દુઃખનો અંત આવવાનો આવો સહેલો પ્રસંગ કેમ જટકી ગયો હશે, એ વિચાર તારાના મનમાં ઉદ્ભવવા લાગ્યો. પણ ઈશ્વર પરની શ્રદ્ધાને લીધે એવી કલ્પના ઉચિત નથી. ઈશ્વરને યોગ્ય લાગે છે તે જ થાય છે, અને સમય જતાં તારાએ એ વિચારશ્રેણી મુકી દીધી.

હરિવિકૃલ્લ ઉતારાઓમાંથી એક દાકતરને ખોળી લાગ્યો. તેણે દરદીને દવા આપી, પણ દવા કરતાં સારવારની અને આરામની વધારે જરૂર છે, અને સારી સારવારથી તે જરૂર અચશે એમ કહ્યું. તારાએ માંદાની માવજત કરવાનું શીખવામાં પોતાનાં દુઃખી વર્ષ કાઢ્યાં હતાં અને તારાની સારવાર દાકતરે પસંદ કરી તેથી દરદી તારાનાં હવાલામાં હાયમ રહ્યો. પાસેના ગામમાંથી દૂધ આવ્યું અને દરદીમાં કાંઈક જગૃતિ આવી. પણ દાકતરની આજ્ઞા પ્રમાણે તેને દવા પાઈ ઉંઘાડી દીધો.

સવાર થતાં વધારે સહાયતા આવી પહોંચી. રેલવેના માણસોએ આવી ઈજા પામેલા માણસો માટે માંડવા ઉભા કર્યા. રેલવેના દાકતરો આવ્યા હતા, પણ સારવારની બીજી સગવડ થતાં વાર લાગે તેમ હતું. સાબળ ઉતારાઓ માટે સાંજ સુધીમાં ટ્રેનો આવતી થશે એમ ખબર મળી, પણ હવાલામાં લીધેલા દરદીને સાથે લેવાય ત્યાં સુધી નિકળવું નહિ એમ હરિવિકૃલે નિશ્ચય કર્યો હતો.

કેટલાક કલાક સુધી તો દરદી ઓઢીને સુષ રહ્યો, પણ બપોર પછી તે હોંસિઆર થવા લાગ્યો. હરિવિકૃલે અસ્માતની અને તે પછીની હકીકત તેને ધીમે ધીમે કહી, અને તેની સંભાળ રખાશે એવો તેને દિલાસો આપ્યો. આરામ લઈ સાંજે તે ફરી જાગ્યો ત્યારે તેની મંડતા તકન જતી રહી હતી. સારવાર માટે તે તારા

તરફ ઉપકારવૃત્તિથી જોવા લાગ્યો. તારા તેને ઓસડ પાવા વાંકી વળી હતી એવામાં તે એકાએક બેડો થયો અને બોલ્યો, “કાણુ ? તારા !”

“કાણુ ? તમે—? પણ દાકતરે બેઠા થવાની ના કહી છે.”

તારાએ તેને પાછો સુવાડ્યો. સુષને તે ફરી બોલ્યો, “મને ખ્યાલ નહિ કે અહીં આપણે આવી રીતે મળીયું.”

“કાંઈને પણ એવો ખ્યાલ શી રીતે હોય ? હજી તમને કાંઈએ ઓગળ્યા નથી.”

હાલ એકાએક કાંઈને ખમર આપવી એ તારાને ઠીક ન લાગ્યું તેથી તારા કાંઈ લેવા ગઈ પણ કાંઈને વાત કરી નહિ. તારાની ગેરહાજરી દરમ્યાન જગજીવનને પોતાની પાછત્રી વર્તણૂંક વિશે વિચાર થવા લાગ્યો. તારા તરફનું પોતાનું આચરણ દૂર હતું એમ તેને લાગવા માંડ્યું. પણ વીંટીની હકીકત સાંભરી. પિતાના પૂર્વજને રાજદરબાર તરફથી ઇનામમાં મળેલી વીંટી પિતાએ મરતી વખતે સાચવી રાખ્યા અને વંશપરંપરા કુટુંબમાં રાખવા આપેલી વીંટી તારાએ જ પોતાની કાકીની શીખવણીથી લઈ લીધી, અને ઘણા વખતથી તે વીંટી માટે અદેખાઈ કરતાં પોતાના કાકાને આપી દીધી એની જગજીવનને ખાતરી હતી, અને એવા અપરાધની ક્ષમા કેમ થાય એ વિચાર આવતાં તેની દયાવૃત્તિ દૂર થવા લાગી. એ સર્વ વિસરવા માટે તેણે પાસું ફેરવ્યું. એવામાં તે તરફ પડેલી પાનની નાની પેટી નજરે પડી. લગ્ન પછી એ પેટી પોતે જ તારાને આપેલી એ યાદ આવતાં તેણે ટામત્ર વૃત્તિથી પેટી હાથમાં લીધી અને ઉઘાડી સોપારીનો ભૂકો ફીંદતાં વાળેલો ટામત્ર હાથમાં આગ્યો તે ઉઘાડીને વાંચ્યો. વાંચતાંવાર તેનાં રોમરોમ ઉભાં થયાં અને તરત બેઠો થયો. બેસવું નહિ એ દાકતરની સંજ્ઞા તેને યાદ આવી પણ તેનું ચિત્ત એટલું ઉશ્કેરાય્યું હતું કે સુષને શાંત થવાની ઇચ્છા જતી રહી. એટલામાં તારા આવી તેને જોઈ તેણે ઉદ્ગાર કર્યોઃ

“તારા, એમાં તારો કશો વાંક જ નહોતો. તેં મને કેમ સમજાવ્યું નહિ ?”

“તમે ક્યાં સાંભળતા હતા ? પણ હવે એ વાતને શું કામ સંભારવી ?”

“ મોટામાર્ગની વહુએ મરતા પહેલાં તારા પર લખેલા આ કાગળથી મારી ખાતરી થઈ કે એ વીંટી એણે તને પુછ્યા વિના તારી પેટીમાંથી નેવા લીધેલી અને પછી જોળાજોળ થયાથી તે પાછી આપવાની એની હિંમત ચાલેલી નહિ. પણ છાનાંમાનાં મારા ઈસ્કોતરામાં મુકી દીધેલી. મારા ઈસ્કોતરામાં તો એ કદી હતી જ નહિ અને તારા કાકા પાસે એ ક્યાંથી આવી ? ”

“ મારા કાકા પાસે એ વીંટી છે જ નહિ. તમે જોયેલી તે એ વીંટી જેવી એમણે પોતાના મનના સંતોષ માટે કરાવી છે. કેમકે અસલ વીંટી એમના પૂર્વજને ખરેખરી રીતે મળવા જોગ હતી એમ તેઓ માને છે. તમારો વીંટી જોવાયાનું સાંભળી તમને ચીઠવવા એ નક્કી વીંટી ખાસ કરીને પહેરવા માંડી છે. ”

“ મારા અપરાધની તો તું ક્ષમા નહિ કરે ? ”

“ મારી તે ક્ષમા માગવાની હોય ? એ તો અશ્વટિત છે. ”

એવામાં દરદીનો સામાન ત્યાં આગ્યો. તેણે આપેલી સૂચના પ્રમાણે હરિવિકૃલે તેનો સામાન શોધી કહાડી એકઠો કર્યો હતો. સામાન લાવનાર માણસે કહ્યું, “ ગાડીમાંથી તમારો આ ઈસ્કોતરો ધરી પડતાં તુટી ગયેલો અને તેમાંની ચીજો વેરાઈ ગયેલી તે એકઠી કરી છે. આ ખાનું તુટી ગયું છે તેની હેઠળ તેના પાટીઆની તડમાં આ વીંટી ભરાઈ રહેલી છે. ”

માણસ સામાન મુકીને ચાલ્યો ગયો. વીંટી જોઈને તારા અને જગજીવન રતબ્ધ થઈ ગયાં. આખરે તારાએ મૌનભંગ કર્યો અને તે ખોલી, “ આ એ જ વીંટી. ”

જગજીવને કહ્યું, “ એ જ. ઈશ્વર સર્વ મધુર વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ એક સાથે જ કરાવે છે. આટલાં વર્ષ આ વીંટી આ ઈસ્કોતરાની તડમાં લારાઈ રહી તે અત્યારે જ બહાર આવી ! દુષ્યન્તને તો પ્રથમ વીંટી મળ્યા પછી શકુન્તલાનું અભિજ્ઞાન થયું અને તે પછી ધણે કાળે પશ્ચાત્તાપદુઃખ વેઠ્યા પછી શકુન્તલા મળી આવી. પણ, મને તો વીંટી પહેલાં મારી શકુન્તલા મળી અને વીંટી વગર સહજ જોળખાઈ. ”

મનાયેલાં પતિપત્ની સમક્ષ આપણે વધારે વાર રહેવું ઉચિત નથી.

બીજે દહાડે સવારે જગજીવનને લગભગ આરામ થઇ ગયે હતો. પણ તેણે મ્હોંપર પાટા કાપમ રાખ્યા હતા, અને તેને કાઢી ઓળખી શક્યું નહોતું. બન્ને ટ્રેનના ઉતાડોને પોતપોતાની દિશામાં આગળ મુસાફરી કરવા સારૂ ફેટલેક છેટે બે ટ્રેનો આવી ઉભી હતી. હરિવિકૃલે દરદીને પોતાની સાથે કાશી આવવા કહ્યું. પણ તેણે કહ્યું કે, “હું હવે સાળો થયો છું અને મારા વીમાના ધંધા સંબંધે મારે મુંબઈ વહેલા જવાની જરૂર છે.” માણસો સામાન ઉચકી જવા લાગ્યા એટલે જગજીવને તારાની પેટી પોતાના સામાન સાથે મુકાવી. હરિવિકૃલે આશ્ચર્ય પામી સામું બેસ્યું. જગજીવને કહ્યું, “એ મારી સાથે મુંબઈ આવશે !”

“ એટલે ? ”

“ આપે મને હજી ઓળખ્યો નહિ ? ” જગજીવને મ્હોંપરના પાટા છોડી નાખ્યા અને હરિવિકૃલને પગે પડ્યો. બધી હકીકત કહી જગજીવન બોલ્યો, “ આ અકસ્માત ન થયો હોત તો આપણે એક બીજાની નજીક ટ્રેનમાં પસાર થયાં છીએ એ પણ જાણતા નહિ અને આ વીંટી પણ જડત નહિ. ”

હરિવિકૃલે ઉચું બોલ કહ્યું, “ પ્રભુ ! તારી લીલા અગમ્ય છે ! ”

એક રાત્રી.*

(ડૉ. રવિન્દ્રનાથ ઠાકુરના બંગાળી ઉપરથી ભાષાન્તર કર્તા રા. રા. મહાદેવ હરીભાઈ દેશાઈ.)

સુરખાલા અને હું એક જ નિશાળે જતાં અને વરવહુ રમતાં. સુરખાલાને ઘેર હું જતો ત્યારે તેની માં મને બહુ હાડ લડાવતી અને અમને બંનેને સાથે હિભાં રાખી મનમાં બોલતી, “આહા, બંને કેવાં શાભે છે !”

હતો તો હું તે વખતે બાળક, પણ તે વયનનો મર્મ હું ઠીક સમજી શકતો. બીજા સૌ કરતાં મ્હારો સુરખાલા ઉપર વિશેષ અધિકાર એવો ખ્યાલ મ્હારા મનમાં ઠસી ગયો હતો. અને તે અધિકારમદથી મત્તા થઈ હું તેના ઉપર અનેક પ્રકારના હુકમ બજાવતો અને પજવતો. તે પણ કાંઈ બોલ્યાઆલ્યા વિના મ્હારું કહેલું કરતી, મ્હારું ગાયેલું ગાતી, અને મ્હારી શિક્ષા સહન કરતી. ગામમાં તેના રૂપનાં બહુ વખાણુ થતાં, પણ હું બડંગની નજરમાં તો તે રૂપની કશી ગણના ન હતી;—હું તો કેવળ એટલુંજ જાણતો કે મ્હારી જ સેવા ઉઠાવવાને સુરખાલાએ પોતાને ઘેર જન્મ લીધો છે, અને તેથી હું તેની મને તેટલી હાડછેડ કરી શકું.

મ્હારા પિતા ચોધરી જમીનદારના મુતીમ હતા. તેમની ઇચ્છા એવી હતી કે, મ્હારો હાથ જરા પાકો થાય એટલે જાગીર વડીવટનું કામ શીખવી મ્હને ક્યાંક શુભાસ્તાની જગ્યા આપારી દેવી. પરંતુ મને એ વાત પસંદ ન હતી. અમારા ગામનો નીલરતન કલ્કતા નાશી જઈ, લખતાં વાંચતાં શીખી કલેક્ટર સાહેબનો નાજર થયો હતો. મ્હારા જીવનનું લક્ષ્ય પણ તેટલું જ ઉચ્ચ હતું. કલેક્ટર સાહેબનો નાજર ના માઈં તો જજ અદાલતનો હેડક્લાર્ક થઈશ, એવો મેં મનમાં નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો.

હું હમેશાં જોતો કે મ્હારા પિતા પેલી અદાલતના અમલદારને બહુ માન આપતા. મ્હારા બાળપણથી મ્હને ખબર હતી કે

* “વસંત” વર્ષ ૧૫, અંક ૩ જામાંથી.

નાના પ્રકારની બોટોના ફલફલાદિ, શાકતરકારી, અને કદી કદી ફલ-
દાર નાણાંથી તે દેવોની પૂજા અર્ચના કરવી પડે છે. આને લીધે
અદાસતના ન્હાના સૂના નોકરો તો શું પણ સીપાર્થ સફરાઓને પણ
મેં મ્હારા હૃદયમાં ઉચ્ચ આદરનું સ્થાન આપ્યું હતું. આપણા
અંગાળાના આ પૂજ્ય દેવતા; તેત્રીશ કોટિ દેવતાની લઘુ લઘુ વ્રતન
આવૃત્તિઓ આર્થિક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે તો સિદ્ધિદાતા શ્રી-
મણેશના કરતાં આ દેવો ઉપર આપણા લોકોની શ્રદ્ધા વિશેષ છે;
આથી જ કરીને પૂર્વે જે શ્રીમણેશને ધરાવવામાં આવતું તે આજ
કાલ આ લોકો પ્રાપ્ત કરી નય છે.

નીલરતનના દ્રષ્ટાન્તે મ્હારામાં ઉત્સાહ જન્મત કર્યો અને એક-
વાર અવસર સાધી હું કલકત્તા ઉપડી ગયો. પ્રથમ ગામના એક
ઓળખીતાને ત્યાં રહ્યો. પછીથી મ્હારા વિના તરફથી અભ્યાસ માટે
કાંઈ કાંઈ મદદ મળવા લાગી, અને મ્હારૂં વાંચવા લખવાનું નિય-
મિત રીતે ચાલવા લાગ્યું.

આ ઉપરાંત, હું અનેક સભા સમિતિઓમાં જોડાયો. દેશને
માટે એકાએક પ્રાણ સમર્પણ કરવા જોઈએ, એવો પણ મ્હારે
નિશ્ચય થવા લાગ્યો. પરંતુ કેવી રીતે તે દુઃસાધ્ય કાર્ય થઈ શકે તે
હું જાણતો નહિ, અને કોઈ મદને તેમ કરી બતાવતું એ નહિ.

પણ, આથી કાંઈ મ્હારો ઉત્સાહ ઓછો થયો નહિ. અમે
ગામડીઆ છોકરાઓ કલકત્તાના દોઢડાલા છોકરાઓની માફક સર્વ
વસ્તુઓને હસી કાઢતાં શીખ્યા ન હતા; એટલે અમારી કાર્યનિષ્ઠા
દૃઢ હતી. અમારી સભાના કર્તાદર્તાઓ જ લાપણો આપતા, અમે
તો ઉધરાણાંની ચોપડીઓ લઈ, ખાધા પીધા વિના બગતે તડકે
ઘેરઘેર ફરી બીક્ષા માગતા, રસ્તાની બાજુએ ઉભા રહી 'હેન્ડ-
બિલ્ડો' બેઠેવતા, સહારથજે જઈ ખાંદા અને ખુરશીઓ ગોઠવતા,
અને અમારા નાયકના વિરૂદ્ધ કોઈ એક અક્ષરે બોલતું તો કમર
કસી તેની સાથે મારામારી કરવા તૈયાર થતા. શહેરના છોકરાઓ
આ બધું જોઈ અમને 'બાંગાલ' (પૂર્વ અંગાળાના ગામડીઆ) કહેતા.

કલકત્તા હું આવ્યો હતો તો નાજર થવાને પરંતુ તજવીજ
તો મેઝીની-ગેરિબાદી થવાની કરવા લાગ્યો.

આ વખતે મહારા પિતા અને સુરખાલાના પિતાએ એકમત થઈ સુરખાલાની સાથે મહારા વિવાહ કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. હું પંદર વર્ષે દલકતામાં નારી આવેલો, સુરખાલા ત્યારે આઠ વર્ષની હતી. હમણાં મને અઢાર થયાં હતાં. મહારા પિતા એમ માનતા કે મહારા વિવાહનું વય જાતું જાય છે. પરંતુ મેં તો પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે આખી જીંદગી કુંવારા રહી સ્વદેશને માટે મરવું. પિતાને કહી દીધું કે વિદ્યાભ્યાસ પૂરે. ક્યાં વિના લગ્ન કરીશ નહિ.

એ ચાર માસમાં તો મને ખબર પડી કે વડીલ રામલોચન બાપુ સાથે સુરખાલાનું લગ્ન થઈ ગયું. હતભાગ્ય ભારતને માટે નાણાં ઉધરાવતો હતો, ત્યાં આ વાતની સાથે મારે શું લેવાદેવા હોય ?

મેં એન્ટ્રન્સ પરીક્ષા પાસ કરી; એફ. એ. માં બેસવાનો વિચાર કર્યો હતો તેટલામાં તો મહારા પિતાનું મૃત્યુ થયું. સંસારમાં હું એકલો ન હતો, મહારી સાથે મહારી મા અને બે બહેન હતી. એટલે મહારે કૉલેજ છોડવી પડી, અને ધંધો શોધવો પડ્યો. બહુ પ્રયત્ને નવખાલી જીલ્લાના એક ન્હાના કરખામાં એન્ટ્રન્સ સુધીની એક સ્કૂલમાં મને સેકંડ આસિસ્ટન્ટની જગા મળી. મને લાગ્યું કે, કામ તો બરાબર જોઈતું જ મળ્યું છે; મહારા ઉપદેશ અને ઉત્સાહથી એકે એક વિદ્યાર્થીને ભાવી ભારતનો એક એક સેનાપતિ બનાવીશ.

મહારાં કાર્ય મેં આરંભી પણ દીધું. પરંતુ મને જણાયું કે ભારતવર્ષના દરતાં આવતી પરીક્ષાની તકમારો જખરો છે. વિદ્યાર્થીઓને વ્યાકરણ અને અક્ષરગણિત સિવાય બીજું કંઈપણ શીખવવા જતો તો હેડમાસ્તર ગુસ્સે થતો. એકાદ બે માસમાં મહારા એ ઉત્સાહ ઉડી ગયો.

મહારા જેવા પ્રતિભા વિનાના અનેક જણ ધરમાં બેસી નાના પ્રકારના તરંગો દોડાવે; આખરે જ્યારે કાર્યક્ષેત્રમાં પડી ખાંધ ઉપર ધૂસર લેવું પડે, અને પાછળથી પરાણીના ગોદા પડતા જાય અને યુજીકું અમળાતું જાય તો પણ માથું નીચું રાખી ભોંયનાં ઢેકાં ભાંગવાં પડે, અને સાંઝે જે કંઈ ખાવાનું મળે તેટલાએ નિભાવી લેવું પડે ત્યારે જ તેની બધી નાચકુંડ બંધ પડે છે.

સ્કૂલના મકાનને આજ બાજ ન લાગે તેટલા મારે એક શિક્ષક-
ને ત્યાં જ રહેવું પડતું. હું એકલો માણસ એટલે આ કાર્ય મહારા
ઉપર જ આવી પડેલું. સ્કૂલની પાસેના એક નાના છાપરામાં
હું રહેતો.

સ્કૂલનું મકાન કર્મચાથી કંઈક દૂર તળાવ કાંઠે હતું. ચારે
બાજુએ સોપારી, નાળીએરી અને ખીખ્ખાં ઝાડો આવી રહ્યાં હતાં,
અને સ્કૂલના મકાનની છેક નજીક લીંમડાનાં બે મ્હોટાં ઝાડો
પોતાનાં ડાળ પાંદડાં એક ખીખ્ખાની સાથે બેઠાં કરી શીતળ છાંયડો
આપતાં હતાં.

એક વાત હજી મેં કહી નથી: મ્હને કહેવા જેવા લાગી નથી.
કર્યાનો સરકારી વકીલ રામલોચનબાણુ અમારી સ્કૂલની પાસે જ
રહેતો હતો. અને તેની સાથે તેની સ્ત્રી-મારી બાલ્યસખી સુરબાલા
પણ હતી તે મ્હને ખબર હતી.

રામલોચન બાણુ સાથે મ્હારે ઓળખાણ થયું. સુરબાલાની
સાથે બાળપણમાં મ્હારે ઓળખાણ હતું એ રામલોચન બાણુનો કે
નહિ તે મ્હને ખબર નથી; મેં પણ નવા પરિચય પ્રસંગે તે બાબત
કાંઈ વાત કાઢવી ઠીક ધારી નહતી. ખરે, સુરબાલા કોઈક વખતે
મ્હારા જીવન સાથે કોઈ રીતે અંકાયલી હતી એવું પણ મ્હને
ચોખ્ખું સ્મરણ ન હતું.

એક રજાને દિવસે હું રામલોચનને ત્યાં મળવા ગયો. અમે
શા વિષય ઉપર વાતચીત કરી હતી તેનું મ્હને સ્મરણ નથી, પણ
હું માનું છું કે વર્તમાન બારતવર્ષની દુરાવસ્થા સમ્રાંધે હશે. રામ-
લોચનને તે બાબત કાંઈ બહુ ચીંતા હતી કે કાંઈ મરી પડતો હતો,
એમ તો નહિ, પણ વિષય જ એવો હતો કે ખીડી પુંકતાં પુંકતાં
તે બાબત એક બે કલાક શોકના-દુઃખના ઉબરા કઢાયા કરે.

આ વખતે, પાસેના ઓરડામાં મેં જંગડીનો ઝીણો ખણ-
ખણાટ, કપડાંનો ફડફડાટ, અને મૃદુ પગરવ સાંભળ્યો. મ્હને પછી
સ્પષ્ટ જણાયું કે બારીમાંનાં કાણાંમાંથી બે કુતરૂલપૂર્ણ નેત્ર મને
નિરખી રહ્યાં હતાં.

તરત જ મ્હારા સ્મરણપટ બે નેત્ર પડ્યાં. વિશ્વાસ, સરલતા
અને બાલ્યસખ્યથી તરવરતાં બે નેત્ર-કાળી કાળી કીકી, મનમુગ્ધ

અકુટ, રિચર, રિનગ્ધ દષ્ટિ, એકાએક જાણે મહારા હૃદયને કોષએ મૂડીમાં ખૂબ જોરથી પકડી દાખ્યું, અને વેદનાથી જાણે તે ધમકી રહ્યું.

હું મહારે ઘેર પાછો આવ્યો, પરંતુ પેલી વ્યથા મટી ન હતી. દાખ્યું વાંચ્યું કે મને તે કામ કઈ તો પણ હૃદયને બાર દૂર થયો નહિ; મન એક મ્હોટા બોળ સમાન થઈ પડ્યું, અને તે બોળને લીધે હૃદયની સિરાઓ પણ ટુટવા લાગી.

સાંજે જરા રિચર થઈ વિચાર કરવા લાગ્યો કે, 'આ થયું શાથી ?' અંતરમાંથી હિતર મળ્યો, 'ત્હારી પેલી સુરખાલા ક્યાં ગઈ ?' મેં પ્રત્યુત્તર દીધો, 'મેં તો તેને જાણી જુઝીને છોડી દીધી છે. મહારે માટે શું તે સદા બેસી રહેવાની હતી ?' અંતરમાંથી કોષ બોલ્યું, 'તે વખત જે માત્ર ઈચ્છા કરવાથી મળી શકત, તે હવે માથું ફેડી મરી જાય તોયે એકવાર જોવાનીએ મળનાર નથી ! તે બાળાપણની સુરખાલા ત્હારી મને તેટલી નજીક આવે, તું તેની બંધનની બાંધી પાછા સંજોળે, તેના માથાના તેલની સુગંધી બલે લઈ શકે, તોપણ ત્હારા બંને વચ્ચે સદા આડી ભીંત જેવું અંતર રહેશે.' હું બોલ્યો, 'બલે તેમ થતું સુરખાલા મહારી કોણ છે ?' હિતર મળ્યો, 'સુરખાલા આજ ત્હારી કોષએ નહોત, તોપણ સુરખાલા ત્હારી શું ન થઈ હોત ?' 'હા, એ વાત ખરી. સુરખાલા મહારી શું ન થઈ હોત ! સર્વના કરતાં મહારી અંતરંગ, સર્વના કરતાં મહારી નિકટવર્તી, મહારા જીવનની સુખદુઃખભાગિની થઈ શકત, તે આજ આટલી બધી દૂર, આટલી બધી પર, આજ તેને જોવાનું નિષિદ્ધ, તેની સાથે વાત કરવી એ દોષ, તેનો વિચાર કરવો એ પાપ ! અને રામભોજન કોણ જાણે ક્યાંથી એકાએક આવી ચડી, એક બે રૂઠ મન્ત્રો બણી સુરખાલાને પૃથ્વીનાં બીજાં સૌની પાસેથી કોંટ મારી પડાવી ગયો.'

માનવસમાજમાં હું કંઈ નવી નીતિનો પ્રચાર કરવા નીકળ્યો નથી, સમાજ ભાંગવા આવ્યો નથી, બંધન તોડવા ઈચ્છતો નથી. હું તો માત્ર મહારા મનના તે સમયના ભાવ પ્રકટ કરું છું. માત્ર આપણા મનમાં જે ભાવ જાગ્રત થાય તે સમજા જ શું વિવેકમુક્ત હોતા હશે ? રામભોજનના ધરના ચાર ખૂણામાં વિરાજતી સુરખાલા રામભોજનના કરતાં વિશેષ કરીને મહારી છે, એ વિચાર હું કેને

કરીને મહારા મનમાંથી દૂર કરી ન શક્યો. એ વિચાર અત્યંત અસુખતા અને અન્યાય હતો એ હું સ્વીકારું છું, પરંતુ તે અસ્વાભાવિક તો ન હતો.

હવે પછીથી હું કાંઈ કાર્યમાં મદદ મન લાગાડી શકતો નહિ. ખપોરે વર્ગમાં જ્યારે છોકરાઓ ગણગણ કરતા, બહાર સધળું તાપમાં સણસણી રહેતું, અને જરા જરા ગરમ પવનની લહરી સાથે ક્ષીમડાની પુષ્પમંજરીની સુગંધ ચાલી આવતી, ત્યારે મને કાંઈક ઇચ્છા થતી. શી ઇચ્છા થતી તે જાણતો નથી; એટલું તો કહી શકું ખરો કે સારી જાંઘળી ભારતવર્ષના પેલા ભાવી આશાપાત્રોનું બાકરણ સુધારવામાં બ્યતીત કરવાની મદદ હવે ઇચ્છા રહી ન હતી.

સ્કૂલ છૂટ્યે મોટા ઘરમાં એકલા રહેવું મને રૂચતું નહિ, તેમ જ કાંઈ ગૃહસ્થ મળવા આવે તોયે મદદગારી સહન ન થતું. કન્યાકાળે તળાવને કિંટી સોપારી નાળીઓરીનાં પત્રોનો અર્થહીન ભર્મર જ્વન સાંભળતો સાંભળતો હું વિચારતો, કે મનુષ્ય સમાજ એક જટિલ ભ્રમજળ છે. ખરે વખતે ખરું કાર્ય કરવાનું કાંઈને સુજતું નથી, અને અયોગ્ય વખતે અયોગ્ય ઇચ્છા માટે સૌ ઝુરી મરે છે.

મહારા જેવો તો સુરખાલાનો સ્વામી થઈ નિરાંતે અનેક વર્ષ સુખમાં નિર્ગમન કરી શકત, પણ હું થવા મર્યાદાગ્રસ્ત, અને થયો આખરે એક ગામડાની સ્કૂલનો સેકંડ આસિસ્ટન્ટ ! અને રામ-લોચનખાણુ વકીલ કાંઈ સુરખાલાનો પતિ થવાનું લખાવી લાગ્યો નહોતો. લગ્નની છેલ્લી ઘડી પહેલાં જેને સુરખાલા અન્ય સૌ કન્યાના કરતાં લેશ માત્ર જૂદી ન હતી, તે કાંઈ વિચાર બિચાર કર્યા વિના નિરાંતે તેની સાથે લગ્ન કરી, સરકારી વકીલ થઈ મેજથી જોઈએ તેટલું કમાય છે. જે દિવસે દુધ ધુમાડીયું થયું હોય તે દિવસે સુરખાલાની સાથે ચીઢાય છે, જે દિન મન પ્રસન્ન હોય તે દિન સુરખાલાને ધરેણું ધડાવે છે ! છે પણ ખાસો હજુપણ, કપડાં પણ અકડ પહેરે છે, અને કાંઈ પ્રકારનો તેને અસંતોષ નથી, અને તળાવની પાળે બેસી આકાશના તારા સામી દષ્ટિ માંડી કાંઈ પણ દિવસ તે 'હા, હતારા' કરતો દિવસ પુરો કરતો નથી.

રામલોચનને એક વાર મોટા ફેસમાં થોડા દિવસ બહાર જવું પડ્યું. મહારા રફૂલના મકાનમાં હું જેમ એકલો હતો તેમ સુરખાલા પણ પોતાના ઘરમાં એકલી હતી.

હું ધાઈ છું કે તે દિવસે સોમવાર હતો. રહવ.રથી આકાશ વાદળાંથી છવાઈ રહ્યું હતું. દશ વાગ્યાથી પાણી ટપકવા લાગ્યું હતું. આકાશનું સ્વરૂપ જોઈને હેડ મારતરે સંવેળા છૂટી આવી હતી. કાળી નાની વાદળાંઓ જાણે કાઈ મહા તૈયારી માટે, આકાશમાં આમતેમ આવળ અને દોડધામ કરી રહી હતી. ખીજે દિવસે બપોર થતામાં તો યુસળધાર વર્ષાદ પડવા લાગ્યો, અને સાથે સાથે તોફાનનો પણ આરંભ થયો. રાત પડવા લાગી તેમ તેમ વર્ષાદ અને તોફાનનું જોર વધતું ગયું. પ્રથમ પૂર્વ તરફથી પવન વાતો ધીમે ધીમે ઇશાન કોણમાંથી તે વાતો લાગ્યો.

આવી રાત્રે ઉંઘવાનો પ્રયત્ન કરવો મિથ્યા હતો. મને યાદ આવ્યું, કે આ રાત્રે આ વિકટ સમયે સુરખાલા તેના ઘરમાં એકલી છે. મહાઈ રફૂલનું મકાન તેના ઘર કરતાં બહુ મજબૂત હતું. કેટલોક સમય મનમાં વિચાર થયો કે તેને રફૂલમાં બોલાવી લાવી હું તળાવની પાળ ઉપર રાત ગાળીશ. પણ કોઈ પણ રીતે મન રિથર થઈ શક્યું નહિ.

રાત્રે જ્યારે એક દોઢ થયો હશે ત્યારે મેં એકાએક રેલનો ધ્રુવવાટ સાંકળ્યો. સમુદ્ર ઉછળી આવતો જણાયો. હું ઘર છોડી બહાર નીકળ્યો. સુરખાલાના ઘર તરફ ચાલ્યો. રસ્તામાં અમારા તળાવની પાળ આવતી હતી, ત્યાંસુધી ગયો એટલે તો મારા ધુંટણ સામા પાણી ચઢી ગયાં હતાં. પાળની ઉપર જ્યારે ચઢીને ઉભો થયો ત્યારે એક ખીજું મોજું આવી અથડાયું. અમારા તળાવની પાળનો ઉંચામાં ઉંચો ભાગ લગભગ અગ્નિઆરેક હાથ હશે.

પાળની ઉપર હું જેવો ચઢ્યો તેવું જ ખીજ તરફથી ખીજું કાઈ ચઢ્યું. તે કોણ હતું તે તો મારા સમસ્ત અન્તરાત્માએ જાણી લીધું. મારા માથાથી તે પગ પર્યંત તેની સંવેદના ધડકી રહી. તેણે પણ મને ઓળખ્યો હશે, તે વિષે મને સંદેહ નથી.

વસ્તુમાત્ર જલમગ્ન થઈ ગઈ હતી. કેવળ પાંચ છ હાથ જેટલી કારી જમીન ઉપર અમે બે જીવો ઉભા હતા.

એ તો પ્રલયકાળ હતો. તે વખતે આકાશમાં તારા ચમકતા ન હતા, પૃથ્વીના સધળા દીવા હોલાયા હતા. તે સમે અમે કાંઈ વાતચીત કરી હોત તો કાંઈ અડચણ ન હતી, પણ અમે એકે શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નહિ, એકબીજાનું કુશળે પૂછ્યું નહિ. કેવળ બંને જણાં અંધકાર પ્રતિ દષ્ટિ માંડી રહ્યાં, અને પગ તળે ગાઠ, કૃષ્ણ-વર્ણ ઉન્મત્ત મૃત્યુ-સ્રોત મળી રહ્યા હતા. આ સમસ્ત વિષમ્પ્રસાર છોડી સુરઆલા મહારી નિકટ આવી ઉભી છે. આજ મહારા સિવાય સુરઆલાનું કોઈ નથી. કેટલાંયે વર્ષો ઉપર બાલપ્રકાળમાં આ જ સુરઆલા કોઈ જન્માન્તરમાંથી, કોઈ એક પુરાતન રહસ્યાન્ધકારમાંથી વટી આવી, આ સૂર્ય ચન્દ્ર પ્રકાશિત લોકપરિપૂણ પૃથ્વી ઉપર મહારી જ પાસે આવી, મહારી સાથે જોડાઈ હતી; અને આજ કેટલાંયે દિવસો પછી તે પ્રકાશમય લોકપૂર્ણ પૃથ્વી છોડીને આ ભયંકર જનશૂન્ય પ્રલયાન્ધકાર મહીં સુરઆલા એકલી જ મહારી પાસે ઉભી છે ! જન્મસ્રોતે તે કુંળા કળિને મહારી પાસે ફેંકી હતી, મૃત્યુસ્રોતે તે જ વિકસિત કુસુમને મહારા જ પાસે ફેંક્યું છે; હવે જો માત્ર એક જ મોઝું આવે તો પૃથ્વીના આ એક પ્રાન્ત-માત્ર ઉપરથી, વિચ્છેદના આ એક વૃન્તમાત્ર ઉપરથી ખસી જઈ અમે બંને જણ એક થઈ જઈએ !

તે મોઝું ન જ આવે ! સ્વામી, પુત્ર, ગૃહ, ધન, જન સાથે સુરઆલા ચિરકાળ સુખે રહે ! મેં તો આ એક રાત્રે મહા પ્રલયના તીરે ઉભા રહી આનન્દને આસ્વાદ લીધો છે.

રાત્રિ લગભગ પૂરી થવા આવી. તોફાન સમી મયું, પાણી ઉતરી મયું. સુરઆલા કાંઈ “ જોડ્યાયાદ્યા વિના પોતાને ધેર મઈ. હું પણ કાંઈ જોડ્યા વિના મહારે ધેર આવ્યો.

મને વિચાર થયો: હું નાજર નહિ થયો, શિરસ્તેદાર નહિ થયો, ઝેરીબાદીએ નહિ થયો, હું તો એક ભાંગી ટૂટી રૂઢનો સેકડંડ આસિરદંટ જ રહ્યો ! પરંતુ મહારા સમસ્ત જીવનમાં ક્ષણકાળપર્યંત એક અનંત રાત્રિનો ઉદય થયો હતો. મહારા પરમાયુષ્યની સમસ્ત રાત્રિમાં તે જ એક રાત્રિ મારા તુચ્છ જીવનની પરમ સાર્થકતા.

અપરિચિતા.

(ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની વાર્તાનું ભાષાંતરકર્તા
શ. રા. લગવાનલાલ ગિરિભાઈકર લક્.)

આજ માફ વય માત્ર સત્તાવીસ વર્ષનું છે. આ જીવન નથી કાંઈ લાંબાઈને હિસાબે મોટું કે નથી કાંઈ ગુણને હિસાબે મોટું; પરંતુ તેનું એક વિશેષ મૂલ્ય છે. આ જીવન તે ફૂલના જેવું છે કે ફૂલના હૃદયમાં ભ્રમર આવીને બેઠો હતો, અને તેના પદ્મરૂપિણી-હાસ તેના જીવનના બીતરમાં ફળની પેઠે આકાર ધરી રહ્યો હતો.

એ ઇતિહાસ આકારમાં નાનો છે—તેને નાના રૂપે જ લખીશ. નાનાને જેઓ સામાન્ય ગણીને જૂલ કરતા નથી તે એનો રસ સમજશે.

દાંતેજમાં જેટલી પરીક્ષાઓ પાસ કરવાની હતી તે બધી મેં પૂરી કરી છે. નાનપણમાં મહારા સુંદર ચહેરા ઉપર પડિત મહારાએ મને શીખૂળ ફૂળ અને માકાલ* ફળની સાથે તુલના કરીને વિદુષ કરવાનો સુચોગ મેળવ્યો હતો. આથી તે વખતે હું ધણો શરમાતો; પરંતુ મોટો થતાં એ વાતનો વિચાર કરું છું કે જો બીજો જન્મ હોઈ શકે તો મહાઈ મુખ સુરૂપ અને પડિત મહારાસયનું મુખ વિદુષ જેવું ને તેવું પ્રકાશી ઉઠે.

મહારા પિતા એક વખતે ગરીબ હતા. વડીલાતના ધંધામાં તેમણે પુષ્કળ પૈસા મેળવ્યા હતા, પરંતુ તે ભોગવવાનો એક ક્ષણ પછી તેમને વખત મળ્યો નહતો. મૃત્યુ સમયે તેમણે જે છેલ્લો શ્વાસ મૂક્યો તે જ તેમનો પ્રથમ અવકાશ.

* એક જાતનું ઉપરથી સુંદર દેખાવનું અને અંદરથી મહા દુર્ગંધ મારતું ફળ. એ ખાવાના ઉપયોગમાં આવતું નથી. કોઈ માણસને મૂર્ખ કહેવો હોય ત્યારે 'માકાલ આ છે' કરીને તેના નામને માત્ર ઉપયોગ થાય છે.

એ વખતે મ્હારી ઉમ્મર નામી હતી. મ્હારી માએ જ ઉછેરીને મ્હને મોટા કર્યો હતો. મ્હારી મા ગરીબ ધરની હતી એટલે અમે પૈસાવાળા છીએ એ વાત તે જૂલતી નહીં, અને મ્હને પણ જૂલવા દેતી નહીં. નાનપણમાં હું અતિ લાડથી ઉછર્યો હતો, અને મ્હને લાગે છે કે તેને લીધે જ હું કાચી સંમજનો રહ્યો હતો. આજ પણ મ્હને જોતાં જ સૌ કહેતાં કે અન્નપૂર્ણાના ખોળામાં હું ગળનનનો જાણે નાનો લાઈ જ !

મ્હારા મૂળ વાલી મ્હારા મામા તે મ્હારા કરતાં મોટા-મહુ તો છએક વર્ષે મોટા હશે. પરંતુ મ્હલ્યુની રેતીની પેઠે તેમણે મ્હારા મધા ગૃહવ્યવહારને ચોતાના અંતરની અંદર શોષી લીધા હતા. તેને પૂછ્યા સિવાય મ્હારાથી પચાલું પાણી પણ પીવાની હિંમત નહોતી. આ કારણને લીધે મ્હને કોઈ દિવસ કંઈ વાતની સહેજ પણ ચિંતા રહેતી નહીં.

કન્યાનાં માતપિતા પણ સ્વીકાર કરી શકે કે હું સત્પાત્ર છું. ખીડી સુદ્ધાં હું પીતો નહીં. સારા માણસ થવામાં કાંઈ તસ્દી નહીં એટલે હું હેક જ સારો માણસ હોતો. માતાના કુકમ પ્રમાણે આશ્વાની મ્હારામાં શક્તિ છે-વરતુતઃ ન માનવાની શક્તિ મ્હારામાં નથી. અંતઃપુરના શાસન પ્રમાણે આલવાને હું તૈયાર રહું છું-જો કદી કોઈપણ કન્યા સ્વયંવરયા વરવાની હોય તો તેણે મ્હારૂં આ સુલક્ષણ સ્મરણમાં રાખવું.

બ્રણાં મોટાં કુટુંબોમાંથી મ્હારે માટે માગ્યાં આવ્યાં હતાં. પરંતુ મ્હારા મામા, જે આ પૃથ્વીમાં મ્હારા ભાગ્યદેવતાના મુખ્ય એજંટ હતા, તેમનો વિવાહના સંમંધમાં કંઈક વિશેષ અભિપ્રાય હતો. તવંચરની કન્યા તેમને પસંદ નહોતી. અમારે ઘેર જે કન્યા આવે એ નમ્યું આપતી આવે એવી તેમની ઇચ્છા હતી. વળી પૈસા તરફની તેમની આસક્તિ ‘અરિથ મળળ’ થી જડેલી હતી. તેમને એવો વેવાઇ જોઇતો હતો કે જેની પાસે પૈસા ન હોય તોપણ પૈસા આપવામાં ફસુર કરે નહીં; જેને ચુસી શકાય, અને

* ગયા ક્ષેત્ર પાસેની નદી. આ નદીકાંઠેની રેતી એ નહિનું તમામ પાણી શોષી લે છે.

વળી ઘેર આવ્યે મોટા હુકાને બદલે ગુડગુડી આપીએ તોય માફુ લગાડે નહીં.

મ્હારો મિત્ર હરીશ કાનપુરમાં કામકાજ કરતો હતો તે રજામાં કલકત્તે આવ્યો, અને મ્હાઈ મન હિંચું કરી દીધું. તેણે કહ્યું, “ અરે જો કન્યા જોઈતી હોય તો એક સરસ કન્યા છે. ”

હું થોડા દિવસ પહેલાં જ એમ. એ. માં પાસ થયો હતો. સામે જેટલે દૂર દષ્ટિ લાંબાવીએ તેટલે દૂર રજા ધુ ધુ કરતી હતી; ચરીક્ષા નહીં, ઉમેદવારી નહીં, ચાકરી નહીં, પોતાની મિલકતની દેખરેખ રાખવાની શીકર નહીં, -ઈચ્છા પણ નહીં-એ રાખવા માટે અંદર છે મા અને બહાર છે મામા.

આ અવકાશની મરુભૂમિમાં મ્હાઈ હૃદય તે વખતે વિશ્વવ્યાપી નારી રૂપનું મૃગજળ દેખતું હતું. આકાશમાં તેની દષ્ટિ, પવનમાં તેનો નિઃશ્વાસ, તરૂંમર્મમાં તેની ગુપ્ત વાત.

એવે વખતે આવીને હરીશે કહ્યું, “ કન્યાની વાત જો કરતા હો તો-” મ્હાઈ શરીર-મન વસન્તની લહરીમાં જીકુલવનની નવપદ્મવ રાશિની પેઠે કાંપતું કાંપતું તડકો છાંયો ધુણાવવા લાગ્યું. હરીશ આશ્ચર્ય જરા રસિક હતો. રસ મેળવીને વર્ણન કરવાની શક્તિ તેનામાં હતી અને તેમાં વળી મ્હાઈ મન હતું તૃપાર્ત. મેં હરીશને કહ્યું, “ એક વાર મામાની પાસે વાત કાઢી જો તો! ”

હરીશ અસર જમાવવામાં અદ્વિતીય. એથી કરીને બધે તેની ખાતર-બરદાસ થતી. મામા પણ મજે ત્યારે તેને હોડતા નહીં. આ વાત દીવાનખાનામાં નીકળી. કન્યા કરતાં કન્યાના બાપની વાત જ તેની પાસે વધારે વગ્નદાર ગણાઈ. બાપની અવસ્થા તેને જેવી જોઈએ તેવી જ જણાઈ. અગાઉ આ કન્યાના બાપના વંશમાં સફળતા મેળવનારો બરેલો હતો. હાલમાં તે લગ્નજન ખાલી હતો, તોપણ લગ્નિયામાં કાંઈક બાકી રહ્યું હતું. દેશમાં કુલમર્યાદા રાખીને રહેવું સહેલું નહીં એટલે તેણે પશ્ચિમમાં જઈને વાસ કર્યો હતો. ત્યાં એ મરીબ ગૃહસ્થની પેઠે જ રહેતો. એક દીકરી સિવાય તેને બીજું કાંઈ સંતાન નહોતું એટલે તેની પાછળ સફળતાનો ધડો સામંતો ખાલી કરી દેવામાં તે આનાકાની કરશે નહીં એમ લાગ્યું.

એ બધી વાત તો ઠીક, પરંતુ કન્યાની ઉંમર પંદર વર્ષની સાંજળી મામાનું મન જરા બરત થયું. કુળમાં તો કાંઈ દોષ નથી ના ? ના, દોષ નથી. બાપને કાંઈ ચોચ વર શોધવા જતાં મળ્યે નહીં. એ તો વરનું બજાર તેજ, વળી તેના ઉપર ધનુષ્ય ભાગવાની પ્રતિજ્ઞા, રહેજે જ બાપ સશુર કરતો હતો; પરંતુ કન્યાનું વય સશુર કરતું નહોતું.

મમે તે હોય—હરીશની સરસ રસનામાં શુષ્ક છે ખરો. મામાનું મન નરમ થયું, વિવાહનો ભૂમિકાઅંશ નિર્વિધે સમાપ્ત થઈ ગયો. કલકતાની બહાર જે પૃથ્વી છે તે બધીને મામા આન્ડામાન દીપની અંતર્ગત માનતા હતા. જીવનના કાંઈ ખાસ પ્રસંગે તેઓ કાનગર સુધી ગયા હતા. મામા જે મનુ હોત તો તેમણે રહાવરાનો પૂછ્યો જાળંગવાનો નિષેધ કર્યો હોત. મ્હારા મનમાં એમ ઇચ્છા હતી કે પોતાના આંખે કન્યાને જોઈ આવવી, પરંતુ આ પ્રસ્તાવ કરવાની મ્હારામાં હિંમત આવી નહીં. કન્યાને આશીર્વાદ આપવા માટે જેમને મોકલવામાં આવ્યા તે અમારા વિનુભાઈ—મ્હારા કાંઈ નો દીકરો ભાઈ—તેમનાં અભિપ્રાય, રૂચિ અને દક્ષતા ઉપર હું સોજેસોજ આના આધાર રાખતો. વિનુભાઈ એ પાછા આવીને કહ્યું, “કાંઈ જોઈ નથી ! સાચું સોનું છે.” વિનુભાઈની ભાષા જરા સાદી. જ્યાં આપણે કહીએ ચમત્કાર ત્યાં એ કહે કામચલાઉ. એટલે સમજ્યે કે મ્હારા ભાગ્યમાં પ્રજાપતિની સાથે પંચશરનો કાંઈ વિરોધ નથી.

કહેવાની જરૂર નથી કે વિવાહને માટે કન્યાપક્ષવાળાને જ કલકત્તે આવવું પડ્યું. કન્યાના પિતા શંભુનાથ બાબુ હરિશના પર કેટલો બધો વિશ્વાસ રાખતા તેનું પ્રમાણ એ કે લગ્ન પહેલાં માત્ર ત્રણ દિવસ અગાઉ જ તે મ્હને જોવા આવ્યા અને આશીર્વાદ આપી ગયા. તેની ઉંમર ચાળીશથી ઓછી કે વધારે હશે. માથાના વાળ નહીં પરંતુ દાદી મુછના વાળ પાકવા માંડ્યા હતા. ચહેરો સુંદર ખરો, બીડમાં જેતાં બધાંની પહેલાં તેમના પર નજરે પડે એવો તેમનો ચહેરો હતો.

૧ કલકતાથી ૯ માઈલ. ૨ કલકતા અને હાવરા વચ્ચેનો કુમલી ઉપરનો પુલ.

મેં આશા રાખી કે મ્હને જોઈને તેઓ ખુશી થયા હશે, જો કે તે જાણતું ધણું મુશ્કેલ હતું કારણ કે તે બહુજ ઓછાંબોલા હતા. જો એક બે વાક્યો તેઓ બોલતા તે પણ જાણે માંડમાંડ બોલતા હોયની ! મામાની જીભ ખૂબ ચાલી રહી હતી—ધનમાં, માનમાં, અને જાણે શહેરમાં કોઈથી ઓછા નહોતા. અને એજ વાત જૂની જૂની રીતે તેઓ વર્ણવતા હતા. શંભુનાથ બાણુએ એ વાતમાં ખ્યાન આપ્યું નહીં. કંઈક બકાને હં કે હા સુદ્ધાં સંભળાયું નહીં. હું હોત તો થાકી જાત, પરંતુ મામાને થકાવવા મુશ્કેલ. તેણે શંભુનાથ બાણુનો આપયુપ ભાવ જોઈને કહ્યું, આ માણસ છેક જ નિર્જીવ લાગે છે, જરા પણ તેજ લાગતું નથી. વેવાઈ સંપ્રદાયમાં બીજું મમે તે હોય પરંતુ તેજ હોય તો દોષ મણાય—એટલે મામા મનમાં ખુશી થયા. શંભુનાથ બાણુ જ્યારે જવા ઉડ્યા ત્યારે મામાએ ટુંકામાં ઉપરથી જ વિદાયગીરી આપી, ગાડી સુધી વળાવવા પણ ન ગયા.

પહેરામણી બાબતમાં બન્ને પક્ષ વચ્ચે પાકા બદોબસ્ત થઈ ગયો હતો. મામા પોતાને અત્યંત ચતુર માનીને ગર્વ કરતા. બોલવા આલસમાં ક્યાંઈ બંધાયા નહીં. શેકડા રૂપિયાની રકમ તો નક્કી હતી, પરંતુ ધરણાં કયા દરનાં* અને કેટલા તોલાનાં એ પણ નક્કી થઈ ગયું હતું. હું પોતે એ એક વાતમાં નહોતો—જાણતો નહોતો કે બેવા દેવાનું શું નક્કી થયું છે. મનમાં જાણતો કે આ સ્થૂળ અંશ પણ વિવાહનો એક મુખ્ય અંશ છે, અને એ અંશનો ભાર જેના ઉપર છે તે એક પાઈ પણ છોડે તેવા નથી. વસ્તુતઃ ધણા જ પક્કા આદમી તરિકે જ મ્હારા મામા મ્હારા બધા બપવહારના ગર્વની મુખ્ય સામગ્રી હતા. જ્યાં જ્યાં મ્હારો સંબંધ છે ત્યાં ત્યાં બુદ્ધિની લગાઈમાં તેઓ જીતવાના જ એ એક નિશ્ચિત વાત હતી.

મ્હારે શરીરે પીડી ઓળવાથી કાંઈ ઓર રંજ ઉડી નીકળ્યો. જનમાં જનૈયા એટલા બધા થયા કે જેની મણતરી કરવી હોય તો કારકુન રાખવો પડે. તેમની સરબરામાં બીજા પક્ષને હેરાન હેરાન થઈ જવું પડશે, એ વાતનો વિચાર કરીને મ્હારાં મા તથા મામા ખૂબ હસ્યાં.

* અંગાળામાં સોનું નવ રૂપિયાના તોલાના ભારથી તે છેક ૪૫-૨૬ રૂપિયાના ભાવ સુધીનું મગે છે.

ઔડ, શરણુઈ વજેરે જેમાં જેમાં ઉચ્ચ અવાજ હોય તે બધાં એક સાથે મેળવી મોટો ભેરવી નાદ કરી, સંગીત સરસ્વતીનું પદ્યવત્ દલિત વિદલિત કરી, હું તો લગ્નમંડપમાં પહોંચી ગયો. વીંટીઓથી, હારથી, ઝઝવેરાતથી, મ્હાઈ શરીર જણે ધરેણીની દુકાનનું લીલામ થવા જનું હોય તેવું લાગતું હતું. પોતાના બાવી જમાઈનું મૂલ્ય કેટલું છે તે કેટલીક રીતે સર્વાંગે સ્પષ્ટ કરી રાખી બાવી શ્વસુર સાથે મુકાબલો કરવા જતો હતો.

મામા લગ્નમંડપમાં આવી ખુશી થયા નહીં. એક તો ત્યાં જનૈયાને માટે જગ્યાનો સંક્રાંચ, તેમાં વળી બધી તૈયારી મધ્યમસરની હતી. એ ઉપરાંત શંભુનાથ બાબુનો બ્યવહાર છેક જ ઠંડો. તેમને વિનય 'સતત' નહોતો. મ્હોડે તો બોલવું જ નહીં. કમરે ખેસ બાંધેલો, ગળું ખોખરું, માથે ટાલ પડેલી, રંગે સારી પેઠે કાળો, અને અત્યંત સ્થૂળ શરીરવાળો એવા તેના એક વીકલ મિત્રે, જે કદી હાથ જોડી, માથું હલાવી, નમ્રતાથી સ્મિત હાસ્ય કરી અને ગદ્ગદ કંઠે ઠાન્સર્ટ પાર્ટીનાં કરતાળ વગાડવાની શરૂઆત કરી જનના દરેક માણસને વારંવાર જૂદી જૂદી રીતે રીઝવી દીધા ન હોત તો પહેલાંથી જ બધું અસ્તવ્યસ્ત થઈ જત.

માયરામાં ખેસવાની થોડીક ક્ષણ અગાઉ મ્હારા મામા, શંભુનાથ બાબુને બાબુના ઝોરડામાં લઈ ગયા. ત્યાં શું વાત થઈ તે હું જાણતો નથી, પરંતુ થોડીવાર પછી શંભુનાથ બાબુએ આવીને મ્હને કહ્યું, “ બાબુજી, જરા આ બાબુ આવો તો ! ”

બાબુજી આ હતી: બધાને કહાય નહીં હોય, પરંતુ કોઈ કોઈ માણસને જીવનમાં એકાદ લક્ષ્ય હોય છે. મામાને એક જ લક્ષ્ય હતું, કે કોઈ પ્રકારે કોઈનાથી છેતરાવું નહીં. તેને ખૂબીક હતી, કે તેના વેત્તાઈ તેને ધરેણીમાં દગો દેશે -લગ્નકાર્ય સમાપ્ત થયા પછી એનો ઉપાય કાંઈ રહેશે નહીં. ગાડીબાડું, બેટસોગાદ, મ્હમાનેની વિદાયગીરી વજેરે સંબંધમાં જે ખેંચતાણનો પરિવ્યય થયો છે, તે ઉપરથી મામાએ નિશ્ચય કર્યો હતો કે આપત્ત લેવાની બાબતમાં આ માણસના કેવળ મ્હોડાની સાત ઉપર ભરોસો રાખીને ચલાશે નહીં, એટલા માટે પોતાના સોનીને સુદ્ધાં સાથે લઈ આપ્યા હતા.

બાલુના ધરમાં જઈને જોઉં છું તો મામા એક બાંકડે બેઠા છે, અને સોની તેના કાંટા કસોટી સાથે નાના બાંક પર બેઠા છે.

શંભુનાથ બાલુએ મ્હને કહ્યું કે, “ તમારા મામા કહે છે કે વિવાહનું કાર્ય શરૂ થાય તે પહેલાં તેમને કન્યાનાં બધાં ધરેણીની કસોટી કરાવવી છે, તો તમારે એ બાબતમાં શું કહેવું છે ? ”

હું માથું નીચું રાખીને ચુપાચુપ ઉભો રહ્યો.

મામાએ કહ્યું કે, “ એ વળી શું કહેશે ? હું જેમ કહીશ તેમ જ થશે. ”

શંભુનાથ બાલુએ મ્હારા તરફ ફરીને કહ્યું, “ શું એ ઠીક વાત છે ? એઓ જે કહેશે તે જ થશે ? એ બાબતમાં તમારે કંઈ જ કહેવાનું નથી ? ”

મેં રહેજ માથું હલાવીને કહ્યું કે, “ એ બધી બાબતમાં મ્હારે બીલકુલ અધિકાર નથી. ”

“ ઠીક ત્યારે બેસો. કન્યાના શરીર પરથી બધાં ધરેણીં લઈ આવું છું. ” એમ કહીને તેઓ ઉઠ્યા.

મામાએ કહ્યું, “ અનુપમ ! અહીં તું શું કરીશ, મંડપમાં જઈને બેસ તો. ”

શંભુનાથ બાલુ બોલ્યા : “ ના, મંડપમાં નહીં, અહીં જ બેસવું પડશે. ”

થોડીવાર પછી તેઓ એક કપડામાં બાંધેલ ધરેણીં લઈ આવ્યા, અને બાંકડા પર મુક્યાં. બધાં તેની દાદીની વારીનાં ધરેણીં-હાલની ફેશનનાં બારીક નક્સીનાં નહીં. જેમ મોટાં તેમ વજનદાર.

સોનીએ ધરેણીં હાથમાં લઈને કહ્યું, “ આમાં તે વળી જોવું શું ? આમાં ભેગ નથી-આવું સોનું આજના વખતમાં વપરાતું થયું નથી. ”

એમ કહીને એક ધરેણીને તેણે બાર દબને વાંકું વાળીને કહ્યું કે ‘ આ કેટલું ચોખ્ખું સોનું છે. ’

મામાએ તે જ વખતે પોતાની નોટબુકમાં ધરેણીની ટીપ ઉતારી લીધી-વળી હમણાં જે ધરેણી બતાવ્યાં તે પાછળથી ઓછાં થઈ ગય ! મણતરી કરીને જોયું તો જણાયું કે જેટલાં ધરેણીં આપવાની વાત હતી તેના કરતાં આ ધરેણીં દરમાં અને વજનમાં ધણું જ વધારે હતાં.

ધરણ્યામાં એક એરીંગની જોડી હતી. શંભુનાથે એ સોનીના હાથમાં મુકીને કહ્યું : “ આ જરા તપાસી જુઓ તો ! ”

સોનીએ કહ્યું : “ આ તો વિલાયતી માલ છે. એમાં સોનું જુજ છે. ”

શંભુબાબુએ એરીંગની જોડી મામાના હાથમાં મુકીને કહ્યું : “ આ આપ જ રાખો. ”

મામાએ તે હાથમાં લઇને જોયું કે આ એરીંગની જોડી કન્માને આશિર્વાદ આપતી વખતે તેમણે દીધી હતી.

મામાનું મ્હોં લાલચોળ થઇ ગયું. આ દરિદ્ર બ્રાહ્મણ પોતાને છેતરશે, પરંતુ પોતે તો છેતરાવાના નથી, એ આનંદકાર વિચારથી વ્યથિત થયા, અને તેના ઉપર પણ વળી શિરપાવ મળ્યો. મ્હોં અત્યંત બારે કરીને કહ્યું :—“ અનુપમ ! જ તું મંડપમાં જઈને બેસ તો. ”

શંભુનાથ બાબુએ કહ્યું : “ના, હવે મંડપમાં જવાશે નહીં. ચાલો, પહેલાં તમને જમાડું. ”

મામાએ કહ્યું : “ એ વળી શું વાત ? લગ્ન—”

શંભુનાથ : “ એની શીકર ન કરો—હમણાં બેસો. ”

માણસ તદ્દન સાદા માણસ જેવો, પરંતુ તેના અંતરમાં જાણે કાણું જોર છે એમ જણાયું. મામાને બેસી રહેવું પડ્યું. જનમાનું જમણુ થઇ ગયું. રસોઇ સાદી પરંતુ સ્વાદિષ્ટ હતી. અને બધી રીતે બધી ચોજના સુધરિત હતી, એટલે બધાને સંતોષ થયો.

બધાનું જમણુ સમાપ્ત થયે શંભુનાથ બાબુએ મ્હને જમવાનું કહ્યું. મામાએ કહ્યું : “ એ વળી શું બોલ્યા ? લગ્ન સમાપ્ત થયા પહેલાં વરથી જમાય કેમ ? ”

આ બાબતમાં મામાના કોઈ પણ મતપ્રકાશની સંપૂર્ણ દરકાર રાખ્યા વગર મ્હારા તરફ ફરીને કહ્યું : “તમે શું કહો છો ? જમવા બેસી જવામાં કાંઈ દોષ છે ? ”

મૂર્તિમતી આગ્રા સ્વરૂપે મામા હાજર હતા. તેની વિરુદ્ધ ચાલવું એ મ્હારે માટે અસંભવિત હતું. હું જમવા બેસી શક્યો નહીં.

પછી શંભુનાથ બાબુએ મામાને કહ્યું : “ આપને ઘણી તરફથી આપી છે. અમે કંઈ પૈસાવાળા નથી. આપને થોડા સરભર

મહારાથી બની નથી, માફ કરશો. રાત ઘણી મધ છે એટલે આપને વધારે કष्ट આપણે માગતો નથી. હવે ત્યારે—”

મામાએ કહ્યું: “ ત્યારે મંડપમાં ચાલો, અમે તો તૈયાર છીએ.”

શંભુનાથે કહ્યું: “ ત્યારે આપની માડી બોલાવી દઉં ? ”

મામાએ આશ્ચર્ય પામીને કહ્યું: “ શું કાંઈ મસ્કરી તો કરતા નથી ના ? ”

શંભુનાથ: “ મસ્કરી તો આપે જ કરેલો છે. મસ્કરીના મુંબને રથાથી કરવાની મહારો ઇચ્છા નથી. ”

મામા બંને આંખો મ્હોટી મ્હોટી કરી મુંગા રહી રહ્યા.

શંભુનાથે કહ્યું:—“ મહારી કન્યાનાં ઘરેણાં હું ચોરી લઈશ એવો સંશય જેમને આવે તેમને ઘેર મહારે કન્યા આપવી નથી. ”

મહારે કાંઈએ બોલવાનું છે, એવી તેને જરૂર લાગી નહીં. કારણ કે તેને પ્રમાણ મળ્યું હતું કે હું કાંઈ ગણતરીમાં નથી.

તે પછી શું થયું તે બોલવાની મહારી મરજ નથી. મંડપે શણગાર, દીવાળતી વગેરેને લાગી તોડી, બધી ચીજો છિન્નભિન્ન થઈ જાતો સમુદ્ર દક્ષિણનો મરજ સારી પહાર નીકળી પડ્યો.

ઘેર પાછા ફરતાં બેડ, ચરણાદ, નાચન વગેરે કર્યું એક સાથે વાગ્યું નહીં, અને આકાશી હવાએએ તારાની પાછળ ક્યાં મહા-નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું તેનો કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહીં.

૩.

ઘરનાં બધાં તો ગુસ્સાથી લાલચોળ થઈ ગયાં હતાં ! કન્યાના આપનો એટલો બધો ગર્વ ! કળી શું પૂર નેમથી આવી પહોંચ્યો ! બધાંએ કહ્યું કે નેમયે કન્યાને કેમ પરણાવે છે તે ? પરંતુ કન્યાનાં લજ્જ નહીં થાય એવો ભય જેના મનને નથી તેને શિક્ષા કરવાનો ઉપાય શો ?

સમસ્ત બંગાળ દેશમાં હું જ એક એવો પુરુષ કે જેને કન્યાના આપે લગ્નમંડપમાંથી પોતે જ પાછો ફરવ્યો. આવા મોટા સત્પાત્રના કપાળમાં આવડું મ્હોડું કલાંક ક્યા દુષ્ટ ગ્રહે આટલી બધી ધામધુમથી દીવાળતીનો ભપંકા કરી વાળં વગડાવી આંકી દીધું ? મહારી સાથે આવેલા બધા આમ કહીને કપાળ પર હાથ લગાડવા લાગ્યા અને

કહેવા લાગ્યા કે લગ્ન થયાં નહીં અને અમને છેતરીને જમાડ્યા. જે રસોઈથી ભરેલાં વસણુ માત્રને ત્યાં લાવી વેરછેર કરી નાખ્યાં હોત તો તો કાંઈક અફસોસ મટત.

વિવાહ તોડવા તથા અપમાન કરવા માટે ફરિયાદ કરવા મામા ધણી ધાંધલ કરવા લાગ્યા, પરંતુ હિતેચ્છુઓએ સમજાવ્યા કે તમારા માં જે કાંઈ બાકી રહ્યું છે, તે એથી પૂરું થશે.

કહેવાની જરૂર નથી કે મ્હને પણ ધણી જ રીસ ચડી હતી. કઈ રીતે શંભુનાથ બાણુ મોટી વિપત્તિમાં સપડાય અને મારે પણ ખડતા આવે તેનો વિચાર મુછે તાવ દેતો દેતો હું કરવા લાગ્યો.

પરંતુ આ ક્રોધના કાળા રંગના સ્રોતની પાસે પાસે બીજો એક સ્રોત વહેતો હતો, જેનો રંગ બીલકુલ કાળો નહોતો. માફ સમસ્ત મન છૂટીને પેલી અપરિચિતાની શોધમાં ગયું હતું. તેને હજી પણ ખેંચીને પાછું લાવી શક્યો નથી, આડી માત્ર દીવાલ જ રહી ગઈ. બે ! કપાળે તેને-અંદન અર્ચેલું, શરીરે તેને-ઝાલ સાડી, મુખમાં તેના-લજ્જનની રતાશ, હૃદયના બીતરમાં તેના-થું તે હું શી રીતે કહી શકું ! મારા કલ્પલોકની કલ્પલતા વસંતનાં સમસ્ત ફૂલનો ભાર મને નિવેદ્ય કરવાને માટે નમીને પડી છે. હવા આવે, ગંધ જણાય, પાંદડાંનો શબ્દ મંભળાય, કેવળ રહેજ પગ ઉપાડવાની જ વાર-એવે વખતે એ પદ્મોપનું દૂરત્વ એક મુહૂર્ત માત્રમાં સીમા વિનાનું થઈ પડ્યું.

આ બધા દિવસ દરરોજ સાંજે મેં વિનુભાઈને ત્યાં જઈને તેને અસ્થિર કરી મૂક્યા હતા. વિનુભાઈની વર્ણનની ભાષા બહુ ટુંકી હતી એટલે જ તેની દરેક વાતે અગ્નિના તણુખાની પેઠે મ્હારા મનની અંદરમાં અગ્નિ પ્રગટાવી દીધો. મને ખબર હતી કે કન્યા ધણી જ ફાળી છે, પરંતુ નહોતી જોઈ તેને મ્હારી આંખોએ કે નહોતી જોઈ મેં તેની છબી. બધું અરપટ રહી ગયું; બહાર તો તે પકડી શકાયું જ નહીં અને મનની અંદર તો લાવી શકતો નથી. એટલા માટે મ્હાફ મન તે દિવસના તે વિવાહમંડપની દીવાલની બહાર ભૂતની પેઠે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખતું કરવા લાગ્યું.

હરીશની પાસેથી સાંભળ્યું હતું કે, કન્યાને મ્હારો ફોટોગ્રાફ બતાવવામાં આવેલો. પમ્પ્ત જ કયો હશે વળી ! ન કરવાનું કારણ તો કાંઈ

છે નહીં. મ્હારું મન કહે છે કે તે છબી તેણે કાંઈ પેટીમાં સંતાડી રાખી હશે. ઘરમાં એકલી હોય ત્યારે બારણું બંધ કરી બપોરને વખતે થું એ પેટી ઉઘાડી છબી નહીં જોતી હોય ? ત્યારે નર્મીને તે જોતી હશે ત્યારે તેના મુખની બન્ને બાજુએથી તેના દૂટા કેશ તેના પર આવીને નહીં પડતા હોય ? ઓચિંતો બહાર કોઈનો પગરવ સાંભળી તે એકદમ પોતાના સુગંધી વસ્ત્રમાં એ છબીને સંતાડી નહીં દેતી હોય ?

દિવસો ચાલ્યા જાય. એક વર્ષ થઈ ગયું. મામા તો દરમને માર્ગે વેવિશાળની વાત જ કરી શકે નહીં. માની મરજી હતી કે ત્યારે નાતમાં અમારા અપમાનની વાત બૂઝાઈ જાય ત્યારે વિવાહની તજવીજ કરવી.

આ તરફથી મેં સાંભળ્યું કે કન્યાને સારો વર મળી આવ્યો છે, પરંતુ તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે લગ્ન કરવાં નહીં. એ સાંભળીને મ્હારું મન રોમાંચના આવેશથી ભરાઈ ગયું. હું કલ્પનથી જોવા લાગ્યો કે તે બરાબર ખાતી નથી, સાંજ પડે પરંતુ અંબોડા બાંધવો ભૂલી જાય. તેનો બાપ તેના મ્હોં સામે જુએ અને વિચાર કરે કે મ્હારી દીકરી દિવસે દિવસે આવી કેમ થતી જાય છે. ઓચિંતો તેના ઓરડામાં આવીને જુએ તો છોકરીની બેઠે આંખો આંસુથી ભરેલ. પૂછે કે, બેટા ! તને થું થયું છે તે મને કહે. છોકરી તરત આંસુ લુછી કહે કે, ના ના, કાંઈ નથી થયું બાપુ ! બાપની એકની એક દીકરી-ધણી જ લાડકવાઇ દીકરી. અનાવૃષ્ટિના દિવસમાં ફૂલનાં કુંડાંની માફક ત્યારે પોતાની દીકરી સુકાઈ જવા લાગી ત્યારે બાપના જીવથી વધારે વાર રહેવાયું નહીં. ત્યારે અભિમાનને દબી દઈને તે દોડતા આવ્યા અમારે ઘેર. ત્યાર પછી ? ત્યાર પછી મનની અંદર જે પેલી કાળા કાળા રંગની ધારા વહેતી હતી તેણે જાણે કાળા સાપનું રૂપ ધર્યું હોયની તેમ પુકાડો મારી ઉઠી. તે બેલી : ' ઠીક, ઠીક. વળી એકવાર વિવાહની તયારી કરો, લાઇટનો બદોબરત કરો, દેશવિદેશે આમંત્રણ કરો, ત્યાર પછી તમે વરનો ખુંપ રંગ નીચે કચડી, ટોળું મળી,

* બંગાળી સ્ત્રીઓ હમેશાં ' મ.થાબોળ ' સ્નાન કરે છે. આખો દિવસ વાળ સુકાવી, સાંજે તેલ નાખી અનેક આકારના ચોટલા વાળીને સાંજના શયનગારે છે.

મંડપ છોડી ચાલ્યા આવો. ' પરંતુ જે ધારા આંખના જળસમાન શુભ્ર હતી તે રાજહંસનું રૂપ ધરી બોલી કે; ' જેવી રીતે એક દિવસ દમયંતીના પુષ્પવનમાં હું ગયો હતો તેવીજ રીતે મને એકવાર ઉડીને જવા દો કે હું જઈને વિરહીશુની કાનમાં એકવાર સુખની ખબર આપી આવું. ' ત્યાર પછી ? ત્યારપછી દુઃખની રાત પૂરી થઈ, નવ વર્ષાનું જળ પડ્યું, મ્હાન થએલાં ફૂલો ઉધડ્યાં—આ વેળાએ એ દીવાલની બહાર રહ્યું સમસ્ત પૃથ્વી અને બીજું બધું, અને બીતરમાં પ્રવેશ કર્યો માત્ર એક પુરુષ. ત્યાર પછી મ્હારી વાત પૂરી થઈ.

૪.

પરંતુ એ રીતે વાત પૂરી થઈ નહીં. જે સ્થળે તે અધુરી છે તેનું વર્ણન કરી આ લેખ પૂરો કરીશ.

મ્હારી માને લઈને હું યાત્રાએ જતો હતો. એ વ્યવસ્થાનો ભાર મ્હારા ઉપર જ હતો; કારણ, મામા હજી પણ હાવરાના પૂતળી પેલે પાર ગયા નહોતા. હું અગગાડીમાં ઉંઘતો હતો. ઓકાં ખાતાં મગજમાં નાના પ્રકરનાં ભાવ્યાં તુટ્યાં સ્વપ્નોનો ઝંકાર વાજતો હતો. ઓચિંતો એક સ્ટેશને જાગી ઉઠ્યો. પ્રકાશ અને અધિકારમાં મિશ્ર થયેલું તે પણ એક સ્વપ્ન—કેવળ આકાશના તારાઓ ચિરપરિચિત—ખાકીનું બીજું બધું અપરિચિત, અસ્પષ્ટ. સ્ટેશનનાં કાનસોં ઉભાં ઉભાં પ્રકાશ પાડતાં હતાં કે આ પૃથ્વી કેટલી બધી અપરિચિત છે અને જે ચોતરફ છે તે કેટલું બધું દૂર છે. ગાડીમાં મા ઊંઘતાં હતાં. ખત્તીની નીચે લીલો પડો ખેંચી લીધો હતો. ટ્રંક પેટી વગેરે બધી આમતેમ ઉપરાછાપરી પડી હતી, તે જાણે સ્વપ્નલોકનો ઉલટો પાલટો અસખાખ, લીલા પ્રદેશના મીટમીટ થતા પ્રકાશમાં ઘડી જણાતો, ઘડી ન જણાતો કેવીએ રીતે એક પ્રકારનો થઈ પડ્યો હતો.

એવં વખતે એ અદ્ભુત પૃથ્વીની અદ્ભુત રાતે ઢાઢ બોલી ઉઠ્યું; " જન્મદી ચાલ્યાં આવો, આ ડગ્યામાં જગ્યા છે. "

મને લાગ્યું કે જાણે ગાયન સાંભળ્યું. ખંગાળી સ્ત્રીઓના ગળામાં ખંગાળી બોલવું કેટલું મધુર લાગે છે, તે આવી રીતે, અસમયે અંતરિયાળ ચમકાવે સાંભળતાં જાણે પૂર્ણ રીતે સમજી શકાય છે. પરંતુ આ કંઈને કેવળમાત્ર સ્ત્રીનો કંઈ કહીને એક પંક્તિમાં દાખલ કરવો

આશરો નહીં; એ કેવળ એક મનુષ્યનો કંઠ સાંભળતાં જ મન ખોલી ઠે, કે આવું તો ક્યાંઈ સાંભળ્યું નથી.

ધણુ લાંબા વખતથી મને કંઠસ્વર ધણો જ ગમે છે. રૂપ એ કાંઈ ઓછી વસ્તુ નથી, પરંતુ મનુષ્યમાં જે અંતરતમ અને અનિર્વચનીય છે તે મને લાગે છે કે કંઠસ્વર છે, અને એ કંઠસ્વર જ જાણે મહેરો હોયની ! મ્હેં હિતાવળે ગાડીની બારી ઉઘાડી બહાર ડોકું કાઢ્યું, કાંઈ જ દેખાયું નહીં. પ્લાટફોર્મના અંધકારમાં ઉભા રહીને ગાર્ડે મોતાનું લીલું ફાનસ નમાવી દીધું, ગાડી ચાલી અને હું બારી પાસે બેસી રહ્યો. મ્હારી આંખ સામે કોઈ મૂર્તિ નહોતી, પરંતુ હૃદયમાં હું એક હૃદયનું રૂપ જોવા લાગ્યો. તે જાણે આ અનંત તારામયી રાત્રીના જેવું, પોતે પોતામાં વ્યાપી રહે, પરંતુ તેને પકડી શકાય નહીં. અહા ! તે સુર ! અજાણ્યા કંઠનો સુર, એક ક્ષણમાં, તું જે મ્હારા ચિરપરિચયના આસન પર આવી બેઠો છે ! કેટલો બધો પરિપૂર્ણ તું—ચંચળ કાળના ક્ષુબ્ધ હૃદય ઉપર ફૂલની માફક તું ખીલ્યો છે, પરંતુ તેનાં મોજાં લાગવા છતાં એક પાંખડી પણ ખરતી નથી—અતિ કેમળતામાં આટલો સરખો પણ ડાઘ પડે નહીં.

ગાડી લોખંડના મૃદંગથી તાલ દઈ દઈ ચાલવા લાગી—હું મનમાં ગ્રાન સાંભળતો સાંભળતો આવ્યો. તેની માત્ર એક જ ધૂન “ ગાડીમાં જગ્યા છે—છે કે—જગ્યા છે કે ? ” જગ્યા જે મળી શકતી નથી, કોઈ કોઈને ઓળખતું નથી, વળી એ ન ઓળખતું એ કુચાશા માત્ર છે, એ જે માયા છે તેને છિન્નલિન્ન કરવાથી પણ ઓળખવાનો પાછો ખાર નથી. અહો ! તે સુધાંમય સુર ! જે હૃદયના અદ્ભુત રૂપ તું છે, તે શું મારા ચિરકાળનો પરિચિત નથી ? જગ્યા છે, જગ્ગદી આવવા બોલાવે છે, જગ્ગદી જ આવું છું—એક ક્ષણ પણ વિચળ કરતો નથી.

રાતે સારી ઉંઘ આવી નહીં. લગભગ દરેક સ્ટેશને એકવાર મ્હેં બહાર કાઢીને મેં જોયું. બ્હીક લાગવા માંડી કે જેને જોયેલ નથી તે વખતે રાતના જ કોઈ સ્ટેશને ઉતરી જાય.

બીજે દિવસે સવારે એક મોટા સ્ટેશને ગાડી બદલવાની હતી. અમારી પાસે ફર્સ્ટ ક્લાસની ટિકિટ હતી. મનમાં આશા હતી કે બીડ નહીં થાય. ઉતરીને જોઈં છું તો સાહેબ લોકના ‘ આર્ડેલીઓનું ’

ટ્રેનું સરસામાન લઈને ગાડીની વાટ જુએ છે. લશ્કરનો કાઈ એક મોટો જનરલ મુસાફરીએ નીકળ્યો છે. એ ત્રણ મિનિટમાં જ ગાડી આવી પહોંચી. સમજ્યો કે ફ્રસ્ટ કક્કાસની આશાનો ત્યાગ કરવો પડ્યો. માને લઈને ક્યા ડબ્બામાં બેસવું એની ભારે ચિંતામાં હું પડ્યો. બધા ડબ્બામાં ભીડ હતી. બારણે બારણે ડોકું કાઢીને જોવા લાગ્યો. એવે વખતે સેકન્ડ કક્કાસના ડબ્બામાંથી એક કુમારીએ મ્હારી માને ઉદ્દેશીને કહ્યું, “આપ અમારા ડબ્બામાં પધારોને, અહિંમાં જગ્યા છે.”

હું તો ચમકી ઉઠ્યો. તે જ અતિ મધુર કંઠ, અને એ જ ગાનની ધૂન—‘જગ્યા છે.’ ક્ષણ માત્ર વિલંબ ન કરતાં માની સાથે એ ડબ્બામાં જઈ બેઠો. સરસામાન લેવાનો વખત નહોતો. મ્હારા જેવો ‘નમાલો’ દુનિયામાં બીજો કોઈ નહોં હોય. એ જ કુમારીએ મનુરના હાથમાંથી, ચાલતી ગાડીએ, ઉતાવળથી, અમારૂં બીજાનું ખેંચી લીધું. મ્હારો ફોટો પાડવાનો કેમેરા સ્ટેશન પર રહી જ ગયો. કાઈ લેવાની તજનીજ સુધ્ધાં મેં કરી નહીં.

ત્યાર પછી—શું લખવું તે જાણતો નથી. મ્હારા મનની અંદર એક અખંડ આનંદની છબી છે, તેને ક્યાંથી શરૂ કરું અને ક્યાં પૂરી કરું? બેઠાં બેઠાં વાક્ય ઉપર વાક્ય યોજવાની ઇચ્છા થતી નથી.

આ વખતે તે સુરને નજરે દીઠો. ત્યારે પણ તે મને સુર તરિકે જ લાગ્યો. મ્હારી માના મ્હોં તરફ જોયું તો જણાયું કે તેની આંખ મટકું મારતી નથી. કુમારીની ઉંમર સોળ કે સત્તર વર્ષની હશે; પરંતુ નવયૌવને આના દેહમાં—મનમાં કોઈપણ ઠેકાણે સ્હેજ પણ ભાર નાખી દીધો હોય એવું લાગ્યું નહીં. તેની ગતિ સહજ, પ્રભા નિર્મળ, સૌંદર્યની પવિત્રતા અપૂર્વ હતાં.

હું જાણું છું કે વિસ્તારથી કહેતાં મને આવડશે નહીં. તે એટલે સુધી કે તેણે ક્યા રંગનું કપડું કઈ રીતે પહેર્યું હતું તે હું બરાબર રીતે કહી શકું નમ નથી. એટલું તો નક્કી કે તેના વેપલુપામાં એવું કોઈ નહોતું કે જે તેના પોતાનાથી વિશેષ તરિકે જુદું તરી આવે. તે પોતે પોતાની ચરે દિશાની સર્વ વસ્તુઓ કરતાં વિશેષ હતી. રજનીગંધાની શુભ્ર મંજરીની પેઠે સરસ ડીંટડી ઉપર ઉભા રહીને જે ઝાડ ઉગ્યું છે તે ઝાડને તે એકદમ વટાવી ગઈ છે. તેમી સાથે બે ત્રણ નાની છોકરીઓ હતી તેમની સાથે તેને હસવાનો અને વાત

કરવાનો જાણે અંત જ નહોતો. મેં હાથમાં એક ચોપડી રાખીને કાન તે બાજુ રાખ્યા હતા. જે કાંઈ કાનમાં સંભળાતું હતું તે બધું તો છોકરાંની સાથે છાકરવાદી વાતો હતી. તેનું વિશેષત્વ એટલું જ કે તેની અંદર ઉમરનો તફાવત કાંઈ હતો નહીં. બાળકની સાથે તે અનાયાસે અને આનંદથી બાળક થઈ ગઈ હતી. સાથે કેટલીક બાળકોની વાર્તાની ચિત્રાવાણી ચોપડીઓ હતી, તેમાંથી જ કાંઈએક વાત સંભળાવવાને માટે છોકરીઓ તેને કહેતી હતી. આ વાત નક્કી તે છોકરીઓએ વીશ થવીશ વાર સાંભળી હશે, પરંતુ એ છોકરીઓનો શા માટે આટલો આગ્રહ હતો તે હું સમજ્યો. એ સુધા-કંદની સોનાની કાડીમાં બધી વાત સુવર્ણવત્ થઈ જતી હતી. એ કુમારીનું સમસ્ત શરીર અને મન જે એક સામટું ઉદ્ધામથી ભરપુર હતું. તેના બધા-બોલવામાં, ચાલવામાં, સ્પર્શમાં વ્યવહારમાં હૃદય ઉછળી આવતું દેખાતું હતું. આથી કરીને છોકરીઓ બ્યારે તેને મ્હોડે વાર્તા સાંભળે ત્યારે વાર્તા નહીં પણ તેને જ સાંભળે. તેમના હૃદય પર પ્રાણનું ઝરણુ ઝરી પડે. તેના એ ઉછળેલા પ્રાણે મ્હારા તે દિવસના સમસ્ત સૂર્યકિરણને સજીવ કરી દીધાં. મને એમ થયું કે મને જે પ્રકૃતિએ તેનું આકાશ આપીને વીંટી લીધો છે, તે આ જ તરૂણીનો ચંચળ અને પ્રકુલ પ્રાણનો વિશ્વવ્યાપી વિસ્તાર પણ છે.

બીજે સ્ટેશને પહોંચતાં જ વેચનારા પાસેથી સારી પેઠે તેણે ચણા-મક ખરીદ્યા અને છોકરીઓની સાથે મળીને કેવળ બાળકની પેઠે હસતાં હસતાં વિના મોકાએ તે ખાવા માંડી. મ્હારો સ્વભાવ જાણે જાળથી વીંટાયો હોય તેમ-હું શા માટે સરળતાથી હસ્તે મ્હોડે એ કુમારીની પાસેથી થોડા ચણા-મક માગી શક્યો નહીં-લાય લાગ્યો કરીને મ્હારી ઇચ્છા કબુલ કરી શક્યો નહીં.

મ્હારી મા સાંઠે લગાડવું કે માહું લગાડવું એ બેની વચ્ચે વિચારમાં પડી ગઈ હતી. ગાડીમાં હું પુરૂષ માણસ હતો છતાં આ કુમારીને લેશ માત્ર મોકાએ નહોતો. વળી એવી લોભીની માફક ખાયા કરતી હતી કે મ્હારી માને તે બિલકુલ પસંદ પડ્યું નહીં, અને તેને તો આ છોકરી ભાન વિનાની લાગી. તેને વિચાર થયો કે આ છોકરીની ઉમર મેંદી થઈ છે, પરંતુ કાંઈ આવડત નથી. મ્હારી મા એક-એક કોઈ સાથે વાત કરી શકતાં નહીં. મનુષ્યથી દૂર દૂર રહેવાનો જ

તેમનો સ્વભાવ હતો. આ કુમારીની ઓળખાણ કરવાની તેની બહુ જ ઇચ્છા હતી, પરંતુ સ્વભાવને લીધે તેમ કરી શકતાં નહોતાં.

એવે વખતે ગાડી એક મોટા સ્ટેશને આવી પહોંચી. પેલા જન-રત્ન સાહેબના બીજા લશ્કરીઓ અહીંથી ગાડીમાં બેસવાની તૈયારી કરતા હતા. ગાડીમાં ક્યાંઈ જગ્યા નહોતી. અમારા ડબ્બા સામે તેઓ વારંવાર જોતા જોતા આંટા મારવા લાગ્યા. મ્હારી મા તો બહીકથી સંજોગ થઈ ગયાં હતાં. મ્હારા મનને પણ શાંતિ નહોતી.

ગાડીને ઉપડવાના થોડા વખત પહેલાં એક દેશી રેલ્વે અમલદાર હાથમાં રીઝર્વનાં બે કાર્ડ લઈને આવ્યો અને ડબ્બાના બે બાંકડા પર લટકાવીને મને કહ્યું, “ આ ડબ્બાના બે બાંકડા પહેલેથી જ બે સાહેબોએ રીઝર્વ કરાવેલા છે, આપ સૌને બીજા ડબ્બામાં જવું પડશે.”

હું તો ગભરાઈને તરત જ ઉભો થયો. પેલી કુમારીએ હિન્દીમાં કહ્યું, “ ના, અમે ડબ્બો ખાલી નહીં કરીએ. ”

એ માણસ રૂઆબથી બોલ્યો કે, “ ખાલી કર્યા સિવાય બીજો ઉપાય નથી. ”

પરંતુ એ કુમારીનામાં ડબ્બો છોડવાનું કાંઈ લક્ષણ ન જોવાથી તે ડબ્બામાંથી ઉતરી ગયો અને અંગ્રેજ સ્ટેશન માસ્તરને બોલાવી લાવ્યો. તેણે આવીને મને કહ્યું: “હું ઘણો જ દીલગીર છું, પરંતુ—”

એ સાંભળીને હું ‘ મનુર-મનુર ’ કરીને ખૂબ પાડવા લાગ્યો. એ કુમારી ઉઠી અને જાણે બેઠે આંખમાંથી અંધિ વરસાવતી હોય તેમ મને કહ્યું: “ ના, તમારાથી નહીં જવાય. જેમ છો તેમ બેસ રહો. ” એમ કહીને તેણે બારણા પાસે ઉભા રહીને સ્ટેશન માસ્તરને અંગ્રેજીમાં કહ્યું કે, “ આ ડબ્બો અગાઉથી રીઝર્વ કરેલ છે એવાત તદ્દન જુડી છે. ” એમ કહેતાંની સાથે તેણે રીઝર્વનાં કાર્ડ છોડીને પ્લાટફોર્મ પર ફેંકી દીધાં.

એવામાં ‘ઓરડરલી’ સમેત યુનીફોર્મ પહેરેલો સાહેબ બારણાની પાસે આવીને ઉભો રહ્યો. પોતાનો સરસામાન ગાડીમાં મૂકવાને માટે તેણે તે પહેલાં જ પોતાના ઓરડરલીને ઇસારત કરી હતી. તે પછી કુમારીના મ્હોં સાચું નીહાળી, તેનું બોલવું સાંભળી, વસ્તુસ્થિતિ જોઈ, સ્ટેશન માસ્તરને હાથ ઝાલીને બાજુએ લઈ ગયો. શું વાત થઈ તે કાંઈ સમજાયું નહીં, પરંતુ જણાયું કે ગાડી ઉપડવાનો વખત થઈ

મયો હતો છતાં બીજો એક ડબ્બો જોડાયા પછી જ ટ્રેન રવાના થઈ શકી. છોકરીએ વળી પોતાનાં બાળકોનું ટોળું બહાર કાઢીને એકઠું કરી ચણા-મક ખાવા માંડ્યા, અને હું શરમનો માર્ગો બારીમાંથી ડોકું બહાર કાઢીને કુદરતની શોભા જોવા માંડ્યો.

કનપુરને રેશને ગાડી આવી પહોંચી. કુમારી સરસામાન બાંધીને તૈયાર હતી. રેશન પર એક હિંદુસ્તાની નોકર એમને ઉતારવાની તજવીજ કરતો હતો.

મ્હારી માથી પછી રહેવાયું નહીં. તેમણે પૂછ્યું, “ તમારું નામ શું આપુ ? ”

કુમારીએ કહ્યું: “ મ્હારું નામ કલ્યાણી. ”

એ સાંભળીને મ્હારી મા અને હું ચમકી ઉઠ્યાં.

“ તમારા પિતા—”

“ તે અહીંના ડાક્ટર છે. તેમનું નામ શંભુનાથસેન. ”

તે પછી બધાં ઉતરી ગયાં.

ઉપસંહાર.

મ.માનો નિષેધ અમાન્ય કરીને, માતાની આશા ઠેલીને, તે પછી હું કાનપુર આવ્યો છું. કલ્યાણીના બાપ અને કલ્યાણીને પોતાને મળ્યો છું. બે હાથ જોડી માથું નમાવ્યું છે. શંભુનાથ બાબુનું હૃદય પીગળ્યું છે. કલ્યાણી કહે છે કે, “ હું લગ્ન કરીશ નહીં. ”

મેં પૂછ્યું; “ શા માટે ? ”

તેણે કહ્યું; “ માતૃ આશા. ”

સર્વ નાશ ! આ ઠેકાણે પણ મામા છે કે શું ?

તે પછી સમજ્યો માતૃભૂમિ છે. પેલાં લગ્ન તુટ્યા પછીથી જ કલ્યાણીએ છોકરીઓને શીખવવાનું વૃત્ત ગ્રહણ કર્યું છે.

પરંતુ મેં આશા મૂકી નહીં. એ સુર આજે પણ મ્હારા હૃદય-માં વાજે છે—એ જાણે કોઈ પેલા પારની ખંસી છે—મ્હારા સંસારની બહારથી આવેલી—સમસ્ત સંસારની બહાર જાણે તેણે પોકાર કરી દીધો. અને તે જે રાત્રે અંધકારની અંદર મ્હારે કાને આવેલ “ જગ્યા છે ? ” એ તો મ્હારે ચિરજીવનના ગાનની ધૂન થઈ રહી. એ વખતે મ્હારી હિમ્મત હતી તેવીસ, હાલ થઈ છે સત્તાવીસ. હજી પણ આશા છોડી

નથી. પરંતુ મામાને છોડ્યા છે. એકનો એક દીકરો કરીને મા મને છોડી શકતાં નથી.

તમે મનમાં ધારતા હશે કે હું વિવાહની આશા રાખું છું ! ના, કદી પણ નહીં. મહારા મનમાં કેવળ તે એક રાત્રિના અગ્નિપ્રયાગ કંઠના મધુર સુરની આશા ! “ જગ્યા છે ? ” નક્કી છે. ન હોય તો રહેવું ક્યાં ? એટલા માટે વર્ષ ઉપર વર્ષ જાય છે—હું હજી અહીં જ છું. મળું છું, એ કંઠે સાંભળું છું. જ્યારે પ્રમંગ મળે છે ત્યારે તેનું કામ કરી આપું છું, અને મહારે મન કહે છે કે આ જગ્યા મળી છે જ ના ! અરે, અપરિચિતા ! તારો પરિચય પૂર્ણ થયો નથી અને થશે પણ નહીં; પરંતુ મહારે નસીબ એટલું સાફ કે આ જગ્યા મળે મળી છે.

દોહત.

[લેખક સ્વર્ગસ્થ ભાઈ રણજીતરામ વાવાભાઈ
મહેત, ખી. એ.]

૧.

“ કેમ શિવલાલ ! આજે ઘેરાંઓમાં પીરસવા નથી ગયો ? અત્યારમાં જ જમવા બેસી ગયો ? ” ગડબડે સવાલ કર્યો.

શિવલાલ નિરુત્તર, નીરવ રહ્યો, પણ સુરજલાલ એની વર્તી જવાળ આપતો હોય તેમ બોલ્યો, “ બહુ વર્ષ ફાંફાં માર્યો પણ માએ કરેલો વિવાહ ફેક થઈ નથી શક્યો. ”

“ બિચારાના મનસુઆ પાર પડે એવું રહ્યું જ નથી. ” વચમાં માધુ બોલી ઉઠ્યો.

“ કેમ બચ્ચા માધુ, તું પણ ફાટ્યો કે ? ” શિવલાલે પોતાનો સ્વર દર્શાવ્યો. “ તમને બધાને હસવાની મઝા આવે છે, પણ અહીં મારે તો કાળજી કપાઈ જાય છે જો વધારે તમે તડપાંચ કરશો તો જેવા જેવું થશે. ”

“ શું, બચ્ચાજી, મારામારી કરવી છે ? તારા જેવા ફિશનેબલ જોન્ટલમેન હોય ઉગામશે ? ધમાધમીમાં આ તારાં હોળેલાં પટીઆં

વીઆઈ જશે, તારી નેકટાઈ છટી જશે અને કંઈમાં ખોસેલો રૂમાલ બિવાઈ જશે, અને સફેદ ધોતીઆ જેવું બોટીયું ધૂળમાં રમદોળાશે, અને હાડકાંપાંસળાં રંગાશે તે તો વધારામાં.” ગડબડે એકદમ વાઝવારાથી શિવલાલને ડરાવી દેવાનો પ્રયત્ન રચ્યો. પણ એથી શિવલાલ વધારે ઉશ્કેરાયો. ગડબડને મારવા જતો હતો ત્યાં બાબુએ આવી એને પીરસવા ઉઠવા આમહ કર્યો; હાથ પકડી રસોઈ આગળ ખેંચી મચ્યો અને તેના હાથમાં ભુલમ અને રૂઆબથી બીરંજની થાળી આપી, બેરાંમાં પીરસવા જવા તાકીદ આપી.

બાબુની બહેન રૂપાણી હતી; નાતની ‘ ફેશનેબલ ’ કન્યાઓમાં તેનો દોરદમામ જૂદો જ હતો. તેની સાથે સગાઈ કરવા શિવલાલનું મન ઉછળતું. બાબુની સાથે તેથી જ સારપ રાખવાની જરૂર હતી. તેનો મુકન શિવલાલ ઉઘાપતો નહીં.

નાતમાં પ્રેસ એકટ કે ડિકેન્સ એક ઈંગ્લિશ એકટ નહોતો. સી. આઈ. ડી. પણ નહોતા. ટુંકાક્ષરી રીપોર્ટર નહોતા, પછી સ્ત્રીઓ વાણીનું સ્વાતંત્ર્ય પૂરેપૂરું વાપરે એમાં એમનો શો દોષ? પીરસનારાઓ ધણું ખરું કિશોરો અને યુવાનો હતા—“ ઉમેદવારો ” હતા. પક્ષિણીથી સંવનિત થવા નરપક્ષીઓ જેમ પોતાનાં પિચ્છ સમારી કળા કરે છે, નૃત્ય કરે છે, કંઈ ખોલી સુમધુર સંગીત રેલાવે છે, તેમ શાંતિની અવિવાહિતા કિશોરીઓ અને યુવતીઓ—તેમની માતાઓ અથવા સ્ત્રીસગીઓનું ધ્યાન ખેંચવા નાના પ્રકારના મોહાસ્ત્ર ફેંકતા હતા. તેમની આલવાની છટા, તેમની કપડાં પહેરવાની અને વાળ હોળવાની ફેશન, તેમના રંગ, રૂપ, ધાટ, એ સર્વ પરથી પ્રતિત થતી તેમની સમૃદ્ધિ “ ઉમેદવાર ” કન્યાઓના ચિત્તમાં વિચારના વિષય બન્યા હતા. કંઈ કંઈ જુવાન હૃદયો વિવશ બનતાં હતાં. રૂપવંતી કે ‘ ફેશનેબલ ’ કન્યાઓની પાતળમાં અનેક વાનીઓ અરુપસિત પીરસાતી; તેમનો મીઠામીઠા અને તળવીજ સાચવવા, તેમનો પડયો બોલ ઉપાડવા તીડતું ટોણું ખીજમતમાં હાજર રહેતું.

આખી નાતમાં પ્રેમદા તે તો પ્રેમદા જ છે: સૌંદર્યનો અવતાર જ છે. નરી પારસણ જ હોય એવી છે. એની ખેસવાની પણ ખુબી ઓર, એની જમવાની છટા પણ કેવી ‘ ઇરથેટિક ’! સ્થાન પસંદ કરવામાં પણ એની ચતુરાઈ કેવા આછા અજવાળામાં બેડી છે પણ

વીજળી જેવી ચમકે છે. ઘરેણું અને કપડામાં રંગની એકતા પણ કેવી સાચવી છે ? કેવી છાનીમાની મારા સામું જીવે છે ? મારા હૈયાની હોળી તે જાણે છે. બાણ પાસે જ્યારે જઈએ ત્યારે ત્યારે મારી સાથે વાત કર્યા વિના રહેતી જ નથી. આવા આવા વિચારો શિવલાલના ચિત્તમાં આવવા લાગ્યા. તે પીરસતો હતો પણ ચંત્રવત પ્રેમદા ખેડી હતી એટલામાં જ તે થાળી લઈ ફરતો હતો.

“હોલત, તારા વરને કહેને ખીરંજ પીરસી જાય. પેલી પ્રેમદાને ખીરંજ ભાવતો નથી છતાં તેની તહેનાતમાં કેમ ઘૂમે છે. બધું ખૂદેન ! તારાથી કેમ જોવાય છે ? ભરી નાંત વચ્ચે આ તમાસો !” ઈચ્છાએ અક્ષત વગર જે હોઠે આવ્યું તે ખેડી દીધું.

“ખૂદેન કંઈપણીલા, ઉઘ આવે છે ? ચાલ ઘેર સૂવાડી આવું ?”

હોલત શું જવાબ આપે ? હિન્દુ બાલિકાની લજ્જા, વાત ખૂદેન પણી આગળ કરવી કંઠે ત્યાં હૈયાના આગળા મોકળા કરવાનું તો અને જ ક્યાંથી ? અમયસૂચકતા વાપરી તેણે પોતાની નાની ખૂદેનને ઉંચકી ઘર તરફ પ્રયાણ કર્યું. સાદી, બહાસોઈ દેલતને જોતાં શિવલાલના હૈયાએ ઊંઠો નીસાસો મૂક્યો.

૨.

ઝોરડો હતો વિશાળ છતાં જૂના વખતનો, ઝાંખું પડેલું, જાળાવાળું, બંધ પડેલું ઘડીઆળ એક ભીંત પર હતું ત્યારે ખીજ ભીંત પર ન્હાનું સરતું ‘ટાઈમપીસ’ કાળની ગતિ બતાવતું હતું. ‘કેલેન્ડરો’ પણ ત્રણ ચાર લટકતાં હતાં. જૂના કાળના ‘કેલેન્ડરો’ માંથી કાપી લીધેલી આલ્બર્ટ, વિક્ટોરીઆ, દાદાભાઈ, રોબર્ટસ, રીપન વગેરેની છબીઓ; રવિવર્માની મોહિની, ‘ઓટોટાઈપ’ કંપનીનાં એક બે ચિત્રો, કુટુંબની સ્ત્રીઓના કે છોકરાંઓના ફોટોગ્રાફો પણ ભીંત ઢાંકતાં હતાં. ખીટીઓ પર પુરુષો અને સ્ત્રીઓનાં કપડાં લટકતાં હતાં. આખા ખંડમાં પુસ્તક ખીલકુલ નહોતાં. ઝોરડાની વચમાં ગોળ કાળું ટેબલ હતું. તેની આસપાસ આઠ દસ ખુરસીઓ જૂદા જૂદા લાકડાની, ઘાટની, રંગની, કાળની હતી.

ચંદા પીતાં પીતાં ભાઈબંધોમાં રસથી અનેક વાતો થતી નતી.

“આખરે શિવલાલ અને હોલતનાં લમ થયાં. ભાઈ ઘણાંએ ઊંચા નીચા થયા પણ પરણવું પડ્યું.”

“ પેલી પ્રેમલાને પણ રૂપિઓ અપાયો ! ”

“ હેં ! હેં ! ક્યારે ? પેલા માંદા કુતરા સાથે એનો વિવાહ ! ”

“ માદા કહો, કુતરો કહો, જે કહેવું હોય તે કહો, પણ એના જેટલો પૈસો ક્યાં છે ? શિવલાલને પરણી હત તો ધરનું વૈતરું કરવામાં સામળી પડી જત, અને નવી નવી ફેશનનાં કપડાં કે ઘરેણાં પહેરવાનો આરીઓ વીતત ખરો કે ? આ તે હુતો અને હુતી થવાની. ”

“ અહ્યા સાંભળ્યું કે પેલા મહાદેવના વિવાહ ઓછંડાયા હતા તે પાછા એની એ જુગલ સાથે થયા. ”

“ શું કહો છો ? ત્યારે ઓછંડાયા શું અને પાછું નવું નાટક કયું શું ? ”

“ એ તો ‘ લવમેરેજ ’ છે. જુગલ કહે મારો તો એ જ પતિ; પરણાવવી હોય તો પરણાવો, નહીંતર કુંવારી રહીશ. એક બીજાના કાગળો માળાપના હાથમાં આવ્યા. પરણ્યા પહેલાં દંપતિધર્મનો લ્હાવો લીધાનો વ્હેમ ગયો, પછી શો રસ્તો ? ”

“ પણ આ શિવલાલનો જન્મારો કેમ જશે ? ”

“ બધાના જાય છે તેમ એનો જશે. જ્યાં દે થોડાં વર્ષ ને પછી એજ ખાયડી શ્વાસ અને પ્રાણ થઈ જશે. આપણી નાતમાં આવું ઘણું બન્યું છે. ”

૩.

“ કાલે રાત્રે માંચરામાં શિવાએ કેવું તોફાન કર્યું ! ”

“ આ બધા સૌન્દર્ય અને વિલાસના કીડાઓમાં વિવેક, સંયમ, શાશુપણ ક્યારે આવશે ? ”

“ આ બધી માત્ર છોકરવાદી છે. એમનું જ્ઞાન જેવું છીછલું છે તેવું એમનું વર્તન પણ. ”

“ માત્ર છોકરવાદી નથી, માત્ર છીછલાપણું નથી. ” નદી પરથી થડા પવનની સુરકી આવી. બોલનાર પરસેવાથી અને ઉકળાટથી મુંઝતો હતો તે ઉભો થયો અને ખુરસી ઉપર ચડી અભરાઈ પરથી ચાર પાંચ પુસ્તકો નીચે ઢિલચી. તેની ઉપરની ધૂળ ખંખેરતાં તે બોલવા લાગ્યો, “ દિવસે દિવસે આ સવાલ ચંદીર થતો જાય છે. અંગ્રેજી શિક્ષણથી આપણા જુવાનીઓમાં અનેક મહેત્તઓ થાય છે. આપણને પણ ક્યાં નહોતી ? અને હાલ ક્યાં બધી સમી ગઈ છે ? ”

આપણા પર જે સંસ્કારો પડ્યા અને પડતા જાય છે તે આપણને વિષયે નથી જવા દેતા એ આપણું પરમ સૌભાગ્ય છે.” પવન બંધ થવાથી પાછો બફારો થવા લાગ્યો. પંખો હાથમાં લઈ ગરમી ઓછી કરતો કરતો બોલ્યો, “ઈન્ડિયામાં ‘લવમેરેજ’ થાય છે માટે આપણે ત્યાં થવાં જોઈએ. દરેક વિદ્યાર્થીને હવે “કાર્ટીંગ” કરવાની હોંસ છે. નાતો જન્મે છે ત્યારે શું થાય છે, તે તમે ક્યાં નથી જાણતા ?”

“ખરું, પણ આમની ભાવના તદ્દન વિપરિત લાગે છે. પોતાનું રૂપ, પોતાનો ઘાટ, પોતાની વિદ્યા, પોતાની પ્રતિષ્ઠા, પોતાની લક્ષ્મી ગમે તેવાં હોય છતાં દરેક યુવકને ગોરી, નમણી, કુટડી, ફેશનદાર, નાજુક, શ્રીમંત કન્યા જોઈએ છીએ.”

“કોઈને લણેલી કે ગુણવંતી કન્યા જોઈતી નથી. પોતાની સાથે હરીફરી શકે, લલકાદાર કપડાં પહેરી શકે એવી ચંચલ પુતળીઓ માત્ર જોઈએ છીએ. ખરા સંસ્કારી જીવન માટે આતુરતા નથી. યુવતીઓ માત્ર સહચરીઓ અને દાસીઓ રહેવાની નથી પણ માતાઓ થવાની છે એ ભૂલી જવાય છે. સંસાર વિકટ છે. વિલક્ષ્મ કુટુંબોમાં યુવાન સ્ત્રીપુરુષોમાં વધારે આવડત, હોંશીઆરી, શાણપણ, બળ, ચારિત્ર્ય, નીતિ હશે તો જ તેઓ સુખી થશે. માત્ર રૂપ કે રંગ સુખી નથી કરતાં. એ અને પૈસો નાશવંત છે, ચારિત્ર્ય જ માત્ર અમર છે. દેશની ઉન્નતિ કરે એવાં કુટુંબોની ન્યારે જરૂર છે ત્યારે આવા સંયમહીન વિલાસોમાં રચીપચી જીવન ગાળવાની ભાવના દેશને હાનિકારક છે.”

“દેશને એમના જીવનમાં સ્થાન જ ક્યાં છે ? યુવાન કન્યાઓ તો માત્ર એટલું જ સમજે છે કે હીરામોતીના દાગીના પહેરવા મળ્યા, રેશમી અને કસબી લુગડાં પહેરવા મળ્યાં એટલે સ્વર્ગ મળી ગયું.”

૪.

“ભગવાન ! ભણી એટલે કાણ જાણે કેવું એ પાતક કર્યું !” સ્વામીને નહોતી ગમતી પણ સાસુજીએ પોતાનો બોલ જાળવવા વિવાહ તોડવા ન દીધો, પણ સાસરે આવ્યા પછી જૂદો જ અનુભવ થાય છે. પતિનો અનુરાગ નથી, તેમ અણુરાગ-દ્વેષ પણ નથી. મારી પાછળ ગાંડ થઈ જતા નથી, મારામાં લુબ્ધ નથી થતા, તેમ માફ અપમાન પણ કરતા નથી. મને કનડતા નથી, મને મુંઝવતા નથી,

મને સેઝ પણ ઓછું આવે એવું વર્તન રાખતા નથી. ઉલટું મને એમ લાગે છે કે એમના દિલમાં મારે માટે લાગણી જન્મતી નથી છે. મને મારામાં શ્રદ્ધા છે કે પતિની હું પ્રેમપાત્ર થઈશ. એમના સહવાસ વિના એમના લક્ષણો વિશે મહેં જે કલ્પના કરી હતી તે તદ્દન ખોટી નીવડી છે. મારો અને એમનો સંબંધ અંતરાય વિના મીઠો રહેશે તો અમારો મંસાર અવશ્ય સુખી થવાનો. પણ પરણીને હું સાસરે આવી સ્વાસ્થી સાસુજીને શું એ કૂડું પડ્યું છે કે જેમાં ને તેમાં મહેણાંદુણાં માર્યા કરે છે, મારી વિદ્યાને વગોવે છે, મારાં માખાપને ગાળો દે છે. ઘરમાં હું દુહાગણુ છું, અળખામણી છું. (રડે છે) પતિ સારો દિવસ ઘરમાં રહે છે છતાં અરધી રાતે જ હું એમની પાસે જઈ શકું. દિવસે જવાની સખ્ત મનાઈ. ચલાનો ખાલો પણ આપવા ન જવાય. ન્હાવા બેસે ત્યારે કપડાં કે સાબુ પણ ન મૂકાય. જમવા બેસે ત્યારે પીરસાય પણ નહીં. સાસુજી સાથે વાત કરે ત્યારે તે વાત સંભળાય નહીં. આખો દિવસ ઘરકામ કર્યા કરવું. શું સાસુજી દીકરાનો સંસાર આ રીતે સુખી કરવા માંગે છે ? હશે, મારે મનમાં ઓછું લાવવું નહીં. મારી વિદ્યા મને મુંઝાવા નહીં દે, મારાં બધાં સંકટ કાપશે અને મારા જીવનનું લક્ષ્ય સાધવા મને સમર્થ કરશે.

“વિદ્યા વધારવાની પણ અહિં સામગ્રી નથી. ન મળે પુસ્તકો, ન મળે ચોપાનીઆં કે ન મળે વર્તમાનપત્રો. આ કારાગારમાં ઊંચી રસિક વાતો કરવાની કે સાંભળવાની સ્વપ્ને પણ તક નહીં. ગામમાં સરખી સાહેલીઓ પણ નથી. છે તે સુદ્ર વિશ્વમાં મ્હાલનૌરી. હશે, એવો અદ્ધસોસ શા કામનો ? જે ભાથું આજ લગીમાં મેળવ્યું છે તેનો જ ઉપયોગ કરીશ તો થોડું છે ? વિચારો તો ધણા દિવસ કર્યા, હવે જ તેમને આચારમાં ઉતારવાના વિકટ પ્રસંગો આવતા જાય છે. તેમાં વિજ્ય મળે તો જ સાચી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી કહેવાય. મુંઝવણ થશે તો મારો ભગવાન ક્યાં દૂર છે ?

“પણ ભક્તિ કરવા કે વિચાર કરવા પુરસદ ક્યાં છે ? આ અ-સંસ્કારી સ્ત્રીઓમાં કૃત્રિમ-ગુલામગિરિનું જીવન ગાળવાનું છે. હૃદયમાં દાવાનળ ભડભડતો હોય છતાં મુખ ઉપર સૌમ્ય પ્રસન્નતા રાખવાની છે. સહુનો પડયો બોલ ઉપાડવાનો છે અને બધાની ખીજમતમાં ખડે પગે રહેવાનું છે.”

૫.

“ આજ શિવલાલને ત્યાં જઈ આવ્યો. દિલ ખોલી એણે વાત કરી. મહેં ધાર્યું તું તેમ જ નીવડ્યું. જે દોલતની રૂપહીનતા એને સાલતી હતી તે જ દોલતના ગુણોથી એનું જીવન ફરી ગમ્યું છે.”

“ મેં પણ ઉડતી ધણી વાત સાંભળી છે. આમ પણ એનામાં ઘણો ફેર પડી ગયો છે.”

“ કહે છે કે એના મંદવાડમાં દોલતે એની ચાકરી એવી સારી કરી કે એ દોલતનો ગુણુપૂજક થઈ ગયો છે. મંદવાડમાં હું એક વાર ખખર પૂછવા ગયો હતો ત્યારે મેં નજરેનજર પરિચર્યા જોઈ હતી. સુશિક્ષિત પરિચારિકા જેવી સારવાર કરે તેવી કરતી હતી, અને વધારામાં પતિ માટે સ્નેહાળ હિન્દુ સુન્દરીનો જે ભાવ તે સારવારમાં ઓતપ્રોત હતો.”

“ એના બાપે છોકરીને કેળવણી તો સારી આપી છે.”

“ શિવલાલનો મિત્ર માણેકલાલ કહેતો હતો કે આવી સારવાર આપણી નાતમાં કોઈ પ્રૌઢા પણ કરી શકે એમ નથી તો પછી યુવતીની તો વાત જ શી ? આવી માંદગી શિવલાલને દર વર્ષ ભોગવવી પડે છે. મહિનો દોઢ મહિનો ખાટલાવશ રહેવું પડે છે અને શક્તિ પાછી બધી મેળવતાં બે ત્રણ મહિના થઈ જાય છે. પણ આ વખત તો આઠ દિવસમાં જ હરતો ફરતો થઈ ગયો. શક્તિ ક્ષીણ જ ન હોય એવું લાગ્યું, તું. બાયડીની સારવારનો જ એ પ્રતાપ હતો એવું એનું માનવું છે.”

“ પહેલાં તો પુસ્તકશાળા કે લાઇબ્રેરીમાં જતો નહીં, હવે બધે જાય છે. ઉમંગથી બધામાં સામેલ થાય છે. નાતની અને ગામની સંસ્થાઓમાં ખરા દિલથી કામ કરે છે.”

“ એના પહેરવેશમાં ફેર પડી ગયો છે; અંગ્રેજશાઈ બધું જ હતું તે ઓછું થયું છે.”

“ સ્ત્રીકેળવણીનો મોટો હિમાયતી થઈ પડ્યો છે, સ્ત્રીઓ સંબંધીના એના વિચારો પણ ફરી ગયા છે. લલિત કલાઓના પ્રદર્શનમાં ફેશનદાર રૂપવંતીઓની સાથે ફરવામાં જે લ્હાવો એને મળતો હતો તે લ્હાવો હવે ગુણવંતી અને સંસ્કારી સ્ત્રીઓના સહવાસમાં તે શોધે છે. જેમના રૂપથી એ મોહ્યો હતો તેમનાં ચરિત્ર જાણી ખિન્ન થયો છે.”

“ પેલી પ્રેમદાનાં ‘ પરાક્રમો ’ જોયાં ને ? સ્ત્રીનું બૂધણુ શીલ, સત; ફેશન કે રૂપ નહીં; વૈભવ, વિલાસ, મોઝ, અયેશઆરામ, તુમાખ, નહીં, પવિત્રતા એ જ ખરું બૂધણુ, એ જ હીરા મોતીનો અલંકાર. આપણાં બાલકોને પૈસો અને વૈભવના વાતાવરણમાં ઉછેરીએ છીએ; પવિત્રતા, શીલ, સાધુતાના વાતાવરણમાં નહીં. છોકરીનું સાસરું શ્રીમંત શોધીએ છીએ, પવિત્ર અને સંસ્કારી નહીં. ”

શિવલાલ આવી રીતે અનેક મિત્રમંડળોમાં સંલાપનો વિષય બનતો.

૬.

“ ઝોરડામાં હવે કેવી વ્યવસ્થિતતા છે ? કેવો આરામ છે ? દોલતને આ બધું કરવાનો વખત ક્યાંથી મળે છે ? મારી બાના રાત્ર્યમાં ધરનું નાનું મોહાડું સર્વે કામ એને કરવું પડે છે. તે મારાં ભાંડુઓની પ્રીતિપાત્ર બની રહી છે. સૌ લાભી પાછળ ઘેલા છે. અમારા સૌની ગુરૂ થઈ બેઠી છે. અમારા સંસ્કાર જગૃત કરવા કે અમારામાં નવા સંસ્કાર પાડવા થઈ શકે તેટલું મીઠાશખી, ચિવેકથી, સુશીલતાથી તે કરે છે. રૂપ નહીં પણ ગુણ જ જગતમાં અમર છે, સફલ છે, કીર્તિવંત છે, એનું દોલતને ન પરણ્યો હોત તો મને કેવી રીતે ભાન થાત ?.....જે જે રૂપાળી કન્યાઓ ખાટે હું તલસતો હતો તે બધીના લવાડા સાંભળી સાંભળી મારી જાતને વન્યવાદ આપું છું. પૂર્વ જન્મના પુણ્ય કે એ નરકમાંથી હું બચ્યો. એકને રાંધવાનું આગસ છે, ધણીને પેટપુરું ખવડાવતી નથી તો પછી સ્વાદિષ્ટ ભોજન રાંધવાનો તો સવાલ જ ક્યાં ? એક રોજ માંદી રહે છે, ધણી પૈસે તેમ સુખે ખુવાર થઈ ગયો છે. એકને કસુવાવડ જ થયાં કરે છે; એકે નવાં નવાં કપડાં પહેરવામાં દેવું કરી ધણીનાં બાપીકાં ઘર હરાજ કરાવ્યાં છે. નવી નવી ફેશનનાં ધરેણાં વારેવારે કરાવવામાં એકે પોતાનું પદ્ધતું અરધું કરી નાંખ્યું છે; શીળી નીકળવાથી એક રૂપ ખોઈ બેઠી છે; રૂપના તુમાખમાં એક શીત્લબ્રષ્ટ થઈ બેઠી છે; એક પરણતાં જ વિધવા થઈ છે. રૂપના ગર્વમાં ન કેળવી આવડત, ન મેળવી વિદ્યા કે ન બાંધ્યું આરિત્ય એટલે અત્યારે હેરાન હેરાન થાય છે. મહેં બધી ચોકસાઈ રાખી છે. રૂપાળી ગઈ છે ત્યાં કોઈ સુખી નથી થયું. રૂપ એ જ એમનો ગુણ અને દુર્ગુણ. પણ ન મળે જૂની કે નવી સંસ્કારિતા.

એમની વાત સાંભળેા તો જીગુઆ આવે. વિચાર, લાગણી, ભાવના, તદ્દન સામાન્ય. માત્ર ફેશનદાર કપડાં પહેરવામાં, માથાના વાળ હોળવામાં અને રસ્તામાં કેડમાંથી વાંકી વળી સર્પગતિએ સૂર્યકિરણોની આલે આલવામાં બધી હોંશીઆર. તબીબત બધીની નાજીક અને ખીમાર, ન મળે કોઈના પર લોહીની લાલી. સુખના જે જે સ્વમાં મારા યુવાન મિત્રોએ કદખાં હતાં તે બધાં પ્વસ્ત થયાં છે. હા! ગામગપાટા હાંકવામાં સૌ કાબેલ છે, લપકાદાર પહેરવેશ કરી મહાલવામાં એકકા છે. મારી પણ એ જ વલે થાત દોલત ન મળી હોત તો. માઈ તો લવન જ ફરી ગયું. મારા વિચારો ફરી ગયા, મારી ભાવના પલટાઈ ગઈ. મારો જીવનક્રમ પણ ફેરવાઈ ગયો. માઈ જીવન સફલ કરવાનો માર્ગ મને મળ્યો.

રૂપની સાથે જે જે સંસ્કારિતાની હું અપેક્ષા રાખતો હતો—રૂપમાં અને ફેશનમાં સર્વે રહેલી હોય છે એમ હું માનતો હતો—તે રૂપની સાથે બોઈ શક્યો નથી, પણ ગુણે તો મારી જૂખ જૂદી જ રીતે મટાડી છે.

અમારે ત્યાં એક વખત છખીઓનું સ્નેહ જીવન હતું. હજૂએ લુપ્ત નથી થયું. પત્નીની ત્રણ ચાર જાતની છખીઓ ઓરડામાં ટાંગવામાં અથવા ટેબલ પર મૂકવામાં જીંદગીનું પરમ સૌભાગ્ય હતું. કાચ ઉપર પતિ સૂવે અને પત્ની પગ આગળ નીચે બેસી શીડલ વગાડતી હોય, પતિ ઉભા હોય અને પત્ની હારમોનિયમ વગાડતી હોય. પડદા ઉપર ચીતરેલી ઈંગ્લીશ કુલવાડીમાં. જાણે કુવારા કઠિ પત્ની બેઠી હોય, એવી એવી વિવિધ ઢબમાં છખીઓ પાડવામાં અનેરો લ્હાવો હતો. અમારી પત્નીઓ આવી રીતે અમારી દેવીઓ થતી. તેમને વાંચવાનો કંટાળો રહેતો. તેમનામાંથી સગપણુના સ્નેહ ઉડી જતા, વિનય, સૌજન્ય તેમનામાંથી અદશ્ય થતાં છતાં અમારી તે દેવીઓ હતી. એમના સહવાસમાં અમે અમારી જીવાનીના સ્વર્ગોમાંથી ધીમે ધીમે પૃથ્વી પર સરી પડતા હતા છતાં અમારી તે દેવીઓ હતી. આવું અમારી પૂર્વેના યુવાનોનું જીવન હતું. એમાંના એકે મને થોડા જ દિવસ ઉપર પૂછ્યું હતું: “વાર્તામાં અને કવિતામાં જેવા સ્નેહ વિષે વાંચીએ છીએ. એવો સ્નેહ હિન્દુ સંસારમાં જોયો છે ?”

પછી આવ્યો અમારો જમાનો. અમને જાણ્યો સોખ સંવનનો. પૂર્વકાળનો એક બીજો વૈરસો અમારામાં સોળે કળા ઉતરી આવ્યો.

હતો. યુવાનો અને યુવતીઓને, બાલકો અને બાલિકાઓને ફેશનેબલ કપડાંથી પોતાની નાગરિકતા અને રસિકતા માણવાની વિનાશક આદત પડી છે. અમને મન કે હૃદય શણગારવા કરતાં દેહ શણગારવો વધારે ગમે છે. એટલે શણગારના બહારમાં સ્ત્રીઓના દેહ અમને આકર્ષે છે. એ દેહો અને એમનું લાવણ્ય ખીલવવા વપરાતી નાના પ્રકારની યુક્તિઓ પ્રત્યક્ષ નીહાળવા, તૃપ્તિ થાય ત્યાં લગી તેમનું પાન કરવા, એ દેહોના વધારે ને વધારે સહવાસમાં આવવા અને ગુણો કરતાં રૂપ અને છટાથી એક બીજામાં લુબ્ધ થઈ અમારા સંસાર રચવાની મહેચ્છા પ્રવર્તે છે. છબીઓના સ્નેહ જીવન પછી શણગારનું સ્નેહ જીવન આવ્યું છે. ”

૭

“કેમ પ્રમિથા, આવ બેન, બપોરે ક્યાં ચાલી ? જો તારા કાકા બોલાવે. ”

“ કાકી, ક્યારે આવ્યાં ? કાકાજી, જેઠીકૃષ્ણ. ”

“ આવ બહેન, હવે તો તું ભડુ મ્હોટી થઈ ગઈ. તારા સસરાનું શરીર તો સાફ છે ને ? ”

“ વાધ જેવું હવે તો થયું છે. અખાડામાં બધાને કસરત રોજ કરાવે છે. ”

“ હેં ! આટલી ઉંમરે ? મ્હેં સાંભળ્યું છે કે તમે બધાંએ હમણું સારી સારી પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી છે. તમારું અંબામંડળ કેમ ચાલે છે ? ”

“ અત્યારે ત્યાં જ હું જાઉં છું. કુરસદે કાકી પણ ત્યાં આવજો. બપોરે બાર કે એકથી સાંજે ચાર પાંચ વાગ્યા લગી સૌ સૌની અનુકૂળતા પ્રમાણે મળીએ છીએ. ”

“તમે આ બધાં ભેગાં થઈને નાતજાતની કુથલી કરતાં હશે. ”

“ ના, કાકી. ભણીએ છીએ, વાંચીએ છીએ. સીવતાં, બેતરતો શીખીએ છીએ, કથા સાંભળીએ છીએ. પરિચર્યા, વૈદ્યક વગેરે વિશે શીખાય તેટલું શીખીએ છીએ. સંગીત, ચિત્ર, ભરત, ગ્રંથણની લલિત કળાઓ શીખીએ છીએ. ગૃહકળાઓ અને ગૃહવ્યવસ્થાનું જ્ઞાન વધારીએ છીએ. શરીર નિરોગી અને તાકતવાળું કરીએ છીએ. અમારાં બધાંના જીવનમાં નવો રસ આવ્યો છે. અમારામાં નવું જોસ આવ્યું છે. સુખ પણ અજબ માણીએ છીએ. ”

“ પણ વાર, તમને એ બધું શીખવે છે કાણુ ? અને એવું ખરૂં શી રીતે કહે છે ? ”

“ કાકા, અમારામાંથી ઘણી સ્ત્રીઓએ પોતાનાં અલંકાર વેચી દ્રવ્ય આપ્યું છે. માત્ર સૌભાગ્યનાં મંગલ આભૂષણો રાખ્યાં છે. ખરચમાં અને તેટલી કરકસર કરીએ છીએ. જૂદી જૂદી નાતમાં આવાં મંડળો છે તેમની સાથે જેટલું સહકાર્ય થઈ શકે તેટલું કરી ખરચ વહેંચી લઈએ તો છીએ, અને જ્ઞાનસંપત્તિનો લાભ લઈએ છીએ. બાકી અમારામાં દોલતબહેન એવાં તો હુશીઆર અને કાબેલ છે કે કોઈની અમને ગરજ પડતી નથી. બધે પહોંચી વળે એવાં છે. સાક્ષાત્ સરસ્વતીનો અવતાર. ”

“ કાણુ પેલી દોલત ? શિવદાસની વહુ ! હવે એને કેમ બન્ને છે બહેન ? ”

“ ઘણું જ સાંઠું, કાકી ! બન્ને ધણીધણીઆણીનો જેવો એકરાગ છે તેવો ક્યાંએ નહીં હોય. જાતિમાં નવો નવો રસ એ જ લાવ્યાં છે. વિલાસ, વૈભવને કેકાણે સેવાની લાવના એમણે જ ફેલાવી છે. દોલત-બહેન કહે છે કે મણુસ સંસારમાં એકલો નથી પણ સર્વમાંનો એક છે. બધાંની સાથે એને નિર્યત છે, હંમેશાંદેણી છે. પંડનાં સુખ, મોઝ કરતાં સર્વનાં સુખ, વૈભવ, આરામ માટે સૌ પ્રયત્ન કરે તો જ લાભ છે. અદેખાઈ, હરીદાઈ, પ્રપંચ, દગો, જૂઠાણું, છત્રકપટ, ટાપટીપ બધું નાશ પામે અને સૌનો આ ભવ અને પરભવ સુધરી જાય. તેમાંયે દરેક નાત પોતાના દેશને સુખી, સમૃદ્ધ, સખળ, સાધુ કરવા પોતે જ એવી અને તો કેવું સાંઠું ? નાતને લીધે આપણને જે સગવડો છે, જે લાભ છે, તે બધું આપણા દેશના ઉત્કર્ષ માટે, આપણા પંડના વિકાસ માટે ઉપયોગમાં લેવાય તો કેવું સાંઠું ? આપણે ગુજરાતીઓ છીએ એવું લાગશે તો પછી ઘણાં મોટાં ગુમાન, ઘણું અજ્ઞાન, ઘણો હ્રાસ, ઘણો નિપાત આપણી નાતોમાંથી કમી થઈ જશે. ”

“ પ્રભુ કલ્યાણ કરો એ છોકરીનું ! સંસારસુધારાનું, દેશકલ્યાણનું એણે વ્યવહાર પગલું લીધું છે. પ્રભુએ એને નિમિત્ત બનાવી છે તો યશ પણ આપશે. ગુજરાત હાલ કેવી અધમ દશામાં છે, કેટલી પાછળ છે તે જ્યારે આપણી નાતો સમજશે અને

ગુજરાત માટે પાતાની નાત સુધારવા અને પ્રગતિમાન દરવા-
કેડ કસરી ત્યારે જ ગુજરાતનો સિતારો સિકન્દર થશે. ”

“ જોલતબ્દેનનું રોજ એ જ કહેવું છે. સર્વ નાતોએ ગુજરાતી-
પણની લાગણી ફેળવવી અને નાતોનું નાતપણું અલગ રાખી લગાય
તેટલું લળવું એ વિચારની અસર થવા માંડી છે. આંહિની બધી સ્ત્રીઓ
મળી વિશ્વલક્ષ અને આર્તાલક્ષ ચલાવવા તજવીજ કરે છે. અમારી
પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થયા પછી ગામમાં જાદુઈ ચેતન આવ્યું છે. જ્યારે અમે
આમાં પડ્યાં ત્યારે જ જાણાયું કે લવિષ્યનો આપણે ત્યાં ખીલકુલ
વિચાર નથી: પુનર્જન્મને માનીએ છીએ છતાં આવતા જન્મને માટે
ખીલકુલ દરકાર નથી, પછી સંતતિને માટે તો હોય જ ક્યાંથી ?
આવી સ્થિતિમાં કેટલી બધી શક્તિ કટાઈ જાય છે, ક્ષીણ પામે છે,
સ્તબ્ધ રહે છે કે ઉઘડતી જ નથી ? ”

“ આ બધું અમને પણ જીવાનીમાં લાગ્યું હતું, પણ અમારામાં
વિચારના વેગ જેવું આચારબળ નહોતું. અમારામાં ત્યાગવૃત્તિ નહોતી,
લવિષ્યનો વિચાર નહોતો. અમને અમારા વિચારોમાં શ્રદ્ધા નહોતી.
અમારું વિચારજીવન એ પણ અમારા વિદ્વાસીજીવનનો એક વૈભવ-
મોઝ હતી. પ્રભુ ! તમારા મનોરથ પૂરા પાડો. ”

૮.

ચાંદનીનો બહાર ધીમે ધીમે ખીલતો હતો. ચૈત્રની શીતલ અને
મધુર રજની જેવી રજની હતી. અગાસીમાં દંપતિ વિનોદ કરતાં હતાં.
જોલતના મ્હોં ઉપર ચંદ્રપ્રકાશ પડતો હતો. તેણે ચાંદની જેવાં જ
સફેદ વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં. શરીરપર હાથમાં કાચની બંગડી અને કપાળ-
માં આંલો એ જ માત્ર મંગળ આભૂષણ હતાં. તેના હાથમાં સિતાર
હતું. તેની કામળ આંગળી તારપર રમતી હતી. સિતારના સુર સાથે
કંઠના સુરનો સંવાદ અદ્ભુત જામ્યો હતો. શિવલાલ સંગીતનું શ્રવણ
કરતો હતો. જોલત રૂપ રૂપનો અંખાર નહોતી, ત્હેનું મ્હોં ધારીલું નહોતું,
પણ તે કદરૂપી નહોતી, બહુવર્ણી હતી. તેના મ્હોં ઉપર તપસ્વીનું
એજન્સ હતું, તેની આંખોમાં એકાગ્રતાનું નર હતું. તેના કપાળ પર
દૃઢ નિશ્ચય અને કાર્યસિદ્ધિની મુદ્રા હતી. આ સર્વ તેજમાં પ્રતાપ
હતો પણ તે રનેહપૂર્ણ હતો. રાક્ષી અને માતાનાં રૂઆળ અને વ્હાલ
હતાં. કુદરતના પ્રકાશમાં, શીતલતામાં, શાંતિમાં, મંલીરતામાં આ મૂર્તિ

શિવલાલને કોઈ દિવસ ન લાગેલી એવી હૃદયહર લાગતી હતી. તેનું સંગીત તેના જીવનની પાંખડીએ પાંખડી ઉઘાડતું હતું.

આ સંગીત અનુપમ બન્યું છે. નાતોના ભેદપ્રભેદ ગુજરાતની સેવામાં, ગુજરાતની ઉન્નતિ સાધવાના પ્રયાસમાં—ભારતવર્ષને ચેતન-વતો કરવામાં, ગુજરાતનો ધર્મ બળવવામાં કેવી રીતે દૂર થઈ જાય છે, નાતોની પ્રત્યેકની સામાજિક વ્યવસ્થા અને ખાસિયતો કાયમ રહી, અન્યોન્યની અલગતા, અતડાપણું, દ્રેષ, અસહકારિતા, સ્વાર્થપરાયણતા, રાષ્ટ્રવિમુખતા કેવી રીતે બઝીન, પ્રભાવશૂન્ય થઈ જાય છે તેના આભેદૂપ લાવ આ સંગીત ઉપજાવે છે.

જે હૃદયમાંથી આ સંગીત ઉપજ્યું છે તે હૃદયની સેવાઓ પણ જૂદે જૂદે સ્થળે જૂદે જૂદે રૂપે પ્રકટ થતી જાય છે એટલે છૂટા છૂટા સુરો નહીં પણ સંવાદી સંગીત સર્વ સ્થળે ગાજી રહેશે.

“મને પોતાને બે મ્હોટા સંતોષ થાય છે. તમારી સ્નેહપાત્ર થઈ શકી—”

“સ્નેહ એટલે શું તેનો અનુભવ તમે જોવો કરાવ્યો છે એવો અનુભવ મારા મૂર્ખ વિચારોમાં મને કદી થાત ખરો કે ? હું કેવા ક્ષુદ્ર સ્નેહ માટે તલસતો હતો અને તમે કેવા માનુષી સ્નેહથી મને સુખી કરી દીધો છે ! તમે મારાં સ્નેહપાત્ર ન થાવો તો પછી કાણુ થશે ? પણ સુંદરી, મને સંશય રહે છે—સંશય કરવો એ મહાપાતક છે છતાં તેને દખાવી શકતો નથી—કે તમારા હૃદયમાં મ્હને સ્થાન છે, પણ હું તેનો અધીશ્વર—અકવર્તી સમ્રાટ નથી. હું જાણું છું કે એ પદને માટે ક્લાયક નથી છતાં મને ઓછું આવે છે.”

“આપ ક્લાયક છો. આપના ગુણો હું જાણું છું તેટલા કાણુ જાણું છે ? મારા હૃદયે આપને ઘણાં વર્ષો પૂર્વે પીઝાન્યા હતા તેથી જ હું સંતોષ નહોતી. પણ નાથ ! મ્હારા હૃદયનો અધીશ્વર મારો દેશ છે. આપનું સ્થાન માત્ર તેના પછી છે. દેશ અમર છે, મનુષ્ય પછી. સ્નેહનું અદ્વિતીય પાત્ર મનુષ્ય નથી નશ્વર છે. એટલે હૃદયેશ્વર દેશ છે. હું નિરૂપાય છું આપને સર્વશ્રેષ્ઠ પદવી નથી આપી શકાતી. મારાં પાતિવ્રત્યમાં એથી લાંછન લાગતું હશે; પણ દેશનો ઉદ્ધાર એ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે. માનવીઓની ન્યૂનતા, માનવીઓનાં રૂપલતો ક્યારે નથી થતાં ? સંપૂર્ણ વિશુદ્ધિ, સંપૂર્ણ નિર્દોષતા, સંપૂર્ણ પવિત્રતા માત્ર

આદર્શ છે. હું આદર્શભ્રષ્ટ નથી, પણ ત્યાં લગી પહોંચી શકી નથી. દેશની અને આપની સેવામાં મ્હારો વિકાસ થયો છે. પણ નાથ ! દેશ અને આપનાથીએ ઉચ્ચ સ્થાન હૃદયમાં ધૈર્યરતું છે. તે નિરંતર સર્વત્ર વ્યાપેલો છે. છતાં હજૂ હું એનું અધિરાજ્ય અનુભવી શકી નથી. તેનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થયો નથી. ”

કોલતના હૃદયમાંથી ઉડે નીશાસો નીકળ્યો.

“ આ તૃપ્તિ મૃત્યુ લગી અપૂર્ણ રહે છે. કાદની તૃપ્તિ છે કે જેમ જેમ સાક્ષાત્કાર વધતો જાય તેમ તેમ વિશેષ ને વિશેષ માટે વાંછના પણ વધતી જતી જોઈએ. તમને તમારી સેવાઓમાં કેટલી બધી વાર એવો વિષમ અનુભવ થયો છે ? તમારી સેવાઓથી તમને સંતોષ થયો છે ? એક સેવાનો ઉપક્રમ થયો ત્યાં બીજી અનેક સેવાની જરૂર નથી લાગી ?

“ સૌથી મુંઝવણનો વિકટ પ્રશ્ન જનસેવા કે દેશોદ્ધાર નથી, પણ વ્યક્તિમાત્રના આત્મવિકાસ અને પરના કલ્યાણ માટે સ્વાર્થત્યાગ અને સમર્પણના હિત માટે શક્તિસંપન્નતાનો છે. એમાં નિરાશા ડગલે અને પગલે નિરૂંસાડી કરે છે. માત્ર બીજાઓના સંબંધમાં જ નહીં પણ મારી પોતાની જાત પણ એ સ્પષ્ટનોથી મુક્ત નથી. ”

“ કર્તવ્યની ગંભીર ભાવના હોય ત્યારે આવો અસંતોષ રહે જ. મનુષ્યની પરિમિત શક્તિઓ—તેમાંયે હિન્દુ સ્ત્રીઓની પ્રચલિત અવનત સ્થિતિમાંની શક્તિઓ અને તેમને ઉપયોગી થવાનાં ક્ષેત્રો અને સંજોગો અલ્પ અને વિકટ એ બધું ધ્યાનમાં લેતાં આટલાં વર્ષોમાં તમારાથી સિદ્ધ થયેલું કામ ઓછું નથી—કોઈ પણ દેશભક્તને નિરાશ કરે એવું નથી. તમે એકનાંએ મેટ્રીની, કેબુર અને ગેરિમહી; એરોન્સ અને પ્રેટ્ટીનું ભેગું કામ કર્યું છે. તમારી સાક્ષરસેવાએ ભાવના જાગૃત કરી છે, લોકોને નવું દૃષ્ટિબિન્દુ આપ્યું છે, તમે સંસ્થાઓ સ્થાપન કરી છે, ત્યાગ કર્યો છે, ભોગ, વૈભવ, વિશ્વાસ ત્યજ્યા છે, તમે તમારું જીવન સાર્થક કર્યું છે. ”

“ આત્મપ્રશંસા સાંભળવી અથવા વાંછવી એ દોષ છે, તેમાંથી કાન્ત પાસે કાન્તાએ સાંભળવી એ સ્નેહનું ખંડન કરવા જેવું છે. ”

૯.

“ લાડકીબહેન, રીપોર્ટ તૈયાર થઈ ગયો ? ગુજરાતી સ્ત્રીઓની પરિષદની તારીખો નક્ક થઈ આવી છે, તે પહેલાં જાણવી પ્રકટ કરવાનો છે. ”

“ તૈયાર છે, એની મુખ્ય મુખ્ય વિગત સાંભળશો હસતબહેન ? ”

“ હા, જોઈ જઈએ. ”

“ રોગ અને મૃત્યુની સામે ચલાવેલી લડતનો અહેવાલ છે. શરીર-બળની વૃદ્ધિ માટે કરેલા પ્રયાસોનો વૃત્તાંત છે. જ્ઞાનપ્રસારણ માટે કરેલી વ્યવસ્થાનું વર્ણન છે. દારિદ્ર્ય નિવારણ માટે લીધેલા ઉપાયોની હકીકત છે. ઉદ્ધર નિર્વાહ માટે સ્ત્રીઓને જૂદી જૂદી રીતે લાયક કરવા કરેલી તબવીબનો અહેવાલ છે. જીવનમાં રસ આણવા ઉપરિચિત કરેલી યોજનાઓનું વર્ણન છે. આ બધી પ્રવૃત્તિઓથી ગુજરાતને પ્રાપ્ત થયેલી પ્રતિષ્ઠા, ગુજરાતમાં જાગેલો ઉત્સાહ અને તેમને લીધે ગુજરાતે હિન્દુસ્તાનની કરેલી સેવા વિશે નિરૂપણ છે. લાગણીઓનો નહીં પણ સિદ્ધિઓનો વૃત્તાંત છે. ”

“ બહેન ! જૂદી જૂદી નાતો છતાં, જૂદા જૂદા સંસ્કારો છતાં, જૂદી જૂદી કેળવણી છતાં, જૂદા જૂદા ઉછેર છતાં, જૂદી જૂદી સંપત્તિ છતાં આપણે આટલું કરી શક્યાં એ પરમ સતોષની અને લવિષ્યની ઉત્સાહી આશાની વાત છે. ગુજરાત ! તું અમારી જન્મભૂમિ છે. ત્હારા ઉત્કર્ષમાં અમારો ઉત્કર્ષ છે. ત્હારી પ્રતિષ્ઠા એ અમારી પ્રતિષ્ઠા છે. ત્હારી ઉપયોગિતા એજ અમારી ઉપયોગિતા છે. ત્હારી શક્તિ અને સંપત્તિ હારતવર્ષને માટે છે અને અમારી શક્તિ અને સંપત્તિ ત્હારે માટે છે. અમારું જીવન ત્હને સમર્પ્યું છે અને નિરંતર સમર્પેલું રહેશે. સમર્પણમાં અમે મુક્તિ મેળવી છે. અમે મુક્ત તો તું પણ મુક્ત. રહેજે હમ્મેશ એવો મુક્ત ! ”

સુમનનો સંતાપ.

(લેખક-ડૉ. હન્ડતાલ કનૈયાલાલ આશિક,

ખી. એ. એલ.એલ. ખી.)

સુમનગૌરીનું લગ્ન આશરે એ માસ ઉપર કીશોરીલાલ નામના એક ચોવીસ વર્ષના યુવાન સાથે થયું હતું. કીશોરીલાલે એલ. એલ. ખી. ની પરીક્ષા લગભગ અઢી વર્ષ ઉપર પાસ કરી ત્રણ ચાર માસ ધંધા વિશે નિર્ણય કરવામાં કાઢ્યા અને મ્હોટી પ્રતિજ્ઞાવાળા વકીલો તેમજ હુંકા છતાં કડવા અનુભવાળા કેટલાક મિત્રોની સલાહ વિરુદ્ધ ત્હેમણે અમદાવાદમાં જ વકીલાત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. સદલાએ ખીનના અભિપ્રાય ને સ્વાનુભવથી સમજવા ત્હેમને એ વર્ષ પુરતા નીવડ્યાં. પછી તે અનુભવ લાંબાવવા જેટલી ધરની સ્થિતિ ન રહી એટલે ત્હેમણે મુખ્યાઈમાં એક સોલીસીટરની ઓફીસમાં રૂ. ૬૦ ના પગારથી નોકરી સ્વીકારી. ત્હેમનાં લગ્ન પછી થોડા વખતમાં આ નીમણુંક થઈ એટલે નવી વહુને પગલે ધરમાં લક્ષ્મીદેવી પધાર્યાં એમ ત્હેમણે તથા ત્હેના સંબંધીઓએ માન્યું !

વાચકને લાગ્યેજ જણાવવાની જરૂર છે કે કીશોરીલાલની વકીલાતની નિરાશાથી તેમજ સોલીસીટરની ઓફીસમાં નોકરી લેવાના ત્હેમના સ્તુત્ય પ્રયાસોથી સુમનગૌરી અળણી ન હતી. લગ્ન અને બંને તો વિવાહ પહેલાં પણ પત્રવ્યવહારથી વિચારવિનિયમ કરતો યુવાન પ્રેમીઓનો હક આપણી સુધરતી સમાજમાં સિદ્ધ થઈ ચુક્યો છે. અલગત, મીસીસ એન્ડીની તીક્ષ્ણ ટીકાઓથી તેઓ બચવા પામશે નહિ; પણ ઉછળતું લોહી અને પ્રેમનો મોહ આવી ટીકાઓને ક્યારે ઝાડે છે ? અને ખરેખર જો પતિપત્નીનો સહચાર એ લગ્નનો મૂળ સિદ્ધાન્ત હોય તો લગ્ન પહેલાં પણ “ એ સહચાર અનંત ” તે વિકાસવસ્થાની હિમ્મત પાસ કરીને સ્તુત્ય ગણાવી જેઈએ. આથી ન્યારે સુમનગૌરીએ પોતાના બ્હાલધેલા પતિની નીમણુંકના સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે ત્હેના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. ત્હેની પાડોશમાં રહેતી એક બે સ્ત્રીઓએ મુખ્યાઈની જુદી જુદી મઝાઓનાં એટલાં વર્ણન અને વખાણ કર્યાં હતાં કે મુખ્યાઈ પહેલી જ તકે જવાને તે એક પગે નાચી રહી હતી. અને હવે પરણીને તરત જ પોતાના પતિ સાથે એકલાં-

બેકલાં મુ'બાઈમાં મ્હાલવાનો પ્રસંગ આવ્યો એટલે ત્હેની ઘેલાઈનો પાર જ શો ? મુ'બાઈનો વિચાર કરતાં તો કીશોરીલાલ સાથે ચોપાટી કે બેન્ડસ્ટેન્ડ ઉપર ફરવાનાં કે વીક્ટોરીયા કે મોટરોમાં મ્હાલવાનાં સ્વપ્નાં ત્હેની કલ્પના સમીપ રમવા લાગ્યાં.

મુમનગૌરી ઘણી રૂપવાન હતી અને આછાં નમુનેદાર ધરણીથી અને “સ્માર્ટ ડ્રેસથી” રૂપને શોભાવી શક્તી. તે સુંદર, દેખાવડી અને ઘણી શોખીન હતી. ઈંગ્રેજ પાંચ ચોપડીયો લણી હતી. એને રસદાર ઈંગ્રેજ અને ગુજરાતી ચોપડીયો વાંચવાનો ઘણો મોહ હતો. ત્હેં હૃદય જેમ રસથી છત્તકાતું હતું તેમ ત્હેની કલ્પનાનો વેગ પણ ગરૂડના જેવો હતો—કલ્પનાની પાંખો ઉપર પૃથ્વીમાં અને પૃથ્વીની પેલી મેર ઉડતું ત્હેને બહુ ગમતું. પણ ત્હેના મનનો ચિતાર આટલેથી અધુરો ગણાય; કારણ કે ન્યારથી તે પરણી અથવા પરણવાની ત્હેને ઉમેદ થઈ ત્યારથી સંસારનાં સર્વ સુખ બેવડીએ ભોગવવાનો અભિલાષ ત્હેના હૃદયમાં તનમનાટ કરી મુકતો હતો. આથી મુ'બાઈ જવાની તૈયારી કરતાં ત્હેને કંઈ કંઈ તાલાવેલી થઈ આવે એમાં શી નવાઈ? પોતાનો સામાન બાંધતે બાંધતે મુ'બાઈના પોતાના સ્વચ્છ અને સુંદર ધરની કલ્પનામાં તે વિહાર કરતી. તકતામાં પોતાની આકૃતિ નીરખે ત્યારે મુ'બાઈમાં કેવો પોશાક પહેરવાથી બધી સ્ત્રીઓમાં ભાર પડશે અને પોતાના કીશોરને રીઝવશે ત્હેનો વિચાર કરે. અમદાવાદના સાંકડા અને અસ્વચ્છ રસ્તાઓ ઉપર ફરતાં પણ મુ'બાઈના અણુદેખેલા ભાગ અને સુશોભિત રસ્તાઓ, ત્હેની બન્ને પાસ શોભતી સુંદર બંગલાઓની હાર ત્હેની આંખને ચમકાવતી. પોતાના સખીમંડળમાં હવે ન્યારે તે ફરે ત્યારે પોતાના અસાધારણ રૂપથી અને પોતાની ભુદ્ધિના પ્રભાવથી મુ'બાઈની યુવતીઓમાં એક લેખાવાની કલ્પના કરતી, અને એવંટે ન્યારે કીશોરીલાલને બુવે કે મળે ત્યારે ત્હેના સંગમાં દિવસ અને રાત્રિને સુખનું એક અવિચ્છિન્ન સ્વપ્ન બનાવવાના તે અનેક સંકલ્પો રચતી. સ્હવારમાં ત્હેને ભાવતું ભોજન જમાડવાના અને બપોરે ઘરને શણગારવાના, સાંજે ચ્હા પી ફરીયાદીનારે સફર કરવાના કે પ્રેમગોષ્ઠી કરવાના વેગભર્યા અભિલાષ ત્હેના રસિક હૃદયમાં ઉભરાતા. મુ'બાઈ જતાં પહેલાં ભવિષ્યની સ્વપ્નસૃષ્ટિ રચવામાં ત્હેણે કેટલી મધ્ય રાત્રિયો વીતાવી હશે તે તો તેજ કહી શકે.

છેવટે મુખાઈ જવાનો દિવસ આવ્યો અને મુમનગૌરી અને કીશોરીલાલ સંબંધીયોના “ આવજો ”—“ કાગળ લખજો ” ના પોકાર વચ્ચે આગગાડીમાં બેઠાં. આજ આ નવી વહુને પોતાના પતિ સાથે મુસાફરી કરવાનો પહેલો જ પ્રસંગ હતો. પણ ઉધડતી રગ્નના દિવસે હોવાથી ગાડીમાં ગરદી અસાધારણ હતી, આથી થર્ડ ક્લાસના ડબ્બામાં મ્હોટા ફાળીયાવાળા કાઠીયાવાડી ગરાશીયાઓ અને જાડી લાખા બેસતા પાટીદાર “ બાપા ” ઓ વચ્ચે સ્થામી બેસવાની તહેમને ફરજ પડી. મુમનગૌરીને આમ પ્રથમ ગ્રાસે મશ્વિકા આવી, પણ રહેજ મુસ્કેલી-થી તહેનો ઉદ્ધાસ દબાઈ જાય એવો નહતો. કીશોરીલાલ સાથે બને તેટલી લાંબી તુડી વાતચીત તે કરતી અને બાકીનો વખત મુખાઈની આશાઓમાં જ ગાળતી. સુરત આગળ ધણા માણસ ઉતરી જવાના છે એમ જ્યારે તહેણે જાણ્યું ત્યારે તહેની નાડી જોરથી ધબકવા લાગી. પણ જ્યારે ત્યાં માણસોની અણધારેલી સંખ્યા પોતાના ડબ્બામાં દાખલ થઈ ત્યારે અતિ સંકડાશમાં કીશોરીલાલની સાથે બેસવામાં જ માત્ર તે ફતેહમંદ થઈ. હવે વાતચીત કરતાં ઉંઘની મુસ્કેલી વધારે ગંભીર બનતી ગઈ. એને પરિણામે જ્યારે તે ગ્રેન્ટરોડને રેશને સહવારમાં ઉતરી ત્યારે તહેનો મીઠાઈ ધણી સારી સ્થિતિમાં નહતો.

પહેલે દિવસે તો દંપતિ એક દૂરના પણ જ્હાલસોયા સગાને ઘેર ઉતર્યા અને મુમનગૌરીએ પોતાના મનોરથો એક દિવસ મુસ્તવી રાખ્યા. આખો દિવસ શોધી છતાં સારી ઝોરડીની તપાસમાં અગણિત દાદરોની ચૂકરો કર્યા પછી કીશોરીલાલે એક મ્હોટા અસ્વચ્છ યોગાનની આસપાસ આવેલી ત્રણમાંની એક ચાલમાં પહેલે માળે ઝોરડી લાડે રાખી. સાંજે મુમનગૌરી ઝોરડી જોવાને આવી ત્યારે તહેના કલ્પનાશાળી મગજમાં બંધાયેલા અડધા હવાઈકીલા તુડી પડ્યા ! ખરેખર નવાઈ લેરેલું છે કે મુખાઈની ન્હાની ઝોરડીએ અમદાવાદ સુધી પ્રસિદ્ધ છે અને પોતાના સંબંધીની જગ્યાનો પોતાને અનુભવ થયો હતો છતાં પોતાનું મકાન કંઈ બંધાથી જુદીજ નતનું હશે—હોવું જોઈએ, એવો તરેહવાર ખ્યાલ તહેના તરંગી મનમાં રહ્યો હતો. રહામેનો દેખાવ બીલકુલ અરમણીય; ઝોરડીઓ બે અને તે ધણી ન્હાની; અને વળી તહેમનીજ બાજુમાં લયંકર સંન્નિધિમાં ધણું અનુભવમાં કુટુંબ રહેતાં હતાં. આ બધું જોતાં તેનો જીવ અકળાઈ

ગયો. પણ જ્યારે કીશોરીલાલે ખાત્રી આપી કે આપણી સ્થિતિને માટે આ સારામાં સારી ઓરડીયો છે ત્યારે બીજો દિવસે તેમણે ત્યાં ઘર માંડ્યું.

સાંજે છ વાગે ઘેર આવવાનું વચન આપી કીશોરીલાલ ઓશીસે ગયો. ત્યારે મુમનગૌરીએ નિરાશાજનક સંયોગોમાં સામાનની વ્યવસ્થા કરવા માંડી. છતાં તેની કુદરતી રસિકતા થોડી વારમાં આ ન્હાની ઓરડીયોને સુધ્ધ અને આકર્ષક બનાવવામાં સફળ થઈ. અને છેવટે જ્યારે અમદાવાદની છેલ્લી ફેશન પ્રમાણે વાળ હોળી અને સુંદર કપડાં પહેરી આસપાસ ઓરડીમાં અને પછી તેણે તકતામાં જોયું ત્યારે તેના સુંદર વદન ઉપર પ્રેમ અને ઉદ્ધાસનું તેજ દીપી રહ્યું હતું.

પરાંપર છ વાગે આ તૈયાર કરી કીશોરીલાલની વાટ જોતી મુમનગૌરી ખેડી, અને કઠેરામાં કે નીસરણી ઉપર જરા જરા અવાજ થતાં બહાર નજર નાંખતી. પણ છ ને બદલે સાત અને સાડાસાત થયા પણ તેના પતિશ્રી ન આવ્યા, ત્યારે પહેલી વાર તેના કામળ હૃદયમાં શોક અને નિરાશાનું આવરણ પૂરજોશથી છવાઈ રહ્યું. એટલે સુધી કે જ્યારે કીશોરીલાલ છેવટે આઠ વાગે ઘેર આવ્યો ત્યારે તેની પ્રેમાળ પત્ની તેનાં પૂર સ્નેહથી આવરણું લેવાને અશક્ત નીવડી. “કંઈ આટલું બધું મોકું થયું?” કીશોરીલાલની ટોપી અને કોટ ખીંટી ઉપર ભરાવતાં મુમનગૌરીએ પૂછ્યું. “શું કરું કંઈ મારા હાથની વાત હતી? ઓશીસના કામમાંથી જ હું સાડા છ વાગે પરવાર્યો અને ઘેર આવવાનો વિચાર કરતો હતો, એટલામાં મહારા મિત્ર જોની મારફત મ્હને આ ઓફિસમાં નોકરી મળી છે, તે મ્હને ફરવા ખેંચી ગયા.” બિચારી મુમનગૌરી આ સાંભળી નિરૂત્તર અને નિરાશ થઈ, કારણ કે આ સંયોગથી સાંજે ફરવા જવાના તેના બધા મનોરથો ઉપર પાણી ફરી વળ્યું. મુખાઈ સ્વતંત્રતાની સૃષ્ટિ છે, એને વિષે તેને મજબુત શંકા થવા લાગી, અને આવા ઘણા અણુધારેલા પ્રસંગો પોતાની સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં અડચણ કરશે એવી તેને બીક લાગી.

કીશોરીલાલ જમ્યા પછી કઠેરામાં ઉભો હતો ત્યારે તેનો પાડોશી એક આઘેડ વયનો સરકારી અમલદાર પોતાના બાળકને પાસે ખેસાડીને રમાડતો હતો. શરૂઆતમાં એક બીજાનું ઓળખાણ કાઢી રીતે શોધવાના વ્યર્થ પ્રયત્ન કર્યા પછી તેઓ સહેજ વાતે વળ્યા અને

છેવટે કીશોરીલાલ તે ગૃહસ્થની ઓરડીમાં જઈ વધીલાતના ધંધા વિશે ગંભીર ચર્ચામાં ઉતરી પડ્યો. ઘડીયાળના કાંટા ઉપર પહેલાં તો ત્હેની નજર રહેતી, પણ વાતનો રસ જામ્યા પછી તો ઘડીયાળનો કાંટો સાડા દસ ઉપર ગયો ત્યારે જ તે તરફ ત્હેની આંખ ગઈ. આ બધા વખત સુમનગૌરી એકલી બેસી રહી ન હતી. કારણ કે બપોરે એક યુવતી સાથે ત્હેને જરા ઓળખાણ થયું હતું તે ત્હેની ઓરડીમાં સ્થાપાઈની કેટલીક મુશ્કેલીઓ વર્ણવતી બેઠી હતી. તે સાડાનવ વાગે ગઈ એટલે કીશોરીલાલને નકામી માથાકુટમાં રોકવા માટે જોડેના ગૃહસ્થને દોષ દેતી અને વખતે વખતે ઝોકાં ખાતી સુમનગૌરી પથારી પાસે બેઠી. બારણાના અવાજે છેવટે પૂરેપૂરી સંચેત કરી અને ફરીથી કીશોરીલાલને માથી ભાગતે રહેરે પોતાના વિલંબનું કારણ સમજાવવાની ફરજ પડી. ત્હેનું મન આથી તદ્દન ખાટું થઈ ગયું. કારણ કે ત્હેને લાગ્યું કે આ પ્રસંગ પણ હમણે અને એવાં હશે, અને ઓળખાણ વધતાં તે ઘટવાને બદલે વધવાનો સંભવ હતો. સાંજની બધી આશાઓ મુદતથી રાખ્યા પછી આમ પોતાના રાત્રિના રાત્ર્ય ઉપર પણ હુમલો થયો તેથી ત્હેના પ્રેમાળ અન્તઃકરણને ધ્રુણો કારી ધા લાગ્યો, અને તે સહવાર સુધીમાં રૂઝાઓ હશે કે નહિ તે કહી શકાતું નથી.

સુમનગૌરી આમ આશાલંગ થઈ, અને ભવિષ્યને માટે ઘણી ચિંતાઓ કરવા લાગી. કીશોરીલાલ એક પાસથી સુમનગૌરીને ખરા દીલથી ચ્હાતો હતો, તેમ બીજી પાસથી ત્હેનો સ્વભાવ ઘણો માયાળુ અને મળતાવડો હતો. પરિણામે વખત જતાં ત્હેના સાંજના અને રાતના વખત ઉપર દબાણ ઘટવાને બદલે વધવા લાગ્યું. એટલે સુધી કે કોઈ વાર સ્વિવારને દિવસે બપોરના બારથી રાતના નવ સુધી ત્હેની સાથે એક શબ્દ પણ બોલવાની તક સુમનગૌરીને ન મળે ! આથી ત્હેની કાઠીલી પત્નીને ઘણું ઓછું આવતું. એ વાત ત્હેણે સમજવા માંડી. પણ સુમનગૌરીની સેવામાં વધારે લાજર રહેવાના સરમાળ કીશોરીલાલના ઘણા પ્રયત્નો ત્હેના મશ્કરીખોર મિત્રો શોધી ત્હેને બનાવતા. સુમનગૌરી સમજતી કે પતિ ત્હેને દેવી સમાન ગણે છે; પણ એથી દિવસે દિવસે ત્હેના અંતરમાં હિંડી ઉતરતી નિરાશા ધટી નહિ. સ્ત્રીસ્વભાવને ઇર્ષ્યાની લાગણી ઘણી સુલભ હોય છે એટલે વિયોગની કોઈ કઠિન ક્ષણમાં નિરાશાની સાથે અણસમજાયેલી અસ્ફુટ ઇર્ષ્યાની

લાગણી પણ લગતી. થોડા વખતમાં પત્નીની અને તહેને લીધે પતિની લાગણીઓ આ સંબંધમાં એટલી ગંભીર થઈ ગઈ કે બન્નેએ તે વિષે સંપૂર્ણ મૌન ધરવા માંડ્યું; અને જો એક બનાવે આ મૌનનું ખંડન કર્યું ન હોત તો તહેમનું દંપતિજીવન કેટલું અધુરું નીવડત એ ભાષ્યેજ કહી શકાય.

એક દિવસ રાત્રે આઠ વાગે સુમનગૌરી કુંશોરીલાલની વાટ જોતી બેઠી હતી. તે વખતે શુક્લપક્ષનો ચંદ્ર ગગનમંડળમાં તારલીયા સાથે રાસ રમતો હતો. આ સુંદર દેખાવથી તહેનું રસિક હૃદય રસહીદોળે ચ્હડ્યું, અને જેમ જેમ કુંશોરીલાલને વધારે વાર થતી તેમ તેમ તહેને પોતાના મનોરથો વધારે ને વધારે દૂર દીસવા લાગ્યા અને તીવ્ર શોકનાં આંસુ ગાલ ઉપર થઈ તહેના બોળામાં સરવા લાગ્યાં. લાગણીના જોરે વિચારમાળાને સ્થાન આપ્યું ત્યારે તહેના જેવી અતિ રોદહાળ સ્ત્રીને વધારે ને વધારે દારણુ લાગે એવા પ્રશ્નો તહેના મગજને દમવા લાગ્યા. “એ મ્હને શ્વાય છે ખરા?” એ વિચારમાં તરત જ બીજો ભલ્યો કે “એમને બીજી કાઈની સોખત કે રમરણુ મ્હારા કરતાં વધારે ગમતું હશે?” ફરી ફરીને પોતાના રોદહજીવનના બાલામાં બાલા પ્રસંગોને તહેણે ઝીણવટથી—શંકાની નજરથી તપાસ્યા. આમ શંકાની ત્રાસજનક સ્થિતિમાં તહેનું મન હીદોળા ખાતું હતું તે વખતે સુમારે સાડાનવ વાગે કુંશોરીલાલ ઓરડીમાં દાખલ થયો. એક પળમાં તે પોતાની પત્નીની સ્થિતિ સમજી ગયો. ખાસ કરીને એટલા માટે કે તહેણે મોડા આવવાનું કારણ પૂછ્યું નહિ. આથી દયામણે ચહેરે તે પોતે જ બોલ્યો કે, “સુમન, હું ઘણોજ દિલગીર છું કે આટલું મોડું થઈ ગયું. ચાંદની છે એટલે ચોપાટી ઉગર બેસવાની મ્હારી મરજી ન હતી છતાં મિત્રોએ મ્હને રોકી રાખ્યો હતો.” આ ખુલાસો સાંભળ્યા પછી સુમનગૌરી થોડા ભાગ્યા તૂટ્યા શબ્દો સિવાય વધારે ન બોલી, તેથી વાત વધારે લંબાવવાની કુંશોરીલાલની હીંમત ન ચાલી. પરિણામ એ થયું કે બીજો દિવસે બાઈબંધો સાથે રાત્રે હોડીમાં બેસીને ફરવા જવાનું નક્કી થયું હતું તે કહેવાનું રહી ગયું.

રહવારે જ્યારે ઘેરથી નીકળ્યો ત્યારે પણ સુમનગૌરીના દેખાવે રાતની “પાટી” નું વિરમરણ કરાવ્યું. છેવટે તહેણે સાંજે આદિસ-આંથી નોકર સાથે ચીકી મોકલી જણાવ્યું કે મિત્રો સાથે દરીયા ઉપર

“કુટ” ની મીઠાણાનીમાં જવાનો છું અને પછી હોડીમાં સહેલ કરી રાત્રે બારેક વાગે ઘેર આવવાનો છું. પહેલા દિવસનો ધા તાજે જ હતો, તે વખતે આ અશ્રુધારેલો કુટકો શુભનગૌરીરીને અસહ્ય નીવડ્યો. થોડીવાર સુધી તો દુઃખ અને શોકથી તે સ્તબ્ધ જ બની રહી. લાગણીનાં ધોર વાદળાં હૃદયમાં ગર્જે છે અને છતાં ન્યારે અશ્રુધારાથી વર્ષતાં નથી ત્યારે ધુંધવાઈ રહેલું હૃદય દુઃખની જે પરાકાષ્ઠા ભોગવે છે તે આજે પહેલીવાર શુભનગૌરીએ સહન કર્યું. છેવટે વાદળ ફાટ્યું અને તહેણે થોડીવાર સુધી છાતીફાટ રૂદન કર્યું—તેનાથી દુઃખમાં ભગ્ની લાગણી પણ ભળી, એટલામાં ઉંધ તેની મદદે આવી. આ ટુંકી અશાન્ત ઉંધમાંથી તે જગી એટલે મગજનું તોફાન પૂર જોશમાં શરૂ થયું. જે બાબતો ગર્ભ કાલે શંકાભરેલી લાગતી હતી તે આજે ચોક્કસ લાગી. “એ મ્હને નથી મ્હાતા—કોઈ બીજાને જ મ્હાય છે !” એ ભયંકર વિચાર ત્હેના નખળા મગજને ઝેરી ડંસ દેવા લાગ્યો. તરત જ બીજો સંકલ્પ જાગ્યો કે “હવે લમ્બની બેડીમાંથી પતિને છોડી પોતે કેમ છુટવું ?” અત્યારે ત્હેના વિચારો એ લાગ્યે જ વિચારો હતા. તે તુટક શંકાઓ, તરંગો, લાગણી હતી. આ બધા બોજથી ત્હેનો જુસ્સો પૂરેપૂરો શમ્યો ન હતો એટલામાં મધ્ય રાત્રિની ધોર શાન્તિમાં કીશોરીલાલનાં પગફાનો અવાજ સંભળાયો. એકદમ ત્હેની લાગણીઓનો પ્રવાહ પહેલાંના કરતાં પણ વધારે જોરથી વહેવા લાગ્યો. અને તે ઓરડામાં દાખલ થયો એટલામાં તો અસહાય અબજાની આંખમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. કીશોરીલાલાનું પોતાનું હૃદય પત્ની તરફ પોતાના ફૂર અન્યાયથી ચીરાનું હતું; તે વખતે શુભનગૌરીને આંસુ સારતી જોઈ પોતાની એકલવાઈ, ત્યજાયેલી વ્હાલસોઈ પત્નીનું દયાજનક ચિત્ર ત્હેના મન આગળ ખડું થયું. તે પણ રનેહથી ગળગળો થઈ ગયો અને વ્હાલી પત્નીને બેટી પડ્યો. બન્નેયે આંસુ ભેળવ્યાં—બન્નેએ એક બીજાનાં આંસુ ચુમ્યાં. ઘણા દિવસથી બંધાયેલા જુદાઈના બંધ આજે તુટી ગયા અને તેઓ રનેહના પૂરમાં એક બીજાને નહવડવવા—સાથે ન્હાવા આતુર થઈ ગયાં હોય એમ એક અક્ષર પણ બોલ્યા સિવાય તેઓ એક બીજાં ફરીફરીને ભેટયાં—ફરીફરીને ચુમ્યાં.

રનેહની જે ગુંચ અસંખ્ય શબ્દોથી ઉદ્ભવી અશક્ય હતી તે રનેહના જ મંત્રે એક પળવારમાં ઉકેલી.

તે દિવસથી જીમનગૌરીનો સંતાપ ઓછો થતો ગયો અને તે જીવનની વધારે સારી કદર કરવા લાગી. પતિના લાંબા સહવાસને બદલે પોતે સમાગમની મોંઘી ટુંકી ક્ષણોથી સંતોષ પામતાં તે શીખી. તેમજ મિત્રમંડળમાં, સલામાં કે બીજાં સંમેલનોમાં પતિના દર્શન અને વચનોમાં તે અનહદ રસ લેવા લાગી. કીશોરીલાલ સોલી-શ્રીટર થયો ત્યાર પછી તે પોતાના ધંધામાં તેમજ જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં વધારે મગ્ન થયો અને જીમનગૌરી પણ પોતાનો નવરાશનો વખત રાખીમંડળોમાં અને સ્ત્રીસમાજોમાં ગાળવા લાગી, છતાં ફરીથી તહેમના લગ્નજીવનમાં પહેલાના જેવી વિષમય વિષમતા ફરકી પણ નહિ.

લગ્ન.

(લેખક:—સૈ. શામદ. ગૌરી મહેતા, બી. એ.)

નવિન વીસ વર્ષનો ખુબસુરત ને ચાલાક મુરતી યુવક હતો. માબાપ તેને પંદર વર્ષનો મૂકીને મરી ગયાં હતાં. ઘરમાં એક ઘરડાં કાકી હતાં. બાપ કાંઈ પૈસો મૂકી ગયા ન હતા, તેથી તેનાથી ઝાઝો વિદ્યાભ્યાસ થઈ શક્યો નહિ. પ્રિવિઅસની પરીક્ષા સુધી તો માગી તાગીને પહોંચ્યો હતો, પણ તેથી આગળ જઈ શકાયું નહિ, કારણ કે ખાવાના સાંસા હતા. અમદાવાદના કાંઈ મિત્ર મેનેજરને ત્યાં વીસ રૂપિયાના પગારે તે કલાર્ક (કારકુન) રહ્યો. થોડું ઘણું લખ્યો હતો, અને સંસ્કૃત કુટુંબમાં ઉછરીને મોટો થયો હતો, એટલે સાહિત્ય પ્રત્યે સહેજસાજ શોખ ધરાવતો હતો તેથી પગાર ઉપરાંત કાંઈ તરજુમા કરીને, તેમજ કાંઈ છાપખાનાનાં મુદ્રશીટ સુધારીને તથા છોકરાને શિક્ષણ આપીને પણ તે બીજા પચીસેક રૂપિયા પાડતો હતો. કાકીના મનમાં થયું કે છોકરો ચાર પૈસા રળી લાવે છે. ને આટલો વીસ વર્ષનો થયો એટલે પરણાવવો જોઈએ; કારણ કે ગમે તેટલું તો એ અસલ ઘર તો મોટું કહેવાયને ? જો પરણે નહિ તો કુળને લાંછન લાગે ! તેથી સગાં વહાલાંમાં અગશી પળશી કરીને એક તેને લાયક ફટડી કન્યા, થોડું ઘણું ઈંગ્રેજી લખેલી શાધી કહાડી અને રીતસર સગાઈ થઈ. કાકી તો એટલામાં ગુજરી ગયાં. નવિન એકલો પડ્યો, તેથી હવે લગ્ન કરવા બાબત સસરાને ઉતાવળ કરવા માંડી. સસરા કીશોરલાલ મુરતીમાંજ

રહેતો હતો. તેણે નવિનના સ્વભાવની પરીક્ષા કરવા તથા પરિચય વધારવા થોડા દિવસ માટે સુરત બોલાવ્યો. તેના સ્વભાવથી તો તેને સંપૂર્ણ સતોષ થયો; પરંતુ પૈસાની સ્થિતિ સંબંધી તેના મનમાં ડગડોગો રહ્યા કરતો હતો. લમગાળો પાસે આવતો હતો, તેથી એક દિવસ નવિનને પોતાના ખાનગી ઓરડામાં બોલાવી બધો ખુલાસો કરવા માંડ્યો: “ભાઈ! તું લમ કરવાની ઉતાવળ કરે છે તો ખરો, પણ કેટલું જોખમ ખેડે છે તેનો તને ખરો ખર ખ્યાલ છે ખરો? તને જે પગાર મળે છે તે ઉપરાંત કાંઈ બીજું સાધન છે ખરું?” નવિને હિંમતભેર જવાબ દીધો, “મારા પગારમાં આવતા વર્ષથી દશ રૂપિયાનો વધારો શેડ કરી આપવાના છે. તેમજ સુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી મને એક પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે ૩૦૦ રૂપિયા મળવાના છે. દર વર્ષે એવી કાંઈને કાંઈ કમાણી કરું જ છું, માટે તે ખાખત આપ જરાએ કાળજી રાખશો નહિ વળી અમે ઘણો જ નેક ખર્ચ કરીશું, બે જણમાં એટલી કમાઈ ઓછી નહીં પડે. સાધારણ સ્થિતિમાં અમે સુખથી રહી શકીશું. લાકડાફાંદીનું ખર્ચ કરવું મને પસંદ પથી.” આવા જવાબથી કૌશોરલાલને જસ નિવૃત્તિ થઈ.

પચીસેક દિવસ પછી નવિન ને સુરમાનાં લમ થયાં, બન્ને અવનવાં સુખ ભોગવવાની હોંસથી અમદાવાદ આવ્યાં. સાંઈ સગવડવાળું ઘર મળે ત્યાં સુધી ચારેક દિવસ સુધી કોઈ મિત્રને ઘેર રહ્યાં.

લમ પહેલાં તો નવિન એક ન્હાની સરખી ઓરડી ભાડે લઈને રહ્યા હતા, અને વીશીમાં જમતો હતો. હવે તો નવવધુના આવવાથી તેની પદવી માં ફેર પડ્યો, તેમજ સુક્રમળ સુરમાને કાંઈ છેક ગમે તેવી જગ્યામાં રખાય નહિ તે હેતુથી ઘર શોધવા માંડ્યું. જરા ન્હાનું હશે તો ચાલશે, પણ ખુલ્લી હવાવાળું અને સવડવાળું જોઈએ, એમ ધારીને ભદ્રમાં એક ઘર શોધી કહાડ્યું. ભાડું તો આઠ રૂપાઆ હતું, પણ સારી જગ્યામાં ઘર માટે તો એટલા પૈસા ખરચવા જ જોઈએ; નહિં તો ગમે તેવી ગંદી જગ્યાએ રહેવું પડે ને તબીયત બગડે એટલે દાકતરનું ખર્ચ થાય. માટે ખાવામાં ને લગડાં-લત્તામાં બે રૂપિયા કસર કરવી પણ આમાં નહિ; એમ ધારીને ઘર પસંદ થયું. પછી ઘરને માટે થોડું ઘણું રાચરચીલું, જોઈતાં વાસણ-કુસણ આણ્યાં. બહુ શોખ ક્યાંથી કરે? પણ એક લખવાનું ટેબલ,

આર ખુરશીઓ, બે ટીપાઈ, એક બુકશેલ્ફ, એકદ શેત્રંજી, બે મોટા દીવા, સ્ટ્રીંગવાળા લોખંડના બે પલંગ, (કેમકે લાકડાના ખાટલામાં તો માકડ થાય !) પાતળા કાચનો જેપેનીઝ ટીસેટ (ચૂનાનાં વાણુ), સ્ટેવ ઇત્યાદિ ખાસ અગત્યનો સામાન તો આપ્યા વગર કેમ ચાલે ? આટલા સામાન માટે ખસો અઢીસો રૂપીઆ થયા તે કોઈ મિત્ર પાસેથી ઉછીના લીધા. વર્નાક્યુલર સોસાયટી માટે પુસ્તક તૈયાર કરતો હતો તેના ત્રણસેં રૂપીઆ તો આવવાના હતા, એટલે આ ખર્ચ તો ભારે નહિં પડે એમ માન્યું.

બધો સરસામાન આવી રહ્યા એટલે આ નવ યુગલે તેમાં રહેવા માંડ્યું. નવિને દશેક દિવસની રળ આ બધા કામને માટે લીધી હતી, તે પૂરી થઈ ગઈ એટલે મિલમાં ગયા વગર તો ચાલે તેમજ ન હતું. પણ ખાનગી કામની શરૂઆત હજી કરી નહોતી. કેમકે હાલમાં તરત જ એવું કંઈ કામ હાથમાં લે તો નવવધુની પાસે રહેવાનો વખત જરા પણ મળે નહિં, એટલે તે તો બને જ કેમ ? કાંઈ નહિં, થોડા દિવસ થઈ જરા વધારે મહેનત કરીશું એમ કરીને મન વાળ્યું.

દિવસ ઉપર દિવસ જવા માંડ્યા. નવપરિણીત જીવનના આનંદ વિલાસમાં કામકાજ બુલતવી રાખવામાં આવ્યું. મિલના પગાર ઉપરાંત જે ટ્યુશન (ખાનગી શિક્ષણ) લેવાનું તથા ચોપડી લખવાનું કામ હતું, તે હાલ તરત તો માંડી વાળ્યું હતું એટલે આવકમાં ઘટાડો થયો, ને ખર્ચ તો ઘર માંડ્યું એટલે થાય જ. જતાં આવતાં બજારમાં કે શુક્રવારમાં કાંઈ સારી ચીજ જીવે એટલે સુરમાને માટે લેવાની ઇચ્છા થાય ! વીસ રૂપીઆમાં તે નાગરભાઈને નબે પણ ખર્ચે ? મિત્રને ત્યાંથી બીજા રૂપીઆ ઉછીતા લીધા, ને મોદી વગેરેને ત્યાંથી સામાન ઉધાર લેવા માંડ્યો. એવામાં બાઈ સાહેબની તબીયત બગડી આવી. ખાવાનું ભાવે નહિં ને ઉલટીઓ થાય. રસોઈ કરવા બેસે ને જીવ ફરી આવે. બિચારાં કરે પણ શું ? એક રસોઈઆણુ ન છુટકે રાખી. શાથી તબીયત બગાડી હશે તે માટે અનેક તર્કવિતર્ક કરવા માંડ્યા. દૂધ સાંઈ નહિં આવતું હોય કે વાસણની કલાઈ ઉતરી ગઈ હશે કે શું ? ઉલટીઓ શાથી ? વરવહુ બે નાદાન. ગમે તે હોય પણ દાકતરની સલાહ લીધી હોય તો સાંઈ, એમ કરીને દાકતર પાસે ગયાં. દાકતરે તો તેમના કરતાં વીસ દીવાળીઓ વધારે જોઈ હતી. તેથી તે હસ્યો ને કહે કે

કાંઈ ચિંતા કરશે નહિં; એ તો હોયસ્તો. તેમ કરતાં તમને શક લાગતો હોય તો લેડી દાકતરને બતાવો. લેડી દાકતરનું ઘર સ્કામે જ હતું તેને બતાવવા તરત જ ગયાં. તેણે કહ્યું કે, “એન ! તું આવડી મોટી થઈને સમજતી નથી ? એમાં તે મને બતાવવા શું આવી છે ? રીતસર જે થતું હોય તે કાંઈ થયા વગર રહે ! પણ સંભાળતી રહેજે, બહુ આકરો ભુલાય લઈશ નહિં.”

હવે બન્નેનો ભરમ ભાગ્યો. ધરમાં બે જ જણ હતાં. ઘણી મિત્રમાં જતો ત્યારે બહેન જરા એકલા પડતાં, તે હવે વસ્તી થશે એટલે ગમશે પણ ખર્ચ ને કાંઈ કામ મળશે એમ સમજી બહેન તો ખુશ ખુશ થઈ ગયાં. પણ પેલા ભાઈના પેટમાં જરા ફાળ પડી. ઉપલક કામકાજ કાંઈ મળ્યું નહોતું ને મિત્રમાં પણ નિયમસર જાયું નહોતું એટલે શેક પગાર વધારવાના હતા તે પણ ના વધાર્યો. મિત્રના ૫૦૦ રૂપીઆ દેવા થઈ ગયા હતા. મોટીનું મિત્ર તો ચટ્યું જ જતું હતું. તેમાં વળી આ તો ખરચ વધ્યું. કરીયું શું ? પણ પહેલ વહેલું એટલે સુરમા આગળ નિરાશા પણ કેમ બતાવાય ? ને તે પણ આ સ્થિતિમાં ?

એક ઉપાય એને સૂઝ્યો. સગરા સખ્વા માણસ હતા. તેમની પાસે ગયો. અષ્ટપષ્ટ સમજાવીને થોડા ઘણા રૂપીઆ પડાવ્યા. સસસ-એ શીખામણ તો બહુ આપી.

આમ કરતાં છ મહિના નીકળી ગયા. આજ નવિનના ધરમાં આનંદ ઉત્સવ થઈ રહ્યો હતો. કેમકે નાનુક સુરમાએ સહીસલામતીથી પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો હતો. તે પ્રસંગે તો પૈસાની તંગીની વાત સ્વાભાવિક રીતે ભૂભાઈ ગઈ.

એમ કરતાં પુત્ર બે ત્રણ મહિનાનો થયો એટલે એને માટે ધુધરા ને ચુસણીઓ, તરેહવાર ટોપીઓ, ને જમ્મા (ઈન્કાંડના) વગેરે થોડે થોડે આવતું ગયું. સહેજસાજ શોખ ભુવાનીઆને ભોગવવાનું મન તો થાયસ્તો ! ને તેમાં વળી રહ્યા સુરતીભાઈ !

એટલામાં એક દિવસ કચેરીમાંથી બેલિક ધરપર નોટીસ ચહોડવા આવ્યો. નવિન તો ધરમાં નહોતો. સુરમા ખરચ ખુટણી વાત સવિસ્તર જણતી નહોતી, તેથી ગભરાઈ. સરકારી માણસને પાછો કેમ કહાય ! નોટીસ તો ચહોડી. એટલામાં નવિન આવ્યો. મોટીને

બહુ વખત સુધી વાયદા કર્યા હતા ને પૈસા ચૂકવ્યા નહતા, તેથી એ અધીરો થઈ ગયો હતો ને તેણે દાવો માંડ્યો હતો. નવિન પાસે તો એક ફટી બદામે નહોતી ને છસેં ફીચા જેવી મોટી રકમ લાવે પણ ક્યાંથી ? બિચારો હાંફો હાંફો થઈ ગયો. શું કરવું તે કાંઈ સૂઝે નહિ. ફરી સસરાનો આશરો લીધો. સસરાએ કંટાળ્યો હતો. આ સુધાં ચાર પાંચ વાર એ પૈસા આપી ચૂક્યો હતો. આ ફરી તો જમાઈને જરા ધમકી પણ આપીને કહ્યું કે, આટલીવાર આપું છું. હવે માગવા આવશે તો હું કાંઈ કનવાર કરવાનો નથી.

મોદીના પૈસા આ ફરી તો ચૂકવ્યા. એક રીતની નીરાંત થઈ. કામ જરા રસ્તેસર ચાલવા માંડ્યું. એટલામાં વળી એક જંગળ વધી. છોકરો બાર મહિનાનો થયો ન થયો એટલામાં વળી સુરમાએ કુટુંબમાં વૃદ્ધિ કરવાની તૈયારી કરી ! હવે તો નવિન ખરેખરો ગભરાયો ! શી રીતે પૂરાં પડી શકશે ? એક, બે, ત્રણ ને ચાર જણાનાં પેટ તે કેવી રીતે ભરાશે ? મહેનત તો બહુ કરવા માંડી. કાંઈ ટયુશનનાં ફાંફાં માર્યાં—થોડું ધણું મળ્યું. થોડા મહિના થયા ને ભાઈ બહેનની જોડ ઘરમાં રમવા માંડી. ખરચ તો થયે જતો હતો. આવક ખરચનો મેળ મળતો નહોતો. મોદીનું પાછું દેવું થયું. બીજુંએ ઉપસક કરજ થઈ ગયું. સસરા પાસે ન છુટકે જવું પડ્યું. હવે તો સસરા ખૂબ અકળાયો. સુરમાને પોતાને ઘેર રાખી. નવિનનું ઘરબાર, સરસામાન બધું વેચી નાખ્યું ને એક ન્હાની સરખી ચોરડીમાં રહેવાનું કહ્યું. એને ને સુરમાને એકાન્તમાં મળવા પણ ન દે. “ જ્યારે બધું કરજ પતી જાય, ને કાંઈ કમાણી વધે ત્યારે જ સુરમા ને છોકરાંને તારે ઘેર મોકલીશ ” એમ ચોખ્ખું કહ્યું.

બિચારું નવજીવાન જોકું આમ જીદું પડી ગયું. એકાન્તમાં મળાય નહિ, ને સુખ દુઃખની વાત સ્થિર ચિત્તે કરાય નહિ. પણ પાંખી, ઝાડ પાન, સહુને ખોરાક પાણી અઢળક મળે છે પણ અફસોસ ! મનુષ્ય જાતિ પર જ કુદરતની ગેરમહેરબાની હોય છે તેનું કારણ શું ? કેટલું દુઃખ વેઠવાનું ને કેટલાં ફાંફાં મારવાનાં !

બિચારાં સુરમા—નવિનના નસીબમાં વિયોગ જ લખેલો હતો; કેમકે કરજ પૂરું થતાં ને રસ્તેસર નોકરીએ ચઢતાં પંદર વર્ષ વીતી ગયાં ! !

પૈસા કે પ્રેમ ?

(લેખક:—રા. શ. ચંપકજાન એચ. ભગુડોઆ, બી. એ.)

“ ચાલ અન્તે કામ પુરું તો થયું, હવે હું ઘેર જઈશ. ” આમ વિચારીને શાન્તિએ પોતાના ઓફિસના ટેબલને ચાવી દીધી. પછી ટેબલ ઉપરનું બધું ડીકાક કયું, અને પછી તે માથે ટોપી મૂકી ઘર ભણી નિકળ્યો.

શાન્તિ મેટ્રિક સુધી ભણેલો હતો, તે સાથે ગણેલો પણ હતો. શાન્તિ તેના નામ પ્રમાણે શાન્ત પણ હતો. વળી તહેનામાં બીજા ગુણો જેવા કે વિચારશક્તિ તથા પ્રમાણિકતા, ખંત તથા ચોકસાઈ પૂર્ણ વિકસ્યાં હતાં. તેને હાનો મૂકી તહેનાં માતા-પિતા સ્વર્ગવાસી થયાં હતાં, એટલે તહેને તહેના એક કાકાએ ઉછેરી, ભણાવી, ગણાવી અને પંદરેક વર્ષની વયે પરણાવી, ભરૂચમાં કલેક્ટરને ત્યાં ક્લાર્ક તરીકે નોકરી અપાવી. હાલ આ નોકરી કરતાં શાન્તિને પાંચ વર્ષ થઈ ગયાં છે, અને તહેણે પોતાના સદગુણો વડે તહેના ઉપરીની સારી પ્રીતિ સંપાદન કરી છે. શાન્તિએ તહેના કાકા અમદાવાદ રહેતા હોવાથી ભરૂચમાં વર્ષના દશના ભાગનું ધર રાખ્યું છે, અને હાલ તે પોતાની પત્ની પ્રમદા જેડે સુખમાં કાળ ગાળે છે.

શાન્તિ ઓફિસમાંથી નિકળેલો ઘેર આવી પહોંચ્યો. પ્રમદા પોતાના પતિની વાટ જોતી એટલા ઉપર ઉભેલી જ હતી. શાન્તિને જોતાં જ તહેનું મુખાર્વિન્દ આનંદથી છવાય એમાં નવાઈ જ શાની ?

જેવો શાન્તિએ એટલા ઉપર પગ મૂક્યો કે પ્રમદાએ પૂછ્યું, “ આજે કાંઈ આટલું મોડું ? ”

“ સ્ટેજ કામ વધારે હતું, એટલે જરી મોડું થયું. ”

“ એ શું કાલે ન થતે ? હું તમારી વાટ જોઈને ખેસી રહી'તી. મ્હારા કરતાં શું કામ વધારે એમ ? ”

શાન્તિએ ઉત્તર ન આપતાં મનમાં જ વિચાર્યું, “ નોકરને પ્રથમ પોતાની નોકરી, પછી બીજું બધું. ”

પ્રમદા પોતાના પતિનો હાથ પકડી પરશાળમાં લઈ ગઈ. તેના હાથમાંથી તેણે છત્રી તથા ખીજાં બેએક પુસ્તકો હતાં, તે લઈને ટેકાણે મૂક્યાં અને પછી તે પ્રેમાળ પત્નીએ પિત્તળના ચક્રચક્રિત લોટા-માં નર્મદાનું સ્વચ્છ જળ આણી આપ્યું. શાંતિએ કપડાં ઉતારી મ્હોં ધોયું, એટલે પ્રમદાએ ન્હાનકડો પરંતુ સ્વચ્છ ટુવાલ આણી આપ્યો. શાંતિએ મ્હોં લુછી કરીને પરશાળમાં હિંચકા ઉપર બેસીને હિંચકા ખાવા માંડ્યા. પ્રેમાળ પ્રમદાએ પૈસાદાર પડોશીને લાંથી વર્ત-માનપત્ર આણી આપ્યું તે લઈને શાંતિ વાંચવા માંડ્યો. પ્રમદા પાસે બેસીને દાળ વીણવા મંડી.

વર્તમાનપત્ર વાંચતાં શાંતિની દષ્ટિ જાહેર ખખર ઉપર પડી, તે આ હતી:—

“ જોઈયે છે—એક મહેનતુ, પ્રમાણિક, ચોક્કસ તથા ભરસાદાર માણસ. અંગ્રેજીનું સારું જ્ઞાન જોઈશે. લખો કરમચંદ કમળશી અને કં. કોટન મર્ચન્ટસ; મુમ્બાઈ ૧. ”

શાંતિએ આ જાહેર ખખર વાંચીને પ્રમદાને કહ્યું, “ જો, આ મુમ્બાઈમાં એક નોકરી છે, ત્યાં અરજી કરે ? ”

“ ના, ના. ” પ્રમદાએ ઉત્તર આપ્યો, “ આપણે અહિં શું ખોદું છે ? અહિં પંદર મજે છે તો પંદર, પણ નિરાંત તો ખરી. આપણી પાડોશણ કમળા મને ફેલી’તી કે મુમ્બાઈના પચાસ કરતાં અહિંના પંદર સારા. તેના વરને મુમ્બાઈમાં પચાસ મળતા’તા તોપણ અહિં પચીસે નોકરી રે’વા આવ્યા. ”

“ શું પંદર સારૂ આખો જન્મારો અહિં પડી રહેવું ? ”

“ મુમ્બાઈમાં આપણને અભણ્યાને નોકરી કોણ આપે ? પૂછેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આપતાં પ્રમદાએ ખીજો જ વાંધો કાઢ્યો.

“ પણ આ કરમચંદ કમળશી મ્હારી જોડે અમદાવાદમાં સ્કૂલમાં હતો, અને મ્હારે ને એને સ્નેહ પણ સારો હતો. આ એના બાપની ઓફિસ છે. એના બાપ એને નામે વેપાર કરે છે. મ્હને તો લાગે છે કે જો હું અરજી કરીશ તો નક્કી નોકરી મળશે. ”

“ વારૂ, ત્યારે જેવી તમારી મરજી, પણ બધું એ મુમ્બાઈ ! ”

૨.

આગલા બનાવને આજે દશ વર્ષ વીતી ગયાં છે. આજે આપણને ભરૂચના કલેક્ટરની ઓફિસમાં દ્રષ્ટિપાત ન નાંખતાં, મુંબાઈમાં મેડો સ્ટ્રીટમાં એક ભવ્ય મકાનના બીજા માળ ઉપર આવેલી મેસર્સ ફરમચંદ અને શાન્તિલાલ નામે રૂના વેપારી, શેરના ફલાલ તથા કમીશન એજન્ટસની ઓફીસભણી દ્રષ્ટિપાત નાંખવાનો છે. આ ઓફિસના ઇલેક્ટ્રીક દીવાઓ તથા પંખાઓથી શણગારાયલા એક ઓરડાની ઇંજીનિયર ઉપર એક ગૃહસ્થ લાંબો પડીને માથે હાથ દબાવે કંઈ ઊંડા વિચારમાં જણાય છે.

૮૩૩, ૮૩૩, ૮૩૩, ટેલીફોનની ઘંટડી વાગી.

આ ગૃહસ્થે ઉઠી ટેબલ ઉપર જઈને ટેલીફોનનું ભુંગળું કાઢે લગાડયું:—

“ અલાવ, આપનો નંબર ? ”

“ ૪૦૪૦૪. તમારો નંબર ? ”

“ ૩૦૩૦૩. ”

“ તમે કોણ છો ? ”

“ હું શાન્તિલાલ, તમે કોણ છો ? ”

“ પ્રમદા. ”

“ પ્રમદા ? ”

“ હા, પ્રમદા. ”

“ શું, કાંઈ કામ છે ? ”

“ હા. આજે જરા મને લેડીઝ યુનિયનમાં જવું છે, એટલે તમારી જોડે ફરવા આવવાનું નહિ બને. ઘેર આવતાં મોડું થશે. તમે પણ પહાર જવું હોય તો જાઓ. ”

“ વારૂ, બીજું કાંઈ ? ”

“ બીજું કાંઈ નહિ. સાહેબજી. ”

“ હા ડીયર, ગુડબાય. ”

આ વાત કરનારાઓનાં નામ આપવાની જરૂર નથી. આ જ તે દશ વર્ષ ઉપરનો શાન્તિ હવે શાન્તિલાલ શેઠ અને પ્રમદા હવે પ્રમદા-બાઈ છે એ જણાવું જ હશે.

શાન્તિ શાથી શાન્તિલાલ શેઠ દશ વર્ષમાં બન્યો તે રહેજ બેઠથું.

શાન્તિએ પેલી જાહેરખબર ઉપરથી નોકરી સારૂ અરજી કરી અને કુરમચંદ શેઠ તેના બાળસ્નેહી એટલે ના આવે જ શામી ? પાંચ દિવસમાં તો શાન્તિ કુરમચંદ શેઠને ત્યાં માસિક પગાસને પગારે નોકરી રહી ગયો. બેએક મહિના થયા હશે, એટલામાં શાન્તિના કાકા અમદાવાદમાં ગુજરી ગયા, તેનો પંદર હજારનો વારસો શાન્તિને આવ્યો. હવે શાન્તિની સ્થિતિ કંઈક સુધરી એટલામાં નીચલા બનાવે શાન્તિનું ભવિષ્ય રહેજમાં ફેરવી નાંખ્યું.

એક દિવસ શાન્તિ ઓફિસમાં ટેબલ ઉપર બેઠો બેઠો લખતો હતો એટલામાં મ્હોટા શેઠ કુમળશીએ આવીને તેને કાંઈ લખવાનું સોંપ્યું. આ કામ સારૂ શેઠ ખીસામાંથી કાગળનો ચોડો કાઢ્યો. તેમાંથી દશ દશ હજારની ત્રણ નોટોનું બંડલ પડી ગયું ! બેમાંથી કોઈનું ધ્યાન તે ઉપર પડ્યું નહિ !

શાન્તિએ શેઠનું કામ કરી આપ્યું, અને શેઠ ગયા. કામ કરીને સાંજના ઘેર જતી વેળાએ શાન્તિએ હમેશની પેઠે પોતાના ટેબલ ઉપર ઠીકઠીક કરવા માંડ્યું. પેલું નોટોનું બંડલ તેના હાથમાં આવ્યું ! શાન્તિની જગ્યાએ કાંઈ બીજો હોત તો એ ઉઠાવી જવાનો વિચાર કરત, પણ શાન્તિએ એ વિચાર સરખોએ ન કર્યો, પરંતુ તરત જ તેણે કુમળશી શેઠ પાસે જઈને ઉપલું બંડલ તેમને આપતાં કહ્યું, “ શેઠ, મ્હારા ટેબલ ઉપર આ કાંઈની ત્રીસ હજાર રૂપિયાની નોટો પડી ગઈ છે. ” શેઠ ચમક્યા, પોતાના ખિસ્સામાં જોયું તો નોટોનું બંડલ ન મળે ! તેણે શાન્તિને કહ્યું, “ તમને કાગળ આપતાં તે મ્હારા પોતાથી જ પડી ગયું હતું. તમે મને આપ્યું તે સારૂ હું તમારો ઉપકાર માનું છું. તમે ખરેખરા પ્રમાણિક માણસ છો. ”

“ શેઠ, મ્હારા ટેબલ ઉપરથી કાંઈ પણ ચીજ જડે તો એ તેના ધણીને પહોંચાડવી એ મ્હારો ધર્મ છે. મ્હારી જગ્યાએ કાંઈપણ હોત તો એમજ કરત. ” આમ કહી નમીને શાન્તિ ચાલી ગયો. મહિનાને છેડે શાન્તિલાલને શેઠે બોલાવ્યો, અને કહ્યું, “ તમારો પગાર આવતો મહિનેથી રૂ. ૧૦૦ છે. ” આ શાન્તિનું ઉન્નતિનું પગથિયું બીજું, બે વર્ષ શાન્તિએ સો રૂપિયે નોકરી કરી એટલામાં મ્હોટા શેઠ ગુજરી.

ગયા, અને પોતાના વિલમાં શાન્તિને તેની પ્રમાણિકતા સારૂ મહિને રૂ. ૧૫૦ નો પગાર કરતા ગયા. હવે શાન્તિ મહિનાના ૧૫ ના ૧૫૦ કમાવા લાગ્યો. આ પ્રમાણિકતાનો બદલો. આમ દિનપર દિન જવા લાગ્યા, અને વળી એક દિવસે નીચલો બનાવ બન્યો જેણે શાન્તિને ઉન્નતિને શિખરે ચઢાવ્યો.

કમળશી શેકના મરણ પછી તેના પુત્ર આ શાન્તિના મિત્ર કરમચંદ શેઠે કામકાજ પોતાના હાથમાં લીધું. તેમણે પોતાનું ધ્યાન એકલા રૂના વેપારમાં ન આપતાં, શેરનો સટ્ટો તથા શેરની દલાલી કરવા માંડી. શેરમેનિયા વેળાએ કરમચંદ સપાટામાં આવી જાત, પણ શાન્તિએ તેને વાર્યા, ને કરમચંદ પાંચેક લાખની નુકશાનીમાંથી બચ્યો. શાન્તિને તેની હોંશિયારી અને દીર્ઘદષ્ટિ સારૂ ચાર આની લાગ કરી આપ્યો. શાન્તિ મહિનાના પંદરના પંદરસો કમાવા લાગ્યો. આમ શાન્તિની ઉન્નતિ થઈ, અને હાલ શાન્તિનો લાગ આઠ આની છે, અને તેની મેશર્સ કરમચંદ અને શાન્તિલાલની પેટી ધમધોધાર વેપાર કરી રહી છે.

૩.

“ બાઈ, ગાડી બહાર ઉભી રહી છે. ”

મુંબાઈમાં નેપિઅન સી રોડ ઉપર આવેલા એક લગ્ન દિવાન-ખાનામાં એડેલી છેલ્લામાં છેલ્લી ફેશન પ્રમાણે સજ્જ થયેલી એક ૨૫ વર્ષની વધની જણાતી પ્રમદાને મોટર ડ્રાઈવરે આવીને કહ્યું.

“ વારૂ. લે આ બેગ, ગાડીમાં મૂક, હું આવું છું. ” એમ કહી ઘાટણ સીતાને બોલાવી: “ સીતા ! ”

“ જી. ”

“ જો શેઠ બહેલા આવે તો ચાલ કરી આપજો, અને જો સુમન-ને સાચવજો. રહે નહિ, સમજી ? ”

“ જી, હા. બીજું કંઈ, બાઈ ? ”

“ કંઈ નહિ, એટલું જ. ” કહીને પ્રમદા મોટરમાં જઈને બેસી, અને મોટર ઝપાટાબંધ ગઈ.

આ એ જ પ્રમદા કે જેણે દશ વર્ષની વાત ઉપર ભરથમાં કહ્યું હતું કે બપુનું એ મુંબાઈ ! ” એજ મુંબાઈએ એને આવી બનાવી હતી; એજ મુંબાઈએ એનો ભાગ્યોદય કર્યો હતો.

ઈશ્વરકૃપાએ તે ગાડી વાડીની માલીક થઈ હતી. એટલું જ નહિ પરંતુ પરમાત્માએ તેને વર્ષેક ઉપર પુત્રરત્ન પણ બક્ષ્યો હતો. આથી વધુ વાસના તે સ્ત્રીને શું હોય વાર ? પ્રમદા ધનવાન હતી, પુત્રવાન હતી, અને પતિપ્રેમ પણ તહેને હતો. દુકામાં હાલની પ્રમદાબાઈ સુખને શિખરે પહોંચ્યાં હતાં.

પ્રમદાબાઈ દસ વર્ષ ઉપર અજ્ઞાન સ્ત્રી હતી. હાલ શિક્ષિકાઓના હાથ તળે શીખીને સાહિત્ય, સંગીતકળા સૌમાં એક્કી થઈ હતી, અને સુધરેલી સ્ત્રીની સમાજમાં પંકાઈને ધી લેડીઝ યુનિયનની પ્રમુખને બોલો પામી હતી. હાલની આ પ્રમદા દસ વર્ષ અગાઉની નિર્દોષ પ્રેમાળ પ્રમદા નહિ, પણ સુધરેલ પ્રમદા હતી.

સડસડાટ મોટોર ધી લેડીઝ યુનિયનના અંગણના દ્વાર આગળ આવી ઉભી. પ્રમદાબાઈ ઉતર્યા કે તરત જ યુનિયનના આદમીએ સલામ કરી, અને પ્રમદાબાઈએ હુકમ કર્યો, “ ગાડીમાંથી ઍગ હાલ-માં લાવ. ”

પ્રમદાબાઈ લેકચર હાલમાં ચાલ્યાં. માર્ગમાં તેમને યુનિયનના મેમ્બરો મળ્યા તેમની જોડે હસીને શેકહેન્ડ કરી, બે ચાર શબ્દ બોલીને હાલમાં બાઈ આવી પહોંચ્યાં. હાલ મેમ્બરોથી ચિત્કાર હતો. તહેમાં પારસી, હિન્દુ, મુસલમાન આદિ સૌ જાતિની સ્ત્રીઓ હતી. આ સઘળીઓ અપ-દુ-ટેડ ફેશન પ્રમાણે સજ્જ થયેલી હતી. ઘણી ખરી અંગ્રેજીમાં વાત કરતી હતી, પરંતુ ભાંગું દુદું ગુજરાતી બોલનાર પણ થોડી જણાતી હતી ખરી.

પ્રમદાબાઈએ જેવો હાલમાં પગ મૂક્યો કે હાલ તાળીના ગગડાટથી ગાજી રહ્યો. ઘણીખરી સ્ત્રીઓ પોતપોતાની ખુરશી ઉપર બેસી ગઈ. હાલમાં શાન્તિ પ્રસરતાં, ધડિયાળમાં જના ટકોરા થતાં, પ્રમુખ-સ્થાન પ્રમદાબાઈને આપવાની એક સજ્જનીએ દરખાસ્ત મૂકી, બીજીએ ટેકા આપ્યો, અને પ્રમદાબાઈ સલામો ઉપકાર માની પ્રમુખસ્થાને વિરાજમાન થયાં.

પ્રમુખની દરખાસ્ત પછી સેક્રેટરીએ ગઈ મિટિંગનો હેવાલ વાંચી સંભળાવ્યો, અને પછી મુખ્ય વક્તાએ પોતાનું વ્યાખ્યાન શરૂ કર્યું. વિષય “ સ્ત્રીનો જીવન ” હતો. મુખ્ય વક્તાએ બાપણુ પુરૂ કરતાં.

જાણીએ કે સ્ત્રીનો દરજ્જો પુરૂષ કરતાં નીચો નહતો, પરંતુ ઊંચો હતો. પછી કેટલીક ભગિનીઓએ પોતપોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો. અન્તે પ્રમુખે સત્ય સંશોધન કરતાં કહ્યું:—“ આપણો દરજ્જો પુરૂષના દરજ્જા કરતાં ઊંચો જ છે. આપણે જ સમસ્ત જગતની માતા છીએ. આપણા વિના તેમને ધડીએ ચાલે એમ નથી. કહેવત છે કે ‘ સ્ત્રી વિના ઘર નહિ. ’ આ આપણી મહોદાઈ બતાવે છે.

“ સ્ત્રી પોતાની બરોબરીયણ છે, ને નહિ કે દાસી. સ્ત્રીઓને પણ તેમના પતિ જેટલો જ પાર્લામેન્ટમાં બેસવાનો હક છે. (ચાલુ તાળીઓ). સ્ત્રીને પણ તેમના પતિ જેટલી જ ફરવા હરવાની જરૂર છે, ને તેમ કરવાનો હક છે. છોકરાં સાચવવાને શું ઘાટણો નથી ? ઘર સાચવવાને શું લેંચાઓ નથી ? રાંધવાને શું ભટ્ટાઓ નથી ? કે સ્ત્રી આ બધું કરે ? હુંકામાં, બે કોઈ મ્હને કહેશે કે સ્ત્રી પુરૂષ કરતાં ઉતરતી છે તો હું તેને કવિ નર્મદના શબ્દમાં પુછીશ:—

“ પુરૂષ દેહ શું ભાગ્યશાળી રે ?
અબળ નારીની શું નકારી રે ?
સરજીઆં તમે પુણ્ય કારણે ?
સરજીઆં અમે પાપ કારણે ? ”

પ્રમદાબાઈનું આ સુંદર સત્યશોધન પુરૂ થયું. તાળીઓ ઉપર તાળીઓનો ગડગડટ ચાલુ રહ્યો. એટલામાં કોઈએ પ્રમુખનો ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત મૂકી. બીજા કોઈએ ટેકા આપ્યો. પ્રમુખે તેનો સ્થામે ઉત્તર આપ્યો, અને સભા બરખાસ્ત કરી.

હાલની પ્રમદા એ પ્રથમની પ્રમદા ખરી કે ? બે કાંઈ ફેર હોય તો એ શાનો ? પૈસાનો જ.

૪.

સંધ્યાનો સમય થયો છે. પ્રમદાબાઈ પોતાના બંગલાના ઓટલા ઉપર સોજે શય્યાગારમાં સજ્જ થઈને બેઠેલાં જણાય છે. તેના પગ-આમળ તેના લાડકવાયા પુત્રને લઈને તેની ઘાટણ સીતા બેઠેલી છે. બાઈ કાંઈ ગુંથતાં જણાય છે. બે ચાર આંટા લઈ જીમનને હસાવી, રમડી, વળી બે ચાર આંટા લઈ, જીમનને ચુંબન કરી કાળ-નિર્ગમન કરે છે.

મોટર કમ્પાઉન્ડમાં આવી ઉભી તેમાંથી શાન્તિલાલ શેઠ ઉતર્યા. પ્રમદાબાઈએ ઉભા થઈ આવકાર આપ્યો, અને ઘાટણની પાસેથી સુમનને લઈને શેઠ સારૂ ચાલ મુક્યાનું કહ્યું. શેઠ સુમનને ચુમ્બન કર્યું, રમાડ્યો, પ્રમદાબાઈનું મુખ મલકાયું. બેઉ બંગલાના મુખ્ય હોલમાં દાખલ થયાં.

પ્રથમ પ્રમદાએ જ શાન્તિલાલ શેઠને પુછ્યું, “ આજે કાંઈ મોડું ઠીયર ? ”

“ રહેજ કામ હતું તેથી મોડું થયું. ”

દશ વર્ષ પૂર્વની પ્રમદા કાંઈ વધુ પ્રશ્નોત્તર કરતે, પણ હાલની પ્રમદાબાઈ આટલું જ પુછી સંતોષ પામ્યાં. શાન્તિલાલ શેઠના મ્હેં ઉપર કાંઈકે હાસ્ય જણાયું, એટલે બાઈએ પૂછ્યું, “ કેમ કાંઈ હસવું આવ્યું ? ”

“ કાંઈ નહિ. ”

“ કાંઈ કારણ વિના હસવું આવે ? ”

“ કાંઈકે કારણ હતું જ. ”

“ મહારા સમ, મ્હને તે કહો. ”

“ કહું ? જો દશ વર્ષ ઉપર ભણ્યામાં પણ મ્હને ત્હેં એક વેળાએ પૂછ્યું હતું કે આજે કાંઈ મોડું થયું ? ત્યારે મ્હેં કહ્યું કે જરા દાગળો વધારે હતા તેથી. ત્યારે ત્હેં તે વેળાએ જો ટીકા કરી હતી તે આજે ન કરી તેથી જ ખરેખર, પ્રમદા. ” શાન્તિલાલ શેઠ અણચિંત્યા વાત ફેરવતાં કહ્યું, “ દશ વર્ષમાં તારામાં આસમાન જમીન જેટલો ફેર થઈ ગયો છે. ”

“ પણ તે ફેર સારા સારૂ જ હશે. ”

“ સારા સારૂ તેમજ ખરાબ સારૂ. ”

પ્રમદા ચમકી, અને વિચારમાં પડી, ફક્ત એટલું બોલી, “ હં. ”

“ પ્રમદા, એ વાત જવા દે. ” શાન્તિલાલે વાત ખીજી રૂપમાં બદલતાં કહ્યું, “ મ્હારો વિચાર થોડા દિવસ ભણ્ય જઈ રહેવાનો છે. ”

“ બબ્બું, એ ભણ્ય ! શું કેવલાલી, માથેરાન નથી કે ત્યાં ગંદા શહેરમાં, ન્હાના ને સગવડ વિનાના ઘરમાં જઈને રહેવું ? ”

“ દશ વર્ષ ઉપર તહે એમ જ કહ્યું હતું કે બાળ્ય એ મુખ્યાર્થ. ”

“ તે વખતે મ્હને બાળ્ય ન હતી કે મુખ્યાર્થ આવું હશે. ”
 પ્રમદાએ અજાણે બાળ્ય કયો : “ ભર્યમાં મ્હને ગમે પણ નહિ. ત્યાં
 વગર ભણેલીઓ જોડે રહેવું મ્હને તો જરાએ ગમે નહિ. વળી રાજ
 દેવાજીમાંથી પાણી ભરી લાવતાં તો મ્હારો જીવ જ નીકળી જાય.
 વળી સુમનને રાખે પણ કાણ ? ”

“ આપણે અહિંથી ભટ, ચાકર, ઘાટણ જોડે લઈ જઈશું. ”

“ ના, પણ હવે મ્હારે મરતાં સુધી ભર્ય નથી જતું. ”

વાત બદલાઈ. પ્રેમવાર્તા ચાલી, અને તહેમાં શાન્તિલાલ શેઠે
 પ્રમદાબાઈને કહ્યું, “ પ્રમદા, દશ વર્ષ ઉપરનો ત્હારો મ્હારા ઉપરનો
 પ્રેમ નથી રહ્યો. ”

પ્રમદાએ ઉત્તર ન આપ્યો. તેણે ક્રોધમાં શાન્તિલાલ ઉપર
 દષ્ટિપાત નાંખ્યો. શાન્તિલાલે શાન્તિથી જ કહ્યું, “ દશ વર્ષ ઉપર
 ત્હારો મ્હારા ઉપર જે સ્વાભાવિક પ્રેમ હતો, તેવા પ્રેમ હવે ત્હારો
 મ્હારા ઉપર નથી. હું પણ બદલાઈ ગયો છું. ”

બાઈએ હસી પડીને કહ્યું, “ મ્હારા સાહેબ, ત્યારે એમ કહોની
 કે પહેલાં જે હું તમને ગ્રામ્ય પ્રેમે ચલાતી હતી, તે હવે ઉચ્ચ અને
 સુધરેલ પ્રેમે ચલાઉં છું. ”

શાન્તિલાલ શેઠ ઉચ્ચ અને સુધરેલ પ્રેમ શું તે ન સમજ્યા,
 પરંતુ વધુ બોલવાનું પણ બંધ રાખ્યું. મનમાં વિચાર્યું, “ ધન ! તું
 કાંઈ અજાણ જ ફેરફાર કરે છે ! ”

મણી.*

(લેખક:-રા. રા. વૈકુંઠલાલ માપતરાય ઠાકોર, બી. એ.)

મારી પાંચ વર્ષની છોકરી મણીનું મ્હેં ચૂપ રહેતું જ નહીં. આટલા વર્ષમાં એક મિનિટ પણ એ શાંત બેઠી હોય, અને એવી રીતે એક પળ પણ ગુમાવી હોય એવું મને યાદ નથી. એની મા આથી વારંવાર અકળાય છે, અને એનો લવારો અટકાવે છે. હું તેમ કરતો નથી. મણી ચૂપ રહે એ એની પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ હતું, અને મારાથી એ સ્થિતિ લાંબો વખત જોવાતી નહીં. મને તો એની સાથે વાતો કરતાં આનંદ થતો.

એક દિવસે સવારે, મારા સાપ્તાહિક પત્ર સાડે હું લખતો હતો ત્યારે મણી છાનીમાની મારા ઓરડામાં આવી, અને મારા હાથ પર એનો હાથ મૂકી બોલી, “ ભાઈ, આપણો લૈયો બિલાડીને બિલ્લી કહે છે ! એને બોલતાં જ આવડતું નથી, ખરું કની ? ”

દેશના જૂદા જૂદા લોક જૂદી જૂદી ભાષા બોલે છે એવી સમજ આપું તે પહેલાં તો મણી બીજી વાત ઉપર ઉતરી, “ અને ભાઈ, આપણાં બાપાજીને કહે છે કે વાદળામાં હાથી છે તે એની શુંદથી પાણી છાંટે છે, અને તેથી વરસાદ આવે છે. ”

આનો જવાબ વાળું તે પહેલાં તો એ ત્રીજી અને ચોથી બાબત પર કુદી. એની જીભને અટકાવવી મુશ્કેલ હતું. “ પ્રબોધભાઈ કહેતા હતા કે એમના દાદાજીનો રથ આકાશમાં દોડે છે ! ”.....“ અને ભાઈ, મારી બા તમારાં શા સગાં થાય ? ”

મારા મનમાં હસવું આવ્યું, પણ મ્હેં શાંત રાખી હું બોલ્યો, “ જી હેન, માંડે કામ પુરું કરી લઉં એટલી વાર તું રમી આવ, પછી તારી સાથે નિરાંતે વાત કરીશ. ”

“ પેટ ભરીને ? ”

“ હા, પેટ ભરીને. ”

* ડૉ. રવિન્દ્રનાથ ટાગોરની “ કાચુલીવાળા ” નામની વાર્તા ઉપરથી-ફેરફાર સાથે.

હું એની સાથે ખૂબ વાત કરીશ એવો વિશ્વાસ પડવાથી મણી ખહાર ઓટલે દોડી ગઈ. મારા ઘરનો ઓટલો વિશાળ હતો, અને તે પર પચાસ માણસ નિરાંતે બેસી શકે એટલી જગો હતી. ઓટલો રસ્તાથી આઠ દશ ફુટ ઊંચો હતો, અને તેને લોખંડના કઠેરા હતો. માંડ લખવાનું વાંચવાનું આ ઓટલા પર પડતા એક ઓરડામાં રાખ્યું હતું. આ ઓરડાને લોખંડના સળિયાની સાત ઝૂટની એક મોટી જાળી હતી, એટલે બહાર જવા આવવા સારૂ ખીજ દારનો જ ઉપયોગ કરવો પડતો.

સુરતની કેંગ્રેસમાં લંગાણ પાડનારાઓ પર સખત પ્રહાર-ક્રમ-થી-કરવા શરૂ કર્યા હતા એવામાં મણીએ “ કાબુલીવાળા, કાબુલીવાળા ” ની ખૂમ મારી. દૂધવાળો, શાકવાળો, ઘી તેલવાળો, ફુલવાળો, અનાજવાળો, મીઠાઈવાળો, તેમ કાબુલીને “ કાબુલીવાળા ” કહેવામાં કંઈ શબ્દદોષ ન હતો ! હજમને એ હજમવાળો પણ કહેતી ! બાળકને અને નિરક્ષરને સઘળી છૂટ છે.

કાબુલી પાછો ફર્યો અને મણી તરફ જોયું. મણીને ખિંક લાગી અને એની માના ઓરડા તરફ દોડી ગઈ. કાબુલીએ તેના દેશનો મોકળો પોશાક પહેર્યો હતો, અને માથે મોટી ટોપી હતી. બે ખભે દ્રાક્ષ, ખિસમિસ આદિ ફળોની નાની નાની પેટીઓ અને ડબ્બીઓની ભરેલી બે કાથળીઓ હતી. કાબુલી ઓટલે ચઢ્યો અને મને નમન કર્યું. એને એમને એમ જવા દેવો એ ઠીક નહીં ધારી થોડી ખરીદી કરી.

પાછા ફરતા કાબુલીએ પૂછ્યું, “ સાહેબ, આપની નાની છોકરી ક્યાં જતી રહી ? ”

મણીની ખિંક ઓછી કરવી જોઈએ એમ ધારી હું એને બહાર લાવ્યો. એના મનમાં એમ હતું કે રસ્તામાં જે નાનાં છોકરાં મળે તેને કાબુલી એની કાથળીમાં નાખી દે છે ! મણી મારી પાછળ પહેરણુ ઝાલી ઉભી રહી, અને કાબુલી તરફ અને બે કાથળીઓ તરફ જોયા કર્યું. કાબુલીએ એને દ્રાક્ષ વગેરે આપવા માંડ્યું પણ એ હસઆઈ નહીં-ઉલટું, એનો અવિશ્વાસ વધ્યો.

૨

થોડા દિવસ પછી એક સવારે હું બહાર જતો હતો, ત્યારે ઓટલા-પર કાચુલીને અને મણીને ખુશખુશાલ વાતો કરતાં જોઈ હું અચ્ચો પામ્યો. તે સાથે મને એમ પણ લાગ્યું કે આ દુનિયામાં મારા શિવાય અને એ કાચુલી શિવાય ત્રીજો આદમી મણીનો લવારો હોય પેટે-ખામોશીથી સાંભળી શકે નહીં. મણીના બન્ને હાથ આલુ અને ખિસ-ખિસથી ભરેલા હતા. સાથે મેં પણ તેનું કામ કરવું હતું. “અરે, આટલું બધું એને શું કરવા આપ્યું ?” એમ કહી અડધો રૂપિયો મેં કાચુલીને આપ્યો. કાચુલીએ સીકકો ગળ્યામાં નાંખ્યો.

એક કલાક બાદ હું પાછો ફર્યો ત્યારે ખબર પડી કે કાચુલીએ તો તે અડધો રૂપિયો મણીને પાછો આપ્યો હતો, અને પરિણામ એ આવ્યું કે, મણીની માએ મણીને ઉધડે લાથે લેવા માંડી હતી.

“આ અડધો તું લાવી ક્યાંથી ?”

મણી હસતી હસતી બોલી, “કાચુલીએ આપ્યો.”

“હું ! કાચુલીએ તને આપ્યો ? તારાથી એનું લેવાય ?”

મણીનો વાંસો લાલ થયો હોત, પણ હું વખતસર આવી પહોંચ્યો અને સમાધાન થયું.

તપાસ કરતાં જણાયું કે, કાચુલી આ વખતે કંઈ પહેલીવાર જ આવ્યો નહોતો. અખરોટ, આલુ, અંજીર, ખિસખિસ ઇત્યાદિ ફળોની લાલચથી મણીની ખિલક કાચુલીએ દૂર કરી હતી, અને હમણાં તો તેઓ બન્ને જાદુ મિત્રાબની ગયાં હતાં. ક્યાં પાકી વચનો પ્રચંડ બાંધવાળો કાચુલી અને ક્યાં નાજુક શરીરની નાની મણી ! એક ખુણામાં નાના બાંકડા પર થતી આ બન્નેની નિર્દોષ વાતો અને તેમનું હસવું કેવળ આનંદજનક હતું.

“કાચુલીવાળા, તારી આ કાચળીમાં શું છે ?” મણી હસતાં હસતાં પૂછતી.

“હાથી.”

“અને આ બીજામાં ?”

“ઊંટ.”

બંને જણુ આવી આવી વાતો કરી ખડખડ હસતાં અને ખુશ થતાં.

“પણુ લડકી, તું તારા સસરાને ઘેર ક્યારે જઈશ ?”

સાસરે શું છે એ વાતથી મણીને અમે અબળણુ રાખી હતી, એટલે આ સવાલથી એ ગુંચવાઈ. પણુ એની વાચાળ જીભ એની મદદે આવી, “તમે ક્યારે જશો ?”

કાણુલીઓમાં સસરાના ધરના બે અર્થ થાય છે. એક આપણે કરીએ છીએ તે, અને બીજો કેદખાનું, જ્યાં મફતના રોટલા અને રહેવાનું મળે છે. કાણુલી આ બીજો અર્થ લેતો, અને પોલિસનો પડછયો જેતો હોય તેમ તેની સામું હાથ જિંચા કરતો બોલતો, “મારા સસરાનું તો હું માથું જ લાંગી નાંખીશ.”

કાણુલી સાથે પ્રસંગ પડ્યાને ઘણા દિવસો વહી ગયા. મણીની માને આ નવો પરિચય ગમતો ન હતો, અને વારંવાર “આ કાણુલી-થી તમે ચેતતા રહો તો ઠીક” એવું કહ્યાં કરતી. મણીની મા બહુ ખિલકણુ. શેરીમાં જરાએ ખુમરાણુ થાય કે બે પાંચ માણુસ દોડતા દેખાય, એટલે ચોર, લૂંટારા, દારૂડિયા, વાઘ કે વરૂ આવતા હશે એમ માની બેસે. આટલી ઉમ્મરે અને લોકો સાથે આટલો સંબંધ થયા પછી પણુ એની આ ખિલક જતી નથી. અને કાણુલી સાર તો એના એટલા ગ્રેમ કે વાત જ ન કરવી.

હું એની ખિલક દૂર કરવા મથતો તો એ તુરત પૂછતી કે, “શું છોકરાઓ બોવાયા નથી ? એની જાતવાળા અને બીજાઓ છોકરાંઓને પકડી ગયા નથી ? આ કાણુલી તેવું નહીં કરે તેની સાગિતી શી ?” વગેરે વગેરે.

“આ માણુસ એવો નથી, અને મનુષ્યહરણુ કરવું ઘણું મુશ્કેલ છે.” મારા આ આશ્વાસનથી એને શાંતિ થતી નહીં.

૩

દર વર્ષે દિવાળી બાદ રહેમાન કાણુલી એના દેશ તરફથી પાછો ફરતો. આવે વખતે તેની વ્યાજે આપેલી રકમ અગર લહેણું વસૂલ કરવામાં તે ઘણો ગૂંથાઈ રહેતો. આ વર્ષે પણુ તે આખો દિવસ રોકાઈ રહેતો, પણુ જો દિવસ મણીને ન મળાય તે દિવસ એને ગમતું નહીં. હમણાં હમણાં તો એ રોજ આવતો. સવારે ન અવાય તો સાંજે, પણુ એનો એક દિવસ પડતો નહીં. મને પોતાને પણુ આ રોજના મેળાપ-

થી અચંબો થતો, અને મણીની માનું વાક્ય “કાચુલીથી ચેતતા રહે તો ડીક” એ આંખ આગળ તરી આવતું. પણ હસતી ફૂદતી મણીનું “ઓ કાચુલીવાળા! કાચુલીવાળા!” બોલવું, બન્ને જણનું ખડખડ હસવું, અને તેમની નિર્દોષ વાતો જોઈ માફ મન નિશ્ચિંત થતું.

રહેમાન તેના દેશમાં જવાની તૈયારી કરતો હતો તે દરમિયાન એક સવારે મારા ઓરડામાં બેઠો બેઠો હું ‘પ્રુફરીટસ’ સુધારતો હતો. સવારના આઠેક વાગ્યા હશે. આજે કંઈક કંડી હતી. પગપર પડતા સવારના સૂર્યનાં કિરણો મને પુરંતી ગરમી આપતાં હતાં. સવારમાં બેઠા ઉઠી, માથે યા ગળે શાલ વીંટી નદી પર કે બાગમાં ફરવા ગયલાં મનુષ્યો પાછા ફરતાં દેખાતાં હતાં. એવામાં શેરીમાં એકાએક સ્ત્રોત્પ્રકાર થયો. હું ઓટલે આવ્યો, અને એ પોલીસની વચ્ચે બેડીના બંધનથી ઝલાયલા રહેમાનને લઈ જતાં ગયો.

પાછળ લોકોનું ટોળું હતું. કાચુલીનાં કપડાં પર લોહીના ઝાઝા હતા, અને એક પોલીસના હાથમાં છરી હતી. મેં તેમને ઉભા રાખ્યા અને હકીકત શી છે તે પૂછ્યું. શેરીમાં રહેતા એક જણે કાચુલી પાસેથી શાલ લીધી હતી જેની રકમ તેણે આજ સુધી ચૂકવી ન હતી. આ બાબતનું કંઈ લખાણ નહીં તેથી તે માણસ જૂઠું બોલ્યો, અને શાલ ખરીદી જ નથી એવું કહ્યું. કાચુલીનો પીત્તો આ જુઠાણું સાંભળી ઉઠ્યો, તેનું મન કમજો ન રહ્યું, અને એકદમ છરીથી ધા કર્યો. હજુ એનો મિઝસ શાંત પડ્યો નહતો, અને મારી આગળ પણ એના દુશ્મનને હજારો ગાળો દેવા માંડી. એવામાં ઓટલા પર મણી આવી પહોંચી, અને “ઓ કાચુલીવાળા! કાચુલીવાળા!” કરી હંમેશ મુજબ જૂમ મારી. રહેમાનના મ્હેં પર આનંદ જવાઈ રહ્યો, અને મણી તરફ ફર્યો. આજે કાચુલીને ખભે ટ્રાયળીઓ લટકતી ન હતી એટલે અંદર હાથી છે કે ઊંટ એ પૂછવાનું હતું જ નહીં. બાળકને શું ? તેણે બીજો સવાલ કર્યો, “તમારા સસરાને ત્યાં જાઓ છો ?” રહેમાન હસી પડ્યો, અને બોલ્યો, “હાં, લડકી ત્યાં જ જાઉં છું.”

આ જવાબથી મણીને આજે સંતોષ વળ્યો નહીં, તે જોઈ રહેમાને બેડીથી બંધાયલા પોતાના હાથ ઊંચા કરી કહ્યું, “મારા હાથ જકડાયલા છે, નહીં તો મારા સસરાનો છુંદો કરી નાંખત.”

ખૂતી હુમલો કરવાના ગુન્હા બદલ કાચુલીને કેટલાંક વર્ષના કેદખાનાની સજા થઈ.

વખત જતાં કંઈ વાર લાગે છે ? હું મારા નિયમિત કામમાં હમેશ ગૂંથાયલો રહેતો એટલે કેદખાનામાં સડતો બિચારો રહેમાન થોડા વખતમાં ભૂલી જવાયો. મણી જેવી સરલ હૃદયની છોકરી પણ એના હમેશના ગોડિયાને ભૂલી ગઈ. વધતી જતી ઉમ્મરની સાથે એનું કામ અને એની સખીઓ વધ્યાં, અને તે એટલે સુધી કે “ભાઈ”ના ઓરડામાં આવવાને પણ એને હવે કુરસદ મળતી નહીં.

એક પછી એક એમ સાતેક વર્ષ વહી ગયાં. દિવાળીના સૌને આનંદ આપતા તહેવારના દિવસો પૂરા થયા હતા, અને દેવદિવાળી બાદ તરત જ મણીનું લગ્ન નક્કી કર્યું હતું. મણીના સાસરે જવાની સાથે અમારા ઘરનો આનંદ-અમારા ઘરનું તેજ પણ ઝાંખું પડવાનું. કુલ્લુવણિ જેવા વનમાં રહેતા ત્યાગી પુરુષને, શકુંતલાને વિદાય કરવાને દિવસે દારૂણ શોક થયો હતો, તો મારા જેવા સંસારીનું શું કહેવું ? વિયોગદુઃખ અસહ્ય છે.

૪

આજ રાત્રે મણીનું લગ્ન હતું. સવારથી જ ઘરમાં ધામધુમ અને ગરબડાટ શરૂ થયા હતા. એક તરફ પ્રાણજ્ઞોના મંત્રોચ્ચાર, તો બીજી તરફ ન્યાતના સામાનની તૈયારી, આ તરફ વરવાળાને આપવાનાં પહેરામણીનાં કપડાંની પસંદગી, તો બીજી તરફ કન્યાદાનમાં આપવાની વસ્તુઓની તૈયારી: આ અને એવા બીજા કાલાહલથી આખું ઘર ગાજી રહ્યું હતું. બહાર એક વિશાળ માંડવો બાંધી દીધો હતો. ટકોરખાનામાંથી નગારાં અને શરણાઈના નાદ કાનપર અથડતા હતા. ઓરડામાં બેઠો બેઠો હું હિસાબ જોતો હતો એવામાં કાઈ દાખલ થયું, અને નીચા વળી મને સલામ કરી. પહેલાં તો મેં એને ન ઓળખ્યો. એનો કદાવર બાંધો, લાંબા વાળ અને ખભે હમેશ લટકતી કાથળી દેખાતાં નહતાં; પણ રહેમાન કાણુલી ઢાંક્યો ન રહ્યો. મારી સાચું જોઈ તે હસ્યો. બીજીવાર એને હવે ઓળખવાની જરૂર નહતી.

“રહેમાન, તમે ક્યારે આવ્યા ?”

“સાહેબ, ગઈ કાલે સાંજે જ મને જેલમાંથી છૂટો કર્યો.”

“જેલમાંથી છૂટો કર્યો” એ શબ્દો મારા કાનને ઠોકાર લાગ્યા.

બીજા પર હુમલો કરનાર સાથે હું આજ સુધી કદી બોલ્યો નહતો, અને એ વિચાર આવતાં મારા મનને કુલ મથું. કાણુલી આજે ન આવ્યો હોત તો ઠીક થાત. એનું આવવું શુભ શુકનભર્યું ન લાગ્યું.

“ મારા ઘરમાં આજે અમુક ક્રિયાઓ ચાલે છે, અને મને પણ ઘણું કામ છે. ” મેં કહ્યું: “ તમે બીજે કોઈ દિવસે આવશો ? ”

રહેમાન તરત બહાર જવા તૈયાર થયો, પણ ખારણાંની બહારજતાં અટક્યો, અને પાછો ફર્યો. “ સાહેબ, એક મિનિટ આપની નાની દિકરીનો મેળાપ થઈ શકશે ? ” એના મનમાં એમ હતું કે મણી હજી તેવી જ-તેટલી ઉમ્મરની હશે, હમણાં “ ઓ કાણુલીવાળા ! કાણુલીવાળા ! ” બોલતી દોડતી આવશે, અને એ બન્ને હસી ખુશીથી વાતો પણ કરી શકશે. આવા આવા વિચારોમાં મગ્ન થઈ, પહેલાંની માફક એક કાગળ-માં બાંધી થોડાં ખિસખિસ, દ્રાક્ષ અને અંજીર પણ એણે આણ્યાં હતાં. એની પાસે આજે પૈસા નહતા તેથી આ વસ્તુ એણે ઉધાર આણી હતી.

મેં ફરીથી કહ્યું, “ રહેમાન, ઘરમાં શુભ ક્રિયા ચાલે છે તેથી આજે તમારાથી કોઈને નહીં મળાય. ”

એનું મોં ઉતરી ગયું. ઉદાસ ચિત્તે મારી સામું તે ધડીલર જોઈ રહ્યો, અને સલામ કરી પાછો ફર્યો.

મને થોડો પશ્ચાત્તાપ થયો, અને એને બોલાવવાનું કરતો હતો, એવામાં એ પોતે જ પાછો ફર્યો. મારી અડોઅડ આવી, આણેલી વસ્તુ મને સોંપતો તે બોલ્યો, “ સાહેબ, આ નજવી વસ્તુ આપની નાની દિકરી સાડ લાવ્યો છું. એને એ આપશો ? ”

આણેલાં ફળ લેઈ તેની કિંમત આપવા હું જતો હતો, પણ મારો હાથ ઝાલી તે બોલ્યો, “ સાહેબ, આપ તો ભલા છો. મને સંભારશો તો જ બસ છે. પૈસા મારે નથી જોઈતા. આપને એક નાની દીકરી છે; મારે પણ એના જેવડી જ મારા દેશમાં છે. હું તેને યાદ કરું છું, અને તમારા બચ્ચા સાડ ફળો આણું છું-કંઈ નફો લેવા આણતો નથી. ”

આટલું બોલી તેના મોટા ઝબ્બાના અંદરના ગળવામાંથી તેણે એક નાનો મેલો કાગળ કાઢ્યો. સંભાળ પૂર્વક ઉઠેલી, બે હાથે કરચલી દૂર કરી મારા ટેબલ પર એ કાગળ તેણે મૂક્યો. એના પર એક નાની હથેળીની આકૃતિ દેખાતી હતી. કાગળ પર નહતી ‘જીમી કે નહતું ચિત્રકામ. શાહીથી ખરડેલા એક નાના હાથની તે આકૃતિ હતી. તેની દિકરીની હથેળીની આ આકૃતિ-આ સ્મૃતિચિન્હ હિન્દમાં એ જ્યારે જ્યારે માલ વેચવા આવતો ત્યારે એની છાતીની અડોઅડ હંમેશ રહેતું-

મારી આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. કાણુલી એક ગરીબ ફળ વેચનારો છે અને હું.....હું એ અહંતા મારા મનમાંથી જતી રહી. અને મારામાં શી વિશેષતા હતી ? એ પણ એક બાલકનો પિતા હતો.

દૂર, પહાડી મુલકમાં વસતી પાર્વતીના હાથની આદૃતિ જોઈ મને મણી સાંભરી. મેં એને અંદરથી બોલાવવા મોકલી. જૈરામંડળે એને બહાર નહીં જવા દેવા ઘણાએ વાંધા કાઢ્યા, પણ મેં કાઈનું સાંભળ્યું નહીં. લક્ષ્મપ્રસંગ સાડે ખાસ સીવાટેલી કિંમતી સાડી પહેરી, કપાળે પીયળથી વિભૂષિત થયેલી મણી મારી પાસે શરમાતી આવી ઉભી.

કાણુલી આ દેખાવ જોઈ આભો જની ગયો. તેમની પૂર્વની મિત્રાચારી પુનઃ શરૂ થવી અશક્ય હતું. છેવટે તે હસીને બોલ્યો, “ જાહેન, તારા સસરાને ઘેર જાય છે ? ”

સાસરે શું તે મણી હવે સારી રીતે સમજતી હતી, એટલે પહેલાંની માફક જવાબ દઈ શકી નહીં. એના ગાલ પર શરમના શેરડા પડ્યા, અને મોંમાં નીચું કરી ઉભી રહી.

કાણુલી અને મણી પ્રથમ જે દિવસે મળ્યાં હતાં તે દિવસ મને સાંભર્યો, અને હું ખિન્ન થયો. મણી અંદર ગઈ એટલે કાણુલી ઉંડો નિઃશ્વાસ નાખી જમીન પર બેસી ગયો. એની પોતાની દિકરી પણ આટલી મોટી થઈ હશે, અને એનું લક્ષ કરવું પડશે એ વિચાર એક-એક આ વખતે એને સ્પૃશ્યો. વળી પાર્વતિ હસતી અને દૂદતી પૂર્વવત્ મળી શકશે નહીં, અને આ સાત આઠ વર્ષ દરમિયાન તેનું શું શું થયું હશે-આવા આવા અનેક વિચારો એની આંખ આગળ વિજળીના વેગથી આવવા માંડ્યા.

બહાર વાજ સંભળાયાં. ત્રિજોરીમાંથી ત્રણસો રૂપિયાની નોટો કહાડી રહેમાનને આપી મેં કહ્યું, “ રહેમાન, તમે તમારે દેશ ખાજી જાઓ, તમારી દિકરીને મળો, અને તમારા શુભ મેળાપથી થતો આનંદ મારી પુત્રીના સૌભાગ્યની વૃદ્ધિ કરો. ”

આ રકમ આપ્યા બાદ લક્ષ્મનના ખર્ચમાં મારે કેટલીક કાપકૂપ કરવી પડી. વિજળીની દિવાલત્તી અને લશ્કરી વાળું આવી ન શક્યાં તેથી સ્ત્રીવર્ગ નારાજ થયો; પણ એક દૂર દેશમાં, વર્ષો થયાં વિખુટા પડેલા વત્સલ પિતા તેના એકના એક પ્રિય બાળકને મળશે, એ વિચાર આજની લક્ષ્મિયામાં મને જોર આનંદ આપતો હતો.

“ ગરબાવાળી. ”

(લેખક:—રા. રા. “ સુધાકર. ”)

(૧)

રસિકલાલ નડીઆદનો રહેવાસી હતો, પણ આગળ અભ્યાસ કરવા માટે અમદાવાદ આવ્યો હતો. તે અમદાવાદમાં ગુજરાત કોલેજમાં અભ્યાસ કરતો હતો. તહેને ન્હાનપણથી જ વાંચવાનો બહુ શોખ હતો, એટલે અભ્યાસનાં પુસ્તકો કરતાં અત્યારે પણ સાહિત્યનાં પુસ્તકો બહુ વાંચતો. વળી નામ પ્રમાણે તહેનું હૃદય પણ રસિક હતું, તેથી તહેની પાસે હંમેશાં આવનાર જનારને બહુ આનન્દ પડતો.

રસિકલાલને કોલેજમાં શીરીનખાઈ નામની એક પારસી છોકરી સાથે મૈત્રિ થઈ હતી. શીરીનના આપ અમદાવાદમાં સરકારી હોસ્પિટલમાં ડોક્ટર હતા. પારસી સ્ત્રીઓ જે જે પ્રકારની છૂટ લે છે, તેવી જ છૂટ શીરીન પણ લેતી; આથી તહેને રસિકલાલને ગમે તે વખતે મળતાં, અગર સાથે હરતાં કરતાં શરમ આવતી નહતી. બન્ને એક જ ક્લાસમાં હતાં એટલે કોલેજના વખતમાં ભેગાં જ રહેતાં, અને કોલેજમાંથી છુટ્યા પછી પણ સાથે જ ફરતાં. આ પ્રમાણે બે એક વર્ષ ચાલ્યું અને રતેહની સાંકળ મળજૂત બની. પણ એટલામાં શીરીનના આપની મુ'બઈ ખદલી થઈ એટલે બન્નેને છૂટાં પડવાનો સમય આવ્યો.

રસિકલાલ અને શીરીનને છૂટાં પડવાનું આવવાથી એક બીજાનું મન બહુ દુભાયું. પણ ઉપાય નહતો. આખરે જવાને દિવસે શીરીન રસિકને બાગમાં મળી. ત્યાં તેઓ બહુ વાર બેઠાં. પરસ્પર બેટયાં;—મળ્યાં, અને આંસુ ભરેલી આંખોએ છૂટાં પડ્યાં. શીરીનથી છૂટાં પડતાં શીરીનના કરતાં રસિકલાલનું હૃદય બહુ દુભાયું.

શીરીનના ગયા પછી રસિકલાલને બિલકુલ ગમતું નહતું. થોડા દિવસ અભ્યાસને પણ તિલાંજલી આપી, અને આમતેમ ભટકવા લાગ્યો. આખરે પરીક્ષા નજીક આવી, એટલે ન છુટકે અભ્યાસમાં દિલ પરેશ્યું. પરીક્ષાના દિવસ આવ્યા. પરીક્ષા આપી. કોલેજમાં રજાઓ (વેકેશન) પડતાં, રસિકલાલ કોલેજ છોડી ઘેર ગયો.

(૨)

રસિકલાલ ઘેર આવતાં ત્હેના વેવિશાળની વાતો ચાલવા માંડી. પણ રસિકનું હૃદય તો શીરીનને સ્હાતું હતું. વળી કાલેજમાં રહેવાથી સુધારાનો પવન મગજમાં ભરાયો હતો અને હિન્દુ સ્ત્રીઓ તો સાથે ફરવા જતાં પણ શરમાય, તે આપણા રસિકલાલને કેમ પાલવે ?

રસિકલાલનું વેવિશાળ કરવા ત્હેનાં માતાપિતા બહુ આતુર હતાં, પણ રસિકલાલ ના જ પાડતો. આથી લાચાર થઈ ખેરસી રહ્યાં હતાં. રસિકને ત્હેની જ્હેને તેમજ મોટાભાઈની વહુએ સમજાવ્યો. પણ તેણે કોઈનું માન્યું નહીં, અને બહુ કરશે તો “ નાશી ” જઈશ એવી બીક ખતાવી, એટલે તેઓએ પણ વાત છોડી દીધી.

રજાઓ (વેકેશન) પુરી થઈ એટલે રસિકલાલ અમદાવાદ આવ્યો ગયો. રસિકનું દીલ શીરીનને સ્હાતું હતું. આખો દિવસ શીરીન જ હૃદયમાં રમ્યા કરતી હતી. દિવસ ઉપર દિવસ આવ્યા. પરીક્ષા આવી. આ વખતે પરીક્ષામાં રસિકલાલ નાપાસ થયો; આથી ત્હેણે ઘેર જવાનું માંડી વાળ્યું. રસિકલાલનાં અમદાવાદમાં સગાં જ્ઞાત્રાં ઘણાં હતાં, પણ તે કોઈને ઘેર જતો નહતો. ફક્ત પોતાના એક મિત્ર વસંતલાલને ત્યાં કોઈ કોઈ વખત જતો.

વસંતલાલની સ્ત્રી રમા બહુ ડાહી, સુશીલ અને રમુજ હતી. ત્હેના જાણવામાં હતું કે રસિકલાલ શીરીનને સ્હાય છે. આથી તે ત્હેને બહુ ચીડવતી અને ખનાવતી હતી. કોઈ કોઈ વખત લગ્નની વાત કરતી, પણ રસિકલાલ તે તરફ તિરસ્કાર ખતાવતો હતો.

આ વખતે રસિકલાલ ઘેર ના ગયો, તેથી ત્હેના પિતા ત્હેની ખબર લેવા અમદાવાદ આવ્યા હતા. તેઓ એક દિવસે પોતાના નાતીલા અને રસિકના મિત્રને ત્યાં આવ્યા. વસંતલાલ ઘેર જ હતો. ત્હેને મળ્યા અને રસિકલાલને થોડી શીખામણ દેવા લલામણ કરી. વસંતલાલની સ્ત્રી રમાએ પણ આ વાતમાં ભાગ લીધો, અને ત્હેણે તો રસિકલાલનું વેવિશાળ કરવા આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું.

“ પણ એ ના માને તો શું કરે ? ” રમાનો આગ્રહ જોઈ રસિકના પિતા બોલ્યા, અને ઘેર બનેલી હકીકત કહી.

“ ભલે જેમ કરવું હોય તેમ કરે. પણ એમને પરણાવી આપવાનું મ્હારે માથે. ” રમાએ રસિકને પરણાવવાનું બીકું ઝડપ્યું.

ત્યાર બાદ થોડી વાતચીત કરી રસિકના પિતા ગયા અને બીજે દિવસે પોતાના એક સગાની તેમજ વસંતલાલ અને રમાની સલાહ લઈ એક સારા કુટુંબની કન્યા સાથે રસિકલાલનું વેવિશળ કરી દીધું, અને બીજે દિવસે નડિયાદ ચાલ્યા ગયા. તે પછી રસિકલાલે વાત જાણી. વાત જાણી તે બહુ ગુસ્સે થયો અને નહિ પરણવાનો મનમાં ફેરી નિશ્ચય કર્યો. ”

x x x x x

એકવીસ વર્ષની વયે રસિકલાલ બી. એ. થયો. અને સારી લાગવગને લીધે નડિયાદ પાસેના નવલપુર નામના ન્હાના શહેરમાં હાઈસ્કૂલમાં માસ્તરની જગ્યા મળી.

(૩)

રસિકલાલે આવી નોકરીનો ચઠ્ઠા સંભાળી લીધો અને ગામમાં એક ન્હાનું ઘર ભાડે રાખી રહેવા માંડ્યું. તહેણે હમણાં હમણાં પોતાનું જીવન બહુ સાદું અનાવ્યું હતું. તહેને શીરીન વિનાની દુનીયા નકામી લાગતી હતી. બધું અરણ્ય સમાન લાગતું. આ અરણ્યમાં તહેના દુઃખી હૃદયનો વિસામો ફક્ત પુસ્તકો હતાં.

સ્વવારમાં જોડો ઉઠી ન્હાઈ ધોઈ રસોઈ અનાવી જમી લેતો; અને ટાઇમ હોય તો શેક્સપિયરનાં નાટકો કે શેલીનાં કાવ્યો વાંચતો અને અગીઆર વાગે સ્કૂલમાં જતો.

સાંજના પાંચ વાગે આવી જમી લેતો અને પાછો પુસ્તકોનું શરણ લેતો, કે મસ્ત કવિ બાલ, કલાપી, મણીલાલ કે સાગરની મહોડે થયેલી દર્દભરી ગજલો લલકારતો. ફક્ત તહેના જીવનમાં એકજ ધ્વનિ ગાજી રહ્યો હતો: “ શીરીન ! ”

આ પ્રમાણે તહેનો કાર્યક્રમ હતો. તે શીરીનના આકર્ષક ચહેરા અને મધુર અવાજ ઉપર બહુ આશક હતો. ખસ, તહેની એજ ઇચ્છા હતી કે તે શીરીનના સહવાસમાં રહી તહેની સાથે વાતો જ કર્યા કરે. આપણા રસિકને મન તો શીરીન સિવાયની બધી સ્ત્રીઓ અરસિક જ હતી. પણ તહેણે વિચાર ન કર્યો કે આ પ્રમાણે ક્યાં સુધી ચાલશે ?

કોલેજનું સ્વચ્છંદી જીવન ઉછરતા યુવાનોને ક્યાં સુધી લઈ જાય છે તેનો આ પણ એક સુંદર નમુનો હતો. ઘેર માતા પિતા પુત્ર

માટે મરી પડતાં, ત્યારે આ બાઈને તેમની પરવા પણ ન હતી. રમાએ વચન આપેલું હોવાથી તહેનાં માતપિતાને કંઈક શાંતિ હતી. પણ નક્કી શું કહેવાય ?

x x x x x x

હાઈસ્કૂલમાં “ ટર્મીનલ એકઝામીનેશન—છ માસિક પરીક્ષા ” પુરી થતાં રજાઓ પડી. આપણા રસિકલાલ પણ રજાઓમાં ઘેર ગયા. ત્યાં થોડા દિવસ રહી મગજને આરામ આપવા—પોતાની કાલેજની સ્ત્રીમિત્ર શરીરન સાથે ફરવા, તે ભૂમિને ભેટવા—અમદાવાદ ગયા. અમદાવાદમાં બીજે ઠેકાણે ન ઉતરતાં વસંતલાલને ત્યાં જ ઉતર્યા.

(૪)

વસંતલાલ પણ બી. એ. થઈ બે વર્ષ થયાં અત્રેની એક બેન્કમાં હેડ ક્લાર્કનું કામ કરતો હતો. તહેની પત્ની રમા ઉપર કહ્યું તેમ બહુ ડાહી અને સુશીલ હતી. વસંતલાલને તેનાથી સંતોષ હતો. બન્નેનું જીવન આનન્દમય હતું અને બન્નેના આનન્દમાં એક પુત્રીરત્ન વૃદ્ધિ કરતું હતું.

રસિકલાલ અહીં આવ્યો ત્યારે નવરાત્રિના દિવસ ચાલતા હતા, તેથી કામ કામ રાતના ગરબા ગવાતા હતા. રસિકલાલ અને વસંતલાલ બન્ને મિત્રો રાતના જમી વાતોએ વળગ્યા. રમા પોતાની પુત્રી પુષ્પાને લઈ નીચે પોળમાં સ્ત્રીઓ ગરબા ગાતી હતી ત્યાં ગઈ. દૃશ્ય વાગ્યા એટલે વસંતલાલ પોતાની જગ્યાએ જઈ સૂઈ રહ્યા અને રસિકલાલ ઉંઘ નહીં આવવાથી ખારી આગળ જઈ બેઠો.

રસિકલાલ બેઠો બેઠો વિચાર કરતો હતો. નીચે પોળમાં સ્ત્રીઓ ગરબો ગાઈ રહી હતી. એક ગરબો બંધ રહ્યો અને થોડીવારે બીજો ગરબો આવ્યો:

* “ આવો આવોને સખિઓ ! આજ રસતાળી પાડી,
કાંઈ ગજવો આપણી બહેન ! આ ગુર્જરવાડી. ”

ગાનારીનો અવાજ બહુ રસિક અને મધુર હતો. શરીરના વિચારમાં ગુંથાયેલા રસિકનું ધ્યાન આ ગરબાએ ખેંચ્યું:—

“ હરિણીશી ચંચળવાન, નાજીક ને નમણી,
ફૂલની કળીસમ સુકુમાર, સુરતની રમણી !
છબિ છટાભરી, સોહાગ તપે મુખ, મુખઉરા,
શુભ વડોદરાની વેલ સરિખી ઓ ચતુરા ! ”

“ અહાહા !! કેવો મધુર અને રસિક અવાજ ! કેવો મઝાનો
ગરબો ! ” રસિક બપડી ઉડ્યો : અને શોરીનને બૂલી ગરબો ગાનારી
ગરબાવાળીનું મ્હેં જોવા આતુર બન્યો. ઉડ્યો, અને દાદર ઉતરી નીચે
આવ્યો. નીચે આવી ગરબો ચાલતો હતો ત્યાં થોડે દૂર ઉભો રહ્યો. ગરબો
ચાલુ હતો :

“ ફડી ફરેલ જીલ્લિ વિશાળ સ્લમજી ને શાણી,
મુજ અમદાવાદની જહેન ! ઘરરખુ ઓ ગૃહિણી !
નિજ ઉરના વિવિધ રંગે રંગેલી,
મુ’અઈની મોહનરૂપ સખિ ઓ અલખેલી ! ”

રસિકને ગરબો સાંભળવામાં બહુ આનન્દ પડ્યો, પણ ગાનારી-
નું મ્હેં ધુંધટમાં છુપાયેલું હતું તેથી રસિક ગાનારીનું મ્હેં જોઈ શક્યો
નહિ. ત્હેના મનમાં પ્રશ્ન ઉડ્યો કે, “ આ ગરબાવાળી કોણ ? ”

વાચક ! કહેવાની જરૂર નથી કે ગરબાવાળી બીજી કોઈ નહિ
પણ જેની સાથે રસિકનું વેવિશાળ થયું હતું તે જ હતી. ત્હેની
ઉમ્મર હાલ ચાલ્લી પંદર વર્ષની હતી. તે ઉચ્ચ કેળવણી પામેલી
હતી, અને ત્હેનું હૃદય ઉચ્ચ સંસ્કારોથી પોપાએલું હતું. અત્યારે ત્હેણે
અંગ ઉપર આજી વાદળી રંગનું ઝીણું ઓઢણું ઓઢ્યું હતું. ત્હેનું
ઓઢણુના ધુંધટમાં છુપાયેલું સુંદર, ઉન્નવળ મુખ, આજાં રૂપેરી
વાદળાંથી જવાયેલા ચંદ્ર સમાન લાસતું. ગરબો ચાલુ જ હતો :

“ આવો આવોને સહિયર ! આજ રસટહુકે ગુંજો,
કાંઈ ગજવો ગમતે ગીત, નિજ ગુર્જરીકુંજો.
આ તમ કાંજે ભરી જાખ, ગીતનાં ફુલડાંની,
હ્યો, સત્કારો રસખાળ ! એટલી મ્હેમાની. ”

ગરબો પુરો થવાને થોડીવાર હતી એટલામાં રમાએ રસિકને
જોયો. તરત જ પાસે આવી તે બોલી : “ રસિકભાઈ ! અહીં કેમ
આવ્યા છો ? શરમ નથી આવતી અહીં આવી ઉભા રહેતાં ! ”

“ આ ગરબો અને ગાનારીનો અવાજ બન્ને બહુ મજાનાં લાગ્યાં. એટલે સાંભળવા આગ્યો. ” રસિક આવવાનું કારણ આપતાં બોલ્યોઃ “ પણ રમાબહેન ! આ ગરબાવાળી કાણુ છે ? ”

“ ત્હમે પણ ઠીક છો ! ઉપર બેસી નહોતું સંભળાતું કે નીચે આવ્યા ? ” રમાએ રસિકની મશ્કરી કરતાં કહ્યું.

“ ઠીક, લ્યો ઉપર જઈ છું. ” એમ કહી રસિક ઉપર જતાં જતાં બોલ્યોઃ “ પણ, કહો તો ખરાં કે આ ગરબાવાળી કાણુ છે ? ”

“ જે છે, તે છે. ત્હમારે શું કામ છે ? ” રમા હસતાં હસતાં બોલી.

“ ના, ના, કહો તો ખરાં. ” રસિક જાણુવા આતુર બન્યો.

“ જે હશે તે સમય આવ્યે જણાશે. ” એમ કહી રમા ચાલી ગઈ. અને “ ગરબાવાળી કાણુ ? ” એ પ્રશ્નમાં ગુંચવાતો રસિક પણુ ઉપર ચાલ્યો ગયો.

ગરબો પુરો થયો. બધાં પોતપોતાને ઘેર ગયાં. રમા પણ પુખ્તપાને લઈ ઉપર આવી. રસિકલાલ જાગતો હતો એટલે રમા પાછી મશ્કરી કરતાં બોલીઃ “ કેમ રસિકભાઈ ! તમિયત તો આનન્દમાં છે ને ? ”

“ રમાબહેન ! ત્હમને બહાનું મળ્યું એટલે મશ્કરી કર્યા કરવાનાં. ” રસિક આ મશ્કરીથી સહેજ નારાજ થતો બોલ્યો.

“ રસિકભાઈ ! ખોટું ના લગાડશો. હું તો બોલવાની જ. ” રસિકને ખોટું લાગતું જોઈ રમા હાસ્ય કરી બોલી.

“ હા, બહેન હા. કહો જેટલું કહેવાય તેટલું. ” રસિક બોલ્યો. રમા સ્હમજી ગઈ હતી કે રસિકના હૃદયમાં શરીરની બદલે હવે ગરબાવાળીએ સ્થાન મેળવ્યું છે, એટલે તે બોલીઃ “ હું ગરબાવાળીનું નામ બતાવું, પણ ત્હમે પરણશો ? ”

“ કોની સાથે ? ”

“ જેની સાથે વેવિશાળ થયું છે ત્હેની સાથે ! ” રમાએ કંડે પેટે જવાબ આપ્યો.

“ પણ તેથી કંઈ ગરબાવાળી મળવાની હતી ? ”

“ હા, જે તમે પરણો તો મ્હારે ગરબાવાળી લાવી આપવી ! કેમ કબૂલ છે ? હોય તો આપો વચન. ” રમાએ કબુલત આપતાં વચન માગ્યું. રસિકને રમા ઉપર વિશ્વાસ હતો; અને વળી ગરબાવાળી

મેળવવા દિલ આતુર હતું, આથી તે વચન આપતાં બોલ્યો: “ હા, હ્યો વચન. પણ જો, જો ! હોં રમાબહેન ! પાછો હું છું. ”

“ હા, હા, જવ લાવી આપવી. ” એમ કહી રમાએ વચન લઈ લીધું. એટલામાં વસંતલાલ જાગ્યો અને પૂછ્યું: “ રમા, શું છે ? ”

“ એ તો હવે રસિકભાઈ પરણવાનો વિચાર કરે છે તેની વાત ચાલે છે. ”

“ ઓત્ ત્હારી ! ચાલો, ઠીક થયું. પણ અત્યારે જ હા પાડવાનું મુહૂર્ત આવ્યું ! ” આશ્ચર્ય પામતો હર્ષથી વસંતલાલ બોલ્યો.

“ એ તો પેલી ગરબાવાળીએ ભાઈને ફસાવ્યા છે ! ” એમ બોલતી હસતી હસતી રમા ચાલી ગઈ અને રસિકલાલ રમાની મશ્કરીથી કંટાળી સૂઈ ગયો.

બીજે દિવસે સવારે બંધી વાત વસંતલાલે જાણી. ત્હેને પણ હસવું આવ્યું. થોડા દિવસ રહી રસિકલાલ નડિયાદ ગયો, અને વેકેશન પુરી થતાં નવલપુર રવાના થયો.

(૫)

રસિકલાલ નવલપુર આવ્યો અને ટાઈમસર બધું કામકાજ ચાલ્યું. પણ આ વખતે શરીરનીને બદલે ગરબાવાળીમાં દિલ ઘેલું બન્યું હતું. ત્હેની સ્થિતિ, તે એકલો પડતાં પહેલા કરતાં વધુ કંફોડી બની.

જેમ જેમ સમય જતો જતો ગયો તેમ તેમ રસિક ગરબાવાળીને માટે બહુ આતુર બનતો ગયો. જે ગામમાં કોઈ ઠેકાણે શુભ પ્રસંગે ગરબા ગવાતા હોય તો જાનજી પોતાનો ગરબાવાળી ત્યાં તો નહીં હોય એમ ધારી ત્યાં દોડી જતો. પણ તે મધુર અવાજ સાંભળવાનો ન મળતાં નિરાશ થઈ પાછો ફરતો.

*

*

*

*

*

અહીં વસંતલાલે રમાના કહેવાથી રસિકના પિતાને કાગળ લખ્યો અને લામ નક્કી કરવા લખ્યું. રસિકને ઘેર પત્ર મળતાં આનન્દ થઈ રહ્યો. લામનો દિવસ તરતજ નક્કી કરી દીધો અને રસિકલાલને કાગળ લખ્યો. ઘેરથી કાગળ આવ્યો તે જ દિવસે રમા તરફથી પણ રસિકલાલને કાગળ મળ્યો. ત્હેમાં રમાએ આપેલું વચન માદ દેવડાવ્યું હતું, અને પરણવા માટે જલદી આવવા લખ્યું હતું.

લમને દિવસ નજીક આવ્યો એટલે રસિકલાલ ગરબાવાળી મેળ-
વવાના લોભે નડિયાદ આવ્યો. વસંતલાલ નડિયાદનો વતનો હોવાથી
તે પણ રમા સહિત આવ્યો હતો. જન નીકળી અમદાવાદ ગઈ. ત્યાં
રસિકલાલ અને સરલાનું મંગળ સમયે લગ્ન થઈ ગયું. પરણી સરલા
સહિત રસિકલાલ જન સાથે નડિયાદ આવ્યો. આવેલાં સગાં બહાણાં
ધીમે ધીમે ચાલ્યાં ગયાં, પણ વસંતલાલ અને રમા રહ્યાં હતાં. રસિક-
લાલ સરલાને પરણ્યો ખરો, પણ સરલા સાથે એક શબ્દ સરખો
બોલતો ન હતો; કારણ કે તહેને તો ‘ગરબાવાળી’ જોઈતી હતી !

(૬)

રજાઓ પુરી થઈ એટલે રસિકલાલ પાછો નોકરી ઉપર આવ્યો.
માબાપની શરમે અને રમા મશ્કરી કરશે એ ખાંકે સરલાને સાથે
લાવ્યો હતો. વસંતલાલને રજાઓના દિવસ એ ત્રણ બાકી હતા તેથી
તે પણ રમા સહિત ત્યાં આવ્યો હતો.

એ દિવસ વ્યતિત થઈ ગયા. આવતી કાલે વસંતલાલ જવાનો
હતો એટલે રસિકલાલનો ધીરજ રહી નહીં અને રમાને પૂછ્યું : “ મહે
મહાર વચન પાળ્યું, હવે તમે ? ”

“ કહ્યું હતું એ તો તમને પરણાવવા હતા તેથી. ” એવું
હસતાં હસતાં રમા બોલી. રસિક આ શબ્દો સાંભળી નારાજ થયો,
અને કંટાળીને બોલ્યો : “ રમાબહેન ! મહારા શબ્દો યાદ છે ? ”

“ હા. ” રમાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

આ દંડા જવાબથી રસિકનું મન દુભાયું. પણ શું કરે ?

રાત પડી, રહવાર થયું અને સાંજ પણ પડી. વસંતલાલ જવા
તૈયાર થયો, અને નીચે ગાડીમાં સામાન મૂકવા ગયો. રમા, ઓરડામાં
રસિકલાલ બેઠો હતો ત્યાં આવી અને બોલી : “ રસિકભાઈ ! આવજો. ”

“ ચાલો હું આવું છું. ” એમ કહી ઉદાસ ચહેરે રસિક નીચે
જવા રમાની સાથે ચાલ્યો. દાદર પાસે સરલા ઉભી હતી. રમાએ
હિતરતાં સરલાને ઉદ્દેશીને કહ્યું : “ ગરબાવાળી આવજો ! ”

આ સાંભળી રસિક ચમકી ઉઠ્યો અને “ ગરબાવાળી કોણ ? ”
એ પ્રશ્ન પાછો મનમાં ખડો થયો. રમા રસિકનો મનોભાવ સ્થમજ
મઈ અને વળી બોલી : “ અલી ગરબાવાળી ! આવજો. બોલ તો
ખરી ! ”

“ હા, આવજો. ” સરલા બોલી. આ છેલ્લા શબ્દો રસિકને મધુર લાગ્યા. પણ રમા તરત જ “ રસિકભાઈ ચાલો ” એમ કહેતી નીચે ઉતરવા મંડી. રસિક પણ ઉતર્યો. ઘોડાગાડીમાં બેસી બંધાં સ્ટેશને આવ્યાં. તરત જ ગાડી આવી. લસંતલાલ અને રમા ગાડીમાં બેસી ગયાં. થોડીવાર વાતચીત કરી ત્યાં સીટી વાગી અને ગાડી ઉપડી. ગાડી ઉપડતાં જ “ રસિકભાઈ ! આવજો. ” એમ કહેતી રમા બોલી : “ કેમ ગરબાવાળી મળીને ? ”

આ શબ્દો સાંભળી રસિક મનમાં બબડી ઉઠ્યો : “ ત્યારે શું સરલા એ જ ગરબાવાળી ! ” તેણે ચાલવા માંડ્યું.

ઘેર આવ્યો. સરલા ઓરડામાં બેસી “ મુન્દરીસુખેશ ” વાંચતી હતી. કપડાં ઉતારી રસિક ત્યાં આવ્યો અને બોલ્યો : “ ગરબાવાળી તું જ કે ? ”

“ ત્હમે ઓળખતા નથી ? ” હસતાં હસતાં સરલા બોલી.

“ હું તો ગરબાવાળીના મધુરા સ્વરને ઓળખતો હતો, ત્હને નહીં. પણ રમાબહેને ઓળખાવી કે આ જ ઠગારી ‘ ગરબાવાળી ! ’ ” એમ કહી આનંદમાં રસિકે સરલાના ગાલ ઉપર ચીમટી લીધી.

“ હું ઠગારી ? ” સરલાની આંખો નાચી રહી હતી.

“ હા, હા. તું જ ઠગારી મ્હારી ગરબાવાળી ! ”

સમય જતાં શીરીનમાં આશક બનેલું દિલ શીરીનને ભૂલી ગયું; અને ‘ ગરબાવાળી ’ પાછળ ઘેલું બની તે મળતાં તેનામાં ગુલતાન ધર્મ રહ્યું !

આ પછી રમા ન્યારે રસિકને મળતી ત્યારે તેને ખીજવતીઃ “ કેમ રસિકભાઈ, બેયું કે ‘ ગરબાવાળી ’ તું જાદુ ! ”

વીસમી સદીની શકુન્તલા.

(અનુવાદક:—રા. રા. વૈકુન્ઠલાલ શ્રી. પતરાય ઠાકોર, બી. એ.)

યમુના અને કમળા બે સખીઓ હતી. યમુનાનું લગ્ન થઈ ગયું હતું, પરંતુ કમળા હજી અવિવાહિત હતી. યમુનાનો પતિ ઘણો જ લાયક તેમ જ પૈસે ટકે સુખી હતો. યમુનાનું સાસરું અને પિયર એક જ ગામમાં હતાં. બન્ને બહેનપણીઓ ન્હાનપણથી આજ સુધી સાથે રહેલી, અને તેમને શિક્ષણ પણ એક જ જગ્યાએ મળેલું. બન્નેની હિમ્મત લગભગ સોળ સત્તર વર્ષની હતી. જેવું કે સુંદર તેવો તેમને સ્વભાવ પણ ઘણો સરળ અને સુશીલ હતો.

યમુનાને મળવા સાડે કમળા ઘણુંખરું દરરોજ તેને ઘેર જતી. આજે પણ તે રોજના નિયમ મુજબ ગઈ હતી. બન્ને જણ બેઠાં બેઠાં કંઈ આડી તેડી વાતો કરતાં હતાં.

કમળા—યમુબહેન, તમારા પતિ પેલા ‘પ્રમોદ’ માસિકના સંપાદકને ઓળખે છે ?

યમુના—હા, ઓળખે છે એટલું જ નહીં પણ કોઈ કોઈવાર તેઓ લેખ પણ લખી મોકલે છે.

આ સાંભળી કમળાના ગૌર વદન પર શરમના શેરડા પડ્યા, અને શરમાતી શરમાતી બોલી, “ પણ બહેન, ગાંધીજી તમારે ઘેર આવે છે ખરા ? ”

યમુના (હસીને)—કેમ કાંઈ આજે આટલી બધી ચોક્કસાઈ કરવા માંડી છે ? તારે તેનું કામ છે કે શું ?

કમળા (શરમીદી થઈને)—તેમના લેખ બહુ જ સુંદર આવે છે. મને એમ થાય છે કે એમને એક વાર જોઈ.

આ સાંભળી યમુના હસતી હસતી બોલી, “ ત્યારે તેમના સુંદર લેખો વાંચી તારે તેમની સાથે સ્વયંવર કરવો છે કે શું ? ફક્ત લેખો જોઈ તું આટલી મોહ પામી તો તેમનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થશે ત્યારે તો કાણ જાણે તારી શી અવસ્થા થશે ! ”

“ એમ નહીં, યમુનાબહેન. ” કમળા બોલી, “એવા માણસને આપણે ઝોળખીએ તો ઠીક એમ મારા મનમાં થાય છે. તેઓ જ્યારે અહીં આવે ત્યારે મને બોલાવજો. ”

“ હવે સમજી-સમજી ! પણ બહેન, તું પૂરો વિચાર કર. તેઓ તારો સ્વીકાર કરે તો તો ઠીક, અમે તેમ નહીં થાય તો તારું હૃદય ચીરાશે અને પરિણામ માઠું આવશે. ”

યમુના વિનોદી હતી. કમળા પણ કાંઈ કમી નહોતી. તે બોલી, “ બહેન, મરવું તે કાંઈ સહેલ વાત છે ? ”

કમળાનું મન ગંગાધરપંત તરફ આકર્ષાયું હતું. તેણે પોતાના મનની વાત યમુનાને કહી. બન્ને જણીઓ અબળા હોવાથી તેમનાથી કાંઈ પગલું ભરી શકાય નહીં એ વિચારથી આવા કામમાં પ્રભાકર-પંત-યમુનાના સ્વામીની સહાય લેવી એમ નક્કી કર્યું. થોડીવાર પછી પ્રકૃષ્ટિત અંતઃકરણથી કમળા પોતાને ઘેર ગઈ.

(૨)

તે જ દિવસે સંધ્યાકાળે યમુનાએ પ્રભાકરપંતને, ‘ પ્રમોદ ’ માસિકના સંપાદક તેમના ઇષ્ટમિત્ર છે કે નહીં તે પૂછ્યું.

પ્રભાકરપંત બોલ્યા, “ વાહ ! તેની સાથે તો મારે ઘણાં વર્ષોનો સ્નેહ છે. ”

“ ઠીક, પણ ગંગાધરપંતનું લગ્ન થયું છે કે નહીં ? ”

“ ના. કેમ વાર ? તારા સગાની કાંઈ છોકરી તેમની સાથે પરણાવવી છે કે શું ? ”

યમુના હસીને બોલી, “ હા, એમ કાંઈક છે ખરું. ”

પ્રભાકરપંતે ઉત્કંઠાથી પૂછ્યું, “ ગંગાધરપંતને શોધતી હોય એવી કઈ છોકરી છે ? ”

“ તે તો પછીથી કહીશ. વાર, એ તો ઠીક, પણ આ કામમાં તમારે મને મદદ કરવી પડશે. ”

પ્રભાકરપંત આશ્ચર્ય પામી બોલ્યા, “ મદદ ! એ શું ? વળી મારે તે શું કરવાનું ? ”

યમુનાએ કમળાની સઘળી હકીકત કહી, અને બોલી, “ બીજું તો કાંઈ નહીં પણ પ્રથમ તમે વાતમાં ને વાતમાં તેમને કેવી સી સાથે લગ્ન કરવાં છે તે કહાવી જુઓ, અને પછી હું કહું તેમ કરજો. બોલો, કમળા છે ? ”

પ્રભાકરપંત—હા, કબૂલ છે.

યમુના (હસતી હસતી)—ત્યારે આજે જ એ કાર્યનો આરંભ કરો.

પ્રભાકરપંત (હસીને)—પણ આ કામ બદલ મને બક્ષિસ શું મળશે વાર ?

“ બક્ષિસ તો કાંઈ મળનાર નથી. એ તો તમારી જાલી યમુના ખાતર કરવું જ પડશે. ” એટલું બોલી ગાલમાં હસતી યમુના ત્યાંથી અંદર ચાલી ગઈ.

(૩)

બીજે દિવસે પ્રભાકરપંતે ગંગાધરપંતને પોતાને ઘેર જમવા સારૂ બોલાવ્યા. બન્ને જણ જમી પરવારી અંતઃપુરમાં બેઠા હતા. ધીમે ધીમે વાર્તાલાપ ચાલી રહ્યો હતો. જોડેની ઝોરડીમાં કમળા અને યમુના તેમની વાતો સાંભળતી ઉભી હતી.

પ્રભાકરપંત—અરે, ગંગાધર, તું તે કેવા માણસ છે ? લમ નહીં કરવાની તેં તે કાંઈ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે શું ?

ગંગાધરપંત—ભાઈ મની માફક પ્રતિજ્ઞા કર્યા જેવું મારે સંકટ નથી. લમ કરવું તો છે, પણ તેવી સ્ત્રી ક્યાં છે ?

પ્રભાકરપંત (ખડખડ હસીને)—આ વિસ્તીર્ણ મુલકમાં તારે લમ કરવા લાયક એકે સ્ત્રી નથી ? એ તો ભાઈ, મોટી આશ્ચર્યની વાત !

ગંગાધરપંત (થોડું હાસ્ય કરી)—છોકરીઓ તો પુષ્કળ છે; પણ તને ખરું કહું ? પ્રભાકર, મને મનગમતી છોકરી એક પણ મારી નજરે પડતી નથી.

પ્રભાકરપંત—મનગમતી તે કેવી ? તું મોટો વિદ્વાન, બુદ્ધિમાન, પંડિત છે; એક ઈષ્ટ માસિકનો પ્રખ્યાત સંપાદક છે; પ્રતિભાશાળી લેખક છે; એ સઘળું ખરું, પણ આ મહારાષ્ટ્રમાં તારે યોગ્ય સ્ત્રી એકે નથી એ વાત મારે તો ગળે ઉતરતી નથી. તારો ગર્વ અસ્થાને છે. અરે, હમણાં મેટ્રિક તો શું પણ બી. એ. થયેલી છોકરી પણ મળવી અશક્ય નથી.

અંગપર રોમભાવ પ્રકટ કરી ગંગાધરપંત બોલ્યા—“ બાપરે ! થરીક્ષા પાસ કરેલી છોકરી ! એ તો સર્પના જેવી ખુનસવાળી, વ્યાધ જેવી ભયંકર, બાણ જેવી તીક્ષ્ણ, ગદા જેવી જડ અને પ્રાણુધાતક જ સમજવી. ગર્વથી તે એટલી બધી ટુલી ગયેલી હોય છે કે તેને મન ક્ષવર્મ પહોંચવું પણ કષ્ટભર દૂર નથી હોતું. ”

પ્રભાકરપંતની સ્ત્રીએ પરીક્ષાઓ પાસ કરી હતી. તે આવેશથી બોલ્યા, “ ગર્વિષ્ઠપણાનો સધળો ભાર પાસ થયેલી છોકરીઓએ હંચકી લીધો છે, અને પાસ થયેલા છોકરાઓ તો સધળા જાણે વિનય અને નમ્રતાના અવતાર જ ! એમ કની ? ”

ગંગાધરપંત હસીને બોલ્યા—“ એમ નહીં. પ્રભાકર, છોકરાઓનો મર્વ સહન કરી શકાય તેમ હોય છે, પણ છોકરીઓનો તો નહીં જ. એક સંસ્કૃત કવિએ યોગ્ય રીતે કહ્યું છે કે, **અવલ્લા યત્ર પ્રવલ્લા...** તદ્દિ નદિ તત્ર ધનાશા, જીવિત આશાપિ દુર્લભા મવતિ ! ” અરે, સ્ત્રીઓના અભિમાનની કદપના સુદ્ધાં ન થઈ શકે ! ”

પ્રભાકરપંત—“ વાર, પાસ થયેલી છોકરી બાળુએ મુકીએ, પણ પરીક્ષા પસાર ન કરી હોય અને સુશિક્ષિત હોય તેવી છોકરીઓનો પણ આજ્ઞકાલ તોટો ક્યાં છે ? ”

ગંગાધરપંત—“ અરે, એ વળી પેલીથી પણ વધુ ભયંકર ! તે તો વળી એમ જ સમજવાની કે મેં કોઈ પરીક્ષા પાસ નથી કરી તોપણ હું કેવી વિકાન છું ! સારાંશ, કહેવાનું માત્ર એટલું છે કે સ્ત્રીશિક્ષણ સંબંધી મારા વિચાર ઘણા પ્રતિકૂળ છે. શિક્ષણના યોગથી તેના મન પર એક પ્રકારની અસ્વાભાવિક ઉન્નતતા આવે છે એ વાત ખરી, પણ કામગીતા નહીં. એટલે સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ કઠોર થવાનો. એવા હસકરી શિક્ષણને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર હો ! ”

પ્રભાકરપંતે નિરાશાથી કહ્યું,—“ ન્યારે તને સુશિક્ષિત છોકરી પસંદ નથી તો એકાદ મૂર્ખ, અભણ એવી નાનીશી છોકરી જે અને તેની સાથે લગ્ન કર. એવી છોકરીઓથી તો આપણું મહારાષ્ટ્ર ભરપૂર છે ! ”

ગંગાધરપંતે હસતાં હસતાં જવાબ આપ્યો,—“ અરે, રામ ! માનું દૂધ તો મ્હોંપરથી ઉડ્યું ન હોય એવી બાલિકા સાથે લગ્ન કર્યું શા કમનું ? એવી ધૂળમાં રમતી છોકરી મારે શા કામમાં આવે ? અરે, એવી તો વાત જ ન કરવી. પ્રસંગ આવે પરીક્ષા પાસ કરેલી છોકરીનો ગર્વ સહન કરી શકું, પણ આવીનો બડબડાટ તો પત ન જાય. ”

પ્રભાકરપંત હવે તદ્દન નિરાશ થઈ ગયા. તે બોલ્યા, “ ત્યારે હવે તો તારા નશિબમાં આખો જન્મારો અવિવાહિત રહેવાનું જ સમજ્યું હોય એમ લાગે છે ! વાર, હવે તું જ બોલ, જોઈ તારે મનપસંદ સ્ત્રી છે

કેવી ? તારૂં ધ્યેય—Ideal—કલ્પેલું ઉત્તમ રૂપ—કેવું છે તે તો હું સાંભળું ! ”

ગંગાધરપંત હસ્યા ને બોલ્યા, “ ધ્યેય તો છે જ. ધ્યેય શિવાય અનુધ્ય જીવી કેમ શકે ? આ જગતમાં એક કવિવરોએ જે પરિપૂર્ણ ભાવના આલેખેલી છે તે જ મારૂં ધ્યેય છે. ”

પ્રભાકરપંત (આશ્ચર્યતાથી) —“ હં ! જોજો રખે ચૂકતો હઈશ ! વાર, તારૂં ધ્યેય તો સાંભળાવ ! ”

ગંગાધરપંત—“ આ આપણા આર્યાવર્તનો એક કવિ કાલિદાસ એ તું માન્ય રાખે છે ને ? ”

“ હા. ”

“ વાર, યૂરોપખંડનો એક કવિ શેક્સપિયર, એ કબૂલ ? ”

“ હા. ”

“ આ કવિઓએ પોતાના ગ્રંથોમાં સ્ત્રીધર્મોના કાનાં ચિત્રો વિશેષ ઉજ્જવલ આલેખેલાં છે ? ”

“ એ વિષે પુષ્કળ મતભેદ છે. તારો અભિપ્રાય શો છે તે તું કહે. ”

“ મારો એવો મત છે કે કાલિદાસની શકુન્તલા અને શેક્સપિયરની મિરેન્ડા એ બે નારીધર્મના ઉત્તમ નમુના છે. તેમની સ્વભાવ-શરૂના પ્રકૃતિસિદ્ધ જ્ઞાનથી અને પ્રેમથી આલૂપિત થયેલી છે. તેમનામાં કૃત્રિમતા લેશ માત્ર નથી. વયની સાથે તેમના સ્વભાવનું પરિપોષણ પણ સ્વાભાવિક રીતિથી થતું દીસે છે. તેમના સ્વભાવને અસ્વાભાવિક કૃત્રિમતાની ગંધનો છાંટાય લાગ્યો નથી. એવા પ્રકારની છોકરી મળશે તો જ હું હાજર કરીશ, નહીં તો નહીં. ”

પ્રભાકરપંત—“ ગંગાધર ! તું શું બોલે છે ? શકુન્તલા કે મિરેન્ડા કોઈ કાળે હતી કે નહીં એ કાને માલૂમ છે ? અરે, એ તો કવિલોકની કલ્પના ! તમને કવિલોકોને તમારી કાલ્પનિક નાગિકા સાથે પ્રેમાલાપ કરવા સિવાય બીજું સુજતું જ નથી. તારી આવી સ્થિતિમાં મને તો એમ લાગે છે કે તારે ગમે એકદમ મૂર્ખ અશિક્ષિત છોકરી વળગશે અને તેને શોધવા સાર તારે અરણ્યમાં જવું પડશે ! ”

ગંગાધરપંત—“ શકુન્તલા, મિરેન્ડા વગેરેના સ્વભાવમાં જેમ કપટ હવલેશ નહતું તેમ સૌંદર્યમાં તેઓ અદ્વિતીય હતી. ”

પાસેના આરણ્યમાં ઉભી રહેલી કમળા અને સુમના આ ધડીએ દાર હળવેથી વાસીને ધીમે ધીમે હસતી અંદર ગઈ.

પ્રભાકરપંત—“ ઠીક મળ છે ! તું ઇતિહાસની પુનરાવૃત્તિ કરીશ એમ લાગે છે ! વાર, તારે સાર કન્યા શોધી કાઢવાનું હું માથે લઉં છું. આખા મહારાષ્ટ્રમાં એકાદી શકુન્તલા તને વરમાળા પહેરાવવા તૈયાર છે કે નહીં એ જોઈ તો ખરો ! ”

ગંગાધરપંત હસ્યા ને બોલ્યા, “ વાર, પ્રયત્ન તો કર. પછી તો મારું નશીબ. ”

કમળાને એક બાળુએ લઈ જઈ ચમુના બોલી, “ કેમ ? ‘ પ્રમોદ ’ માસિકના સંપાદક કેવા લાગે છે ? ”

કમળા—“ સંપાદક કાંઈ અજ્ઞાન નથી; માત્ર “ રૉમેન્ટિક ” છે, અને એ સ્થિતિ લાંબો વખત નહીં ટકે. કલ્પનાસૃષ્ટિમાં રમનારા લોકની ઘટના પર એકાદ ઘા પડશે કે સઘળી લાવનાઓ નાશ પામશે. તે વેળા જો કાંઈ ચોગ્ય મનુષ્યની સંગત હોય તો ઠીક, નહીં તો નિરાશાથી ઉત્પન્ન થયેલી અવસ્થામાં તેમની દશા દુઃખદાયક થશે. મને એમની દયા આવે છે. ”

ચમુના (હસીને)—“ કેમ દયા આવે છે વાર ? અત્યારથી આટલી બધી લાગણી ક્યાંથી ? ત્યારે તો તારી મને દયા આવે છે ! કહે, ત્યારે લગ્ન ઠેરવીએ ? ”

કમળાના મુખપર લલ્લન અને તે સાથે મુંઝવણની છાયા છવાઈ રહી. એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાંખી તે બોલી, “ ચમુખડેન, એ તે કાંઈ શક્ય છે ? હું નથી શકુન્તલા કે નથી મિરેન્ડા—”

ચમુના તેને જોરથી હલાવી હસીને બોલી, “ અરે, તેમાં રડવા શું બેઠી ! ”

બન્ને જણ હસ્યાં. એમ કેટલોક વખત ગયો. થોડીવારે ચમુના બોલી, “ તને શકુન્તલા બનતાં નહી આવડે ? ”

કમળા (ગંભીરતાથી)—“ આવતા જન્મમાં શકુન્તલા થવા સારું હવે પછી મારે તપશ્ચર્યા કરવી પડશે. ”

ચમુના—“ ઠીક. આવતા જન્મમાં શકુન્તલા બનવા તું તપ કર, અને હું એકાદ મૂર્ખ અને જડ એવી છોકરી શોધી તેને ગંગાધરપંતની ગૃહલક્ષ્મી બનાવું. આજે જ દશમાર માણસોને આખા મહારાષ્ટ્રમાં એવી કન્યા શોધવા મોકલું છું. પછી જો, શું થાય છે. ”

ક્રમળા નીચે મ્હોંડે બોલી, “ યમુબહેન, મને એ શું કરવા કહે છે ! તને જેમ ઠીક લાગે તેમ કર. ”

યમુના (હસતી હસતી)—“ આહાહા ! લગ્નપ્રણયિની (વર-હિણી ! આ શું ! બહેન, આટલી બધી તું શાધી બહીએ છે ? મૂર્ખ સ્ત્રીના સહવાસથી ગંગાધરપંત કંટાળી જશે એટલે આપોઆપ તારી સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર થશે. ”

ક્રમળા—“ નહીં બહેન નહીં. એ પત્નીનો શ્રાપ કોણ માથે લે ? ”

યમુના—“ બહુ સારું. તું આવતા જન્મ સુધી રાહ જો. હું ગંગા-ધરપંતને આજ જન્મમાં એને મનગમતી સ્ત્રી મેળવી આપું છું. ”

(૫)

એક દિવસ પ્રભાકરપંત ગંગાધરપંતને ઘેર ગયા અને કહ્યું, “ ગંગાધર, હવે શું કરવું ? દશવીશ આસામી આખા મહારાષ્ટ્રમાં જઈ આવ્યા, પણ તારે યોગ્ય એવી કોઈ શક્તિવાદી મળી નહીં. ”

ગંગાધરપંત કપાળે હાથ અરાડી હસતા હસતા બોલ્યા, “ મારું નસીબ ! ”

પ્રભાકરપંત—“ જો ગંગાધર, હવે આ ગાંડપણ છોડી દે. મારી સ્ત્રીની ઓળખાણવાળી એક કન્યા છે. એનું નામ ક્રમળા. તેનો મહેરો ક્રમળ જેવો સુંદર છે. તે ધણી બુદ્ધિમાન, સુશિક્ષિત અને તે સાથે ધરકામમાં પણ હોંશિયાર છે. તારા લેખો વાંચ્યા પછી તારી સાથે લગ્ન કરવાની તેની ધણી ઇચ્છા છે. જો, તું કબૂલ થતો હોય તો તેની સાથે હમણાં જ લગ્ન ઠેરવી આપું. ”

ગંગાધરપંત માથું ધુણાવી બોલ્યા, “ અશક્ય ! લખવા વાંચવામાં નિપુણ અને વળી બુદ્ધિમાન ગૃહિણી તરફથી મને કદાપિ સુખ મળનારું નથી. લણેલી સ્ત્રીને કામકાજ કરવું ઘણું મુશ્કેલ લાગે છે. આખો દિવસ પોતાના ધણી સામે ખુરશીપર બેસી રહેવું એજ તેનું કર્તવ્ય એવું તે સમજે છે. તેને ગુસ્સો ચઢતાં વાર લાગતી નથી. એવી પત્ની તરફથી સુખની અપેક્ષા રાખવી એ વ્યર્થ છે. ”

પ્રભાકરપંત ગુસ્સાથી બોલ્યા, “ ત્યારે તું કોઈ મૂર્ખ રખડતી છોકરી સાથે કેમ લગ્ન કરતો નથી ? ”

ગંગાધરપંત (હસીને)—“ તું ભૂલે છે, પ્રભાકર ! જ્યારે ત્યારે તું મને મૂર્ખ છોકરી સાથે લગ્ન કરવાનું સંભળાવે છે, પણ તેમ શી

રીતે અને ? મ્હારું કહેવું એમ છે કે જેની બુદ્ધિનો વિકાસ સ્વાભાવિક રીતે થયો હોય એવી સુંદરી સાથે લગ્ન કરવું શ્રેયસ્કર છે. ”

“ વારૂ, ત્યારે તારૂં આ ધ્યેય તારા હૃદયમાં ચોંટાડી રાખ. હું તો જાઉં છું. ” એટલું બોલી પ્રભાકરપંતે આરડા બહાર નીકળી રસ્તે પડ્યા.

થોડીવાર પછી પ્રભાકરપંતે હાથમાં એક ચિટ્ટી લઈ ફરીથી આરડામાં આવ્યા, તેથી ગંગાધરપંતે પૂછ્યું—“ કેમ પ્રભાકર, આટલી વારમાં પાછો ક્યાંથી ? ”

પ્રભાકરપંતે ઉલ્લાસથી બોલ્યા:—“ આ જો તારૂં Ideal—ધ્યેય—સિદ્ધ થતું જણાય છે. મારી સ્ત્રીએ આ પત્ર આ ચાકરડી સાથે મોકલી તને તુરત મળી આવવા સંદેશો કહાવ્યો છે. એ બાઈ શું કહે છે તે સાંભળ. ”

તેણે જે હકીકત કહી તેનો ભાવાર્થ આ હતો. છોકરીનો બાપ રેંધજ ફોરેસ્ટ ઓફિસર છે. તેનો બધો વખત જંગલમાં જ પસાર થયો છે. જંગલમાં શકુન્તલા નામની એક કન્યા જન્મી. તેની ઉંમર લગભગ સત્તર વર્ષની છે. આટલી ઉંમર સુધીમાં તેણે ફક્ત બે વાર શહેરમાં પગ મૂક્યો હશે—અને તે પણ છેક ન્હાનપણમાં. તેનો આખો વખત નિર્જન અરણ્યમાં હરણુ અને મોર સાથે ખેલવામાં જાય છે. કાળી અને બીલ વગેરે રાની લોકોની કન્યાઓ તેની સખીઓ છે. છોકરીને લખતાં વાંચતાં આવડે છે, પણ તે ઘણું જ થોડું. ફક્ત અક્ષરો ઓળખી શકે. તેનું સૌંદર્ય અપ્રતિમ છે. તેની સરળતા જોઈએ છીએ ત્યારે એમ થાય છે કે તે આ લોકની નહીં પણ ખરેખર સ્વર્ગની પૂતળી હશે !

આ સંબંધ સાંભળી પ્રભાકરપંતે બોલ્યા—“ A veritable Shakuntala is she—આ વર્ણન મુજબ તો તે વીસમી સદીની પ્રત્યક્ષ શકુન્તલા જ હોય એમ લાગે છે. ગંગાધર, તું શું ધારે છે ? ”

ગંગાધરપંતના મ્હોંપર સ્મિત ફરકવા લાગ્યું: “ ખરેખર, કરેલું વર્ણન સાચું હોય તો મોટા સંતોષની વાત છે. ”

પ્રભાકરપંતે બગાસું બાઈ ઉઠાવ્યું અને બોલ્યા, “ શુભચ્ચ શોભા—બાઈ, એ છોકરીના બાપને કહો કે તેને જોવા અમે કાલે સવારે આવીશું. ”

(૬)

ગંગાધરપતે શકુન્તલા જોઈ, પમંદ કરી, લજ્જા કર્યું, અને તેને સાથે લઈ ઘેર આવ્યા.

શકુન્તલા ખરેખર, અપ્રતિમ સુંદર હતી. તેનો સ્વભાવ ધણે શાન્ત હતો. તરેણુ વય, ભરાઉ ચહેરો, હસતી વેળા તેના ગાલમાં પડતા ખાડાઃ આ સધળું જોઈ ગંગાધરપંત તો આનંદસાગરમાં નિમજ્જ થયા. તેનું અંતઃકરણ પણ અતિશય નિર્મલ અને સરળ હતું.

પુરાણકાળની શકુન્તલાનું તેના લજ્જા પછી નામ બદલાયું કાઈ પણ ઠેકાણે લખ્યું ન હોવાથી ગંગાધરપતે પોતાની શકુન્તલાનું નામ પણ ન બદલ્યું.

શકુન્તલાને ઘેર લાવ્યા પછી ગંગાધરપતે પોતાનું આખું ધર તેને બતાવ્યું. આશ્રમમાં ઉછરેલી ઋષિકન્યા પ્રમાણે જ શકુન્તલા પણ મહેનતુ, કામકાજ કરવામાં હોંશિયાર અને સેવાપરાયણ છે, એવી ગંગાધરપંતને ખાતરી થઈ. બપોરે શકુન્તલાના સાથે બનાવેલી રસોઈ જમી પરવાર્યા પછી ગંગાધરપંત બોલ્યા, “ શકુન્તલા, હવે હું ઓફિસ જઈ છું. ”

પોતાની બન્ને સુંદર આંખો ગંગાધરપંતના મ્હોં તરફ ફેરવી શકુન્તલા બોલી, “ ગંગાધરપંત, તમે એકલા જ ઓફિસે જશો ? હું પણ તમારી સાથે આવીશ. ”

ગંગાધરપંતને ધણી નવાઈ લાગી. તે બોલ્યા, “ શકુન્તલા, ઓફિસે આવીને તું શું કરીશ ? ”

ગંગાધરપંત સામું જોઈ શકુન્તલા બોલી, “ કેમ ? ત્યાં હરણુ ને મોર લાવીશ અને તેમની સાથે તાળીઓ પાડી નાચીશ. ”

પુરાણકાળની શકુન્તલાના જેવી જ આ શકુન્તલાની કાવ્યમય સરળતા જોઈ ગંગાધરપંત ક્ષણભર ઉદ્ધાસમાં ગરકાવ થઈ ગયા. તે હસતા હસતા બોલ્યા, “ અમારી ઓફિસમાં નથી હરણુ કે નથી મોર. ”

શકુન્તલા આશ્ચર્યથી બોલી, “ શું હરણુ નહીં અને મોર નહીં ? વાર, ત્યારે હું ત્યાં બેસી કુલની માળા ગૂંથીશ ને તમારી ઓફિસના માણસોની છોકરીઓ સાથે સંતાકુકડી રમીશ. ”

ગંગાધરપંત (હસતાં હસતાં)—“ શકુન્તલા, અમારી ઓફિસમાં એવું કાંઈ નથી. કુલ નથી અને કુલ જેવી સુકોમળ છોકરીઓ પણ નથી. ”

શકુન્તલા ગંગાધરપંત તરફ આતુરતાથી જોઈ બોલી, “ એવું કાંઈ જ નથી ? તો ત્યાં છે શું ? ”

ગંગાધરપંત—“ તારા પિતાની જંગલમાં ઓફિસ તો તે જોઈ છે ને શકુન્તલા ! આ ઓફિસ પથ્થરકામથી બાંધેલી અને તેમાં ફક્ત કાગળપત્રો જ; અને છોકરીઓને બદલે સઘળા દાઢી મૂછવાળા પુરૂષો હોય છે. ”

શકુન્તલા—“ એમ કે ? વારૂ, પણ ગંગાધરપંત, ત્યાં પથ્થરનાં ઘર બાંધેલાં છે ? પણ એમ શા સારૂ બાંધ્યાં હશે ? ઝાડની નીચે ઓફિસ કેમ ન કરી ? અને છોકરીઓ કેમ નથી ? ”

ગંગાધરપંતનું અંતઃકરણ આથી રહેજ પિન્ન થયું. મૂર્ખ જેવી આવું શું બોલતી હશે ? વખતે સરળ હૃદયને લીધે આમ પૂછતી હોય તો કેણુ જાણે એમ મનમાં આણી મલા મહેનતે મ્હોં હસતું રાખી તે બોલ્યા, “ શકુન્તલા, તું એમ કેમ બોલે છે ? ”

શકુન્તલા (હસતી)—“ તમારા મનમાં શું છે તે હું જાણું છું. હું બરોબર સમજું છું ગંગાધરપંત ! ”

ગંગાધરપંત—“ કહું, શું સમજ ? ”

શકુન્તલા—“ કહું ? આ ગામને પુના કહું છે, કેમ ? ”

ગંગાધરપંત—“ બરોબર. અહીં ઘરો હોય છે, ઝાડ નહીં. ન્યાં ઘર ત્યાં ઝાડ નહીં, એમ જ કની શકુન્તલા ? ”

ગંગાધરપંતના મ્હોં સામું જોઈ શકુન્તલા બોલી, “ હા, એમજ. ”

શકુન્તલા ઘણી જ લલી છે. પોતે ઓફિસે જશે પછી એને વખત કેમ પસાર થશે તેની ગંગાધરપંતને મોટી ફિકર થઈ પડી. તે બોલ્યા, “ શકુન્તલા, હવે તો હું ઓફિસે જઈ છું. તું અહીં જ રહેજે. કેમ રહીશ કે ? ”

મ્હોં ચઢવી શકુન્તલા બોલી, “ ના, હું તો તમારી સાથે જ આવીશ. ત્યાં હું ગુપચુપ બેસીશ, કાંઈ ગરબડ નહીં કરું. બસ ને ? ”

તેને સમજાવવાને ગંગાધરપંત બોલ્યા, “ શકુન્તલા, આવું શું બોલે છે ? તું બાઈ માણસ રહી ! તારૂં કામ ઓફિસમાં જવાનું નથી. ”

શકુન્તલા આગ્રહ કરી બોલી—“ એમ કેમ, ગંગાધરપંત ! હું ઓફિસે આવું તેમાં શું થઈ ગયું ? બાપાજીની ઓફિસમાં તો હું હમેશ જઈ બેસતી. ”

ગંગાધરપંત—“ એ ખરૂં, પણ તે ઓદિસે તો જંગલમાં હતી, અને તે વેળા તું નાની કન્યારૂપમાં હતી. અમારા આ શહેરમાં સ્ત્રી-જાત પેતાના પતિ સાથે કદાપિ ઓદિસે જતી નથી. ”

ગંગાધરપંત સાચું દગર દગર જોતી શકુન્તલા બોલી, “ કેમ જતી નથી ? ”

ગંગાધરપંત મોટા સંકટમાં પડ્યા. અરેરે ! આ અનખિત સ્ત્રીને સંસારની-સમજાની કુટિલ નીતિની માહિતી શી રીતે આપવી ? તે બોલ્યા, “ શકુન્તલા, અમારા ગામમાં સ્ત્રીઓને પુરૂષોની ઓદિસ-માં જવાનો રિવાજ નથી. સ્ત્રીઓએ તો પુરૂષોની લાજ કાઢવી જોઈએ —પુરૂષોથી અલગ રહેવું જોઈએ. ”

શકુન્તલા અસ્વસ્થ ચિત્તથી બોલી, “ તે તમારી લાજ મારે શા સાર ન કાઢવી ? હું તમારી સામે કેમ આવી શકું છું ? ”

ગંગાધરપંત—“ તેમાં શું થયું ? જે આપણા ઘણા નજીકના સગા હોય તેમની લાજ કાઢવાનું કારણ નથી. હું કે તારા પિતા તેમની સામે આવવા જવામાં કંઈ હરકત નહીં. પારકા લોક સામે આવું નજવું. જે આપણા ઓળખીતા હોય તેમની પાસે જવા આવવામાં કંઈ દોષ નથી. ”

શકુન્તલાએ ડોકું હલાવ્યું.

ગંગાધરપંત—“ ત્યારે હવે તો ઓદિસે જઈ કેની ? ”

શકુન્તલા—“ ભલે જાઓ, પણ બેલા પાછા ફરજો. મને એકલીને ઘણી બિહક લાગે છે. અમારા ગામનો જાદુગર એવું કહેતો કે જ્યાં બારી બારણાં હોય ત્યાં થઈને રાક્ષસ આવે, અને ઝાડ હોય ત્યાં ભૂત રહે. અહીં ઝાડ નથી, પણ બારીઓ તો છે ને ! ”

ગંગાધરપંત (હસીને)—“ અમારા આ પૂના શહેરમાં ભૂત નથી ને રાક્ષસે નથી. અહીં કોઈ પણ રોતની બીક નથી. તું સુખેથી નિર્ભયપણે રહે. ”

શકુન્તલા મોટે સ્વરે બોલી—“ મેં જાતે ભૂત જોયું છે. અમારા જંગલમાં એકવાર ભૂત આવ્યું હતું. પણ તેની પાછળ જેવો પેલો જાદુગર પડ્યો તેવું જ તે ક્યાંય પલાયનમઃ કરી ગયું. વાર, અહીં તો ભૂત નથી ને ? ભલે, ત્યારે જાઓ. હું બહીશ નહીં હોં, ગંગાધરપંત ! ”

ગંગાધરપંત—“ જો, શકુન્તલા ! તું મને ગંગાધરપંત એમ નામથી કેમ બોલાવે છે ? ”

શકુન્તલા આશ્ચર્યચકિત થઈ બોલી—“ કેમ વાર ? તમને ગંગા-ધરપંત નામથી હાંકે માફ એ શું ખોટું છે ? બાપાજી કહેતા કે સભ્ય ગૃહસ્થને બોલાવતી વખતે તેમને કાં તો “ પંત ” અગર “ રાવ ” એવી રીતે બોલાવવા. ”

“ બરેબર, સભ્ય ગૃહસ્થને બોલાવતી વેળા તેમ જ કહેવું જોઈએ, પણ તેથી શું મને પણ તેવી જ રીતે બોલાવવો ? ”

શકુન્તલા અત્યંત આશ્ચર્યથી બોલી—“ એટલે ! તમે શું સભ્ય ગૃહસ્થ નથી ? તમે કાંઈ ક્ષુદ્ર માણસ છો ? ”

ગંગાધરપંત (હસીને)—“ હું તેમ નથી કહેતો. હું તો તારો પતિ થાઉં ને ! મારી સાથે તારું લગ્ન થયું છે ખરું કની ? ”

શકુન્તલા (ડોકું હલાવી)—“ મારી સાથે તમારું લગ્ન થયું છે તો તમે મને નામ દઈ કેમ બોલાવો છો ? ”

ગંગાધરપંત (હસીને)—“ તેમાં શું થયું ? સ્ત્રીને નામ દઈ ધણી બોલાવે તેનો હરકત નહીં; પણ સ્ત્રીએ તેના પતિને તેવી રીતે નામ દઈબોલાવવો ન જોઈએ. તારા પિતા તારું નામ દઈતને બોલાવતા, પણ તું તો તેમને “ બાપાજી ” કે એવા જ ઉપનામથી બોલાવતી. આ પણ લગલગ તેવું જ છે, સમજ ? ”

શકુન્તલા—“ વાર ત્યારે તમને પતિ કહું કે પતિપંત (પતિરાય) કહું ? ”

પતિ કે પતિપંત તેની મિમાંસા શરૂ થતી જોઈ ગંગાધરપંતનું હસવું સમાયું નહીં. મહા મહેનતે હસવું બંધ રાખી તે બોલ્યા, “ એમ નહીં. પતિ પણ ન કહેવું અને પતિપંત પણ નહીં. “ અરે, ” “ જરા આમ જુઓ તો, ” “ આપ ” એવા શબ્દથી આરંભ કરી પછી જે કહેવાનું હોય તો કહેવું. મને નામ દઈ બોલાવવો નહીં. ”

શકુન્તલા ધણી આશ્ચર્ય સાથે બોલી, “ અરે ”—“ અરે જરા આમ જુઓ તો ”—“ સાંભળ્યું કે ”—“ આપ ”—

મહા કષ્ટથી હસવું દાખી રાખી ગંગાધરપંત બોલ્યા, “ અરે ” “ આમ જુવો તો ” “ સાંભળ્યું કે ” “ આપ ” એ લાંબું લાંબું એક નામ દઈ મને બોલાવીશ નહીં, તેમજ ગંગાધરપંત એ નામથી

પણ મને હાંક મારીશ નહીં. ફક્ત “ આપણે ” એ શબ્દથી શરૂઆત કરજે. સમજ ? ”

શકુન્તલા આમાંનું કાંઈ સમજ છે એમ લાગ્યું નહીં. જડ મનુષ્યની માફક ગંગાધરપંત સામું જોઈ તે બોલી, “ ઠીક, સમજ. ”

આ સધળો ખેલ જોઈ ગંગાધરપંત એકંદર રીતે ઉદ્વિગ્ન અંતઃકરણે ઓદિસે ગયા !

(૭)

શકુન્તલાની આવી અનુભવવૃત્તિ જોઈ ગંગાધરપંતનું મન ખિન્ન થવા લાગ્યું; પરંતુ તે બહારથી પોતાની મુખમુદ્રા પ્રસન્ન રાખવા હંમેશ પ્રયત્ન કરતા.

શકુન્તલાનું સૌન્દર્ય ખરેખર અપ્રતિમ હતું, પણ તે સાથે જ્ઞાનની અને બુદ્ધિવિકાસની મોટી ખામી દેખાતી. તેનું સૌન્દર્ય માત્ર જોઈ ગંગાધરપંતના મનનું સમાધાન થતું નહીં. વિદ્યાના અભાવથી તે સૌન્દર્ય નિર્જીવ છે એમ તેમને લાગવા માંડ્યું. તેની સુંદર આંખોમાં તેજનું, અક્ષરનું પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટપણે નહીં દેખાય તો તેમની પોતાની જાંઘળી જડ થતી જશે એમ તેમને લાગ્યું. અરેરે ! એ જો સુશિક્ષિત હોત તો આ જ સૌન્દર્ય કેટલું વધુ ઓપ આપત !

દિવસે દિવસે શકુન્તલા સાથે ગંગાધરપંતનું બોલવું ચાલવું કમી થતું ગયું. તે પોતાનો ધણો વખત ઘર બહાર કાઢવા લાગ્યા. ઘેર આવી તે લખવા વાંચવામાં મશગૂલ થતા. તેમને એમ થતું કે જે પ્રમાણે પોતાના મિત્રમંડળ સાથે તે બહાર સાહિત્યચર્ચા ચલાવતા તે જ પ્રમાણે જો તેમની પત્ની સુશિક્ષિત હોત તો ઘેર પણ તેવી ચર્ચા કરવા તક મળત. શકુન્તલા તો એવી બાળત તેમને કોઈ વખત પૂછતી જ નહીં. તે કવિતા લખતા હોય ત્યારે શકુન્તલા પૂછતી, “ તમે આ શું લખો છો ? દૂધવાળીનો હિસાબ ? ” ગંગાધરપંત કહેતા કે “ આ હિસાબ નથી, કવિતા લખું છું. ” ત્યારે શકુન્તલા બીજું કાંઈ ન પૂછતાં મૂર્ખની માફક તેમની સામું જોઈ રહેતી. વળી કોઈવાર પૂછતી, “ કોની કવિતા લખો છો ? દીંગલા દીંગલીનાં લખનની ? એવી નકામી ચીજોમાં વખત શા સારું ચુમાવો છો ? ” “ વાર્તા લખું છું ” એમ કદાપિ ગંગાધરપંત કહે તો શકુન્તલા પૂછે કે, “ કોની વાર્તા ? ચકલા ચકલી, એનાપોપટ કે ભૂતપિશાચની ? ” પોતાની લખેલી વાર્તા તેને ગંગાધર-

પંત વાંચી સંભળાવે તોપણ તેના મનનું સમાધાન થતું દેખાતું નહિ. તે કહેતી, “ અહ, આ તે કાંઈ સારી વાર્તા કહેવાય ! ” પત્નીના મ્હેંમાંથી આ પ્રકારના ઉચ્ચાર સાંભળી ગંગાધરપંતનો ઉત્સાહ ધણે જ મંદ થઈ જતો.

દિનપ્રતિદિન ગંગાધરપંતના મનની સ્થિતિ ધણી દુઃખદ થવા લાગી. આવા સંસારથી બંને જણને સુખ નહતું. શકુન્તલા અને મિરેન્ડાના સ્વભાવગુણ કાવ્યોમાં જ વાંચવાથી આનંદ મળે છે; એ સ્વભાવ તપોવનમાં જ ચોચ છે. વીસમી સદીના જીવનકલ્પમાં એ સ્થિતિ અનુભવી શકાય એમ નથી—સાધ્ય નથી—એમ સમજી ગંગાધરપંતે પક્ષો નિશ્ચય કર્યો કે શકુન્તલાનું મન ખીન્નવવાના ઉદ્દેશથી તેને રોજ બહાર ફરવા લેઈ જવી, અને ત્યાં તેને બાહ્ય જગતનું થોડું થોડું જ્ઞાન આપવું—અને તે પછી ધીરે ધીરે તેને લખવા વાંચવાનું શીખવવું.

આ વિચારથી તેના મનને એક જાતની તે વેળા તો શાંતિ મળી. સંકલ્પ કર્યા પ્રમાણે વર્તવાને તે જ દિવસે તેમણે શકુન્તલાને કહ્યું—
“ શકુન્તલા ! ફરવા આવે છે ? ”

“ ક્યાં ? ”

“ બંડ ગાર્ડન પાસે. ”

“ બંડ ગાર્ડન ક્યાં છે ? દૂરના કોઈ ગામમાં ? ”

“ ના રે, આ પૂના શહેરમાં જ છે. ”

“ બંડ ગાર્ડન શું છે ? ”

“ બાગ છે. ”

“ પૂનામાં બાગ છે જ ક્યાં ? જ્યાં ત્યાં ઘરો છે. તમે મારી મસ્કરી કરો છો, એ શું હું નથી સમજતી ? ”

“ મસ્કરી નથી કરતો. તું જોઈશ ત્યારે સમજીશ, ચાલ. ”

બંને જણા ગાડીમાં ફરવા નીકળ્યાં. ગાડી ભર રસ્તાપર ચાલી.

ત્યાં શકુન્તલાની નજરે જે કાંઈ નવું પડતું તે જોઈ મોટેથી તે બોલતી, “ અરે, જુઓ, જુઓ ! પેલી ગાડી કેવી સુરસુર કરતી ચાલી ગઈ ! એને તો ઘોડા બોડા કાંઈ નથી ? તે શી રીતે ચાલે છે ? ”

“ તે યંત્રથી ચાલે છે. ”

સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરી શકુન્તલા ફરીને મોટેથી બોલી,
“ આ જુઓ, બીજી પણ ચાલી. અરે, જુઓ જુઓ ! ”

ગંગાધરપંત—“ શકુન્તલા, સાંભળ. આવી રીતે મોટેથી ના બોલ. તારી ખૂબો સાંભળી રસ્તે જતા લોકો તારી સામું જુએ છે. ”

શકુન્તલા—“ છો. જુએ. ઈશ્વરે તેમને આંખો આપી છે, અને જુએ તેમાં શું ? ”

લવાં ચઢાવી ગંગાધરપંત ગુસ્સે થઈ બોલ્યા, “ નહીં, નહીં. રસ્તે જતાં મોટેથી ખૂબો પાડીશ એ નહીં બને. લોકો સામી આંગળી કરે તેની કાંઈ લાજ આવતી નથી કે શું ? ”

શકુન્તલા તિરસ્કારપૂર્વક તેમની સામું મ્હોં ચઢાવી બેઠી. બાગ પાસે આવ્યો કે ગંગાધરપંતે કહ્યું, “ શકુન્તલા, નીચે ઉતર. હવે આપણે હળવે હળવે ફરતાં જઈએ. ”

શકુન્તલા ખલા ચઢાવી બોલી, “ ના રે, હું તો નહીં ઉતરું. ગાડી આગળ કેમ નહીં જાય ? ”

ગંગાધરપંત—“ આપણે અહીં જ ઉતરવું જોઈએ. બાગની અંદર ગાડી ન લઈ જવાય. અહીં કાઠપિણ્ણ રીતની ખડીક નથી. ”

ગંગાધરપંતે હાથનો ટેંકા આપી શકુન્તલાને નીચે ઉતારી. નીચે ઉતરતાં લીલોતરી પર પગ પડતાં શકુન્તલા મોટેથી બોલી, “ અરે, આ તો ઘાસ. પૂનામાં તો લીલોતરી હોય જ નહીં, તો આ અહીં ક્યાંથી ?

ગંગાધરપંત હતાશ થઈ બોલ્યા, “ જો, રસ્તાપર તો ગાડી ઘોડા અને લોકોની પુષ્કળ આવજા રહી એટલે ઘાસ ક્યાંથી હશે ? અહીં એટલો ઘસારો નહીં એટલે લીલોતરી હોય રહે છે. ”

આ પ્રકારના પદાર્થપાઠનું શિક્ષણ ગંગાધરપંતે શકુન્તલાને દર-રોજ આપવા માંડ્યું. પણ તે દિવસથી તેમને ઘણી જ માથાકુટ થડવા લાગી.

(૮)

ગંગાધરપંતને હવે એક યુક્તિ સૂઝ. તે પ્રલાકરપંત પાસે ગયા, અને તેને કહ્યું કે, “ શકુન્તલાને બવહારજ્ઞાન બિલકુલ નથી અને તેને તે જ્ઞાન આપવા જેવી ધરમાં કોઈ સ્ત્રી નથી. તેથી જો મુના બહેન દરરોજ કક્કાક કક્કાક નમતા પહોરે મારે ઘેર જશે તો તારો ઉપકાર થશે. ”

પ્રભાકરપતે તે કબુલ કર્યું, અને યમુનાએ શકુન્તલાને વ્યવહારજ્ઞાન અને લખવા વાંચવાનું શીખવવા સારૂ ગંગાધરપંતને ઘેર રોજ જ્યાં માંડ્યું.

આ અરસામાં ‘ પ્રમોદ ’ માસિક સારૂ કોઈ સ્ત્રી લેખકે લખી મોકલેલી એક સાંસારિક વાર્તા ગંગાધરપંત પાસે આવી. તે વાર્તા ઘણી ઉત્કૃષ્ટ હતી. એક દિવસ ગંગાધરપંત તેનાં પાનાં ઉઘલાવી વાંચતા હતા એવામાં શકુન્તલા ત્યાં આવી. તેની સામું જોઈ ગંગાધરપંત બોલ્યા, “ શકુન્તલા, પ્રભાકરપંતની પત્ની યમુના તારી પાસે કદિ આવે છે કે ? ”

“ હા, કોઈ કોઈ વાર આવે છે. ”

“ તો તેની પાસેથી તું કોઈ શીખે છે કે નહીં ? ”

“ કોઈ નહીં. ”

ગંગાધરપંતના અંતઃકરણમાં એક ચરેડો પડ્યો. તે બોલ્યા, “ કેમ શીખતી નથી ? ”

“ મને શીખવું ગમતું નથી. ”

એક દિવસ નિશ્વાસ નાખી ગંગાધરપંત બોલ્યા, “ શકુન્તલા તું જો નહીં શીખે તો તને શિક્ષા કરવી પડશે. લણ્યા સિવાયનું જીવતર મિથ્યા છે. મારા લેખો વાંચી આ મહારાષ્ટ્રની કેટલી સ્ત્રીઓને શીખવાનું ઉત્તેજન મળ્યું છે, ત્યારે તને લણવા કરવાનું મન કેમ નથી થતું ? ”

ગંગાધરપંત આ સંવળું કરણુ સ્વરથી બોલતા હતા, પરંતુ શકુન્તલાના મનપર તેની કોઈ અસર થતી દેખાતી નહીં. એમની આંખ આગળ પડેલી નવલકથા જેવી સુંદર વાર્તા શકુન્તલાએ લખી હોત તો કેટલો આનંદ થાત, એવો વિચાર કેટલીએ વાર ગંગાધરપંતના મનનાં આવી ગયો. પણ તે હવે શા ઉપયોગનો ? અરેરે ! આ તપોવનમાં ઉછરેલી છોકરી સાથે લગ્ન કરવામાં મેં કેટલી મૂર્ખાઈ કરી એમ હવે તેમને લાગ્યું. ફરીથી એકવાર પ્રયત્ન તો કરી જોઉં એવું વિચારી ગંગાધરપંત બોલ્યા, “ શકુન્તલા, ‘ પ્રમોદ ’ માસિક સારૂ એક સ્ત્રીએ લખી મોકલેલી આ નવલકથા તને વાંચી સંભળાવું ? સાંભળે છે કે ? ”

ગંગાધરપંત સામું જોઈ શકુન્તલાએ પૂછ્યું, “ નવલકથા એટલે શું ? ”

ગંગાધરપંતનું મ્હોં ઉતરી ગયું. આજ કાલની નાની છોકરી પણ નવલકથા શું તે સમજે, પણ આ જંગલી સ્ત્રીને તેનો અર્થ સુઝાં ખબર નથી એ માફ દુઢૈવ જ એમ તેમને થયું. તેમને ઘણું ગુસ્સો ચઢ્યો, પણ તે સમાવી દઈ બોલ્યા, “ નવલકથા એટલે એક મોટી વાર્તા, સમજી ? તું સાંભળે છે ? ”

ડોકું ધુણાવી શકુન્તલા બોલી, “ મને એમાં કાંઈ સમજાતું નથી. ”

કઠોર સ્વરે ગંગાધરપંત બોલ્યા, “ તારા જેવી એક સ્ત્રી જાતિએ તો આ નવલકથા લખી છે, અને તને તેમાં સમજાશુ પડતી નથી એવું કહેતાં શરમ આવતી નથી ? ”

શકુન્તલા મ્હોં ચઢાવી બોલી, “ મને શેની લાજ આવે ? હું બોધી કિરિસ્તાન સ્ત્રી છું ! ”

ગંગાધરપંત ગુસ્સાથી બોલ્યા, “ તારા કરતાં તો ખ્રિસ્તિ સ્ત્રીઓ ઘણી સારી ને હોંશીયાર હોય છે. ”

આંખ ચઢાવી શકુન્તલા બોલી, “ તો તેવીજ સ્ત્રી સાથે એકવાર ફરી લગ્ન કરો. હું ક્યાં તમને ના કહું છું ? ”

ગુસ્સો કરી શકુન્તલા ત્યાંથી ચાલી ગઈ. તેને સમજાવવા ગંગાધરપંતે કોઈ પણ રીતનો પ્રયત્ન ન કર્યો. અરેરે ! પ્રભાકરપંતના કહેવા મુજબ કમળા સાથે વિવાહ થયો હોત તો કેવું સાફ થાત. એવો વિચાર તેમના મનમાં હવે ઉદ્ભવ્યો.

(૯)

એક દિવસ પ્રભાકરપંતે ગંગાધરપંતને ત્યાં આવી હસતાં હસતાં પૂછ્યું, “ કેમ, તપસ્વી મહારાજ ! અપિ તપો વર્ષતે જપ તપ તો સારી રીતે ચાલે છે ને ? ક્ષેમ કુશળ છો કની ? તમારી તપસ્વિની સુખરૂપ છે ને ? તપોવનમાં કોઈ દુષ્ટોનો ઉપદ્રવ તો નથી ને ? ”

ખિન્ન મનથી હસીને ગંગાધરપંત બોલ્યા, “ ભાઈ, જે છે તે ઠીક જ છે એમ કહેવું જોઈએ ! પણ આ કુશળતાના પરિણામે ખરેખરા તપોવનમાં જવાનો વખત આવશે એમ જણાય છે ! ”

પ્રભાકરપંતે કિંચિત આશ્ચર્યથી પૂછ્યું, “ કેમ ભાઈ ! કાંઈ ભાંજગડ ઉભી થઈ છે કે શું ? ”

ગંગાધરપંત, “ અરે, ભાંજગડનું તે શું પૂછવું ? મારી આખી જીંદગી તેમાં જ પુરી થવાની. ”

ગંગાધરપંતે શકુન્તલાની સઘળી હકીકત પ્રભાકરપંતને કહી. તે ઋદ્ધકંઠે ગળગળા થઈ બોલ્યા, “ પ્રભાકર, તારૂં કહેવું તે વખતે મેં મિનન કરી ન સાંભળ્યું તેનું આ ફળ ! મેં જો કમળા સાથે લગ્ન કર્યું હોત તો હું આજ તારા જેવા જ સુખના શિખર પર બેઠો હોત. ”

પ્રભાકરપંત—“ પણ હજુએ તને એ સુખ મળી શકે તેમ છે. કમળા અદ્યાપિ અવિવાહિત રહી તારે સારૂં રાત દિવસ બુરે છે. તેને સુખમાં લાગ આપવો એ તારા હાથમાં છે. ”

ગંગાધરપંત—“ અરે, હવે એમ કેમ બને ? એથી તો શકુન્તલાનું ગળું કાપ્યા જેવું થાય ! ”

પ્રભાકરપંત—“ શું થઈ જવાનું છે ? તેને કાંઈ સમજ પડવાની નથી. અરે, એ તો બોલતું ચાલતું વનપુષ્પ ! તેને મનોભાવ-મનોવિકાર-ક્યાં છે ! હું તેને કાઢી મૂકવા કહેતો નથી. તેને સુખમાં રહેવાનું મને એટલે તેના મનનું સમાધાન થયું સમજવું. તેણે તારા પ્રેમની કદિ અપેક્ષા કરી નથી, અને પ્રેમ તે શું એની તેને સમજણ જ નથી. એમ છે તો તારૂં હૃદય-પુષ્પ નિરાશાની પ્રવળ જ્વાળામાં શા સારૂં બાળે છે ? ”

આવી રીતની પુષ્કળ સમજુતી તેણે ગંગાધરપંત સાથે કરી. ગંગાધરપંતને તેમનું કહેવું યુક્તિ ભરેલું લાગ્યું. તે બોલ્યા, “ પ્રભાકર, તું કહે છે તે ખરૂં, પણ લોક શું કહેશે તેનો તેં વિચાર કર્યો ? ”

“ કાંઈ વિચાર કરવાનો નથી. આપણા જીના મતના લોકોને તો બે સ્ત્રીઓ કરવામાં વાંધો આવતો જ નથી ! અને આપણા સુધારકો-ખાલી અકબકાટ કરનારાઓ-એક સ્ત્રી જીવતી છતાં બીજી લાવવામાં “ પૂર્વ જન્મના સંચિત ” નો આધાર બતાવવામાં આધું પાછું જીએ તેવા નથી ! તારે સુધારકમાં ગણના કરાવવી નથી, તો થકી ભીતિ કેવી રહી ? ”

હા, ના કરતાં આખરે ગંગાધરપંત કબૂલ થયા. બીજે દિવસે સંધ્યાકાળે પ્રભાકરપંતે કમળાને પોતાને ઘેર બોલાવવી અને તે વખતે તેને જેવા ગંગાધરપંતે જવું એમ હતું.

(૧૦)

ગોઠવણ સુજળ બીજે દિવસે ત્રણ વાગ્યે પ્રભાકરપંતને લાંબા ગંગાધરપંત નીકળ્યા. પ્રભાકરપંતનું ઘર જેમ જેમ પાસે આવતું ગયું તેમ તેમ ગંગાધરપંતનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું.

પ્રભાકરપંત દ્વારમાં જ ઉભા હતા. બન્ને જણા દિવાનખાનામાં જઈ બેઠા. આડી અવળી વાતો કર્યા પછી પ્રભાકરપંત બોલ્યા, “વાર, તું અહીં જ બેસ. હું કુમળાને મોકલું છું.”

ગંગાધરપંત હસતાં હસતાં બોલ્યા, “અરે, પણ તું અહીં રહીશ તો શું ? હું શારદાનો ભુજંગનાથ* તો નથી ?”

“ભાઈ, શારદાનો ભુજંગનાથ તો નહીં પણ શકુન્તલાનો કુખ્યંત તો ખરો કની ?” એમ બોલી પ્રભાકરપંત ત્યાંથી બહાર ગયા.

પ્રભાકરપંતનું દિવાનખાનું કાંઈ બહુ શણગારેલું ન હતું. લખવા સારું એક ટેબલ, તેની આસપાસ બે ત્રણ ખુરસી, બીંતપર દેવ દેવીની પાંચ છ તસવીરો અને દ્વારની સામે પડતી બીંતપર એક મોટો આયનો આટલો જ સામાન હતો. આયનાની સામી બાજુની ખુરસીપર ગંગાધરપંત કંપિત હૃદયથી કુમળાની રાહ જોતા બેઠા હતા. એવામાં આયનામાં કાંઈનું પ્રતિબિંબ તેમણે જોયું. શકુન્તલા ! અરે, આ શું ! આ તો શકુન્તલા ! !

ગંગાધરપંત નખથી શીખ સુધી પરસેવાથી તરબોળ થઈ ગયા. તેમનો ચહેરો શ્યામ પડી ગયો ! તેમને એમ થયું કે પ્રભાકરપંત સાથેની વાત એણે દૂષાર્ધ રહી સાંભળેલી અને એક ગુપ્તચર-ડીટકડીવની માફક પગલે પગલે તે અહીં ચાલી આવી હશે. તેમનું મ્હોં એકદમ સૂકાઈ ગયું. અરે, હવે કુમળા અહીં આવશે તો મારી શી સ્થિતિ ! શકુન્તલા તેની સાથે ગાળાગાળી કર્યા સિવાય નહીં રહે. અરેરે દુર્દૈવ ! !

ગંગાધરપંત અચકાતા અચકાતા બોલ્યા, “શકુન્તલા, તું અહીં કેમ આવી ?”

શકુન્તલાનું ગૌર વદન લલ્લનથી લાલ થઈ ગયું. હસતે મુખે તે પાસે આવી. ગંગાધરપંતના પગ આગળ બેસી પગપર માથું મૂકી તેમને નમસ્કાર કર્યા ને તેમના પગ જાલી તે બોલી, “નાથ ! હું આપની ક્ષમા માગું છું. મને ક્ષમા કરો. મેં આપનો અપરાધ કર્યો. આપને મેં બહુ પૂજ્યો. હું જ કુમળા અને હું જ શકુન્તલા ! !”

ગંગાધરપંતે પાછળ ફરી જોયું તો પ્રભાકરપંત અને ચમુના દ્વારમાં હસતાં ઉભાં હતાં ! !

* આ એક મરાઠીમાં નાટક છે, જેમાં ભુજંગનાથ શારદાને જોઈ પસંદ કરવા આવે છે.

વિચિત્ર સ્વયંવર.

(લખનાર:—રા. રા. બાલકવિ.)

(૧)

લગભગ તેરસો વર્ષ પહેલાંની વાત છે. અંગદેશમાં સત્યસેન નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એ રાજા આંધ્ર વંશનો હતો. તહેના પૂર્વ પુરુષોએ દક્ષિણમાંથી આવીને અંગદેશમાં રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું હતું. સત્યસેને અંપાનગરીમાં રાજધાની સ્થાપિત કરીને પોતાના રાજ્યને ઉત્તરમાં ભથિલા તથા મત્સ્ય દેશ સુધી અને દક્ષિણમાં ગંગા નદીના પવિત્ર કિનારાથી કલિંગના સઘન વન સુધી ફેલાવ્યું હતું.

તે સમય પ્રભાવશાળી ઔદ્ધર્મ અને નિર્વાણોન્મુખ વૈદિક ધર્મના સંઘર્ષણનો હતો. આ સંઘર્ષણનો ખરો પ્રભાવ એ હતો કે તે સમયના રાજાઓને સહવારે નિદ્રા આવતી હતી. પ્રખળ પ્રતાપી સત્યસેન રાત્રે જાગતો હતો અને દિવસે સૂતો હતો. બરાબર જ છે, કે ન્યારે સાધારણુ જીવો નિદ્રા લે છે, ત્યારે સંયમી પુરુષ જાગ્રત રહે છે ! રૌદ્રમૂર્તિ રાજા રાતનો તાત્રિક વનમાં જતો હતો અને પરાઢી-આમાં વૈદિક પૂજાપાક સમાપ્ત કરીને નવ વાગતાં પહેલાં જ આંખો મીંચવા લાગતો હતો. કોઈક કોઈક કહે છે કે તે સમયે દેશમાં તે અસર ઔદ્ધર્મના અબ્યુદયની હતી, જે અસર અશ્રીણના નિશાની પણ હોય છે.

હજી સુધી જે થોડા ધણા ગ્રંથ, પત્ર, શિક્ષાલેખ, તાત્રપટ, દાનપત્ર વગેરે લાઘ્યા છે, તહેનાથી આ વાતને આધાર મળ્યો છે કે સંધ્યાના પહેલાંજ સત્યસેનના લાઘ્ય, પગ અને ચાણુક વગેરે ખુલી જતા હતા અને દોષી, નિર્દોષી, ધાર્મિક, અધાર્મિક વગેરે સર્વના જ ખલા અને બરડાપર કાંઈ જ વિચાર્યા સિવાય આપત્તિ પડવા લાગતી હતી.

બધી પ્રજા થરથર કંપતી હતી.

સત્યસેનને બીજું કાંઈ સંતાન ન હતું; માત્ર એક કન્યા હતી. તેનું નામ મંદ્રા હતું. તે ધનુર્બાણુ લઈને ઘોડાપર ચઢતી હતી, અને ગમે ત્યાં-ન્યાં ધારે ત્યાં ન્યારે ત્યારે ફર્યા ફરતી હતી. વન, પર્વત,

જંગલ, મરુથળ અને સ્મશાન વગેરે સર્વત્ર સ્થાનમાં તેની અશોક ગતિ હતી. નિશાન મારવામાં તે એકી હતી. પશુ, પક્ષી, સિંહ, આઘ, ચોર, લૂંટારા વગેરે સર્વત્ર તેના ડરથી કંપતાં હતાં.

મંદ્રાનું શરીર નાબુક હતું. તેના ભ્રમર સરખા કાળા કાળા વાળ નિતંબ પ્રદેશથી નીચે સુધી લટકતા હતા. મ્હોટી અને કાળી આંખોની વચ્ચેમાં તેની તીક્ષ્ણ દષ્ટિ સ્થિર રહેતી હતી. ધોડશીગૌરીની પેડે તે ત્રિભુવનમોહિની હતી. પરંતુ તેના મૃણાલના જેવા કોમળ હસ્ત પત્થરથી કણુ વધારે કઠોર હતા. તે હરિણીના જેવી ચંચળ અને વાયુ સમાન શીઘ્રગામિની હતી.

મંદ્રાના સ્વયંવરની ઘણી વખત ચર્ચા થઈ; પરંતુ ખસો યોગ્ય સુધીના દૂર દૂરના કોઈ પણ વીરપુરુષથી એ સાહસ ન થયું કે તેની સાથે પાણિગ્રહણ કરવાને માટે પ્રયત્ન કરે.

માત્ર એટલું જ નહિ કે તે કોઈને પસંદ નહોતી કરતી—સાથે જ તે સમજતી હતી કે સર્વત્ર લોક લયાનક, ચોર, લૂંટારા અને લૂટારા છે. આ વાતની મનાઈ નહોતી કે કોઈ તેના રાજ્યમાં જાય આવે નહિ. જેને આવડું જવું હોય તે ખુશીથી જાય આવે અને ત્યાં રહે; પરંતુ કોઈ રાજકુમારીના વિવાહની ચર્ચા કરે નહિ. ખસ અંગ-રાજ્યમાં સર્વથી અધિક લયંકર વાત એજ હતી.

રાજ સત્યસેન પણ મંદ્રાથી ડરતો હતો. દેશના બીજા રાજા અને બધી પ્રજા પણ તેનાથી લયબીત રહેતી હતી. ત્યારે તેના વિવાહની વાત કોણુ કરે ? મંદ્રા કુમારી રહી ગઈ—તેના વિવાહ ન થયા.

મંદ્રાની માતા હયાત નહોતી. માતાના મૃત્યુની પછી પિતાનો સર્વ ભાર તેણે ઉપાડી લીધો હતો. આવી રીતે તે અપૂર્વ પુત્રી તે સમયે રાજકાર્યનો ભાર, યૌવનનો ભાર, સુખ દુઃખની સ્મૃતિનો ભાર, જ્ઞાનનો ભાર અને ધર્મનો ભાર લઈને પોતાના જીવનના રસ્તામાં એકલી ઉભી હતી.

રાજસભાના વિશાળ ભુવનમાં આજે ઘણા જ મંત્રીઓ, મ્હોટા મ્હોટા રાજકર્મચારી અને મિત્રરાજ્યોના ઘણા રાજકુમારો ઉપસ્થિત થયા છે. મંદ્રા મહારાજના સિંહાસનની પાછળ બેઠેલી છે. એક આજુ-કર્ણસુવર્ણના રાજપુત્ર કુમાર નાયકસિંહ ઉંચી ગરદન કરીને તે

અદ્ભુત અને અપૂર્વ પાલિકાના સ્વરૂપને જોઈ રહ્યા છે, નાયકસિંહ સ્વરૂપવાન, સુસજ્જિત અને શૂરવીર છે, તે મન્દ્રાના પાણિમહામ્ની કચ્છથી અમ્બાનગરીમાં આવ્યા છે.

એક અઠવાડીયા પછી અમાવાસ્યા છે. તેથી કાળી પૂજાને માટે અને નિમંત્રણ વગેરે વિષયમાં વિચાર ચાલી રહ્યો છે. સર્વેએ પૂર્વપદ્ધતિ અનુસાર અંગદેશમાં કાળીપૂજા અવશ્ય કરવી જ જોઈએ, એવો મત ફર્શાવ્યો.

રાજા સત્યસેન બોલ્યો, “કુમારી મન્દ્રાને પણ પૂછી લેવું જોઈએ.”

મન્દ્રા નિષ્કંપ અને સ્થિર દૃષ્ટિથી વસુંધરા તરફ જોઈ રહી હતી અને કાંઈક ગાઢ ચિન્તામાં ડૂબી રહી હતી. ધીમે ધીમે સર્વની આંખો ઘેરાવા માંડી. રાજાને, મંત્રીઓને અને પ્રજાના લોકોને—અધાંને નિદ્રા આવવા માંડી.

મન્દ્રાનાં નિદ્રારહિત નેત્રોને પણ નિદ્રાએ ઘેરી લીધાં ! ઘણા જ પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ તહેની આંખો ઘેરાવા માંડી.

આ સમયે તે વિશાળ રાજભુવનના દ્વારપર એક ભિક્ષુક આવીને ઉભો થઈ ગયો.

(૨)

ભિક્ષુકનું માથું મુંડાવેલું નહોતું અને દાઢી વધી ગઈ હતી; રાજ્યમહેલના બારણે ભિક્ષુક મોટી જટાવાળો, ઉમ્મર કલ્પાય નહિ, ચાદર ઓઢેલી, દૃષ્ટિ વૈરાગ્યપૂર્ણ, માથામાં વાળ ઘોળા તથા કાળાની જટા; કપાળમાં કરચલીઓ. તેના હાથમાંક મુંડળ પણ નહોતું. એક શ્વેત ચાદરથી તેનું અધું શરીર ઢંકાયેલું હતું. અને એ માલુમ પડતું નહોતું કે તે બાળક છે કે યુવાન, શરીરે મજબૂત છે અગર દુર્બળ.

તેની દૃષ્ટિ વૈરાગ્યપૂર્ણ હતી અને આકાર રહસ્યમય હતો. તહેના માથાના વાળ કાંઈક કાંઈક જટાઓનું રૂપ ધારણ કરી રહ્યા હતા. તહેના માતીના સમાન દાંતોની વચમાં તુષાર જેવી હંસીની રેખા ઝળકતી હતી અને પ્રશસ્ત લલાટમાં ચિન્તાની કાંઈક કાંઈક કરચલીઓ પડી રહી હતી. તહેનો રંગ ઉત્તળ અને પ્રકાશમાન હતો.

ભિક્ષુએ ધીમે ધીમે અંદર જઈને કહ્યું: “સર્વનું કલ્યાણ થાઓ.”

શબ્દનો ધ્વનિ થતાં જ તે વિશાળ ભુવનનાં હજારો નિદ્રાપૂર્ણ નેત્રો તહેની ઉપર જઈ પડ્યાં.

નિદ્રામાં એકાએક વિદ્ય પડી જવાથી રાજ સત્યસેનને ધણો જ ક્રોધ ચઢ્યો. તે બોલ્યો : “ આ પુરૂષ ચોર છે. ”

લિક્ષુએ બન્ને હાથ ઊંચા કરીને કહ્યું : “ આપનું કલ્યાણ થાઓ.” ત્યારે મન્દ્રાએ પિતાના કાનમાં કાંઈ કહીને, જીછેડાએલી નાગણીની પેઠે ક્રોધાયમાન થઈને પૂછ્યું, “ તું કયા રાજ્યનો પ્રજ્ઞજન છે ? ”

લિક્ષુ—વિશ્વરાજ્યનો.

મન્દ્રા—જણાય છે કે તું કાંઈ વેશધારી લૂંટારો છે.

લિક્ષુ—કલ્યાણ થાઓ.

મન્દ્રા—કલ્યાણ કેણુ કરશે ?

લિક્ષુ—જીવ પોતાનું કલ્યાણ પોતે જ કરે છે.

મન્દ્રા—હું ત્હારી સલાહરૂપી ઋણુ લેવા ચાહતી નથી.

લિક્ષુ—હું ઋણુ નથી આપતો, દાન કરું છું. જેઊં છું કે આ વિશાળ રાજ્યમાં શક્તિપૂર્ણની તૈયારી થઈ રહી છે. એ ધાતું જ ધૃષ્ટિ અને હત્યારી કાર્ય છે. ત્હમે જ્ઞાનલાલ કરીને એને છોડી દો.

પ્રધાન મંત્રી બોલ્યો : “ આ કાંઈ જૌદ્ધલિક્ષુ લાગે છે. ”

સેનાપતિ રૂદ્રનારાયણે કહ્યું : “ આને ખાંધીને શ્વળી પર ચઢાવી દેવો નેઈ એ. ”

મન્દ્રા ક્રોધથી સળગી ઉઠી. ત્હેણે કંઠેર શબ્દોમાં કહ્યું : “ કાળી-પૂર્ણ અવરય થશે અને ત્હેમાં સેંકડો જીવોનું બળીદાન આપવામાં આવશે. તેથી ત્હને કાંઈ નુકસાન છે ? અને શું ત્હારા જેવા ક્ષુદ્ર પુરૂષોમાં ત્હેને રોકવાની શક્તિ છે ? ”

રાજ બહુ જ પ્રસન્ન થઈને હસવા લાગ્યો. લોકોએ ધાર્યું હતું કે મન્દ્રા કાળીપૂર્ણના વિષયમાં વિરોધ કરશે. પરંતુ ત્હેમણે બેયું કે એકાએક આવા તરંગમાં આવી જવાથી ત્હેનો વિચાર બદલાઈ ગયો. મન્દ્રાનો સ્વભાવ જ એવો હતો.

લિક્ષુ ધણા અભિમાનની સાથે ઊંચું મસ્તક કરીને મન્દ્રાનાં પ્રજ્ઞવલિત નેત્રોની તરફ સ્થિર ભાવથી જેવા લાગ્યો અને બોલ્યો : “ રાજકુમારી મન્દ્રા ! આ સમયે હું ત્હમને જ કાળી સમજું છું અને પૂછું છું, કે કેટલા હજાર બળિદાનથી ત્હમે તૃપ્ત થશો ? ”

મન્દ્રા—તું દેવદેવી અને દુરાચારી લાગે છે, તે માટે પહેલાં ત્હારું જ બળિદાન લઈને તૃપ્ત થઈશ.

ભિક્ષુ—કદાપિ આ ક્ષુદ્ર જીવોના બળિદાનથી ત્હમારા અને ત્હમારી પ્રજાના હૃદયમાં કરુણાનો સંચાર થાય. તો હું તૈયાર છું. એ ખરું છે કે દુર્ધર્મનીય પ્રવૃત્તિની સંહારશક્તિને રોકવાનું બળ મહારામા નથી, તોપણ કદાપિ પ્રવૃત્તિ આહે તો તે પોતે ત્હેને રોકીને સંસારને આનંદમય કરી શકે છે. તે માટે હું ત્હેને ઉનેજીત અથવા ઉદ્દીપિત કરવાને માટે તત્પર છું.

મન્દ્રા—કયા ઉપાયથી ?

ભિક્ષુ—માત્ર નિમિત્ત થઈને અથવા સેવા કરીને, જ્ઞાનનો પ્રચાર કરીને, અને સંયમની શિક્ષા આપીને. કુમારી ! આ વિશાળ રાજ્ય પતનોન્મુખ થઈ રહ્યું છે. ત્યારે રાજાના હૃદયમાં દયા નથી અને તે કોઈને આત્મત્યાગ કરતાં નથી શિખવાડતા ત્યારે ત્હમે નિશ્ચય સમજો કે દેશમાં એક રાજા મરીને હજારો રાજા થઈ જશે અને દેશમાં રાષ્ટ્રવિખેવ થઈ જશે. ત્યારે ધર્મની સગવડો આગ રાજ-મિંહાસનથી બ્રષ્ટ થઈને અન્ય આધાર ગ્રહણ કરે છે અને તે મહાન્ વિખેવને સમયે કરુણા, રોદ્ધ, પવિત્રતા, સૌમ્ય, શાન્તિ અને પ્રીતિ વગેરે સદ્ગુણશાલી થતા નથી, ત્યારે રોદ્ધમાં સર્વત્ર ભસ્મ થઈ જાય છે. આ મહાન્ વિશાળ રાજ્યમાં પાપનો પ્રવેશ થઈ ગયો છે. અહિં મઘમાંસનું સેવન અને સ્ત્રીઓને સતીત્વ ધર્મનો નાશ કરવામાં આવે છે તથા નિઃસહાય અને મુંઝા પ્રાણીઓનું બળિદાન ચઢાવીને ઘોર પાપને મદદ કરવામાં આવે છે. કુમારી મન્દ્રા ! કાળી પુત્રની ફરીથી પ્રતિષ્ઠા કરાવીને આ સર્વ લોકો અણુસમજથી ઘોર તામસિ વૃત્તિને પોતાની તરફ ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. તમે પણ આ જીવબળિદાનની જગ્યાને આત્મબળિની શિક્ષા આપીને પુત્ર પ્રતિષ્ઠા કરો. તે આત્મ-બળિદાન જ સાચી કાળીપુત્ર છે. આ ઔદ્ધભિક્ષુ પણ ત્હમારી એ પુત્રનો પ્રસાદ લઈને ખાશે.

આ વ્યાખ્યાન સાંભળતાં સાંભળતાં ઘણા લોકો ફરી ઉઘવા લાગ્યા. રાજા સાહેબનો ત્હેમાં પહેલો નંબર હતો. મન્દ્રાએ કહ્યું: “આ માણસ ગાંધે લાગે છે, એને દેવદત્ત પુત્રનીના ઘરમાં કેદ કરી રાખો.”

(૩)

વૃદ્ધ દેવદત્ત પુત્રની નિદ્રાદેવીના ચરણમાં ઘોરનો હતો. ત્હેને એક વામનદાસ નામનો પુત્ર હતો, તેની ઉંમર લગભગ ૧૫ વર્ષની હતી, તે બિલીના એક વૃક્ષ તળે ખેસીને વેદાધ્યયન કરતો હતો.

તેની વૃદ્ધ માતા હરિનામની માળા જપતી હતી. પુગ્ગરીના ઘરમાં એ ત્રણ જણ સિવાય એક સત્યવતી નામની કન્યા પણ હતી.

સત્યવતી દેવદત્તની કન્યા છે; પરંતુ કેવી કન્યા છે એ સર્વને માલૂમ નથી. કેટલાક લોકો કહે છે કે તે કોઈક ક્ષત્રિયની કન્યા છે. બ્યારે તે ન્હાની હતી, ત્યારે દેવદત્ત તહેને મિથિજ્ઞાથી લઈ આવ્યો હતો. કોઈક કોઈક કહે છે કે એકવાર દેવદત્ત મહા સુદી પૂર્ણિમાના મેળામાં ગયો હતો ત્યાં તહેને ગંગા નદીના તટ ઉપર એકલી પડેલી જોઈને તેડી લાવ્યો હતો. સત્યવતીની ઉંમર આ સમયે સત્તર વર્ષની છે.

સત્યવતી બહુજ સ્વરૂપવાન છે. તેનેનું મુખકમળ હમેશાં પ્રકૃષ્ટિત રહે છે. ઘરના કામકાજમાં તે ઘણી ચતુર છે, સેવાચક્રી કરવી એ જ તેનેનું વ્રત છે. આ વ્રતમાં તેનેનું શ્રવન અને યૌવન વર્ધિત અને પાક્ષિત થયું છે.

સેનાપતિ રૂદ્રનારાયણસિંહ લાથમાં ખુસ્તી તલવાર લઈને દેવદત્તને ઘેર પહોંચ્યો. કેદી લિલ્હુ તેની સાથે હતો.

દેવદત્ત તેને જોઈને બહાર આંગણમાં આવી ઉભો રહ્યો.

સેનાપતિ—રાજકુમારી મન્દ્રાએ આજ્ઞા કરી છે કે આ બૌદ્ધ લિલ્હુ તમારે ત્યાં સાત દિવસ સુધી કેદ રહેશે.

દેવદત્ત—આને માટે કોઈ પહેરેદાર પણ રાખવામાં આવશે ?

સેનાપતિ—ના.

દેવદત્ત—ત્યારે તો ઘણી અડચણ પડશે ! કદાપિ ક્યાંય ન્હાસી જાય તો ?

સેનાપતિ—કદાપિ ન્હાસી જશે તો તેની સાથે તમારું આ જટાધારી મસ્તક પણ ચાલ્યું જશે ! તે માટે તેને કોઈ પણ રીતે તમારા તંત્રમંત્રના બળથી બાંધી રાખજો.

સેનાપતિ ચાલ્યો ગયો. દેવદત્તે લિલ્હુ તરફ જોયું. તે દેવતુલ્ય સુંદર યુવાનની મૂર્તિ જોઈને તેને વિશ્વાસ ખેસી ગયો કે લિલ્હુ ન્હાસી જાય તેવો પુરૂષ નથી. ત્યાર પછી તેણે શોચ કરીને બોલાવી—“ સતી ! ”

સત્યવતી ઝંખામાંથી જોઈ રહી હતી. તે તુરંત જ બહાર આવીને મસ્તક નમાવી બોલી, “ કહો, શી આજ્ઞા છે ? ”

દેવદત્ત—આ બૌદ્ધ ભિક્ષુને રાજકુમારીની આજ્ઞાથી સાત દિવસને માટે આપણે ત્યાં કેદ રાખવામાં આવ્યો છે, તે માટે ત્હેની દેખરેખનો બોબો તારે શિર રાખું છું.

સત્યવતીએ હસીને કહ્યું:—“ સારું, પણ કદાપિ એ નહાસી જશે તો ? ”

દેવદત્ત—એ વામનદાસ બરાબર દોડી શકશે નહિ. ત્હેને જરા મ્હારી પાસે બોલાવી લાવો.

પિતાની આજ્ઞાથી વામનદાસે રાતનો પહેરો ભરવાનો સ્વીકાર કર્યો, દિવસની દેખરેખનો ભાર સત્યવતી પર રહ્યો.

ભાઈ બહેનને ભિક્ષુની દેખરેખનો ભાર સોંપીને દેવદત્ત મંત્ર જપવાને માટે ઘરમાં ચાલ્યો ગયો, અને વામનદાસ પોતાના વેદાધ્યયનમાં બેઠાયો. સત્યવતી સાલસ કરીને ભિક્ષુની સામે ઉભી રહી અને બોલી, “ ત્હમને હું શું કહીને બોલાવું ? ”

ભિક્ષુ—કુમારી, હું ત્હમારી હથેળી નેવા ચાહું છું.

સત્યવતીએ આદરપૂર્વક પોતાની હથેળી આગળ કરી દીધી.

ભિક્ષુ ત્હેને સારી રીતે જોઈને વિસ્મયસાગરમાં ડુબી ગયો. એમ જણાવું હતું કે ત્હેને કોઈ પ્રાચીન વાત, અગર કોઈ પ્રાચીન દુટેલું બંધન, અગર કોઈ છુપાએલી સ્મૃતિ યાદ આવી ગઈ છે. ત્હેણે બહુ જ દુઃખપૂર્ણ સ્વરથી કહ્યું, “ અભિતાલ ! ”

સત્યવતી—ત્હમે એ શું સંબોધન કર્યું ?

ભિક્ષુ—ત્હમે મ્હને “શરણુભૈયા” કહીને બોલાવ્યા કરો.

સત્યવતી એ ચમકીને પૂછ્યું, “ શું ત્હમે મ્હારા શરણુભૈયાને જાણ્યો છો ? ”

ભિક્ષુ—કદાપિ ન જાણતો હોઉં તો આ શું આશ્ચર્ય છે ?

સત્યવતી—હું ત્હેને સ્વપ્નમાં નેચા કરું છું. ગંગા નદીની ઉપર હિમાલયની પાસે એક અરણ્ય છે. સીતાનો જન્મ ત્યાં જ થયો. તે બહુ જ રણિયામાંનું વન છે. ત્યાં સુવર્ણનાં પક્ષી ન્યાં ત્યાં વૃક્ષો પર ઉડ્યાં કરે છે, અને ઋષિયોના જેવા સરળ સ્વભાવનાં મનુષ્યો ત્યાં નિવાસ કરે છે. તે વનમાં ભત્રા શરણુભૈયા રહે છે.

ભિક્ષુ—ના, હું તે વનમાં રહેતો નથી. તે વન તો આ સમયે બ્યાધો અને રિંછાથી ભરેલું છે. હું એક બૌદ્ધ ભિક્ષુ છું, દેશ દેશમાં ધર્મ-પ્રચાર કરતો કરતો ફર્યાં કરું છું.

સત્યવતી—પણ એ ઘણી આશ્ચર્યજનક વાત છે કે ત્હમારું અને ત્હેમનું નામ એકસરખું મળી ગયું. મદારા શરણુલેયા લિલ્હુ નથી, રાજપુત છે.

લિલ્હુ—સ્વપ્નના રાજપુત કરતાં જગૃતાવસ્થાનો લિલ્હુ સારો, કેમકે ત્હમારો આ ભાઈ સત્ય છે અને સ્વપ્નનો ભાઈ મિથ્યા છે. સતી બ્હેન, ત્હમે સ્વપ્નને તજી સત્યનું અવલંબન કરો.

સત્યવતી મંત્રમુગ્ધ જેવી થઈ ગઈ. ત્હેણે રનેહપૂર્ણ સ્વરથી કહ્યું, “ સારું. ”

(૪)

રાજ્યના ખજાનચી લાલા કિશનપ્રસાદે મનમાં ને મનમાં જ વિચાર્યું કે રાજકુમારી મન્દ્રાની આ અદ્ભુત આજ્ઞાનું કાંઈ ને કાંઈ ગૂઢ તત્વ અવશ્ય છે. એક સુસ્વરૂપ યુવાનને સત્યવતીના જેવી સુંદર યુવતિને ઘેર કેદ કરવાની દાંભિક નીતિને લાલા સાહેબ તરત જ સમજી ગયો. લાલા સાહેબ જાતનો ક્ષત્રિય છે. પ્રાચીન સમયમાં થોડા ક્ષત્રિય યુદ્ધ-વ્યવસાય છોડીને લખવાનું કામ કરવા લાગ્યા હતા. કહેવાય છે કે પછી ત્હેમના વંશનું નામ કાયસ્થ પડી ગયું. મતલબ એ કે લાલા સાહેબ કાયસ્થ છે. ત્હેની ઉંમર આ સમયે લગભગ ૩૦ વર્ષની છે; પરંતુ હજી સુધી ત્હેનાં લગ્ન થયાં નથી. તે શક્તિની પૂજા કરે છે. ત્હેના શરીરનો રંગ કાળો છે; પરંતુ તે સમજતો હતો કે કાળો હોવા છતાં પણ સ્વરૂપવાન છું. શરીરની સજ્જવટ પર અને લુગડાં લતાં પર ત્હેનું બહુ જ ધ્યાન રહે છે. ગુપ્તચુપ હસવું, ચેારી કરીને પૈસા મેળવવા. વાતોમાં જમીન અને આકાશનો ફેર ખતાવી આપવો, વગેરે તેના સ્વભાવસિદ્ધ ગુણ છે. રાજ્યમાં તે એક જ પરાક્રમી વીર પુરૂષ મનાય છે અને રાજ્યનાં ધનદોલત પણ સર્વ ત્હેના હાથમાં રહે છે તેથી લોકો ત્હેને સેનાપતિ અને મંત્રીની આવશ્યકતા કરતાં પણ વધારે માને છે. તે રાજકુમારી મન્દ્રા સિવાય બીજા કોઈથી ડરતો નથી. કેમકે ત્હેની શક્તિ, બુદ્ધિ, ચાલાકી વગેરે સર્વ ત્હેની આગળ વ્યર્થ થઈ જાય છે.

લાલા કિશનપ્રસાદ પડોસમાં જ રહે છે. સત્યવતીનું અપૂર્વ-રૂપ અને નિર્ભજ આગ્રિય જોઈને ત્હેનું મન કપજનમાં રહ્યું નથી. પરંતુ જેના કુળ અને શિળનો કાંઈ પત્તો નથી, એવી યુવતિની સાથે વિવાહ કરવા એ મારી આખરૂંથી વિરુદ્ધ છે, એમ ધારી તેણે પોતાના અંતરમાં

એમ વિચર કર્યો કે કોઈપણ રીતે સત્યવતીનું હરણ કરીને તેની સાથે ગાંધર્વ વિવાહ કરી લઉં.

લાલા સાહેબે ઘણી મહેનતે સત્યવતીના હૃદયમાં એક શરદ-ઋતુના વાદળના ટુકડાને ઉત્પન્ન કર્યો છે. સત્યવતી ધારતી હશે કે ક્રિશ્નપ્રસાદ મ્હને આહે છે. ન્યારે મ્હેં તેનો એ અભિપ્રાય સમજવાની કોશિશ કરી, ત્યારે મ્હારા મુખપર એક આશાની રેખા ખેંચાઈ ગઈ. થોડા દિવસમાં તેજ રેખા એક પ્રકારના આન્દોલનથી સમગ્ર હૃદયમાં વ્યાપ્ત થઈ ગઈ, અને ફરી તે એટલી પ્રબળ થઈ ગઈ કે થોડા દિવસ પહેલાં ન્યારે મ્હેં એકવાર સત્યવતીને એકલી જોઈ ત્યારે હું મ્હારા નિઃસ્વાર્થ અને નિરાશ પ્રેમનો પરિચય આપીને તેને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો ત્યારે તે રડવા પણ લાગી ! તે તેને મેં કંઈ કે કદાપિ મ્હારા ત્હમારી સાથે વિવાહ નહિ થાય, તો હું સંસારને ત્યજીને કોઈ ગુપ્ત તીર્થ પર જઈને મરી જઈશ, અને મરીને ભૂત થઈશ. એ ભૂતની ખીંકથી અને કરુણાથી અભિભૂત થઈને તે દિવસે સત્યવતીએ કહી દીધું કે, “ સાહે, ત્હમે આ વાત પિતાજીને કહેજો. ”

લાલાસાહેબ પોતાના મનોરથ સિદ્ધ થવાની આશાથી આજ-કાલ ખૂબ બની ઘણીને રહેતો હતો; પરંતુ એટલામાં વયમાં એ બમેડો ઉભો થઈ ગયો. તેણે જોયું કે બમેડાની સન્મુખ બૌદ્ધ ભિક્ષુ અને પાછળ રાજકુમારી મન્દ્રા ઉભી છે.

ચતુર ક્રિશ્નપ્રસાદે જ્યાં ત્યાં આ ગપ્પ ઉડાવી દીધી કે બૌદ્ધ ભિક્ષુ મહાન યોગી છે. તેના યોગબળની પ્રશંસા થઈ શકતી નથી. બસ, પછી શું કહેવું ? સ્ત્રી પુરૂષનાં ટોળાં ને ટોળાં દેવદત્તને ઘેર આવવા લાગ્યાં. એ સિવાય લાલાસાહેબ કદિ કદિ સમય મેળવીને સુંદર કુમારિકાઓને સન્યાસિનીઓના વેષમાં અને રૂપવંતી વેશ્યાઓને ગૃહસ્થોની કન્યાઓના વેષમાં પણ ત્યાં મોકલવા લાગ્યો, એટલા માટે કે કોઈ રીતે ભિક્ષુને વિચ્છિન્ન કરી દઉં. પરંતુ તેના સર્વ મનોરથ નિષ્ફળ થઈને તે રોગાવા લાગ્યા. તે બૌદ્ધ ભિક્ષુના અબ્જ હૃદય-દુર્ગતો એક અણુ પણ વિચ્છિન્ન ન થયો. પરંતુ લાલાજીની જુડી ગપ્પ સાચી થઈ ગઈ. તેનું અસીમ કરુણામય મુખ જોઈને અને તેની સ્નેહમયી વાણી સાંભળીને સેકંડો સ્ત્રી પુરૂષ બૌદ્ધધર્મ ગ્રહણ કરવા લાગ્યાં.

એ વાત ધીમે ધીમે રાજકુમારીના કાન સુધી પહોંચી. કુણ્ણુત્રયોદશીની સંખ્યાસમયે તહેણે સેનાપતિને આજ્ઞા કરી કે “કિશન-પ્રસાદને અત્યારે જ મ્હારી પાસે તેડી લાવો.”

(૫)

તુરત જ કિશનપ્રસાદને હાજર કરી દીધો. સેનાપતિને ત્યાંથી આજ્ઞા જવાનો ઇશારો કરીને રાજકુમારી મન્દ્રાએ ગર્જના કરીને કહ્યું, “કિશનપ્રસાદ, સાચે સાચું કહે, ત્હારો શો અભિપ્રાય છે ?” કિશનપ્રસાદે હાથ જોડીને કહ્યું, “રાજકુમારી, આપ સર્વની માતા સમાન છો, અને હું આપનું સંતાન છું. તે માટે હું કાંઈ છુપાવા ચાહતો નથી, સત્યવતી પર મ્હારો અનુરાગ છે. હું તહેને જીગરથી ચાહું છું. પરંતુ જણાય છે કે આપે તે ન જણાવતાં આ દરિદ્રીના રત્નને કોઈ બૂદ ઉદ્દેશથી ખીળને હાથ આપવાનો સંકલ્પ કરી દીધો છે.”

મન્દ્રા—પાપી, તું ચારિત્રહીન ચોર છે. ત્હારા મુખમાં અનુરાગ અને પ્રેમની વાત શોભા આપતી નથી.

કિશનપ્રસાદ—(નમ્રતાથી) મ્હેં ધીમે ધીમે મ્હારું ચારિત્ર સુધારી લીધું છે. હવે હું સત્યવતીને પરણીને કોઈ ખીળ રાન્યમાં જઈને રહીશ.

મન્દ્રા—વાહ, કેવા નિઃસ્વાર્થ ભાવ છે ! અરે દૃતઘ્ન, તું રાજવંશી અન્નથી ઉછરીને હવે શું વિદ્રોહી બનવા ધારે છે ?

કિશન—વિદ્રોહી કેવી રીતે ? મ્હેં એવું શું કયું છે ?

મન્દ્રા—તું લિશ્તુને લલચાવીને બ્રષ્ટ કરવા ધારે છે અને તહેને માટે અતિશય નિંદા કામ કરી રહ્યો છે. તેનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે દેશમાં બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર વધતો જાય છે.

કિશન—મારું લલચાવવાનું આ સિવાય ખીજું કારણ નહોતું કે લિશ્તુનું મન સત્યવતી પરથી ખસીને ખીજી તરફ લગી જાય. અને ત્હમે જે બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચારની વાત કહો છો, તો લિશ્તુને ત્યાંથી કાઢી મૂકવાથી બધો ટંટો પતી જશે. ત્હેના જવાથી જ બૌદ્ધ ધર્મની જડ ઉખડી જશે. રાજકુમારી, હજુ પણ સમય છે—કાંઈ ઉપાય તુરત જ કરવો જોઈએ, નહિંતર લિશ્તુ સત્યવતીને લઈ ન્હારી જશે.

મન્દ્રા—તું જૂઠું બંકે છે.

કિશન—ના, હું તદ્દન સાચું કહું છું.

મન્દ્રાનો સ્વર ગળગળો થઈ ગયો. આ પહેલાં અંગરાજ્યની રાજકુમારીના કઠોર અવાજને કાઠિએ પણ ગળગળો થતાં સાંભળ્યો નહોતો.

મન્દ્રા—કિશનપ્રસાદ, શું આ વાત સત્ય છે ?

કિશન—તદ્દન સત્ય છે. સત્યવતી ભિક્ષુને પોતાનું હૃદય સોંપી રહી છે.

મન્દ્રા—અને ભિક્ષુ ?

કિશન—તે તો ક્યારનો સોંપી ચૂક્યો છે.

જેવી રીતે હવાની લહેરોનાં મોજાં વૃક્ષની સાથે અથડાવાથી સનસન કરતો અવાજ થાય છે, તેવી રીતે દુઃખભર્યા અવાજથી મન્દ્રાએ કહ્યું, “ શું સોંપી ચૂક્યો છે ? ”

કિશન—હૃદય.

મન્દ્રા—પાપી, તું શું સમજે છે કે હૃદય કેવી રીતે સોપવામાં આવે છે ?

કિશનપ્રસાદે મનમાં ને મનમાં જ કહ્યું—હા, બધું સમજું છું. હવે માત્ર ઉપાય કરવાની વાર છે કે પછી તો કામ સિદ્ધ જ સમજવું ત્યાર પછી તહેણે પ્રકટપણે કહ્યું, “ રાજકુમારી, આપ મ્હારી વાતપર ત્યારે વિશ્વાસ કરશો, ત્યારે આજ અગર કાલ સાંભળશો કે ભિક્ષુ ન્હાસી ગયો. હવે આ સેવકને માટે શું આજ્ઞા ફરમાવો છો ? ”

મન્દ્રા—તહમે તહેને નારી જતાં રોકજો અને બન્નેને બાંધીને લઈ આવજો. જરૂર હોય તો સેનાપતિની સહાયતા લેવાનું ચૂકશો નહિ. અંગરાજ્યમાંથી એક કુમારીને લઈને.....

કિશન—ન્હાસવું એ.....

મન્દ્રા—ઘણાજ ભારે અપરાધ છે. તહેને સજા દંડ કરવો જોઈ એ.

કિશનપ્રસાદ ચાલ્યો ગયો.

મધ્ય રાત્રિનો સમય છે, ભિક્ષુ દેવદત્તને ઘેર ધ્યાનમાં મગ્ન થઈ રહ્યો છે, એટલામાં સત્યવતીએ ધીમેથી આવીને કમાડ ઉઘાડ્યું અને દુઃખભર્યા કણ્ઠથી કહ્યું, “ શરણુલૈયા ! ”

ભિક્ષુએ આંખ ઉઘાડીને કહ્યું:—“ કેમ સતી ? ”

સત્યવતી—શરણુલૈયા, મ્હેં તહમને એક વાત કહી સંભળાવી નહોતી. આજ કિશનપ્રસાદ મ્હને તહમરી પાસેથી છીનવીને લઈ જશે.

ભિક્ષુ—(વિસ્મય પામીને) તેનું શું કારણ? એટલું તો હું સમજી ગયો છું કે કિશનપ્રસાદ દુરાચારી પુરુષ છે; પરંતુ ત્હને લઈ જવાનો ત્હને અધિકાર શો છે ?

સત્યવતી—કિશનપ્રસાદ મ્હારી સાથે વિવાહ કરવા આહતો હતો; પરંતુ ત્હેની ધારણા પુરી ન થઈ, તે માટે આજ રાત્રે તે મ્હને જોર-જુલમથી લઈ જવાનો છે. આ મંકટમાંથી બચવા માટે મને આ સિવાય બીજો કાંઈ ઉપાય જણાતો નથી કે આ દેશને જ છોડી જવું. બાઈ, આ દેશમાં ધર્મ જ નથી. હું તો હવે સન્યાસિની થઈ જઈશ અને બુદ્ધ ભગવાનનું શરણ લઈને ઘેરઘેર ભિક્ષા માગી મ્હાફે જીવન વ્યતીત કરીશ.

ભિક્ષુએ તે કોટડીના સંગગતા દીપકની તરફ જોઈને એક લાંબો નિશ્વાસ નાંખી કહ્યું, “ સારૂ, પ્રભુની ઇચ્છા પૂર્ણ થાઓ. સન્યાસિની બ્હેન, ત્યારે હવે ત્હમે તૈયાર થઈ જાઓ. તને એ તો માલુમ છે ને કે જંગલ ધણું દુર્ગમ હોય છે. શું તું મ્હારી સાથે દોડી શકીશ ? ”

સત્યવતીના હૃદયમાં એક અસક્ત શક્તિનો સંચાર થઈ રહ્યો હતો. ત્હેણે આનંદ અને ઉત્સાહથી કહ્યું: “ જંગલ શું ચીજ છે તે હું જાણું છું. હું નદી અને પર્વતોને પણ સહેજ વારમાં ઓળંગી જઈશ. ”

બધું શહેર ઘોર નિદ્રામાં મગ્ન હતું. ચારે બાજુએ અધિકાર જવાઈ ગયો હતો. રસ્તાપર એક પણ માણસ નજરે પડતું નહોતું. આ સમયે **ભિક્ષુ** સત્યવતીની સાથે દેવદત્તને ઘેરથી આણ્યો ગયો.

(૭)

અર્ધ રાત્રિ થઈ ગઈ હતી, રાજકુમારી મન્દ્રા અમ્પાગઢના સિંહદ્વારને ઓડંગીને ઉભી હતી. તે એક થોડાપર સ્વાર હતી અને હાથમાં ધનુષ્યબાણ લીધું હતું. ત્હેણે કુમાર નાયકસિંહને બોલાવીને કહ્યું: “ કુમાર, ત્હમે અંગરાજ્યના પુરાણા મિત્ર છો. આ સમયે ત્હમારે મ્હારી એક વાત માનવી પડશે. ”

કુમાર નાયકસિંહે પ્રસન્નતાપૂર્વક કહ્યું, “ હું ત્હમારી આજ્ઞા પાલન કરવાને માટે તૈયાર છું. ”

મન્દ્રા—“ રાજધાનીમાંથી બહાર જવાના માત્ર બે જ રસ્તા છે. હમણાં થોડી જ વાર પહેલાં બૌદ્ધ ભિક્ષુ કુમારી સત્યવતીને લઈને

નાહી છે. એ ખબર નથી કે તે કયે રસ્તે ગયો છે; પરંતુ આ બેમાંથી કોઈ એક રસ્તે ગયેલ છે. હમણાં થોડીવાર પહેલાં જ મ્હને આ વાતની ખબર કિશનપ્રસાદ આપી ગયેલ છે, તેથી રાજ્યમાં અનુસાર તે બન્નેને રોકવા તે આપણું કર્તવ્ય છે. એક રસ્તે મ્હું કિશનપ્રસાદ ખજાનચી અને રૂદ્રનારાયણ સેનાપતિને ચાર હોંશિયાર સૈનિકોની સાથે મોકલ્યા છે, અને એક બીજો રસ્તો બાકી છે. ત્હમારી શૂરવીરતાની પ્રશંસા મ્હું બહુ જ સાંભળી છે, તે માટે હું ચાહું છું કે આ બીજો રસ્તેથી તમે જ જાઓ અને લિક્ષુ તથા સત્યવતીને કેદ કરી લાવો. ત્હમે ઘોડેરવાર થઈને એકલા જાઓ. જરૂર પડશે તો હું પણ ત્હમને મદદ કરીશ. ”

કુમાર નાયકસિંહે એડી લગાવીને પોતાનો ઘોડો છોડી મુક્યો. મન્દ્રાને ગલરાએલી અને ચિન્તાતુર થએલી જોઈને નાયકસિંહના મનમાં વારંવાર એ પ્રશ્ન ઉઠવા લાગ્યો કે બૌદ્ધ લિક્ષુના માર્ગમાં મન્દ્રા કેમ ?

ઘોર રાત્રિ છે, નૈશ (પૂર્વ) વાયુ દૂરવતી પર્વતમાળાથી વહીને અરણ્યને વ્યાપ્ત કરી રહ્યો છે. તારાઓ ચળકી રહ્યા છે, પૂર્વ તરફના આકાશમાં વાદળાંઓના કોઈ સફેદ ટુકડા આમ તેમ વિખર્યાઈ રહ્યા છે.

લગભગ એક કાસ ચાલીને સત્યવતીએ કહ્યું : “ શરણુજીયા, જણાય છે કે પાછળથી આપણને પકડવા માટે ઘોડેરવાર આવી રહ્યા છે. ”

લિક્ષુએ હસીને કહ્યું : “ સત્યવતી, હું મ્હારી જીંદગીમાં એવા ઘણાએ ઘોડેરવાર જોઈ ચુક્યો છું—હેનો મ્હને જરા પણ ડર નથી; ભય છે તે માત્ર ત્હમારી રક્ષાનો. આ વખતે ફક્ત એકજ ઉપાય છે કે આ ઉંચા પર્વતની જમણી બાજુએથી એક બીજો રસ્તો જાય છે, ત્હમે તે રસ્તેથી ન્હાસો. હું એ બધા લોકોને વળાવીને ત્હમારી પાસે આવી જઈશ. ”

સત્યવતી બહીકની મારી કાંઈ ન બોલી શકી અને બતાવેલે રસ્તે નાહી. થોડા જ સમયમાં ચાર સવારોએ અને સેનાપતિ રૂદ્રનારાયણે આવીને લિક્ષુને ઘેરી લીધો. માત્ર કિશનપ્રસાદ ઘોડા ઉપર ચઢીને એક બાજુએ ઉભો રહ્યો.

પાંચે સવાર તલવાર ખેંચીને લિક્ષુને પકડવાની કોશિશ કરવા લાગ્યા.

આ સમયે કિશનપ્રસાદે ચિડાઈને કહ્યું, “ સત્યવતી ક્યાં છે ? તે અવસ્ય કોઈ રહેતી નહારી ગઈ. ”

તે સમયે વાતની વાતમાં ભિશ્તુએ એક ચોદાના હાથમાંથી તલવાર ઝડપી લીધી અને પછી તે રણસ્થળમાં ઉતરી પડ્યો. તેના વિલક્ષણ હસ્તકૌશલ અને અસીમ પરાક્રમથી તેણે ચાર ચોદાઓને ભેત ભેતામાં જ ભોંયભેગા કરી દીધા. બહાદુર ચોદાઓમાંથી શૂદ્રનારાયણસિંહ ભિશ્તુની સામે ઘણા સમય સુધી ટકી રહ્યો. અંતે તેણે કહ્યું: “ ભિશ્તુ, ત્હારું વીરત્વ અને યુદ્ધકૌશલ અપૂર્વ છે, બૌદ્ધ ધર્મ છોડીને કદી ત્હમે ક્ષત્રિય ધર્મ ગ્રહણ કરત તો અવસ્ય જ કોઈ વિશાળ રાજ્યના સિંહાસનને પ્રાપ્ત કરી શકત. ”

તેના ઉત્તરમાં ભિશ્તુએ કહ્યું, “ વીર, હું આ સમયે તો ધર્મની રક્ષાને માટે અવસ્ય ક્ષત્રિય જ છું: પરંતુ કાલ પાછો ગતીગતીમાં ભટકવાવાળો ભિખારી થઈ જઈશ. આ સમયે લંટારાઓના હાથથી આ ભિખારીને મ્હારું એક ધન—”

આ સમયે અંધકારમાંથી કોઈ સ્ત્રીના કણ્ફનો શબ્દ સંભળાયો. ભિશ્તુએ જાણ્યું કે થોડે જ દૂર રાજકુમારી મન્દ્રા ધનુર્બાણ લઈને ઉભી છે.

મન્દ્રાએ કંઠોર સ્વરથી કહ્યું: “ ભિશ્તુ ! ત્હારા ધન-રત્નનો ઉદ્ધાર કરવા કરતાં મ્હારા આ બાણથી ત્હારો ઉદ્ધાર કરવાનો તું યત્ન કર. ”

મન્દ્રાનાં નિશાન અચૂક હતાં. તેણે તીક્ષ્ણ બાણ ભિશ્તુનો જમણો પગ વીંધીને નિકળી ગયું !

આ સમયે આકાશ વાદળોમાંથી આચ્છાદિત થવા માંડ્યું હતું. ડુંડી હવા ખૂબ જોમથી ચાલી રહી હતી. ધીમે ધીમે અંધકાર વધારે વધારે છવાવા લાગ્યો. મન્દ્રા ભિશ્તુને જોઈ શકી નહિ, તે એક વચન માત્ર એ સાંભળી શકી કે, “ બહેન સત્યવતી, તું નિર્દોષ છે. ત્હારું સદા કલ્યાણ થાઓ. ”

ભિશ્તુનો આ સ્વર ધણો જ કરુણ અને દુઃખપૂર્ણ હતો.

આ સમયે વિજળીના કડાકાથી વન-પર્વત કંપી ઉઠ્યાં.

મન્દ્રાએ પોતાના ધનુર્બાણને ફેંકી દીધું. તે ગાદ અંધકારમાં ગાંડીની માફક પોકારવા લાગી, “ ભિશ્તુ ત્હમે ક્યાં છો ? ભિશ્તુ ત્હમે ક્યાં છો ? ” પરંતુ ભિશ્તુનો ક્યાંય પત્તો નહોતો. તે ઘોર ગર્જનાથી કુખ્ય અરણ્યમાં એજ પ્રતિધ્વનિ સંભળાયો: “ ભિશ્તુ, ત્હમે ક્યાં છો ? ”

(૮)

કુમાર નાયકસિંહ આકાશમાંનાં વાંદળાં જોઈને ઘોઘ પરથી ઉતરી આવ્યો અને એક બહુ જ મોટા પથરને એથે ઉભો રહ્યો. આ સમયે ત્હેનું મન ઉદાસ હતું. એટલામાં વિજળી ચમકી. ત્હેણે જોયું કે સત્યવતી ત્હેની પાસેથી ન્હાસી જાય છે. તે ત્હેને રોકીને બોલ્યો : “ સુંદરી, મ્હેં એક વીરવંશમાં જન્મ લીધો છે, મ્હારી જીંદગીમાં મ્હને જુરા દિવસ અને સારા દિવસ, રણભૂમિ અને રંગ-ભૂમિ સર્વત્ર થોડું ઘણું જોવાનો અવસર મળ્યો છે, તેથી હું કહું છું કે આ અંધારી રાતમાં આ કંટકમય અને પથરોની ધારવાળો રસ્તો ત્હારા જેવી અખળાઓને માટે ધરનું આંગણું નથી. તું ન્હાસવાનો પ્રયત્ન ન કર. ”

કુમાર નાયકસિંહને અંગદેશની સર્વ પ્રજા ઓળખતી હતી. સત્યવતી પણ ત્હેને ઓળખી ગઈ, તેથી ઉભી થઈ રહી અને નેત્રોમાં આંસુ લાવીને હાથ જોડી બોલી, “ કુમાર, હું અનાથ છું. મ્હને ત્હમે ખૂશીથી કેદ કરો; ભિક્ષુ શરણુલેયાને છોડી દો. ”

કુમાર—ત્હેને છોડી દેવાનો અધિકાર તો મન્દ્રાનો છે. હું ત્હને અવસ્ય છોડી શકું છું. છોડી મુકવામાં કાંઈ અડચણ પણ નથી; કેમકે ત્હને ન્હાસતાં આવડતું નથી.

પાછળથી કાંઈએ કહ્યું : “ ના, કદી ન છોડતા. એ રમણી મ્હારી પ્રણયિની છે. ”

લાલા કિશનપ્રસાદે યુદ્ધસ્થળમાં પોતાની બહાદુરીની સીમા બતાવવા માટે થોડોક દારૂ પી લીધો હતો. તે જરા પાસે આવીને બોલ્યો, “ સત્યવતી, આ ત્હમારો દાસ ત્હમારી સ્થામે ઉભો છે. ”

સત્યવતીએ કરુણ સ્વરથી કહ્યું : “ કુમાર, મ્હને બચાવો. ”

“ ત્હમને બચાવવાની કોઈનામાં શક્તિ નથી ! ” એમ કહીને લાલાસાહેબે સત્યવતીનો હાથ પકડી લીધો.

કુમાર નાયકસિંહે વિચાર્યું કે આ સમયે આની લાતસેવા કરવી એજ વિશેષ ફળપ્રદ થશે. અને કાંઈ કહ્યા સાંભળ્યા સિવાય ત્હેણે તેમજ કયું.

સત્યવતીને છોડાવીને કુમારે લાલા સાહેબની ખૂબ પૂજા કરી અને પછી ત્હેને ઝૂડ સાથે ત્હેના જ દુપટ્ટાથી કસકસાવીને બાંધી લીધા.

મન્દ્રા વૃક્ષના થડ પાછળ ઉભી રહીને એ સર્વ રમત બેઈ રહી હતી. એટલામાં થોડે જ દૂરથી કોઈનો અવાજ સંભળાયો—“ સતી, સતી ! ”

સત્યવતીએ કુમારનો હાથ પકડીને કરણ્ય સ્વરથી કહ્યું:—“કુમાર, એ મ્હારા શરણુલેયાનો અવાજ સંભળાય છે. ત્હમે ત્હેને કોઈ રીતે બચાવી લ્યો. ”

કુમાર નાચકસિંહે કાંઈક આગળ વધીને ગંભીર ભાવથી બોલાવ્યો,—
“ ત્હમે ક્યાં છો ? ”

ભિક્ષુએ સાચું પૂછ્યું, “ ત્હમે કોણ ? ”

કુમર—“ બૌદ્ધભિક્ષુ ! હું નાચકસિંહ છું. ત્હમે કોઈ પ્રકારની બંધીક ન રાખો. સત્યવતી કુશળ છે, અને લાલા કિશનપ્રસાદને ઝાડ સાથે બાંધેલ છે. ”

ભિક્ષુ સમીપ આવી ગયો અને નાચકસિંહનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈને બોલ્યો, “ ભાઈ, ત્હમને યાદ હશે કે મ્હારા પિતા મહારાજ અજીતસિંહે પાટલીપુત્રના યુદ્ધમાં ત્હમારા પિતાનો જીવ બચાવ્યો હતો. મ્હારા પગમાં બાણ લાગી ગયું છે. ચાલવા ફરવાની મ્હારામાં શક્તિ નથી, તે માટે હવે હું ધીમે ધીમે ચાલું છું અને મન્દાર પર્વતની ગાઢ ઝાડીમાં જે એક પર્ણકુટ્ટી છે, ત્યાં જઈને વિશ્રામ કરીશ. કુમાર નાચકસિંહ, આ સમયે ત્હમે જે અબળાના ધર્મની રક્ષા કરી છે તે સત્યવતી મ્હારી ન્હાની બહેન છે. કુમ્ભના મેળામાં ત્હેને કોઈ લુંટારો ચોરીથી લઈ ગયો હતો. આટલા સમય પછી ત્હેનો પત્તો મળ્યો છે. હવે ત્હમે સાવધાન રહેજો. મિથિલાની રાજકુમારીને હું ત્હમારી પાસે છોડી જઈ છું. ”

ભિક્ષુ ચાલ્યો ગયો. સત્યવતી દોડીને પાસે આવી અને પૂછવા લાગી, “ કુમાર, શું હમણાં ત્હમારી પાસે મ્હારા શરણુલેયા હતા ? હાથ તે ક્યાં ચાલ્યા ગયા ? ”

નાચકસિંહે કહ્યું: “ કુમારી સત્યવતી, બુદ્ધ ભગવાને ત્હમારા બાઈને આશ્રય આપ્યો છે. મ્હેં પણ હવે ત્હેનું શરણુ લઈ લીધું છે. ત્હમારે હવે જરા પણ ડર રહ્યો નથી. ત્હમે આ સમયે આ પત્થરની ખીણમાં થોભી જાઓ. હું જરા આમ તેમ તપાસ કરું, કે શી હકીકત છે. ”

મૂશળધાર વરસાદ વરસી રહ્યો હતો. અંધકાર એટલો ગાઢ હતો

કે એક બીજાનું મુખ પણ સ્પર્શનું નહોતું. કુમાર નાયકસિંહે વિજળી-
ના પ્રકાશમાં જોયું કે મન્દ્રા ગાંડીની પેઠે ચાલી જાય છે. તેનાં નેત્રાં
તે ગાઢ અંધકારને ભેદીને લિપ્તકનું અનુસરણ કરી રહ્યાં છે. નાયક-
સિંહને જોઈને તેણે પૂછ્યું, “કુમાર, લિપ્ત ક્યાં ગયો?”

નાયકસિંહે ધીમેથી પૂછ્યું, “કેમ?”

મન્દ્રા—“નાયકસિંહ! તમે કદી પ્યાર કર્યો છે?”

નાયકસિંહે જરા હસીને કહ્યું, “હું સમજું છું કે પ્યારનો
પરિચય આપવાનું આ સ્થળ નથી અને સમય પણ નથી. જે વાતને
મહેં લગભગ સાત વર્ષથી મહારા હૃદયમાં છુપાવી રાખી છે, તે—”

મન્દ્રા વચ્ચે જ બોલી—“કુમાર! હું તમારા પ્રણય અથવા
પ્યારને લાયક નથી. ભાઈ મને ક્ષમા કરજો. આજ મહાર પાપાણુ હૃદય
શૂન્ય થઈ ગયું છે.”

મન્દ્રા પોતે પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી ગઈ. તેણે પોતાના મસ્તકને
કુમારના વક્ત્રસ્થળ પર નાંખી દીધું. તેના બીજાએકા વાળ અને
વસ્ત્રોને જોઈને નાયકસિંહ કંપી ઉઠ્યો. તેણે અકળાઈને કહ્યું, “કુમારી
મન્દ્રા, તમે જકદી રાજમહેલ તરફ ચાલ્યાં જાઓ.”

“ના ભાઈ, મહારી જીંદગીનો પણ આ છેલ્લો અંક છે. મહેં
જેમને મહારા બાણથી વિદ્ધ કર્યા છે, તેમનાં ચરણોનું અનુસરણ હવે
હું કરીશ. મહારો મંસાર અને સ્વર્ગ હવે તે ચરણવિંદમાં છે.” એમ
કહેતાં કહેતાં મન્દ્રા રડવા લાગી.

કુમાર નાયકસિંહે ધીમેથી કહ્યું, “સાર મન્દ્રા, જાઓ તમે
તેમને મન્દાર પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં મેળવશો.”

એ સાંભળીને મન્દ્રા તે વિષમ માર્ગે ઝડપથી ચાલતી થઈ.

* * * *

વરસાદ વરસી રહ્યો છે. ચતુર્દશીની પાછલી રાત્રિ છે. સત્યવતી
કુમારની પાસે આવીને બોલી—“કુમાર, હમણાં તમારી પાસેથી
કાણુ ચાલ્યું ગયું?” સત્યવતી બેઠીકથી કંપી રહી હતી. નાયકસિંહે
કહ્યું, “અંગરાજ્યની શક્તિ મન્દ્રા!”

સત્યવતી—“તે ક્યાં ગઈ?”

નાયક—“તમારા શરણુભાઈના ચરણુમાં. જુઓ, ઉપર બુદ્ધ શક્તિ છે અને નીચે જમીનપર રાજશક્તિ ! આ સર્વ તમારા ભાઈનો જ મહિમા. ”

સત્યવતી—“કુમાર, શું તમને મન્દ્રા પર પ્યાર કરો છો ?”

કુમાર—“જણાય છે કે કરું છું. પરંતુ શું તમને અમારી બન્નેની વાત સાંભળી લીધી છે ?”

સત્યવતીએ શરમાઈને કહ્યું: “હા, સાંભળી લીધી છે; પરંતુ કુમાર હવે તમને શું કરશો ?”

સરલાનો આ બાલિકાસુલભ પ્રશ્ન સાંભળીને નાયકસિંહનાં નેત્રામાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. તે બોલ્યો, “કરીશ કાંઈ નહિ. સન્યાસ લઈ લઈશ. ”

સત્યવતી—“ના ! તમને સંસારમાં રહો. કદાપિ કોઈ તમારા પર પ્યાર કરતું હોય તો ?”

નાયકસિંહે અભિમાનસહ કહ્યું: “તો હું તમારી સલાહ માનવાને તૈયાર છું.”

ધીમે ધીમે વાદળાં વેરાવા લાગ્યાં અને ન્યાં ત્યાં સેંકડો તારા ચમકવા લાગ્યા. પર્વતની એક બાજુએ તદ્દન નિર્જન વનમાં એક જુની ભાંગી તુટી પર્ણકૂટી છે. ભિક્ષુ આ પર્ણકૂટીમાં પત્રોની શય્યા પર સૂઈ રહ્યો છે. પોતાના બાણુવિદ્ધ પગને એક પથરની ઉપર રાખેલો છે અને ડાબી જૂનનું આશિકું બનાવીને નિદ્રા લઈ રહ્યા છે. પગમાંથી રક્ત ટપકાને પર્ણશય્યાને રંગી રહ્યું છે.

હજુ સ્હવાર થવાને થોડી વાર છે. બહુ જ શોધખોળ કર્યા પછી મન્દ્રાએ પર્ણકૂટીના દ્વાર પર આવીને જોયું કે ભિક્ષુ નિદ્રામાં અચેત પડ્યો છે.

મન્દ્રા પગની પાસે જઈને બેસી ગઈ. તહેણે જોયું કે તીક્ષ્ણ બાણુ માંસની અંદર પેસી ગયું છે, તેથી તહેને ઘણું કષ્ટ થયું. તહેણે એક પ્રકારના વૃક્ષનાં પાંદડાંને હથેળીમાં મસખ્યાં અને ઘા પર બાંધી દીધાં. ત્યાર પછી તે પોતાના સુંદર કેશોને તક્ષવારની ધારથી કાપી કાપીને તે પર બાંધવા લાગી અને અંતે તહેણે પોતે પહેરેલા રેશમી કપડાને ફાડીને ગોઠણથી લઈ ને ઘુંટી સુધીના ભાગને ખૂબ કસકસાવીને બાંધી દીધો. આજ ભિક્ષુના ચરણુતળોનો સ્પર્શ કરીને

મન્દ્રા પોતાને ઘણી જ લાગ્યવતી થઈ સમજી. આ સમયે ત્હેના પ્રેમનો પ્રવાહ અરોક હતો. તે પોતાના સંકલ્પિત સ્વામીનાં ચરણોનું સુગંધ કરીને આંસુ વહેવરાવા લાગી. આ સમયે લિશ્તુએ આંખો ખોલીને પૂછ્યું: “ત્હમે કાણુ છો?”

મન્દ્રા—“દેવ, હું આપનાં ચરણોની દાસી છું.”

લિશ્તુ—(વિસ્મિત થઈને) “શું હું સ્વપ્ન જોઈ રહ્યો છું?”

મન્દ્રા—“નાથ, આ સ્વપ્ન નથી, સત્ય છે. ત્હમે મ્હારા જીવન-દેવતા છો. ત્હમારા ચરણને વિદ્ધ કરીને હું આત્મબળિ આપી ચૂકી છું.”

મન્દ્રાનો આ સર્વથી પહેલો પ્યાર અગર અનુરાગ હતો. આ સમયે ત્હેનાં નેત્ર પૃથ્વીના પ્રત્યેક પદાર્થને પ્રેમ અને કરુણાપૂર્ણ ભાવે જોઈ રહ્યાં હતાં.

લિશ્તુ સૂતો હતો તે ખેડો થયો અને ખોલ્યો—“મન્દ્રા, હું એક સાધારણ શરીરધારી છું. હું દેવ નથી, પરન્તુ મનુષ્ય છું; વળી સન્યાસી થઈ ગયો છું, તેથી અંસાર મ્હારે માટે નિઃસાર અને શૂન્ય છે. મ્હારો માર્ગ એક છે અને ત્હમારો બીજો છે. ત્હમે અંસાર માર્ગમાં જ રહો અને ત્હમારા મુયશથી જગતને ઉજ્જવલ કરો. કદિ અવસર આવશે તો હું ત્હમારા યશને જોઈ જઈશ. મન્દ્રા, ત્હમારા હૃદયમાં જે અસીમ કરુણાનો ઉદ્ભવ થયો છે, તે હું ધારૂં છું કે અંગરાજમાં શતસહસ્રધારાઓથી વહો અને સર્વને માટે શાન્તિપ્રદ હો.”

મન્દ્રાએ હાથ જોડીને કહ્યું, “જીવનનાથ, આપ અંસારને છોડીને ન જાવ. યાદ કરજો, કે આપ પ્રતિજ્ઞાગ્રહ થઈ ચૂક્યા છો.”

લિશ્તુ—“કઈ પ્રતિજ્ઞા? મ્હને તો યાદ નથી આવતી.”

મન્દ્રા—“દેવ, તે દિવસે આપે સ્વીકાર કર્યો હતો કે હું આત્મ-સમર્પણ આપીને અંગરાજ્યમાં કરુણાનો સંચાર કરીશ. તે માટે હવે તે સત્યપાશમાં બંધાઈ રહો. લિશ્તુ મહાશય, અંસારમાં જ રહો, ત્હેને ન તજો. આપનું જોઈને હું શીખીશ અને આપને મ્હારા હૃદયમંદિરમાં વિરાજમાન કરીને આપની જ પૂજા કરીશ. મ્હને હવે તમ્હારા ધર્મની દીક્ષા આપી દો. લિશ્તુરાજ, જણાય છે કે બૌદ્ધધર્મ ધણો જ ઉત્તમ છે.”

લિશ્તુ—“કુમારી, શું ત્હમે મ્હને અંસારગૃહમાં રાખવા માટે તૈયાર છો?”

મન્દ્રા—“ બધી રીતે. લિશ્તુમહોદય! હવે મ્હારા હૃદયને વિદ્ધ કરીને ન જાઓ. હું મ્હારા પ્રાણ ત્હમને અર્પણ કરી ચુકી છું.”

તે ભુવનમોહન મુખથી વિષાદમયી વાણી સાંભળીને લિશ્તુ ઉઠીને ઉભો થઈ ગયો. પોતાના પગમાં પડેલી રાજકુમારીને તે પોતાની શક્તિશાલિની ભુગ્નઓથી ઉઠાવીને પર્ણદ્વટીની બહાર લઈ આવ્યો.

પૂર્વાકાશથી ઉપાનાં કિરણો તે બન્નેના મુખપર પડીને એક અપૂર્વ ચિત્રની રચના કરવા લાગ્યાં.

બૌદ્ધ લિશ્તુકે મન્દ્રાના નિષ્કલંક અને પવિત્ર મુખ પર પોતાનાં બન્ને નેત્ર સ્થાપિત કરીને કહ્યું:—“ પ્રેમમયી, તું આટલી વ્યાકુળ કેમ થઈ રહી છે? જ્યારે મહાદેવ જેવા તપસ્વી પણ આ માયાના માનની રક્ષા કરવા સંસારી થઈ ગયા છે, ત્યારે હું તો શા હિસાબ છું? રાજકુમારી, હું હિન્દુ ક્ષત્રિય છું. તેમાંનું કલંક અને જીવહત્યા દૂર કરવાને માટે બૌદ્ધ ધર્મની ઉત્પત્તિ થઈ છે, પરંતુ બાદ્ય ધર્મ હિન્દુધર્મથી જુદો નથી, તો પણ હું બાદ્ય હોવા છતાં પણ હિન્દુ છું. પ્રિયે, ત્હારા પાણિગ્રહણની અભિલાષાથી મ્હેં આજ લગલગ એક વર્ષથી મિથિલાનું સિંહાસન ત્યજી દીધું છે. લિશ્તુવેશમાં પોતાને છુપાવીને રહેલો આ શરણુસિંહ જંગલ અને પહાડોમાં રહીને અને નગરોમાં ફરીને જે સ્ત્રીરત્નને શોધી રહ્યો હતો, તે આજ ત્હેને મળી ગયું છે.”

મન્દ્રાનું હૃદય ઉછળવા લાગ્યું. આ સમયે ત્હેનું પ્રત્યેક રક્તગિન્દુ આનંદથી નૃત્ય કરી રહ્યું હતું. ત્હેણે પોતાનાં પ્રેમપૂર્ણ નેત્રોને શરણુની તરફ ફેરવીને હાસ્યમાં કહ્યું: “ હું તો પહેલેથી જ સમજી ગઈ હતી કે ત્હમે કોઈ ઢોંગી તપસ્વી છો ! ”

શરણુસિંહ—“ અને તે માટે ત્હમે આમ બાણવિદ્ધ કરીને સ્વયંવર કરવાની અદ્ભુત યુક્તિ શોધી રાખી હતી કેમ ? ”

મન્દ્રાને તેનો કાંઈ જ ઉત્તર ન સૂઝ્યો.

રેણુકા.

(સંખનાર:—રા. રા. ગોકર્ણદાસ દારકાદાસ રાયચુરા.)

“ રાયશી ! પરણું તો ત્હને જ પરણીશ, નહિં તો કુંવારી રહીશ. ”

“ ત્હને ત્હારી ખાત્રી છે રેણુ ! તું પણ એટલું તો માનજે કે રાયશી બે વસ્તુને જ ચાહે છે: એક આ વાંસળી ને બીજી તું રેણુકા. ”

“ એક વાત ખરી, બીજી ખોટી. ” રેણુકા હસી પડી.

“ કેમ ? ”

“ વિશ્વને મુઝ કરનારી વાંસલડી ક્યાં ને હું ક્યાં ? ” રેણુકા રાયશી તરફ મીટ માંડી.

“ વાંસલડીના સૂર ને ત્હારા નયનની મીટ બન્નેનો પ્રભાવ મને તો સરખો જ છે. ”

સાયંકાળે ધણુ ઉતાવળે ગામ તરફ જતું હોવાથી રસ્તામાં ધૂળની ડમરી ચઢી છે. આખા દિવસના કામકાજથી થાકેલા ખેડુતો માથા પર કાશ ઉપાડી બળદને ઉતાવળા ઉતાવળા હાંકી ઘેર જવાની ઇંતેજરીમાં ચાલ્યા જાય છે. ન્હાની મ્હોટી બાલિકાઓ માથા પર કાઈ લીલા ધાસની ભારી તો કાઈ છાંણાનો સુંડો ઉપાડી ભેંસોના ટોળાને હાંકતી ધર તરફ જાય છે. આઠ આઠ દશ દશ વર્ષના ખેડુતબાળકો ન્હાની ચોરણી ને ન્હાના કેડીયામાં સળંગ થઈ ભેંસ પર સ્વારી કરી

“ ઝાંપે ત્હારાં ઝુંપડાં ધાયલ રે,

ઝાંપે ત્હારાં ઝુંપડાં

આવતાં જતાંનો નેડો લાગ્યો રે અરજણીયા. ”

એ લોકગીત ગાતાં આનંદમાં ભેંસની પીઠ પર લાકડી ફેરવતા જાય છે. ખેતરમાં મજૂરી કરી પેટ ભરનાર મજૂરો માથા પર કુંડાની ન્હાની પોટલીઓ અને ચારની ભારીઓ મૂકી અરસપરસમાં વાતો કરતા ગામ ભણી રસ્તો કાપે છે. આ વખતે રેણુકા ને રાયશી પણ આંખાવાડીયામાંથી બહાર નિકળ્યાં.

“ રેણુ ! આપણી પાછળ આંખાની ડાળ પર કાયલ ટહુકી ને ત્હે સાંભળી ? ”

“ હા, કેમ ? ”

“ એ ટહુકાર આપણો સાક્ષી છે હો ! ” રાયશીએ રસ્તો બદલતાં કહ્યું.

“ એકલો ટહુકાર શું કરવા ? એ આંખો, એ કાયલ અને આ સૂરજવેણુ નદી પણ સાક્ષી છે, પછી શું ? ” રેણુકાએ નદીના નિર્ભળ જળમાં પગ મૂકતાં કહ્યું.

શ્યામગામ સૂરજવેણુ નદીને કાંઠે આવેલું હતું. ગામની સીમ ક્ષળદ્રુપ અને લીલીછમ રહેતી. લગલગ ગામની અરધી વસ્તી તો સીમમાં જ રહેતી. સહુ સહુના ખેતરમાં છાને છાજેલી ઝુંપડીઓ અને ઓથ ઘનાવી કુટુંબસહિત આઠ મહિના સીમમાં જ વસતા. માત્ર ચોમાસાના આર મહિના ગામમાં આવી રહેતા.

આહિરજાતિમાં રેણુકાનો બાપ વેળશુંદ શ્યામગામમાં પટેલ હતો. આહિરજાતિ પોતાને કૃષ્ણની જાતિ તરીકે ઓળખાવે છે. વેળશુંદને પ્રત્યક્ષ જોતાં એવો કંઈ ભાસ થતો કે કૃષ્ણે ગોકુળીયામાં જ જાતિમાં બાળલીલા કરી તે પસંદગી ઉત્તમ હતી.

વેળશુંદ આર સન્તાનોનો પિતા છે. ત્રણ પુત્રી ને એક પુત્ર. રેણુકા સહુથી મોટી છે. રેણુકા સોળ વર્ષની ઉંમરની થઈ પણ હજુ કુમારિકા છે. રેણુકાની માતા મીડી પોતાની પુત્રીને હવે સારો વર મળે તે માટે શોધમાં છે. મીડીની પણ રાયશી પર દ્રષ્ટિ મૂળથી જ હતી. રાયશી દેખાવડો તેમજ સરળ સ્વભાવનો અને આનંદી હતો.

વેળશુંદને ત્રણ ખેતર હતાં, પણ વ્યાજખોર વણિકના પંઝામાં સપડાયાથી બહુ લાગે ગરીબીમાં જ રહેવું પડતું. ગરીબીમાં પણ આ કુટુંબ પોતાને સુખી માનતું. વેળશુંદનું કુટુંબ આઠ મહિના ખેતરમાં જ રહેતું. ત્રણે ખેતર પાસે પાસે નહિ હોવાથી રખોપું કરવા જવું પડતું.

સૂરજવેણુને કાંઠે આવેલા ખેતરમાં રેણુકા રખોપે જતી. તેને નદી ઉતરી રોજ જવું પડતું. એ ખેતરમાં થોડા લાગમાં જુવાર ઉભી હતી. રેણુકાએ આંખાવાડીયાના છેડા ઉપર એક માંચડો બાંધ્યો હતો. તે માંચડા ઉપર બેસી પંખી ઉડાડતી. કેટલીક વખત તો “ દાણે દાણે ખાનારનું નામ લખ્યું છે ” એ વિચારે પંખી ઉડાડવાને બદલે માંચડે બેસી હીરની ને રેશમની કુલ્લવેલના જુદા ભરતી. રાયશીનું ખેતર વેળશુંદના ખેતરની જોડમાં હતું. રાયશી પ્રસંગોપાત કંઈ કંઈ બહાને શરૂઆતમાં ત્યાં આવતો. ધીમે ધીમે રાયશી અને રેણુ વચ્ચે મૈત્રી થઈ. માંચડે બેસી રેણુકા હીરના દોરડાથી ભરત ભરતી ત્યારે રહ્યો

આંબલિયાની ડાળે ચઢી રાયસી વાંસળી વગાડતો. આ પ્રસંગ વિરલ લાગતો. રેણુકા અને રાયશીનો આ રાજનો કાર્યક્રમ હતો.

આજે શરૂઆતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કાયલની સાક્ષીએ રાયશી-
એ રેણુ પાસેથી જે માગવાનું હતું તે માગી લીધું. આ નિર્દોષ
આનંદમાં ઝૂલતી વ્યક્તિઓએ ઘણા દિવસથી હૃદયમાં રહેલી પરણવાની
વાતને આજ પહેલ વહેલી બહાર પાડી.

નદીના નિર્ભળ નીરમાં ઉતરતી રેણુ બ્યારે સ્થામે પાર જઈ
ઉભી ત્યારે રાયશીએ આજ પહેલી જ વખત તેને ગૃહદેવીસમી જોઈ-
રેણુકા પોતાની થશે એ વિચારે તે લાંબો વખત સુધી આનંદમાં ને
આનંદમાં લીન થઈ ત્યાં ઉભો રહ્યો.

(૨)

આજે સીમમાં પૂર્ણિમાનો મહોત્સવ છે. શ્યામગામની સીમમાં
રહેતી ગ્રામ્ય સુન્દરીઓ દર પૂર્ણિમાએ ચાંદનીના રંગમંડપમાં આ
મહોત્સવ ઉજવતી. ગામમાંથી પણ કેટલીક રસિક સ્ત્રીઓ આ નિર્દોષ
આનંદમાં ભાગ લેવા ઉત્સાહભરી આવતી.

સૂરજવેણુના કાંઠાથી થોડું દૂર એક ખેતરમાં ખુલ્લો ચોક હતો.
આ ચોકની ચારે તરફ આંખા ઝૂલતા હતા. વચ્ચે સુન્દરીઓ રાસ
લેતી અને આંખાને જોથે બેસી પ્રેક્ષકવર્ગ તે રાસ નિહાળતો. કેટલાક
યુવાનો વૃદ્ધ ડોશીઓની દષ્ટિ ચુકાવી પોતાની ભવિષ્યની પત્નીને સ્નેહ-
ભરી દષ્ટિએ જોતા. ઉદાર દિલ્લવાળી કેટલીક વૃદ્ધાઓ પોતાની પુત્રીના
પ્રેમપાત્ર સાથેના આ નિર્દોષ આનંદને વખાણતી પણ ખરી.

આ રાસમંડળની મુખ્ય નાયિકા રેણુકા હતી. રેણુકાને સર્વ
કોઈ બહુ જ સ્નેહથી ચાહતું. ઘણા યુવાનો રેણુકા પોતાની પત્ની
થાય એ અભિલાષે તેનો ચાહ જીતવા પ્રયત્નો કરતા હતા. રેણુકાનું
સૌંદર્ય, લાવણ્ય અને છટાની ત્રિપુટી સર્વ કોઈને આકર્ષવા માટે
બસ હતી. તહેનો કોકિલ કંક, મીઠી હલક અને તાલસરનું ગાન જોઈ
દેવો પણ મુગ્ધ થાય એમ સર્વ કોઈ માનતા. ચંદ્રનું સર્વ તેજ, ચંદ્ર-
ની સર્વ કળા અને ચંદ્રનું મધુર અમૃત જોવાને, ઝીલવાને ચંદ્ર તરફ
નહિ પણ ચંદ્રની ચંદ્રિકા સરીખી રેણુકા તરફ સર્વ નયનો-સર્વ હૃદયો
આતુર રહેતાં.

આજનો મહોત્સવ શરૂ થયો. આંખલીઓને ઓથે રસીલો પ્રેક્ષક-વર્ગ ગોઠવાઈ ગયો. ચોકમાં રસિક સુન્દરીઓ રાસ લેવા તૈયાર થઈ. આ રાસની રસનાયિકા રેણુકાએ પોતાના કૃષ્ણ માટે પ્રેક્ષકવર્ગ તરફ હરિણી સરીખાં નયનો ફેરવ્યાં. એક જ દૃષ્ટિથી જણાયું કે રાયશી હજી ગેરહાજર છે. રાયશી વગરનો રાસ ઉપાડવો રેણુકાને ગમ્યો નહિ, પણ યુવાનીના સાગરમાં ઉછળતી અન્ય સુન્દરીઓ હવે થોભી શકે તેમ નહોતું. રસિકતાની અવધિનાં દર્શન અહિં થતાં હતાં. આખરે ન આલતાં રાયશી વગર રેણુકાએ રાસ ઉપાડયો:—

શરદ પૂનેમની રે હો રાતે,
ગોહડી કીધી ગોવિંદ સાથે;
મ્હારે ઘેર આવજો રે હો ! દાણી
દાણી મ્હારી નવરંગ ચુંદડી તાણી
મ્હારે ઘેર આવજો હો રંગરસીયા.

શ્યામગામની શ્યામાઓએ જૂદા જૂદા ભાવથી આ ચરણો ઝીલ્યાં. ગાતાં ગાતાંએ રેણુકાની આંખો તો રાયશીની જ શોધમાં ફરતી.

શરદ પૂનેમની રે હો રાતે,
ગોહડી કીધી ગોવિંદ સાથે,
મ્હારે ઘેર આવજો રે હો લાલા
લાલા તહમે સહુને લાગો છો આલા.
મ્હારે ઘેર આવજો રે રંગરસીયા
રસીયા મ્હારા હૃદયકમલમાં વસિયા.....

રસ ચઢ્યો, કાકિલકંઠ સાથે નૃત્યના ઇમકાર વધ્યા. રેણુકાએ આ રમઝટમાં પણ ફરીથી વાંસળીના સૂર સાંભળ્યા. એજ રાયશીની વાંસળી—રાયશી આવે છે એ વિચારે રેણુકા વધારે ખીલી. ખરેખર રાયશી આવ્યો. વાંસળી હાથમાં રાખી પ્રેક્ષકવર્ગમાં પ્રેક્ષકતરીકે ઉભો. હવે રેણુકા વધારે મનમોહક બની. પ્રથમ રાસ પૂરો થયો. સહુ સુન્દરીઓ ખડખડાટ હસતી હસતી આડી અવળી ઉભી રહી.

ખીજે રાસ શરૂ થયો. આ વખતે પણ રેણુકાએ જ મુખ્ય ધોપાંગનાનું પાત્ર ભજવ્યું. પ્રથમ રાસ ગવરાવતી રેણુકા આ ખીજ રાસમાં કંઈ ચોર ભાવથી ખીલી. આ રાસના પદે પદે, સુન્દરીઓના કાકિલ-

કંઠના શબ્દે શબ્દે અને નૃત્યના તાલે તાલે રસિકતા વધતી ગઈ. ચંદ્ર-
પણુ આ રાસ જોવા એકી નજરે મીટ માંડી રહ્યો. હોય તેવો બાસ
થયો. રેણુકા ગાતી, ફરતી એકજ વ્યક્તિ તરફ નિરખતી, એ વ્યક્તિ
રાયશી. એ ગીત અને એ દષ્ટિ પૂર્ણ પ્રેમથી ઝીલતો હતો. રાસ જનમ્યો.

વાંસલડી વાગે ને મહારાં મન હરે,
ત્યાંથી મહારૂં દીલકું ગયું છે દૂર જો;
આંખલડીનો ચાળો રે કહાને બહુ કર્યો.
આજે તો ઉતારો બહાલા અહિં કરો,
ઉતારા કરશું માનેતીને મહોલ જો;
આંખલડીનો ચાળો રે બહાલે બહુ કર્યો.
આજે તો દાતણીયાં પ્રભુજી અહિં કરો,
કરશું કરશું માનેતીને મહોલ જો;
આંખલડીનો ચાળો રે પ્રભુએ બહુ કર્યો.
આજે તો નાવણીયાં રસીયા અહિં કરો,
નાવણુ કરશું માનેતીને મહોલ જો;
આંખલડીનો ચાળો રે પ્રભુએ બહુ કર્યો.
આજે તો ભોજનિયાં પ્રેમી અહિં કરો,
કરશું કરશું માનેતીને મહોલ જો;
આંખલડીનો ચાળો રે કહાને બહુ કર્યો.
આજે તો મુખવાસ (યાં) લાલા અહિં કરો,
મુખવાસ કરશું માનેતીને મહોલ જો;
આંખલડીનો ચાળો રે લાલે બહુ કર્યો.
આજે તો પોઢણીયાં કહાના અહિં કરો,
પોઢણુ કરશું માનેતીને મહોલ જો;
આંખલડીનો ચાળો રે કહાને બહુ કર્યો.
વાંસલડી વાગે ને મહારાં મન હરે.....

ચરણુ પુરૂં થાય તે પહેલાં સર્વ સુન્દરીઓ હાંકતી હાંકતી—હસતી
હસતી—તાળીઓ પાડતી છુટી થઈ, લીલા ઘાસની હરીયાળી ભૂમિ
પર ખેસવા—થાક ખાવા લાગી.

સર્વ પ્રેમી હૃદયમાં વાંસલડી વાગતી જ હતી. રાયશીએ રેણુકા-
ને સાક્ષાત ઊર્વશી કે રંભા જેવી આજે જોઈ. પણુ આ જોનાર

એકલો રાયશી નહોતો. એક અજણી વ્યક્તિ આ સ્વર્ગ સરીખાં સુખ જોતી હતી હતી તેની દષ્ટિ રૈણુકા તરફ જ હતી. પ્રેક્ષકોમાંથી રાખવું કોઈની દષ્ટિ એ અજણ્યા માણસ તરફ ગઈ હતી. પણ રસીયાઓએ ઝીણતાં ઝીણતાં એ કોણ છે તેનો વિચાર પણ ન કર્યો.

(૩)

“ દોડો દોડો દોડ...જો...” એ ખૂબ એકાએક સૂરજવેણુના પૂર્વના ભાગમાં સંભળાઈ. ખૂમનો પ્રતિધોષ રયામગામની આખી સીમમાં થયો. પ્રશ્નિમાના મહોત્સવના રસખેલનના રણુકાર હજી હમણાં જ શરૂ થતા હતા. રસધેલી રસિકાઓ થાકથી નિદ્રાદેવીને શરણુ થઈ. રસિકડો પ્રેક્ષકવર્ગ પોતપોતાના મનોભાવ પ્રમાણે સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં દાખલ થયો. એટલામાં દોડો, દોડો, દોડોજોની ખૂમે સર્વ કોઈ ગંગી ઉડ્યું.

રૈણુકાનો પિતા વેળણુંદ આ ખૂમથી સફળો ઉડ્યો. જે દિશામાંથી ખૂમ આવી તે દિશા ધ્યાનમાં રાખી પોતાની કડીયાળી ડાંગ લાથમાં લઈ તે બહાદુર પુરૂષની માફક દોડ્યો. ચંદ્રમાનું તેજ હજી પૂર પ્રકાશમાં હતું. અજવાળે અજવાળે તે આગળ વધ્યો. થોડે દૂર એક ગાળી આવતી હતી. આ ગાળીના ખન્ને ઉંચા ભાગ પર પીલુડીનાં વૃક્ષોની અલગાર શાભી રહી હતી. વેળણુંદ જેવો ગાળીના મધ્ય ભાગમાં આવ્યો કે તુરત જ ગાળીને છેડે ચાર માણસો તહેણે નાસતા જોયા. વેળણુંદને આમાં કંઈક ભેદ લાગ્યો. તહેણે ફરીથી ખૂમ પાડી “દોડજો, દોડજો, દોડજો” ... વેળણુંદ ખૂમ મારતો મારતો પેલા ચાર આદમીને પકડી પાડવાની આશાએ પૂર જોરમાં દોડ્યો. તે થોડું આગળ વધે તેટલામાં તો ગાળી વચ્ચે એક યુવાનને ધાયલ દશામાં પડેલો જોયો. પેલા ભાગતા ચોરોને પકડવાનું કામ બહુ અશક્ય લાગ્યું. જોત-જોતામાં તે ચારે જણાઓ જીવારના એક મોલમાં અલોપ થઈ ગયા. બીજી દિશામાંથી અન્ય ખેડુતો પણ દોડી આવ્યા. સર્વેએ ધાયલ થયેલી વ્યક્તિને તપાસી. તપાસકરલાં જણાયું કે ધાયલ થયેલો માણસ જીવતો હતો, માત્ર બહુ માર પડવાથી તેને મૂર્છા આવી ગઈ હતી. થોડીવારે એ માણસ સાવધ થયો. શરીરે બહુ સખત મારને લીધે કળતર થતી હતી. સર્વ ખેડુતોમાંથી કોઈપણ એ અજણ્યા માણસને ઝાળખતું નહોતું. તહેણે સાવધ થતાં પહેલો પ્રશ્ન કર્યો કે “મારો દોડો ક્યાં ?” થોડો ભાગી છુટ્યો હતો એમ તપાસ પરથી લાગ્યું. મારવા આવનારા

ચાર સિંધી હતા. આ સિંધી જાતનો આ તરફ બહુ ત્રાસ હતો. આ અળપ્યો યુવાન નસીબવાળો કે જીવથી બચ્યો. એ સિંધીઓ અગાઉથી નક્કી કરીને જ આવ્યા હશે એમ સર્વ કોઈએ કહ્યું.

યુવાન મજબૂત બાંધાનો હતો પણ અત્યારે અશક્ત બની ગયેલો. ખારીક તપાસથી જણાયું કે તેના માથામાં ઉંડો ધા પડ્યો હતો તે માંથી લોહી નીકળતું હતું.

પોતાનું રહેઠાણ પાસે હોવાથી બીજા ખેડુતોની મદદથી અળપ્યા યુવકને વેળણુંદ પોતાને ઓથે લઈ આવ્યો. યુવાનને એક ઝુંપડીમાં ખાટલા ઉપર સ્થાપ્યો. વેળણુંદનું આખું કુટુંબ વેળણુંદ એકલો ડોડી જવાથી ચિંતાતુર બન્યું હતું. કોઈ અળપ્યા યુવાનને સિંધીઓ એ માર્યો છે અને તેને લઈ વેળણુંદ આવ્યો છે એ ખબર આસપાસ સર્વત્ર પ્રસરી ગઈ. રૈણુકા જે પહેલી ખૂમે જ જંગી ઉડી હતી તેણે પોતાના પિતા સાથે આ યુવાનને પાટાપીંડી બાંધવામાં મદદ કરી. ઘરમાંથી તુરત જ ધાખાજરીયું શોધી કાઢી તે યુવાનના માથા પર પડેલા ધા ઉપર લગાડ્યું. શરીરના બીજા ભાગ પર જે મૂઠ માર પડેલો હતો તેના પર રૈણુકાએ પોતાને હાથે શેક કરવો શરૂ કર્યો.

આબુબાબુના દોડી આવેલા સૌ ખેડુતો પોતપોતાને ઓથે ગયા. આ અળપ્યો યુવાન કાણુ છે તેની કોઈને તે વખતે ખબર પડી નહિ. બાકીની રાત્રિ વેળણુંદના આખા કુટુંબે વારા ફરતી આ યુવાનને શેક કરવામાં ગુજરી. રૈણુકાએ આમાં મુખ્ય ભાગ લીધો.

યુવાનને જેમ જેમ ધા દૂરતા ગયા તેમ તેમ વ્યાધિ વધતી ગઈ. ધાખાજરીયાએ લોહી વહેતું અટક્યું. યુવાનને આસ્તે આસ્તે વધારે શુદ્ધિ આવવા લાગી. વેળણુંદ થાકથી સૂઈ ગયો. આખું કુટુંબ આખો વખત હેરાન થયેલું હોવાથી સર્વ કોઈ નિદ્રાદેવીને આધીન થયા હતાં. માત્ર રૈણુકા શેક કરતી બેઠી હતી.

લગભગ સહવાર પડવા આવ્યું. વેળણુંદના ઓથમાં બનાવેલી છાજની ખારીમાંનાં છીંદ્રોમાંથી સુવર્ણરંગી ઉષાકાન્તનાં કિરણો રૈણુકાના મનમોહક મુખકમળ પર પડ્યાં. યુવાનની બન્ને આંખો ઉઘડી. આસપાસ દૃષ્ટિ કરી તો પોતે એક ખાટલા પર સૂતો છે. પાસે જમીન પર દેવતા સળગાવી એક માંચી પર બેસી દેવાંગના સરીખી સુંદરી કામળા હસ્તે શેક કરી રહી છે. એકાએક તેના સ્મૃતિપટ પર ગઈ રાત્રિએ

બનેલા બનીયા ચિતરાઈ ગયા. મઈ રાત્રિના સુંદરીઓના રાસની નાચિકા
સે બાજુ ? તેનો કોકિલ કંક, મધુરી હસક અને આકર્ષક છટાબરી-
સેનસ્વીતાથી તે મોહિત થયો હતો. તેના મનમાં વિચારો, રમી રમ્યા
કે બલે પેલા દુરમન સિંધીઓએ મહારાપર હુમલો કર્યો. બલે તે ચાર
જણોએ એકત્રિત બળથી મ્હને માર માર્યો. રાજ્યમાંથી મ્હં તે લોકોને
ખસેડ્યા હોવાથી બલે તે લોકોએ મારા ઉપર વેર વાળવાની તક લીધી
કે જેને પરિણામે આ રાજસિંહાસનને શોભે તેવી રત્નરાણી સરીખી
લાવણ્યમયી સુંદરીની વધારે નિકટમાં આવવાનો મને લાલ મળ્યો. રૈણુકા
પોતાને શેક કરે છે એ વિચારે જ તે પોતાને થતી સર્વ વ્યથા ભૂલી
ગયો. એક ઝૂંપડીમાં વાણુના ખાટલા ઉપર પોતે સૂતો છે, પણ તેને
આજે એ ઝૂંપડી રાજમહેલથી અધિક સુખદ લાગી.

તે સ્થામગામ સહિત ચાળીસ ગામનો ધણી હતો. તેનું મુખ્ય
ગામ પ્રતાપગઢ હતું. પ્રતાપગઢ સ્થામગામથી ધણે દૂર હતું, એટલે
દરબાર કોઈ વખતે જ સ્થામગામ આવતા. દરેક ગામમાં એક તલાટી
અને એક હવાલદાર રહેતો. વૃદ્ધ દરબાર રણુમલસિંહ ગયે વર્ષે જ
સ્વર્ગવાસી થવાથી આ યુવાન કુમાર પ્રતાપસિંહ દરબારપદ પામ્યો
હતો. આ યુવાનકુમાર રાજ થયા પછી કંઈપણ ખર્ચ આપ્યા વગર
પોતાનાં ગામડાંઓમાં એકલો લોકચર્યા જોવા જતો. પોતે કાણુ છે તે
જણાવ્યા વગર ધણે સ્થળે તે ફરી આવ્યો હતો, અને ન્યાં ન્યાં
સુધારા કરવા ઘટે ત્યાં ત્યાં તે પ્રમાણે અંદોષસ્ત કરતો. સ્થામગામ પ્રતાપ-
ગઢથી ધણું દૂર હતું તો પણ પ્રતાપે ત્યાં એકલા આવવાની ગોઠવણુ
કરી હતી. તે ધણું ખર્ચ ગામડાંઓમાં જવાને બદલે ખેડુતોને ત્યાં
ઝૂંપડાઓમાં રાત રહેતો. એથી પોતાના રાજ્યના ખેડુતોને શું શું
દુઃખો છે તે જાણવાની તેને બહુ તક મળતી. રાજ્યો જો ખેડુત
સાથે રહી પોતાના પ્રજો ચર્યો તો દેશ આખા બને, એ વિચાર
અનુભવથી તેનામાં દૃઢ થયો હતો. પ્રતાપે ગાદીએ આવ્યા પછી ગામમાં
રહેલા ચાર સિંધી કુટુંબો કે જે લોકોને તક મળતાં લૂંટતાં અને
બહુ ત્રાસ આપતાં તેને તરત જ દૂર કર્યાં. આ સિંધીઓ આથી
પ્રતાપ પર બહુ ગુસ્સે થયા અને લાગ મળતાં તેની ખર્ચ લેવી
એવા વિચારે તેની દરેક હિલચાલ ધૂપે વેશે જોતા. ન્યારે પ્રતાપ
ગામડાંમાં જતો ત્યારે પાસે હથિઆર રાખતો નહિ, કારણુ કે તે પોતાને

ઝાળખાવવા માગતો નહોતો. રાત્રિ પડતાં કોઈ પણ ખેડુતને ત્યાં રાત રહી જતો. જે સગવડ ન થાય તો ગામડામાં જઈ રાત રહેતો. આજે શ્યામગામની સીમમાં કાકિલકંડી સુન્દરીઓના રાસના રણુકાર સાંભળતાં તે ત્યાં જોવા ગયો. ઘોડાને બહારના ભાગમાં બાંધી તે પ્રેક્ષક વર્ગમાં રાસ જોતો ઉભો. પેલા સિંધીઓ આજે તક મળશે એવી આશાએ બહાર વૃક્ષોના ઓથે સંતારી રહ્યા હતા.

રેણુકાને રાસમાં ચંદ્રિકા સમી ધૂમતી જોઈ પ્રતાપ ઘેલો બન્યો. પોતાને બધે રાણીઓ છે પણ રાણીવાસમાં જે રેણુકા હોય તો પ્રતાપ કેવો ભાવશાળી થાય એ વિચારમાં તે ક્યાં ઉભો છે, કેટલો વખત ગયો છે તેનું ભાન ભૂલી ગયો. ચંદ્રની ન્યોત્તરિકાને ભૂત્રાવે તેવી રેણુકા તરફ જ તેની દૃષ્ટિ હતી. રાસ ખલાસ થયો. સર્વ પ્રેક્ષક વર્ગ વિખરાઈ ગયો. શું કરવું તેના વિચારે તે માત્ર એકલો જ ત્યાં કેટલોક વખત ઉભો રહ્યો. રેણુકા ગઈ હતી છતાં પણ “આંખલડીને આજો રે કહાને બહુ કર્યો” એ પદનો રણુકાર હજુ પણ તેના કાનમાં રમી રહ્યો હતો. તે કેટલું થોભ્યો તેનું તેને ભાન ન રહ્યું. આખરે નિશ્ચય કર્યો કે અત્યારે તો આટલામાં જ ક્યાંક રાત રહેવું અને એ સ્વર્ગીય સુંદરીનાં દર્શન તો ફરીથી કરવાં. બહાર આવી પોતાના ઘોડાને દોરી તે ચાલવા મંડ્યો. સર્વ કોઈ સ્પર્ધ ગયાં હતાં, ક્યાં રાત રહેવી તે વિચારને બદલે રેણુકાના વિચારે તે આગળ ચાલ્યો. લાંબી ગાળીમાં ચંદ્રના તેજે દાખલ થયો. ગાળી પસાર કરી કોઈ ખેતરમાં રાત ગાળીશ એમ ધાર્યું. આ વખતે પણ એ ગાળીમાં રેણુકાના જ વિચાર કરતો હતો. સિંધીઓએ લાગ જોઈ પાછળથી હુમલો કર્યો. બહાદુર યુવાન ચમક્યો. હુમલાથી ઘોડાની લગામ છૂટીને ઘોડો ભાગ્યો. સ્થામે ચાર અને પોતે એકલો. સારા નસીબે સિંધીઓ પાસે હથીઆર નહોતાં, નહિ તો આજે આ મજબૂત માણસ જીવતો રહેત કે નહિ તેની ભારે શંકા હતી. ચાર જણાની સ્થામે પોતે મજબૂતીથી થયો. એક સિંધીની ડાઘી પકડી મજબૂત હલાવી ગરદનમાં પકડી નીચે પાડ્યો. એટલામાં બીજાએ તેના માથા પર કડીઆળી ડાંગ મારી; માથામાં ધા કુટ્યો છતાં આ યુવાન અડગ ઉભો રહ્યો. બીજા પાંચ સાત ડાંગ શરીરમાં તથા પગમાં લાગી. યુવાનને લાચું કે કદાચ આ ચાર સ્થામે પોતે હવે ઉભો નહિ રહી શકે. તહેણે બની શકે તેટલા જોરથી ‘દોડો, દોડો, દોડો’ની ખૂબ

પાડી. લોહી બેહુનું હોવાથી અશક્તિ વધી ગઈ. આખરે વેળણુંદને આવતો જોઈ પેલા સિંધીઓ ભાગ્યા. પ્રતાપની ખૂમે બીજા બેકુતો આવી પહોંચશે એથી પકડાઈ જવાની બ્હીકે પોતાના શિકારને એમને એમ રહેવા દઈ તે લોકો નાઠા. જો વેળણુંદ આવ્યો ન હોત તો એ લોકો પ્રતાપ બેશુદ્ધ થતાં તેને ઉપાડી જવાનો ઇરાદો રાખતા હતા. આ સર્વ વિચારો ખાટલામાં સૂતેલા પ્રતાપના હૃદયમાં રમી રહ્યા. લલે જે થયું તે સારા માટે થયું. આ સુંદરીનું દર્શન પ્રતાપને મન ઈંદ્રાસનથી અધિક લાગ્યું. બીજી પળે બીજો વિચાર પણ આવ્યો કે આમ્યજનો કેટલાં બધાં લલાં હોય છે. એક અબળપ્રયા માણસનો આવો સત્કાર, આવી સેવા અદ્વિતીય છે. આમ્યજનો ભોળાં, લલાં અને કેટલાં પરગણુ હોય છે તેને માટે આનાથી વધારે કયો પ્રસંગ છે ! ફરી એ વિચાર બૂલાયો. શેક કરતી રેણુકાનાં નયનો તરફ મીટ માંડતાં પ્રતાપે પોતાને પ્રશ્ન કર્યો થું તે પરણેલી હશે ?

(૪)

પ્રતાપગઢમાં શિવરાત્રીનો સાત દિવસનો મેળો દર વર્ષે ભરાતો. બાલનાથ મહાદેવના દર્શન અર્થે હજારો ભાવિક ભક્તો આવતાં. આ મેળામાં લગભગ દશથી પંદર હજાર માણસો એકઠાં થતાં. મેળામાં આમ્ય રમતોની વિવિધતા બહુ રસમય દેખાતી. જીવનની નવપલ્લવતાનાં દર્શ્યો આ પ્રસંગે ક્ષણે ક્ષણે દેખાતાં. પ્રતાપગઢની બહારના ભાગમાં એક ઉપવન હતું. આ ઉપવનની અંદર મેળાની ઠઠ જામતી. આમ્યજનો જૂદાજૂદા ગામડેથી ટોળાંઓમાં આ મેળાની મોજ લેવા ઉતરી પડતાં. રાત્રિને વખતે દેશી મશાલો પ્રકટાતી. કંઠાંક લોકો બે ટોળામાં બેઠાંચાઈ જતા અને રહામરહામા દુહા બોલવાની હરિફાઈ ચાલતી. કંઠાંક કાઠીયાવાડી પાણીદાર ઘોડીઓ ઉપર મશાલ સહિત સ્વારી કરી ઘોડાંની સરતો ચાલતી, કંઠાંક ડાંડીયારાસની રમઝટ, કંઠાંક મજરાં સહિત ભજનોની ધૂન, કંઠાંક ધીમાં ધીમાં ઢોલક સાથે સુંદરીઓનાં નૃત્ય ને રાસ જામતા, કંઠાંક વિદ્યાવિલાસી બારોટો રણુશર રજપૂતોની કોઠકથાઓ કવિતોમાં લલકારતા, અને કંઠાંક કંઠાંક પ્રેમી જનો પરસ્પર નયનથી રાચતાં દેખાતાં. આ પ્રમાણે વિવિધ દૃષ્ટિએ પ્રતાપગઢનો આ મેળો બહુ આકર્ષક દેખાતો.

રૈણુકા આ મેળા સમયે પ્રતાપગઢના રાજમહેલમાં અતિથિ તરીકે આજે વેળણુંદ સહિત આવી હતી. સ્થામગામથી પ્રતાપગઢ ધણું દૂર હતું એટલે ધણાં વર્ષોથી આવવાની ઇચ્છા છતાં અવાતું નહિ, પણ આ વર્ષે રાજના ખાસ આમંત્રણને માન આપી આવવાનું વેળણુંદે ઉચિત ધાર્યું. વેળણુંદે સિંધીઓના હાથે ધાયલ મયેલ પ્રતાપને પોતાને ત્યાં લાવી જે આકરી કરી તે પ્રતાપ બૂલી સકે તેમ નહોતું. વેળણુંદે એક અળણી વ્યક્તિને ધાયલ સ્થિતિમાં પોતાને ઘેર લાવી જે આગતાસ્વાગતા કરી હતી, તે ઉપકાર પ્રતાપ વિસરી શક્યો નહિ. વેળણુંદને ત્યારે સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે પોતાનો ધાયલ અતિથિ તે પોતાનો રાજ જ છે. પ્રતાપ તો રૈણુકાના સ્વાગતથી પ્રમથેલો જ થઈ ગયો. તે ધારત તો રૈણુકાને એક ક્ષણમાં પ્રતાપગઢ લાવવા ઉત્પાત કરત. પણ જાહેણે જીવતદાન આપ્યું, જાહેણે આતિથ્યસત્કારમાં શહેરીઓને પણ શરમાવે તેવા પ્રેમથી પોતાની આકરી કરી તેના તરફ પ્રતાપ જીલમ ગુન્નરી શક્યો નહિ. તેના હૃદયે તેને તેમ કરવાની ના પાડી. એ દિવસ અળણ્યા મુસાફર તરીકે રહી આરામ થતાં તે પ્રતાપગઢ પાછો ગયો.

પ્રતાપગઢ ગયા પછી પ્રતાપે વેળણુંદ પર એક પત્ર લખી પોતે કોણુ હતો તેની ઝાળખાણુ આપી, એટલું જ નહિ પણ જે ખાતર બરદાસ વેળણુંદે કરી હતી તેને માટે બહુ ઉપકારદર્શક લાવના લખી જણાવી. વધારામાં શિવરાત્રિના મેળા ઉપર કુટુંબસહિત પ્રતાપગઢ આવવા બહુ આગ્રહપૂર્વક આમંત્રણ કર્યું. રાજને પરમેશ્વર તુલ્ય માનવાની સનાતન આર્યલાવના વેળણુંદમાં પણ સતેજ હતી. પોતાનો અતિથિ પોતાનો રાજ જ હતો એ જાણતાં તેને બહુ આનંદ થયો. રાજ્યનું આમંત્રણ સ્વીકારતાં તહેને બહુ હર્ષ થયો અને રૈણુકા તથા બીજા બે પુત્રીઓ સહિત મેળા ઉપર પ્રતાપગઢ આવી રાજ્યનો અતિથિ થયો.

(૫)

“ રૈણુકા ! કહે તો ખરી મહારા ઉપર જે ઉપકાર તહે કર્યો છે તેનો બદલો હું શું આપું ? ”

“ મહારાજ ! આપ અમહારા શિરછત્ર છો, અમહારાં સદ્ભાવ્ય કે અમહારા પ્રભુની સેવા કરવાની અણમોલી તક પ્રાપ્ત થતાં અમહે અમહારી ફરજ બજાવી. ” રૈણુકાએ પ્રતાપગઢના રાજમહેલની બારી-

એથી ગઢની બહાર ઉપવનમાં મળેલી લોકોની મેદની તરફ દ્રષ્ટિ ફેંકતાં વિનયથી ઉત્તર આપ્યો.

“ અરે ફરજ કેટલી ! મ્હારો ધા રૂઝવા કેટલા અધા પ્રયત્ન ! કામળ હાથે કલાકો સુધી રોક કરી મ્હારું દર્દ ઓછું કરવા ત્હેં કેટલી અધી તકલીફ ઉઠાવી ? નહિ વિસરાય એ ત્હારા ઉપકારો રેણુકા ! ” પ્રતાપ એકી ટશે રેણુના સુંદર મુખડા તરફ નિહાળી રહ્યો.

“ બદલો મ્હારે કાંઈ જોઈતો નથી. માત્ર ત્હમે કહ્યો છે ત્યારે એક ચિજ માગી લેવાની ઇચ્છા થાય છે..... ”

“ માગ માગ ! જે ઇચ્છા હોય તે માગી લે ! ” રેણુ જોલે તે પહેલાં આતુરતાથી પ્રતાપ જોલી ઉઠ્યો.

“ પ્રતાપસિંહ ! એટલું ધ્યાનમાં રાખજો કે રાજ્યની ખરી શોભા પ્રજા છે, રાજ્યનું ખરું હિત પ્રજાના હિતમાં છે, પ્રજાના સર્વ અભિલાષો પોષવામાં અને પ્રજાની ઉન્નતિમાં જ રાજ્યની ઉન્નતિ છે, એ ન્યાયે આપ રાજ્ય કરજો. ”

ગામડામાં રહેનાર આ ખેડૂત બાલિકાના ઉપદેશથી પ્રતાપ અમન થયો. જે ભાવનાથી ત્હેણે આ તક સાધી હતી તે ભાવના તો હજી હવામાં લટકતી હતી તેટલામાં તો રેણુકાના પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વે રહેને ઝાંખો પાડ્યો. રાજમહેલમાં વેળણુંદને ઉતારો આપ્યા પછી રેણુકા સાથે ક્યારે એકાંત શોધાય એ તક તે શોધતો હતો. વેળણુંદને ખેડુતો માટે ભરવાના પ્રદર્શનના કામમાં રોક્યો. રેણુકા ને તેની એ ન્હાની બહેનોને પોતાની રાણીઓ પાસે કપડાંની બક્ષીસ માટે યુક્તિથી તેડાવી. રેણુકા પણ પોતાની બે બહેનો સાથે રાણી પાસે જવા નીકળી. પણ તેડવા આવેલ ખવાસણે કહ્યું કે ત્હમે તો હમણું આહિં જ રોકાઓ, હું ફરીથી હુકમ લઈ તેડવા આવીશ. એકાંત મળતાં પ્રતાપ આ ચંદ્રાનના પાસે આવી પહોંચ્યો. રેણુકા આ વખતે દગ્ગાર મદની રાજબારીએથી મેળાની મેદની નિહાળતી હતી.

ત્યારે પ્રતાપે રેણુકાને બીજા જ પ્રશ્નો પર વિચાર કરતી જોઈ, તેમજ તેના પ્રભાવે તેના પર કંઈ અફસુસ અસર કરી ત્યારે પોતે જે વિચારે ત્યાં આબો હતો તે માટે શું જોલણું અને કેમ જોલણું તે વિસરી જ ગયો.

આખરે મૂળ મુદ્દા પર વાત લાવવા તેણે બહુ મહેનતે પ્રયત્ન કર્યો.

“પણુ ફેણુ ! તું જે માગે તે હું આપવા તૈયાર છઉં ત્યારે હું માગું તે તું આપીશ ?” આતુર નયને પ્રતાપ નિરખી રહ્યો.

“આપને શું ઓછું છે ? રાજવૈભવમાં જે જોઈએ તે સર્વ છે.”

“તે સર્વ વૈભવના શોભનને કાળે એક ચીજની ન્યૂનતા છે.” પ્રતાપે વાણીને કાચુમાં રાખતાં કહ્યું.

“શેની ?” ફેણુ કંઈક ભાવ સ્હમજતી હોય તેમ દેખાઈ.

“કહું ?” પ્રતાપ આતુરતાના રસહિંડોલે બુલ્યો.

“આપને હરકત ન હોય તો કહો.” ફેણુ પ્રતાપનાં રસધેણું નયનોથી સાવચેત બની.

“ફેણુ ! મ્હારે સર્વસ્વ છે, માત્ર એક ત્હારા જેવી ગૃહલક્ષ્મીની જ તેમાં ખોટ છે.” પ્રતાપે છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો.

ફેણુ હસી પડી. પોતાના શિલ્પવન્તા નીતિપૂર્ણ નયનતેજે પ્રતાપને મ્હાત કર્યો. ને કહ્યું, “પ્રતાપસિંહ ! એ શું બોલ્યા ? આપને તો એક-ને બદલે બે ગૃહલક્ષ્મીઓ છે ?”

“હા ! પણ હું ત્હારા જેવી ગૃહલક્ષ્મી માગું છઉં.” પ્રતાપ ફેણુકાનું તેજ સહન કરી શકતો નહોતો.

“મહારાજ ! આતિથ્યસત્કારનો આ બદલો !” ફેણુએ દબતાયો વચનબાણ ફેંક્યું.

“એટલા માટે જ હું આ યાચના કરું છઉં. નહિ તો ગમે તે રીતે ત્હને મ્હારી કરી, હું મ્હારી ઇચ્છા બર લાવત.” પ્રતાપ જરા બળવતો બન્યો.

“આપની બે રાણીઓ કરતાં મ્હારામાં આપે શું અધિક નિરખ્યું ?”

“ફેણુ ! તું તો આ દુનિયા પરની દેવી છો. ત્હારા સૌન્દર્યે મ્હને દિવાનો બનાવ્યો છે.”

“મહારાજ, સૌન્દર્ય આજ છે ને કાલ નથી તે યાદ છે કે ?”

“અરે ! ત્હારું લાવણ્ય જોઈ દેવતાઓ પણ મુગ્ધ થાય તો હું શેનો યાદ કરું ?” ફેણુ ટીકી થઈ છે એમ બાણી પ્રતાપ વધારે આતુર બન્યો. “ફેણુ ! હું ત્હને હવે કહું છઉં કે બહાલી ફેણુ !

તહારા પ્રેમનો હું ભૂખ્યો છઉં. તું મ્હારી સાથે લગ્ન કરી મ્હારી પટ-
'રાણી થા. કહે કખૂલ છે કે ?”

“ મ્હારા પ્રેમના લલે આપ ભૂખ્યા હો, પણ હું માનું છઉં કે
પ્રેમ એટલે શું એ આપ સહમજતા જ નથી. ”

“ તું મ્હને સહમજવ ! મૃગનયની ! તહારાં નયનોમાં એ પ્રેમ-
સાક્ષાત્ દર્શન આપે છે. ”

“ માફ કરજો પ્રતાપસિંહ ! આપે સૌન્દર્યનેજ પ્રેમ તરીકે ઓળ-
ખ્યો છે. આપના જેવા એવા સૌન્દર્યમાં પ્રેમ પીછનારા કરતાં મ્હારે
રાયશી સો દરજ્જે ખરો પ્રેમ પીછાણનારો પ્રેમી છે. ” રેણુકાએ ધીમે
રહી સચોટ ખુલાસો કર્યો.

“ એ રાયશી કોણ ? ”

“ મ્હારો પ્રેમી ! ”

“ ગામડીયો ! ? ”

“ હા ગામડીયો ! પણ માફ કરજો રાગજી ! એજ ખરો પ્રેમી
છે. આપની બે રાણીઓના કરતાં રાયશીની રાણી વધારે સુખી થશે. ”

“ તું પરણેલી તો નથી ને ? ”

“ હૃદયથી પરણી ચુકી છઉં. ”

“ હું ત્હને જોરજુલમથી પરણીશ તો ? ”

“આપની તાકાત નથી કે આપ એમ કરી શકો. ”

“ મ્હારાથી અધિક કોણ છે ? ”

“ સર્વનો પિતા પ્રભુ. યાદ રાખો રાજા ! કોઈ પણ સ્ત્રી તરફ
ખરાબ દૃષ્ટિએ જોશો તો આખા દેશનું સત્યાનાશ કાઢવાનું કારણ
આપ બનશો. આપણા દેશની પડતીનાં મુખ્ય કારણોમાં અનીતિ છે.
રાજા પ્રજામાં આવી જાતની અનિષ્ટ લાવનાઓ જાગવાથી દેશને બહુ
ખમ્બું પડે છે એ યાદ છે કે ? ”

“ જ્યાં પ્રેમ હોય ત્યાં આવા ઉપદેશની જરૂરીયાત નથી. ”
પ્રતાપસિંહે એક ગ્રામ્ય બાળાનું આવું જ્ઞાન જોઈ અનન્ય થઈ વાત
ફેરવીને એક વેળા ફરીથી પ્રયત્ન કર્યો.

“ રાજા ! પ્રેમને આપ સહમજી શક્યા હોત તો આવી વાત
કરત જ નહિ. ”

“ તું પરણી મહેને પ્રેમ શિખાવ. ” ફરીથી પ્રતાપ મોકિ બચ્ચો.

“ આપને શું પરણું ? એ રાણીઓની જે હાલત છે તેવી જ મહારી હાલત થાય. મહારામાં સૌંદર્ય છે ત્યાંસુધી તેને પ્રેમ માની આપ મહારા તરફ મીઠી નજરે જોશે. એ સૌંદર્ય જતાં બીજી કોઈ રૂપાળી સ્ત્રી જોઈ એ સાથે મહેને ત્રીજીને બેસાડી આપ ચોધી કરશે. રાજા ! આપને ખરો પ્રેમી જોવો હોય તો રામશીને જ જોજો. એની સાથેનું નિર્દોષ પ્રેમી જીવન આપનાં હાડ, માંસ અને લોહી ચર્મને વ્યાહનારા સૌંદર્યજીવન કરતાં બહુ ઉચ્ચતર જીવન છે. આજે તો હું છઠ્ઠું, પણ કોઈ પણ રૂપાળી સ્ત્રીને આપ જુઓ તો લલચાશે નહિ. આ માંસના લોચા, આ મળમૂત્ર અને લોહીવાળું અંગ એને જ પ્રેમના પાત્રરૂપે લેખવા કરતાં આત્માને ઓળખો ત્યારે જ પ્રેમને પારખશે. વધારે શું કહું પ્રતાપસિંહ ! એ રાણી સિવાયની બીજી સર્વ સ્ત્રીઓને માતા અને બહેન પ્રમાણે લેખો તહેમાં જ આપનું અને અમહારા દેશનું કલ્યાણ છે. ” રેણુકાએ પ્રતાપની રંગેરંગમાં શુદ્ધતા પરાયી.

પ્રતાપ નમી પડ્યો. પોતાની આ માગણી માટે શરમાયો. એક સાધારણ ખેડૂત રાયશી કરતાં પણ ચાળીસ ગામનો પોતે ધણી ઉતરતી પંક્તિનો છે એમ તહેને આજ લાગ્યું. તહેનું સંસ્કારી હૃદય ખીદ્યું. “ રેણુ ! બહેન રેણુ ! તહેં મહારો આજે બીજો ધા રૂઝવ્યો. તહેં મહેને આજે મનુષ્ય તરીકે જવાડ્યો—મનુષ્ય તરીકે દુનિયામાં ઉભો રહેવાનો તહેં મહેને આજે સાચો માર્ગ બતાવ્યો. ”

(૬)

વેળણુંદ કુટુંબ સહિત મેજો ફરી શ્યામગામ પાછો આવ્યો. રેણુએ મેળવેલી મોટી જીત વિષે તે કંઈ જાણતો નહોતો. પોતાની આ ગ્રામ્યબાળા સાથે થયેલો પ્રસંગ નિષ્પાલસ દિલે મોટી રાણીને પ્રતાપે કહ્યો. રાણીએ પ્રતાપને યાદ આપ્યું કે આપણો દેશ જે કંઈ પણ અંશે સુખી હોય તો તે આવી શુદ્ધ ચારિત્રવાન સન્નારીઓને જ આભારી છે. રાણીએ રેણુકાને જૂદી જૂદી જાતના વસ્ત્રાલંકારની બેટ ફરી ગામડામાં પોકેલા આ સ્ત્રી રત્નને માટે રાણી બહુ ખુશી થઈ.

રેણુએ પ્રતાપગઢમાં બનેલી સર્વ હકીકત રાયશી સમક્ષ કહી બતાવી. પોતે એક રાજાની પણ અધિક છે એવી રેણુની માન્યતા માટે તહેને બહુ આનંદ થયો.

આને ફરીથી ફેણકા ખેતરને રખોપે આવી. ફેણકાએ આને પોતાના આમ્ય પોપાકને બદલે આનંદની ખાતર રાણીએ આપેલા પોપાક-માંથી વસ્ત્રો પરિધાન કર્યાં. તે કાઈ રાજાની રાણીને બુલાવે તેવી રીતે છટાહિરોલથી એ વસ્ત્રોમાં શોભી રહી. રાયશીને અગાહિથી આ બાબતની ખબર હતી તેથી તેણે પણ પોતાનાં વસ્ત્રોમાં ફેરફાર કર્યો. સ્વદેશી 'શ્વેત ઘોતીડિ', 'શ્વેત પેરણુ' અને 'શ્વેત પીછોડી' ખભે નાખી ઉઘાડે માથે હાથમાં વાંસળી લઈ તે આંખાવાડીયામાં આવ્યો.

“વાહરે મહારા રાજા ! આને આ પોપાકમાં ?” ફેણકાએ હસતાં હસતાં અળખળી ખતાતી.

“મહારી ફેણકા પોપાક બદલે ત્યારે મહારે પણ બદલવો જ જોઈએ.”

“મહેં તો રાજાને સન્માર્ગે ચઢાવ્યો એ યાદીના સ્મરણુચિહ્ન તરીકે આ વસ્ત્રો પહેર્યાં છે.”

“ને મહેં પણ તહેં મહેને રાજાથી પણ અધિક ગણી ખરે પ્રેમ થું તેનું દર્શન કરાવ્યું તેના સ્મરણુચિહ્ન તરીકે આ ફેરફાર કર્યો છે.”

રાયશીએ આંખાના વૃક્ષપર ચઢતાં પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

ફેણકા માંચડાપર બેસી ભરત ભરે છે તેની સ્થામેના આંખા પર ચઢી રાયશીએ પોતાની વાંસળી છેડી. ફેણકા વાંસળીના સૂરે સૂરે મુગ્ધ બની, રાયશીના મુખદર્શનમાં પ્રેમીની પ્રભાતતારલી દેખાઈ.

“રાયશી ! બસ કર. હું ગાંડી બનતી જાઉં છઉં.”

“ફેણ ! તહેને છૂટ આપું છઉં કે તું રાજાની રાણી થા. તું બરાબર તેને જ લાયક છે.” રાયશીએ વાંસળી પરથી ઓઘ દૂર કરતાં કરતાં મશ્કરી કરી.

“મહારો રાયશી—મેંસો ચારનારો રાયશી—રાજાથી પણ અધિક છે. જ્યાં શુદ્ધ પ્રેમ છે ત્યાં ત્રિલોકનું રાજ્ય પણ ફૂલ છે. સ્હમન્યા મહારા રાયશી રાજા !”

ફેણએ મસ્તીમાં રંગીત હીરવીટણું રાયશી પર ફેંક્યું.

આંખાની ડાળે કાયલ ટહુકી. બન્નેએ દ્રષ્ટિ ઉઘી કરી.

“જોયું ફેણ ! આ કાયલ પોતાની સાક્ષીની ફરી યાદ આપે છે.”

“અને આંખની કીકીમાં પણ એ જ જ્યોત પ્રકટી છે.”

“ રૈણુ ! એ જ્યોત ઝીલનારાં નયન હવે બહુ તલસતાં દેખાય છે. ”

“ જોટલાં વર્ષ કાઢ્યાં છે તેટલા દિવસ હવે નથી કાઢવાના. ”

“ રૈણુ ! ત્યારે એ દિવસ ખરેખર આવશે કે જ્યારે રૈણુ રાયશી-
નું ઝુંપડું પાવન કરશે ? ”

*

*

*

*

રાયશી સાથે રૈણુકાનાં લગ્ન ધામધુમથી થયાં. આ લગ્નમાં પ્રતાપસિંહે
બહુ ઉત્સાહભર્યો ભાગ લીધો. પોતાની રાજ્ય તરીકેની ફરજોનું ભાન
કરાવનાર આ ગ્રામ્ય સુન્દરીને તેણે લગ્ન પ્રસંગે ભાઈ તરીકે એ ગાંધ
મનામ આપ્યાં. રૈણુકા ખરેખર રાયશીનો રાણી કહેવાઈ.

લગ્નની ખુશાલીમાં આજે શ્યામગામની સુન્દરીઓએ રાસ લીધો.
આજે કંઈ અતેરા ભાવથી રૈણુકાએ રાસ ઝીલાવ્યો. પ્રતાપ પણ
રાયશી સાથે રાસ જોવા હાજર હતો.

વાંસલડી વાગે ને મ્હારાં મન હરે,
ત્યાંથી મ્હારું દિલડું ગયું છે દૂર જો;
આંખલડીનો ચાળો રે કહાને બહુ ક્યો.

પ્રતાપના હૃદયમાં પૂર્વ સ્મરણો રમી રહ્યાં.

પ્રિયબાલા.

(લખનાર:—રા. રા. ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણ પટેલ.)

આ એક સ્વાનુભવની—તદ્દન ખરી બનેલી વાર્તા છે. હું તમને પ્રથમથીજ કહી નાંખું કે તે એક પ્રીતિલક્ષ્મીની કથા છે. હિન્દુ સંસ્કાર-માં પ્રીતિલક્ષ્મી કેવું એમ કેટલાક અજ્ઞાન લોકોને પ્રશ્ન થશે; કારણ માત્ર એટલુંજ કે આવા પ્રસંગ તેઓના જોવામાં આવ્યા નથી. પ્રેમ-કથાનું નામ પડ્યું એટલે સ્ત્રીમંડળ તરફથી તો તેનો સત્કાર થવાનો. તરણ પુરૂષવર્ગ આડંબર જૂદો કરે છે, પણ તેમને પણ વાર્તાના પ્રણયપ્રસંગ પ્રિયતમ થઈ પડે છે. અવિવાહિત વૃદ્ધજન—બુઢાઓ અને કેટલાક મહાન પંડિતો જેઓ પ્રેમનું નામ સાંભળી મ્હોં બગાડે છે તેઓ પણ હું શરત કરું છું કે ખસુસ આ વાર્તા વાંચવાના જ. પાછળથી તેઓ આ વાર્તા પર ગમે તેવા કટાક્ષ કરે, વાર્તાની પ્રેમ-વલણને નિંદે, પરંતુ તેઓ વાર્તા વાંચવાના એ તો નક્કી. જે વિષય પર મનુષ્યને તિરસ્કાર હોય છે તે વખોડી કાઢવાને પણ તે વાંચે છે તો તેમાં તેને થોડો આનંદ પડતો નથી. તાવલાં, ચ્હીડીયાં માણસને લાડુ, બાસુદી, દુધપાક ભારે પડે તેમ, આ વાર્તા પણ ભારે પડવાની. આ પ્રકારનાં માણસોને શું માફક આવે છે ? નિંદા—કુચલી. બીજાનાં દુઃખની વાત એમને ગમતી નથી. તેમનો સ્વભાવ કેવો હોય છે ? જમવા બેસે તો સરસ બનેલું ખાય નહિ, અને જરા કંઈ બગડ્યું હોય તે બાબત બગડ્યા કરે. આવા લોકોને પણ અમે અમારી આ વાર્તા વાંચવાને લલામણુ કરીએ છીએ.

અમારી વાર્તાનું નામ શું છે ? ‘ પ્રિયબાલા. ’ નામ પણ નવું અને નવું તેમજ સુંદર. કેવું મજાનું, કેવું મિઠું નામ ! ઉચ્ચાર કરતાં પણ મ્હોંમાંને મ્હોંમાં રાખવા જેવું નામ. સુંદર નામમાં પણ કાંઈક મોહિની છે. પણ નામ સુંદર સાથે નામ ધરનાર શરીરે અને સદ્ગુણે પણ સુંદર હોય તો પછી કાંઈ બાકી ! પ્રિયબાલા ખરેખર સુંદર હતી. કાંઈ તેની વધારે તારીફ કરે, કોઈ ઓછી કરે, પણ સર્વ તેના સૌન્દર્યની તારીફ કરતાં એ તો નિઃસંશય. મને તો તેની યથોચિત્ત પ્રશંસા કરવાને પૂરતા શબ્દ પણ મળી આવતા નથી. તેના સૌન્દર્યનું

વર્ણન સાંભળવાની તમને ઇચ્છા છે ? હોય તો હું યથાશક્તિ વર્ણન કરું તે સાંભળો.

તે ઉંચી સીધી સોટા જેવી હતી, પણ બહુ ઉંચી નહિ હો ! નહિ સુકકાડી તેમ નહિ બહુ પુષ્ટ શરીર ધણું જ ગોરું, આંખો તથા કેશ ધણા પ્રકાશમાન, ધણા કાળા. એવી મનોહર કે તેનાં નયનમાં જ મિઠી વિશ્રાંતિ લેવાને તમે હમેશાં ઉત્સુક રહો. બળતા ઉનાળામાં તમે કોઈ લીલી વાડીમાં શીતળ છાયાવાળા શાંત તળાવપર નજર રાખીને કોઈ દિવસ બેઠા છો ? પ્રિયબાલાને જોઈને તમ હૃદયને તેટલી જ ડંડક લાગે. આ સ્થિતિમાં જ પ્રિયબાલાના મનોહર વિચારશીલ વદનથી જે શાંતિ, જે નિશા, જે વિકાસનો ઉદ્ભવ થાય છે, તેનો બરાબર ખ્યાલ આવી શકે.

પણ આથી ભૂલ ખાતા નહિ. પ્રિયબાલાનું મોં હમેશાં વિચારશીલ રહેતું નહિ. પવનની મધુર લહરીથી સુંદર શાંત સરોવરમાં પણ જેમ તરંગ દૃષ્ટિએ પડે છે, તેમ પ્રિયબાલામાં ધણી વખત આનંદ હાસ્ય-તરંગ દૃષ્ટિએ પડતા. તમે તેને આનંદમાં જૂઓ, હાસ્ય કરતી જૂઓ તો તમે પણ આનંદમાં આવી જાઓ, તમે પણ હસો. કોઈ બેદરકારક બનાવથી અથવા દયાબળક દેખાવથી તેને આંસુ આવેલા હોય તો તમારું ગમે તેવું કદિન હૃદય હોય પણ તમને આંસુ આવે.

પ્રિયબાલાનાં મનોહર નયન ! તેની કેવી અસર ! ચાલ તો તે ગંભીર થવાને આજ્ઞા કરે, ચાલ તો તે હસાવે, ચાલ તો તે રડાવે. શાં સુંદર નયન ! મૃદુ છતાં મહા પ્રબલ લોહ્યુંબક. ન્યૂટને તો ગુરૂત્વાકર્ષણ ગદ્ય શીખવ્યું, પદ્ય શીખવવાનું પ્રિયબાલા માટે રહ્યું હતું.

માવલાં—માંદલાં, ચ્હીડીયાં માણસો, કંટાળેલા અવિવાહિત પુરૂષો ખરે જ આ વર્ણનથી ચ્હીડાવાના.

મારું અને પ્રિયબાલાનું ઓળખાણ એક મિત્રને ત્યાં થયું હતું. મિત્રને ત્યાં ચાર પાંચ મેમાન હતા. મને પણ તેને ત્યાં જમવા બોલાવવામાં આવ્યો હતો. બનેલું એમ કે મારાં મિત્રપત્નીની તબીયત નરમ; તેથી પ્રિયબાલા રસોઈ કરવાને આવી હતી. મારા મિત્રપત્નીની તે બહેન થાય. આટલાં બધાં માણસોની રસોઈ કરી સર્વને જમાડ્યાં,

અને પોતે પણ જમી. ઘણી સ્ત્રીઓ ન્યારે તેમને ધરના કામકાજમાં કાંઈ શ્રમ લેવો પડે છે ત્યારે તેમનું મ્હોં ચડે છે, તેઓ નિરૂત્સાહી બની જાય છે, અને બગડતી જાય છે, અને કામ કરતી જાય છે. પ્રિયબાલા હસ્તી જતી હતી અને કામ કરતી જતી હતી.

સ્થાંજે ચ્હાને વખતે પણ બધાં માટે ચ્હા તેણે તૈયાર કર્યો, ને બધાંને આપ્યો. આ વખતે અમે ચાર જણુ જ હતાં. પ્રિયબાલા, મારો મિત્ર, તેની સ્ત્રી અને હું. ચ્હાની સાથે પૂરી હતી. ખીજુ કેટલીક નાજુક છોકરીઓની માફક પ્રિયબાલા ખાવા ખાખત ખોટી શરમ શખતી નહિ, પોતાને જોઈએ તેટલી પૂરી ચ્હા પોતે લેતી. કેટલીક છોકરીઓ, કેટલીક સ્ત્રીઓ થોડું જમવામાં માન હોય તેમ બુખ કરતાં ઘણું ઓછું ખાય છે. કેટલીક એવી હોય છે કે પારંક ઘેર જમવા જવું હોય તો થોડું જમીને જાય, અથવા ખીજે થોડું જમે અને પછી ઘેર આવી પાછું રાંધેલું અથવા કાચુકાંચુ ખાય. હેતુ એટલું જણાવવાનો કે ફક્તાણી તો ઘણું જ થોડું જમે છે. તેની તે જ જો પોતે એકલી જમવાની હોય તો બે સ્ત્રીના જેટલું જમે. પ્રમાણમાં વધારે ખાતી હોય-કેક ખાતી હોય એવી તે શ્રીમંતની છોકરી હતી. સારી પેઠે જમે તેવાં તન્દુરસ્ત મજબૂત માણસ મને તો ઘણાં જ ગમે.

આ પછી અમે ચાર જણુ ચોપાટ રમવા બેઠાં. આ રમત એવી છે કે શાંત સ્વભાવનાં મનુષ્યો પણ ખીજાં રમનારની જીત જોઈ તથા પોતાની હાર જોઈ પોતાનો મિગળ ખોઈ બેસે છે. પ્રિયબાલા મ્હાત થતી વખતે કદી મિગળ ખોતી નહિ, તેમ તક આવ્યે દાવ પણ ચૂકતી નહિ. અમે બન્ને પણ કેટલીક વખત સ્પર્ધામાં આવી જતાં. આ વખતે મને રમતમાં ઘણો જ રસ પડતો. કેટલીક વખત મારાથી પક્ષપાત પણ થઈ જતો. બે જણુની સોગટી મારવાની હોય અને તેમાં એક પ્રિયબાલાની હોય તો તે હું બચાવી લેતો. રમતમાં પ્રિયબાલા હારી, પણ ખિન્ન થઈ ગઈ.

આ દિવસથી તે સુંદર બાલાનો મને મોહ લાગ્યો. ક્ષણ પ્રતિક્ષણ તે મારાં વિચારનયન આગળ આવીને ખડી થતી. તેને વિષે મ્હને રહેજ પણ વિચાર થાય કે તે મારી આગળ આવીને હાજર થતી. પ્રિયબાલા એજ માફ વિશ્વ હતું એમ કહું તો ખોટું નહિ. મારા કેટલાક ખાસ મિત્રો શિવાય ખીજાં સગાંવહાલાં તરફ હું બેદરકાર બની ગયો. હું બેદરકાર બનું તેની સગાં વહાલાંને બિલકુલ પરવા નહોતી,

કારણ કે હું નિર્ધન હતો. હું તેમને આજ્ઞા બોલાવું, તેમને ધેર આણે જઈ તો તેમના મનથી તો આછી પીડા.

પણ આ મનોહર બાલાના વિચારમાં તસ્લીન રહેવાથી શા દાલ ? મેં સારી વિદ્યા સંપાદન કરી હતી. એ ચાર માણસનો નિભાવ કરું તેટલું કમાતો પણ હતો. ધીમે ધીમે બચાવતાં રકમ એકઠી થવાનો સંભવ હતો. પણ હાલ તો મારી પાસે રકમ એકઠી થઈ નહોતી, એટલે નિર્ધન જેવોજ હતો. નિર્ધનને કાણ કન્યા દે—દેવાનો વિચાર પણ કાણ કરે ? નિર્ધન માણસ સારી વિદ્યાવાળો હોય છે તો પણ ઘણા માણસો—કહેવાતા મોટા સમજી માણસો પણ—કન્યા આપતાં વિચાર કરે છે, ધનવાનના છોકરા બેવકુફ હોય છે તો પણ લોકો કન્યા આપવા પતંગીયાંનો માફક ઝંપલાવે છે. સ્વાર્થી ત્રિયબાલા સાથે લગ્ન થવાની આશા રાખવી તે વૃથા હતું. છતાં હું તેને ચહોતો એ નિઃસંશય. લગ્ન અશક્ય હતું ત્યારે તમારે તે વાત જ મૂકી દેવી હતી એમ કોઈ કહેશે. પણ પ્રેમ શું ચીજ છે તે આમ કહેનાર બાણુતા નથી. પ્રેમ અને સંધિવાનું દરદર એ બંને સરખાં છે. તેમાં ફસાયા એટલે ચસકાય જ નહિ. પ્રેમાસક્ત મનુષ્યને જરાક વિવેકથી વર્તવાને કહેવું એ કાના જેવું છે ? વાથી વાંકા વળેલા તથા જકડાઈ ગયેલા માણસને ‘ ટટાર થઈ દોડ ’ એમ કહેવા જેવું છે. મારા કેટલાએક મિત્રોએ બરાબર આ જ રસ્તો લીધો. તેમણે મને કહ્યું, ‘ કોઈની પાસે કહેવડવો, હા કહે તો ડીક, નહિ તો વાત વેગળી મૂકવી. ’

મેં તેમને જવાબ આપ્યો, ‘ મારા જેવો ગરીબ માણું કરાવે તથા શું વળે એવું હતું ? ’

ત્યારે એક જણે કહ્યું, ‘ ત્યારે તો બે રસ્તા માત્ર છે, કાંતો તે વાત જ મૂકી દેવી—’

હું બોલી ઉઠ્યો, ‘ તે તો કેમ બને ! ’

‘ ત્યારે તો અલ્પ સમયમાં સારું ધન સંપાદન કરવું. ’

‘ તે શી રીતે ? ’

‘ આફ્રિકા આફ્રિકા જેવે સ્થળે જઈને. ’

‘ પણ ત્યાં જઈને આવતાં પણ રહેજ ત્રણ ચાર વર્ષ નીકળી. ’

જમ. અને ત્યાં સુધી પ્રિયબાલા કુમારી રહે નહિ. અવશ્ય તેનું લગ્ન અન્ય કોઈ સાથે થાય !

‘ હા વખતે એમ પણ થાય. કારણ કે પ્રિયબાલાની ઉમ્મર મોટી છે. એટલે તે કુમારી રહી શકે એમ નથી. પણ એમાં શું ? પૈસા એકઠા થશે તો પ્રિયબાલા નહિ તો તેની જ્હેન. બીજી ઘણીએ કન્યાઓ મળશે. ’

મેં આનો કોઈ જવાબ આપ્યો નહિ. મને તેના પર તિરસ્કાર થયો. પ્રિયબાલા પર મને જે પ્રેમ થઈ આવ્યો હતો તેવા પ્રેમનો તેને અનુભવ થયો નહોતો. આવા માણુમને તો પ્રેમની ખુબી સમજાવવી તે પણ નિરર્થક હતું.

આમ ગુચવાડમાં હું આવી પડ્યો હતો. મારા પેલા મિત્રને મેં મારી હકીકત કહી નહોતી કારણ કે તેની સ્ત્રી તરફથી તે પ્રિયબાલાનો સંબંધી થતો હતો. હું સારી સ્થિતિમાં હોત તો નક્કી વાત કરત. અને કદાચ ન કરત તો તે સામે મને પ્રિયબાલા માટે કહેવા આવત. પૈસાની ખુબી ન્યારી છે.

આમ કરતાં કરતાં એક વર્ષ નીકળી ગયું. વખતને જતાં વાર લાગે છે ? તેમ તે કોઈની વાટય પણ જૂએ છે ? તમે હસો, રડો, તેની તેને ઓછી જ દરકાર છે ? એની સ્વારી ચાલી તે ચાલી. મહા સમર્થ રાજાઓ પણ તેને અટકાવી શકતા નથી. પ્રિયબાલા થરનો મારો પ્રેમ તેવોને તેવો જ અખંડ, અચલ રહ્યો. પણ મારી સ્થિતિમાં એવો કોઈ ફેરફાર નહોતો થયો કે હું સગપણ માટે કહેવડાવી શકું. મારી જેટલી પ્રિયબાલા પર પ્રીતિ હતી તેટલી તેની મારા પર હતી કે નહિ તે જાણવાનું મને કશું કારણ માથું નહોતું. તેની પ્રીતિ જાણવામાં આવે તો કહેવડાવવાની કોઈક હિમ્મત પણ આવે. નિર્ધનતાએ મારું મોં બીડી દીધું હતું. મારાથી તે બાબત શબ્દ પણ બોલી શકતો નહિ. જેને પ્રેમનો અનુભવ થયો હશે તેને મારી લાગણીનો કોઈક ખ્યાલ આવશે. કોઈક જ આવશે, કારણ કે પૂરો ક્યારે આવે કે પ્રિયબાલાના પ્રેમનો અનુભવ થાય ત્યારે જ. અને તે અશક્ય છે, પ્રિયબાલા એક જ છે.

આવી દુઃખદ સ્થિતિમાં હું હતો. દારિદ્ર્ય કારાગ્રહમાંથી મુક્ત થવાની કોઈ પણ આશા નહોતી. તેવામાં એક સવારે બે કામળ

આવ્યા. આવા બનાવ ઘણી વખત વાર્તાઓમાં જ બને છે, ખરા તો મારી પેઠે કોઈકના સંબંધમાં જ બને છે. મારા એક વૃદ્ધ કાકા વ્યાપાર અર્થે આફ્રિકા ગયેલા હતા. તે બે વાર પરણેલા હતા. તે બંને સ્ત્રીઓ ગુજરી ગઈ હતી. તેમનાથી મારા કાકાને કાંઈ સંતાન થયું નહોતું. તેઓના મરણ પામવાના સમાચાર આ કાગળમાં હતા. તેમણે પોતાની સંવત્સરી મિલકત—આશરે ૪૦ હજાર રૂપિયાની મિલકતનું વિલ (મૃત્યુપત્ર) મારા લાભમાં કર્યું હતું. તે વિલ તેમણે ત્યાંની એક સોલિસિટરની પેટીને સોંપ્યું હતું. તેમના મૃત્યુના એજન્ટોને આ બાબત ખબર આપી હતી, અને તેઓએ મને મૃત્યુથી આ ખબર આપ્યા હતા.

આ પત્ર વાંચી મને ઘણો જ આશ્ચર્ય—આનંદ થયો. ફરી ફરીને મેં તે કાગળ તપાસ્યો. ફરી મારું તથા મારા કાકાનું નામ જોયું. આ ખબરથી મને ઘણેજ ઉત્સાહ આવી ગયો. લક્ષ્મી વિદ્યક્ષણ ચીજ છે. ભલેને કેટલાંક સાધુગં તેનો તિરસ્કાર કરે. લક્ષ્મીથી ઘણા અનર્થ થાય છે એમ કહેવાય છે; પણ તેમાં લક્ષ્મીનો દોષ નથી, મનુષ્યનો દોષ છે. નિર્ધનતામાં એકદમ ધન આવી પડે તેની અસર કાંઈક અદ્ભુત થાય છે. નિરસાહી ઉત્સાહી બને છે, સહેજ માંદા માણસ ટટાર થઈ જાય છે, ભીડ નિર્ભય બને છે.

આ કાગળના હરખમાં ને હરખમાં બીજો કાગળ ઉઘાડવો ભૂલી ગયો હતો તે સાંભર્યું. તે પત્ર ઉઘાડ્યો. પરબીડીયું મોટું હતું પણ તેમાં કાગળ એક કડકા માત્ર હતો. તેમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું:—
પ્રિયતમ,

તમારી મારા પર પ્રીતિ છે તે તથા તમારી નિર્ધનતાને લીધે સગપણ માટે તમે મારાં માતપિતાને કહેવડાવી શકતા નથી તે કાંઈ પણ પ્રકારે મારા જાણવામાં આવ્યું છે. મારી તમારા પર પ્રીતિ છે કે નહિ તે તમારે આ લેખ ઉપરથી સમજી લેવું. તમે મારાં માતપિતાને કહેવડાવશો તો હું મારાથી બનતો યત્ન તમારા ને મારા હિતને માટે કરીશ. નિહરપણે તમારે મારાં માતપિતાને કહેવડાવવું.

અધીન

પ્રિયબાલા.

હવે કાંઈ હર્ષની સીમા ! હું પ્રિયતમ અને તે મારી પ્રિયતમા ! આલ હમણાં જ મારા મિત્રને કહી આવું. શું કહેવું ? કે મારા કાકા

ગુજરી ગયા ! વાહ ! સ્વાર્થ વાહ ! કાકા ગુજરી ગયા તેનું મને કાંઈ સ્નાન સૂતક ખરું કે ? અત્યાર સૂધી તે તો મને સાંભર્યું જ નહોતું. કાગળ લખનાર અંગ્રેજ એટલે લુગડાં ઉતારીને વાંચ્યો એમ એ ક્યાંથી લખે ? સ્નાન સૂતકમાં એ શું સમજે ? કાકાના મૃત્યુ બાબત એ ચાર સગાં વહાલાંને પહેલાં કહી આવ્યો ને ઘેર બેઠો. નાત્યના લોકો ભેગા થયા લાગ્યા. મેં પણ લોકાચાર પ્રમાણે ઓ ! ઓ ! ઓ ! કરવા માંડ્યું. ઘણાંએ પ્રયત્ન કર્યો પણ ખરું રહ્યું આવે નહિ. અને કોઈ દહાડો પરાણે પોક મૂકેલી નહિ તેથી તેમ પણ ન બન્યું. પણ મારાં એક પરાપકારી ફાઈલ્ડ તો તે મારી આગળ આવી પહોંચ્યાં અને ધામેથી કહેવા લાગ્યાં કે ‘ અલ્યા જરા ખૂમ તો પાડ્ય. કાકા મરી ગયા છે તે કેમ જણાય ? ’ પૂતલ્ય ફાઈલ્ડ ! નાનો મોટો એમના હાથ નીચે થયેલા, એટલે તેમની આજ્ઞા મારે માથે ઉઠાવવી પડી. મોટેથી પોક મૂકી મેં રડવા માંડ્યું. પણ બૂલ ખાતા નહિ. આંસુ એક પણ પડ્યું નહિ. મારે બદલે બીજાં કોઈ હોય તો તેને પણ આંસુ ન આવે, ખાટાં આણે ત્યારે. દોંગ કરતાં મને આવડે નહિ, નહિ તો આંસુ કેટલાં ! આંખો બીની કરતાં વાર કેટલી ? સઘળા એકઠા થયા અને નદીએ નહાવા ચાલ્યા. નદી ઉપર જ મારા પેલા મિત્રને મેં વિલની વાત કરી. નાહી પાછા ઘેર આવ્યા. મારા મિત્ર કોઈ બીજાને વાત કરી. એમ વાત ચાલી અને આખી નાત્યમાં વાત પ્રસરી ગઈ. આવી વાત પ્રસરવા સામે કોઈક જ વાંધો લે છે. કાકાને બે માસ થયા એટલે મારા મિત્રે પ્રિયબાલાના પિતાને વાત કરી અને તેણે તે વાત ખુશીથી સ્વીકારી. ત્રીજે મહિને સારા દિવસે બોઈ ગોરને આંલો કરવા મોકલ્યો. સગપણ થયું. કાકાને શોકબોક ન નડ્યો ? ના, ન નડ્યો. અમારી નાત્ય શોકીલી નહોતી. જરૂર પડ્યે રૂડા કામ માટે મહિનામાં પણ બતાવવાનો મિથ્યા શોક મૂકી દેતી.

ચાર, પાંચ ને છ મહિના થયા એટલે તો મારા લમનો દિવસ કર્યો. હવે કાંઈ સુખની પરિસીમા !

લમ થઈ ગયાં. લમમાં જ પ્રિયબાલા બેડે વાતચિત કરવી શકે કરી. એ તે કાંઈ ધીરજ રહે !

‘ પણ શી વાત કરી ? ’

‘ એ કાંઈ કહેવાય કે ? ’

સ્નેહ પહેલાં સાન.

(લેખક:—રા. રા. મહાયાનિક, બી. એ. એલએલ. બી.)

તે ફકીર હતો કે બીખારી ? કાળી કામળીને વચમાં બાકું પાડી એણે ગળામાં નાખી હતી ખરી, પણ તે વારંવાર હાથ પહોળા કરી કફનીને ઉંચી કરતો હતો અને ઘણીવાર પવન ખાતો હતો. માથા ઉપરથી વાળ કઢાવી નાંખી એ ઉઘાડે માથે ચાલ્યો જતો હતો ખરો, પણ તડકાની અંદર એ પોતાનું કશકોલ-કમંડળ ટોપીની માફક પહેરતો હતો. હાથમાં કાળા મળુકાની માળા હતી પણ શા જાપ જપવા એ તેને નહોતા આવડતા. બીજા હાથની બગત્રમાં વળ પાડેલી ડાંગ હતી અને હથેળીમાં કોઈ હલકી જાતના ધૂપનો ખાલો હતો. તે ફકીર હતો કે બીખારી ?

કામળી જેટલા ભાગ ઉપર કફની કરી ઓઠી હતી તેની નીચેનું બદન ગોરું જણાતું અને ઉઘાડા હાથ, પગ અને ગળાના ભાગ ઉપર ગાંગા જમનાની સંગમ રેખાઓ તરી આવતી હતી. બીજા ફકીરોની માફક એ ખડતલ ન હતો. કારણ કે કલાકિક ચાલી એ બળગતી દુકાનોના ઓટલા ઉપર બેસી જતો હતો. બીજા ફકીરો જેમ જનાર આવનારની પાછળ ભટકતા દોડતા તેમ એ દોડતો નહોતો. અહાલેક જગાવવાની એનામાં ખૂબી જ ન હતી. લોકના ટોળામાં કોઈને શોધતો હોય તેવો તેનો ડોળ હતો. તે ફકીર હતો કે બીખારી ?

જે રાતના ચાદે વસંતને કહ્યું કે ‘તું ત્હારા પૂર ખહારમાં આવી છે તો મ્હારું પણ જોશ આજ જોઈ લે. દુનિયાને અજબ રોશનીમાં ગરકાતું છું કે નહિં ?’ તે જ રાતના કોયલોએ આંખાના મહોર ખાઈ ખાઈ પોતાના સૂર તીણા કરી રાખ્યા હતા. તે જ રાત્રે ગુલાબની કળીઓ સંધ્યાકાળ પછી ઉઘડી હતી, દક્ષિણ દિશાનો પવન જે આખો દિવસ મોગરાની કુંજમાં ભરાઈ બેસી રહ્યો હતો તે સફાળો અત્યારના જ ઉભો થયો, અને આમ ચોગરદમ દિલને ધૂમરાવી નાખે તેવી ખુશનુમા પથરાઈ ગઈ, ત્યારે સરોવર પોતાનું સોહામણું રૂપ ખતાવે તેમાં શું અશ્ચર્ય ? એની સપાટીની ઉપર ચાંદની છાયા તરતી

તો અંદર આછાં ચળકતા વાદળાંવાળું સર્વ આકાશ. કોયલો જો બહાર ટહુકતી તો પોતાના ચારે ખૂણામાંથી એમની રહામે લલકાર થતો. પવન પ્રથમ એમાં રમીને જ બધે ઉડતો.

કિનારા ઉપર રહામે પાર ટેકરીઓ હતી અને ત્યાં ઉંચી સપાટી ઉપર કેટલાંક આંખાવાડીયાં હતાં. એ ટેકરીઓ ઉપરથી વચ્ચેનાં કેટલાંક ઝાડ કાપી નાખી ટોચ ખુલી કરી હતી જેથી ઉંધાઈ જતા આંદ અને સૂરજ છેલ્લું છેલ્લું પણ દર્શન આપવાનું વિસરી ન જાય. બન્ને બાજુએ ઝાડની ઘટા ઉંચી સપાટી ઉપર અને નીચાણમાં છલ-કાતું-લહેરાતું સરોવર.

પણ આ બીજી બાજુએ ઝુલતાં પાંદડાંની વચમાંથી ઝાંપો ઉઘાડી કોણુ દિતરે છે ? ત્યાં અંધારું છે પણ આજુબાજુમાં પથરાયેલાં બધાં ફિરણાનું અજવાળું એકઠું કરી એમના નાકની સળી કે કાનનું કુલ, કે ગળાનો હાર કે ચમકતી આંખ-કંઈકે ચળકે છે ખરું.

હરિણીની પેઠે ચારે બાજુ નજર નાખતું-કોઈ જોશે તેના ભરથી કે આત્યારના પોતાના બદનના દેખાવની શરમથી, ત્રણ સમો-વડી સાહેલીઓનું ટોળું ઝાડની ઘટાની નીચેની ઝાયાઅંદરથી ચંદ્રની રહામે હરીફાઈ કરતું બહાર આવી ઉભું રહ્યું.

કોઈ કહેશે કે કોઈ ત્યાં દૂરનારની-જીંદગીની બહારે પહોંચેલા મુસાફરની-ચારનાં જોગીની, અરે ! હરકોઈની પણ પહેલી નજર ક્યાં પડત ? જો આંદમાં કદાચ ધનસાનની વરતી હત તો દુનિયાની ખૂબ-સુરતી ભૂલી તેઓ પોતાની આંખ આજે ક્યાં દોરત ?

એ ત્રણમાંની એકનીજ કળાઓ આજે કહેવાની છે. સરોવરની કાળી મટોડીને શણગારતી-આંખની કીકા જેવી જણાતી કાળી ઝાડીની ઘટામાં ચળકતા તારાની, સૂતેલાં કમળની કોમળતાવાળીની, અડો-અડ વળગ્યા શિવાય પણ સુંદર દિલની, સુંવાળાશ, નરમ્મશ અને હુંફ જણાવી દેનારની, અને તેની કલ્પનાના મુખમાં ખેલાવ બનાવી દેનાર તે એકનીજ છબિ દોરવાની છે.

શરીરપરનાં સર્વ વસ્ત્રો ઉતારી નાખ્યાં હતાં: માત્ર તળાવમાં નહાવા વસ્ત્રે એક ઝીણા સુતરાઉ બદામી રંગનો સાળુ પહેરેલો હતો. ગળામાંની મોતીની માળા, ઉપર કપડું છતાં આખેહુખ જણાતી હતી. આજા ઉપરથી અંબોડા ઉપર કોર વગરની કિનાર પડી ગઈ હતી અને તેની આછી સફેતીમાં વેણીની સફેતી બળી ગઈ હતી. માટીમાં

ફૂદતી બન્ને સાહેલીઓને બન્ને હાથની આંગળીએ ભરતી તે તળાવના પાણી તરફ રમતમાં અડબડીઆં ખાતી આકાશમાંની વીજળીની ચપળતાની ચાલે જતી હતી. માત્ર ચાલ ધીમી હતી અને આંખને એક વાર આંજી નાખ્યા છતાં તે ફરી વાર જોવાને લલચાવતી હતી. જો ત્યાં અત્યારે કોઈ જોનાર હશે તો તેના નસીયમાં કેવી ખરાબી લખી હશે ! તેની છાંદગીમાં કેવાંએ મીઠાં ઝહરની ખાલીઓ છૂપાવીને કિસ્મતે રાખી હશે !

પાણીની એક હલર આવી તેને રમતી રમતી પગ વતી ઉગડી ચંદ્રની સ્થામે જોતી તે બાળા ઉભી રહી. ત્યાં તો એક સાહેલીએ નજર ચૂકાવી છાલક મારી. પહેરેલું વસ્ત્ર ભીંજવાથી શરીર સાથે ચોંટી ગયું.

શરમાઈ જઈ-સાહેલીથી કે રોશનીથી, કે પોતાનાથી જ-ગાલે શેરડો પડતાંની સાથે જ તેણે પાણીમાં ડૂબકી મારી દીધી. ફરી બહાર આવવાની હવે તેને હિંમત આવશે ખરી ? તે ક્યારે આવશે ?

પણ પેલી ટેકરીની ટોચ ઉપર કોણ કમનસીબ ઉભો હશે ? તેનાથી હવે સીધા ઉભા કેમ રહી શકાતું નથી ? કપાળના તિલક જેવું, બીજના ચાંદ જેવું વાંકું તે શું ટેકવે છે ? તે ટેકરી ઉતરે છે અને આસ્તે આસ્તે કિનારા તરફ આવે છે. માથે રજપૂતનો સાફો અને શરીર પર જરીઆની બનમે એ ઉપરથી તે કોઈ રાજવંશી લાગે છે. તેના હાથમાં તલવાર છે, અને સુરવાળ ઉપર એક પગે સોનાનું સાંકળું છે.

બાળાઓની જળકીડા પૂરી થઈ. પહરાણે પણ સાહેલીઓએ પેલીં હંસિનીને પાણીની બહાર ઉભી રાખી અને કોરાં વસ્ત્રો આપવાની ના કહી-ડિલને સંકોચતી, છૂપાવતી તે કિનારે ગઈ, અને પોટલી છોડવા લાગી. પવન ફરફરે, કોયલ બોલે, ઝાડ સૂસવાટના એકથી બીજે જવાથી લાંબા ફફડાટ ચલાવે, અને ઉપર આસમાન અજબ નૂરથી ગરી પડે તેવું વખતે આ વસ્ત્ર કાં બદલતાં હશે ? અને તેમને જોવાને આ બેવકુફ ખોટી કાં થતો હશે ?

પદ્માએ રૂપેરી ચાર આંગળની કિનારવાળી સફેત રેશમી સાડી પહેરી. કાળા ભમ્બર જેવા વાળ ઉપર આડી પડેલી તેની કોર, દષ્ટિ-મર્યાદા ઉપર ચંદ્રરેખા જેવી, રજપૂતની આંખ ઉપર ચંદનરેખા જેવી, તે સોહામણી અપ્સરાને લાગતી હતી. તેવાજ રંગની રેશમી શીથળી તસતસતી ચોળી પહેરી.

સુન્દરતામાં સુન્દરતા મળી, સાકરમાં અમૃત લખ્યું, તેમ એના મુકોમળ અંગ ઉપર આંદની જેવું શુભ્ર વસન શોભવા લાગ્યું. પલા-
એલું કપડું જાતે જ નીચાવવા ફરી સરોવરમાં તે ગઈ. સાડી ઊંચી
થતાં તેના સંકેત પગ કાળા પાણીમાં ચળકવા લાગ્યા.

દિલમાં જખમ હવે ઉઠા પડ્યો.

“તે કોણ હતી ? માનવ કે આસરા ?” આસરા જોયા શિવાય
પણ તે રજપૂતને તેની કલ્પના થઈ. કારણ પૂખસુરતીની ટોચ તે અહિં
જોતો હતો. રમતીઆળ હતો ચહેરો, જોનારના બળી ગએલા હૃદય
જોવી તેની ભર, ધાયલના કારી જખમ જેવા ઉધડેલા તેના ઓઠ,
અને પૂખસુરતીની સાથે જતું તેનું પ્રેમળ વિવેકભર્યું હૈયું. તે માનવ
હતી કે આસરા ?

હવે તે થોભી શકે તેમ નથી. પૂજ્યા શિવાય તે રહેનાર નથી.
“આવી મોડી રાત્રે સરોવરમાં ન્હાવા આવતી હશે તો કોઈ રજપૂત-
ની જ કન્યા હશે—કોઈ સૂર્યવંશી કે ચંદ્રવંશીની જ કન્યા હશે, તો શું તે
મહારી સાથે વાત કરશે ? મહેને જોઈ કદાચ તે ચીસ પાડશે તો !”

કેવી રીતે જાળખાણ કરવી તેનો થોડી વાર વિચાર કરી તે જરા
આસે ગયો અને ઝાડની ઝાંખતી ઝાળીઓની નીચે અંધારામાં બેસી,
“અરેરે ! કોઈ મહેને મદદ ન કરે ? હું બેભાન છું. કોઈ મહેને બચાવે !”
ઝોમ કરણ સ્વરે તે બોલ્યો.

જંગલની આવી શાંતિમાં એનો અવાજ ઝખકી ઉઠ્યો. ટેકરીઓની
વચમાંથી એનો પડ્યો પડ્યો. સરોવર પણ જાણે ગાજી ઉઠ્યું. ઓચિંતું
પેલી મુખ્યાઓએ પાછળ બેઠું. “અહિં આવે વખતે કાણુ હશે ?
એન ! હાલો બેઠોએ તો ખરાં. કોઈ પાણીમાં પડી ગયું હશે. મહેને
તરતાં આવડે છે.” વગેરે બોલતી બન્ને સાહેલીઓ અવાજ તરફ વળી.

જઈને જુવે છે તો એક રાજકુંવર જેવો પુરૂષ સૂકાં પાંદડાં ઉપર
તદવાર અને શરવીરતા આધાં મુકી, હાથ અને હિંમત ભોંય ઉપર
પ્રસારી, આંખ અને મરદાયા મીચી દઈ, કરણ સ્વરે પોકારતો હતો.

“ઝેમના કપાળમાં તિલક છે, પગમાં સાંકળું છે. કોઈ રજપૂત
લાગે છે.”

“ભાઈ ! તમને શું થયું છે ? તમે અજ્ઞાણામાં આવો તો
તમને જોઈએ. તમને કાંઈ કરડ્યું તો નથી ?”

એક સાહેલીએ તેને હાથ આપ્યો તેને ટેકી તે ધુતારો સરોવર-
ઉપરની સૂકી મટોડી પર જઈ બેઠો. પદ્મા ઉભી રહી હતી. સાહેલીએ-
તેની પાસે બેઠી.

જાણે ચિત્ત સ્વસ્થ થયું હોય તેમ “ તમે કાણ છો ? મને અહિં
તમે લાવ્યાં ? ” એટલું એ પુરૂષે પૂછ્યું.

“ હા બાઈ, તમને શું થયું છે ? ”

“ મ્હને-મ્હને બીજું કંઈ નથી થયું. રાતના હું અહિં ફરવા
આવ્યો હતો. કઢાકથી હું પેલા ઝાડ નીચે ઉભો રહ્યો હતો. ત્યાર પછી
મ્હને અંધારાં આવવા લાગ્યાં. મ્હારાથી ત્યાં બેસી જવાયું. તમે કહેશે
કે તમે કાણ છો ? ”

“ આ પદ્માબેન. આ ગામના પટેલની દીકરી છે અને અમે
એમની બેનપણીઓ છીએ. ”

“ હં. ત્યારે તો તમે આ રહામેના બગીચામાંથી આવ્યાં હશે,
ત્યાં પટેલનો બંગલો છે ખરો. તમે મ્હને ઓળખો છો ? હું કુમાર
જયપાળ. ”

“ કુમાર જયપાળ ! ” બાળાઓએ એક એકના રહામું બોલ્યું.
“ આપણા પાટવીકુંવર. ” કંઈકે માન ને કંઈકે લગ્ન સાથે તે ત્રણે
જણુ ખમચાયાં. “ ત્યારે તો એમની સાથે વાત કેમ થાય. એમનો તો મલાળે
પાળવો બેઠ્યો. ” કુંવર તેમની લાગણીઓ સમજી ગયો ને કહ્યું, “ જો તમે
મ્હારાથી જરાક પણ શરમાવ તો હું મરું એટલું તમને પાપ છે. હું
તમને કોઈ પણ પ્રકારની દુનિ નથી કરવાનો. મ્હને પણ તમે તમારા-
માંની એક બેનપણી સમજજો. ”

“ કુમારને આ શું થયું હશે ? તે પોતાનું અભિમાન મુકી રાંકની
નરમાશથી-ગરીબાઈથી કેમ બોલતા હશે ? કોઈ દિવસ આપણા જેવાં
સામે તે નજર પણ ન મારે. ” ત્રણે જણીઓ આ એકજ જાતનો વિચાર
કરતી હતી. પણ કારણની એમને કદપના પણ ન હતી. દુઃખી છે,
દીન છે એ તો દેખીતું હતું. પાટવીકુંવર જાણી એમને લાગણી
ઉત્પન્ન થઈ. મદદ માગે છે તો તે આપવાને તત્પરતા બતાવી.

“ આપણી સાથે એ ક્યાંથી બોલે ? પણ શું મલાળે છોડી
એમની સાથે વાતો થાય ? કદાચ કોઈ જાણે તો ? ” હા. ‘કોઈ જાણે
તો’ એજ મલાળે પાળવામાં દાખ-સ્વતંત્રતાની આડખીલી. પહીક
ન હોય, લોકલગ્ન ન હોય, તો સ્ત્રી અને પુરૂષ બન્ને એકજ

જાતિનાં. બન્ને મિત્ર. અહિં એકાન્ત હતું. સરખી સાહેલીઓ સાથે જમવાળ કંઈક ઉંમરમાં મોટા છતાં રનેહી થવાને ચોચ જ વચવાળો, અને વળી પાટવીકુમાર એ પડદો બૂલી ગયાં. પડદે તે લોકલક્ષ્મી-માતા પિતાની બ્હીક.

પણ કદાચ કુમાર હેવાનપણું બતાવે તો ? કાણે એની મનોવૃત્તિ પરખી હતી ? તો અપખાનું જેમ તમે જેયું છે ? તમારી લોકલક્ષ્મી-પરતંત્રતા-એમની ઉપર ઓઢાડેલી તે કૃત્રિમતા ખસેડી લો અને એમનું પૂરું જેમ જીવો. એ તમને બતાવી આપશે કે ચારિત્ર્ય તે શું છે ? સ્વાયું સ્ત્રીતત્વ તે પુરૂષત્વ આગળ કોઈ પણ દરબજે ઉતરે છે ખરું ? સીતાની સહનશીલતા, રાણકદેવીનો પ્રાણત્યાગ, વીરમતીનું શર્મ-આમાનું ગમે તે પણ એમના હૃદયમાં જગી આવે છે. અને જેમનામાં સતીત્વનો અંશ પરાપૂર્વથી ચાલ્યો આવ્યો હોય છે તેઓ પુરૂષના પશુત્વને એક ક્ષણમાં હરકોઈ પ્રકારે પટકી નાખશે. સતીઓની આગ હજી બળે છે. લોર્ડ બેન્ટ્રીકે કાયદો ઘડી સતી થવાનો ચાલ બંધ પાડ્યો પણ ભાવનાને બંધ નથી કરી.

ઉંઘા પગ વાળી ત્રણે જણુ રહામાં બેઠાં. લાંબા પગ કરી પાછળ હાથનો ટેકો રાખી કુમાર બેઠો. માથેથી સાફે નીચે મુક્યો. ચંદ્રના પ્રકાશમાં લાંબા વાળની વચમાં ચમકતું ગૌર મુખ, ભરેલા ગાલ, અને રાતા અંધર ઓપવા લાગ્યાં. બન્ને સાહેલીઓની વચમાં છતાં જરા પાછળ બન્નેને ખભે હાથ રાખી માથેથી છેડો ખસી ગએલો તેને સંકોરવો બૂલી જઈ, બોલ્યા શિવાય ચાલાક અને સકુતુહલ આંખે, પદ્મા-આસ-માનની પરી તેના રહમું એકી ટસે બેઠી રહી હતી.

રાત્રીના નવ વાગી ગયા હતા છતાં બાજુવસંતનું સહવાર. જીવનની વસંત અને ગુલાબના જીવન જેવો તે સમયનો ભાગ લાગતો હતો. ઓગરદમ શાંતિ છતાં આ મીઠી વાતચિત કાયલના રણકાર જેવી હતી. આરે યુવાન તેથી જગત સઘળું તારૂણ્યમાં ડૂબ્યું હતું.

અન્યોન્ય કુતુહલ સમાપ્ત થયું. એક એકને બોવાય ત્યાં સુધી બેઠી રહ્યાં. ઓળખ્યા પછી શું બોલવું તેની કોઈ સજ ન પડી.

બાળાઓને જવા તૈયાર થતી બેઠી કુમાર બોલ્યો : “તમારે જવું હોય તો ભલે જાઓ. પણ જો મ્હારી ઉપર કંઈક તમને લાગણી હોય તો તમે એક વચન આપતાં જાઓ. અને તે એ કે ફરી ક્યારે આવશો ? અને આવશો ત્યારે મને તમારી સાથે આ પ્રમાણે વાતચિત

કરવા રજા આપશો ? મહારાથી શરમાશો નહિ. હું ઇશ્વરના સોમન આર્ષને કહું છું કે તમને કોઈ જાતની ઇચ્છાથી હું બોલાવતો નથી. મહારી લાગણીઓ હું અત્યારે જ તમને જણાવત, પણ તમને ઝાળખ્યા પછી મહારી બુદ્ધિ બહાર મારી ગઈ છે. હું ગૂંચવણમાં પડી ગયો છું. મહારે તમારી સાથે વાતચિત કરવી છે. ” ‘તમારી’ ઉપર ભાર મૂકી એણે પદ્મા તરફ જોયું. નજર એક થતાં એણે નીચું જોયું. જરા ખમચાઈ અને પછી હિંમત આણી બોલી : “ મહારી સાથે કે ભલે. તેને વાસ્તે હું તૈયાર થઈ આવીશ. પડવો છે એટલે કાલે જ અમે અહિં આવીશું. અજવાળાઉં અમને બહુ ગમે છે અને તેમાં ચૌદશ, પુનમ અને પડવેને દિવસે તો અમે નકકી જ અહિં આવવાનાં. તમે જાણો છો ને કે અમે પડવામાં રહીએ છીએ ? આથી સાંજનાં કે સહવારનાં તો અમારાથી બહાર નીકળાતું જ નથી. અને રાતના તો કોઈ વાંધો લેતું નથી. ”

જે મીઠાશથી, હિંમતથી અને મિત્રની માફક તે બોલી એ ઉપરથી રાજકુંવર તો અંગનઈ ગયો. એ કેળવાયલી છે એમાં તો શંકા જ નથી. શુદ્ધ, સ્પષ્ટ અને શરમ છતાં ગભરાયા વગર કેવી રાજકુમારથી એણે વાત કરી !

ઓ જયપાળ ! તારા હૃદયને ઠેકાણે રાખ. જે મૂર્તિને જોતાં જ નહેના સ્વરૂપ પરથી જ જેના ગુણની-દિલની પરીક્ષા થઈ જાય છે તે કેમ જાણ્યું કે તારા ઉપર પ્યારની એકે રેખા પડવા દેશ ? એ નિર્દોષ છે તેની જ એના મ્હેં ઉપર ખૂબસુરતી છે જેને લીધે તું અંગનય છે. એ શુદ્ધ છે તેનો જ એની આજ્ઞાજ્ઞા પ્રકાશ પડે છે જેને લીધે તું ગુલામ અને છે. સુન્દરતા તે બદનની નહિ પણ દિલની સંકેતીમાં છે, જેને લીધે બદનને સંકેતી મળે છે. મોહક છબિ તે કદિ પણ ગણિકાની નથી, તમે ભલે તેમાં રમણીયતા જુવો. નિર્દોષ આંખ તે સક્લજ્જ અને પ્રેમળ વૃત્તિનું જ પરિણામ. જીગરની નેદી તેની ચહેરા ઉપર ગુલાબી રોશની. કલાનો સાચો પરીક્ષક તે બન્નેને જોળખી શકે છે અને તેમનો ફેર પીછાની શકે છે.

તું ખસ કર-પૂરો વિચાર કર. આ મોહ છે કે પ્રેમ ? વિષય છે કે શુદ્ધ વૃત્તિ ?—અને શક્ય છે કે અશક્ય ? ઘણો ઘણો પ્રયત્ન કરી એણે મનને કાષ્ઠમાં લેવા માંડ્યું પણ તે હાર્યો જ. તે શરવીર હતો કે કાયર ?

પણ તે શો સવાલ હશે ? પદ્મા તે ક્યારનોય જાણી શકી હતી. એક મિનિટમાં હજાર વાર નજર પોતાના ઉપર પડેલી તે ચતુર કન્યા સમજ્યા વગર રહે ખરી ?

પ્રેમની ખૂબી શું કેળવાયલા જ જાણે છે ? જીવાનીનું જીવન-કમાન જેવી આંખ અને વ્હાલસોયો સ્વભાવ શું લાણેલા જ પાછાને છે ? બાગમાં ફુલ છે પણ માળી વિના એની ખૂબસુરતી નથી. હીરામાં ખાણી છે પણ ઝવેરી વિના તેની કદર નથી. વાક્યમાં કવિતા છે પણ સહૃદય વગર તેને કોઈ સમજનાર નથી, તો જીવનના પ્યારને જ્ઞાનનો પ્રકાશ વધારે ખૂબીથી કાં ન ખતાવે ?

ઓ કેળવાયલા પ્યારના ગુલામો ! તમારી જ ટોળીનો—હાથે જ ગુલામી કબૂલનારો અને એ ગુલામીમાં જ જીંદગીની મળ માનનારો—પરતંત્ર હિંદના વતની જેવો તે પણે ઉભો છે. એની આંખમાં ઊંઘ નથી જો કે આખું જગત ચૂપ છે. એના જીવનમાં શાંતિ નથી જો કે આસમાન ઢળેલું છે.

રાજગદીના કોટને અડાડીને અગાશી કરી હતી અને તેમાં રાજ-મહેલની ખારીઓ પડતી હતી. નીચે ખાઈનું પાણી જરા ઉંડાણમાં આમથી તેમ આછી લહરી લેતું હતું અને રહામો બહારનો મહેરો કિલ્લો જેની દિવાલ ઉપરથી ગામનાં ઘર અને વચમાં વચમાં કાળાં ઝાડ જણાતાં હતાં.

રાત્રીના ખાર વાગ્યા હતા. તેને ચેન નથી. હમણાં જે ચિત્ર જોયું હતું તે ચારે બાજુ તર્યાં કરે છે. રહામેના કિલ્લાની ભીંતો ઉપર, ખાણીની સપાટી ઉપર, આકાશમાં કે કાળાં ઝાડવાં ઉપર એજ રમ્ય, રમતીઆળ, રસીલી તસ્વીર નજર આગળ ફર્યાં કરે છે. કશ્વરની માફક તે સર્વવ્યાપી હતી. ચાંદની માફક એને રોશની હતી. ગુલાબની એને સુરખી હતી—ગુલ્છડીની એને કોમળતા હતી. પ્યારની જ ઘડેલી, દયાથી જ સોહામણી, નમનતાર્દ—સલૂકાઈના આભૂષણવાળી તે દિવ્ય આકૃતિ જગાએ જગાએ એને દેખાતી હતી.

“ શું તે મહેને ચાહશે ? અને શું હું ચાહું ? એને મહાર્ સર્વસ્વ અર્પણ કરું ? ” આ એનો સવાલ. “ એ પટેલની કન્યા. મહારાથી એને કેમ સ્વીકારાય ? મહારા કુળને કલંક—મહારી કેળવણીની ખામી—મહારી અણસમજ અને બેવકુફી નહિ જણાય ? ” આ એની ગુંચવણ.

“ કાલે એને હું શું પૂછીશ ? મહારાથી એમ નહિ પૂછાય કે તું મને કબૂલ રાખીશ ? અને એમ કેમ કહું કે હું ત્હારો થઈ ચૂક્યો છું—દાસ છું—ગુલામ—છું ?—પણ શું તે આવશે ? ”

પ્યારનો જોગી પવન પાવડી ઉપર ચઢ્યો હતો. પટેલની—પર-જાતની—ઉતરતી પંક્તિના નગરજનની એ કન્યા—એના મોહમાં કે પ્યારમાં પડી શું કરવું ? એની સાથે કોઈપણ કાળે લમસંબંધ કેમ બાંધી શકાશે ?

હાય ! હાય ! હિંદુ સંસાર ! સ્ત્રીનું સ્ત્રીત્વ—ચારિત્ર્ય—સૌન્દર્ય મર્વ કારણે મૂકી નાત અને કુળના દરજ્જાનું આટલું બધું માન ! એક જન્મ જેવો અકસ્માત જીંદગીઓની ખુવારીનું મૂળ !

તે હજાર વિચાર કરે છે. લાખ કલ્પનાઓ અને કરોડો મનો-રથસૃષ્ટિઓ ઉભી કરે છે. તે અક્ષતમંદ હતો કે પાગલ ?

બીજી રાતના—ચાંદે એક કળા બાજૂ કરી હતી તે કળા તે પરીને મળી હતી. આજે એમના સરોવરમાં રમવાના લેખાસ ન હતા. અન્ય કપડાં શિવાયના ઝીણા ઝીણા સાજૂ આજ નહોતા પહેર્યા; પણ સંપૂર્ણ સજ્જ થઈ વસંતની કે શરદની મૂર્તિ જેવી—આંખાની મંજરીઓ જેવી તે ત્રણે સખીઓ ત્યાં આવીને બેઠી. તે જ તળાવ—તે જ કાળી મટોડી—તે જ આંખની ચમક અને જુવાનીની ઝળક.

છૂપાતો છૂપાતો જયપાળ આવ્યો. એના હાથમાં તલવાર નથી, જરીનો જામો નથી, રેશમી સાફ નથી, સાદા રંજપૂતના લેખાસમાં, પણ રાંજવંશી વીર્ય ઝળકાવતો—નયનોમાં ગુમાન રાખતો પણ જીગરમાં રોક બની ગયેલો—જનને ઝુકાવી દેવા તૈયાર થયેલો તે ભાં આવી કમર પર હાથ મૂકી ઉભો રહ્યો.

બોલું બોલું થાય પણ શું કહેવું ? કયે શબ્દે મનની વૃત્તિઓ જણાવવી ? અને તેમ કર્યા પછી હલકાઈ જણાઈ તો ! કાંઈ હરકત નહિ તેની કળા ક્યારનીએ કરી રાખી હતી. સાદાના આંટા વચ્ચેથી એણે એક કાગળનો ટૂંકડો કલાડ્યો અને પદ્માના હાથમાં મૂક્યો.

આ વીસમી સદીની વાત છે, પંદરમીની નહિ. કેળવણીની કિંમત તો જૂના વિચારનાં કુટુંબો પણ સમજતાં થયાં હતાં. જ્ઞાન જે સ્વપ્ન હતું તે સત્ય હવે હતું અને તેમાં રાજ્યનો કાયદો ન સમજે તો સમજાવ. પદ્મા ભણેલી હોય તેમાં શી નવાઈ ! પણ ભણેલાની દાર્યા ઉજગતા લોહીનું રક્ષણ અને મોટે ભાગે લોકલજ્ઞ ઊંચા

ગણુતાં કુટુંબોની સ્ત્રીઓને ઉધાડેછોગે ફરવા નહોતાં દેતાં. કદાચ કોઈ મોગલ કે પકણુ અલાઉદ્દીન કે સલીમ ઉપાડી જાય તેનો ભય નહોતો, પણ લાંબા કાળથી ચાલી આવેલી રીત હજી જાંચા ગણુતા કુટુંબ જળવી રાખતા હતા.

પદ્માએ ચીટ્ટી હાથમાં લીધી. કાળા મરોડદાર અને ઘૂંટીને કહાડેલા અક્ષર અને વસંત પુનમનો બીજો દિવસ—સોયનો શાર પરાવવામાં કુશળ પદ્માને તે વાંચતાં વાર ન લાગી. જયપાળ આતુરતાની ટોચ ઉપર હતો. શું જવાબ આપશે એ વિચારથી એનું હૃદય ધડકતું હતું. બન્ને સખીઓ કુતુહલથી ચીટ્ટીના પાછલા ભાગ ઉપર નેર્મ રહી હતી.

“જેનું શરીરનું—હૃદયનું— બળ જતું રહ્યું છે, જે પ્યારને ખાતર પ્રાણુ આપવા તૈયાર થયો છે તેને તમે ચાહશો ખરા ?”

ટૂંકા અને ટચ, સીધો જ સવાલ—“ ચાહશો ખરા ? ” અંત વાંચતાં પદ્માના મુખ ઉપર ત્રણ છાયાઓ ફરકી ગઈ. એક ક્રોધની, બીજી દયાની અને ત્રીજી ગંભીરતાની.

ચીટ્ટી વાંચી ઘડીકવાર તે શાંત રહી. અને પછી હૃદયનું આખું બળ એકઠું કરી, ઉશકેરાઈ ગએલી હોવાથી કમ્પને રોકી રાખવા યત્ન કરતી બોલી:

“ કુંવર સાહેબ ! જરા અણુઘટતું લાગશે પણ મહારા મનના વિચાર તમારી આગળ ખુદ્દા કરે છું. હું પ્રેમને નથી માનતી, પ્યારને ખાતર પ્રાણુ આપનાર તે તો શબ્દોમાં ! મહેં તો કાઈએ એવાં રત્ન નથી જોયાં કે સાંભળ્યાં. કોઈક વખત તેની હાલતીઓ વાઈ ગઈ હશે; પણ મહેને જોતાંજ તમે સાચા પ્રેમમાં પડી ગયા એ વાત તો તદ્દન જૂઠી. તમે મહારા રૂપને જ જોયું. ”

થઈ રહ્યું. સવાલનો બીજો જ જવાબ. પોતાની જ નહિ પણ પ્યાર-માત્રની બેકદર અને અજાણ. અને શું એના રૂપ માત્રથી જ અંતરે ? શું એ ખરું કહે છે ? હૃદય ઉથલી ઉથલી મહાર આવે છે, આંખ નિંદ્રા ભૂલી જાય છે, જાંઘળી બેજન થવાને તૈયાર થાય છે તે શું મોહને ખાતર ? તું ભૂલી, પદ્મા. પ્રેમનો તને કંઠાર અનુભવ હશે. રસમાં તહેં નિરાશા દીડી હશે. પણ મહાર હૃદય તલને ખાત્રી કરી આપશે કે પ્રેમ એ શું છે ? ખવારી તે શું છે ? નટની પેઠે તે બળે જતો હતો. દરવેશની પેઠે તે સર્વસ્વ અર્પણુ કરતો હતો.

“ તમે જૂલો છો ” તેણે પદ્મા તરફ ફરી કહ્યું: “ મહેં રૂપ માત્ર જોયું તે વાત ખરી, પણ તમે ધારો છો કે આ ચહેરો એ કાળા જીગરની છાપ છે ? આ મીડી બોલી તે જદુગરણીની કળા છે ? આ રૂપ, સરળ જવાબ તે અણુઘડતાની નિશાની છે ? અને દુનિયામાં પ્રેમ નથી અને મોહ છે એ વાત તમને ખોટી પાડી આપું તો ? પ્રેમનાં જોડાં તમારી આંખ આગળ ખડાં કરે તો ?

“ વાદવિવાદની આ વાત નથી. ચાલો ઉભા થાઓ અને ત્યારે લાવો ત્યારે એ જોડાંને જોવા હું તૈયાર છું. ”

જયપાળનું મગજ અહિંથી જ ખસ્યું. “ શું બોલું છું, કોને લાવવાની વાત કરે છું, એ બનશે કે નહિ એનો વિવેકપૂર્વક વિચાર તે કરી શક્યો નહિ. લાગણીના આવેશમાં એ કંઈ કંઈ સોગન ખાવા લાગ્યો અને જે અત્યાર સુધી બુદ્ધિ શુદ્ધ હતી તેમાં ગાંડછાનું આ પહેલું ચિહ્ન પ્રગટ થયું.

પ્રેમીઓની પરીક્ષા કરવા જનારની પોતાની જ પરીક્ષા થવાની હતી. “ પ્યારની જ કદર નથી. ત્યારે આ દિલને ક્યાં ઉઘાડું ? જેને વાસ્તે તે અતુર છે તે તો સમજતી નથી. તેનું દુઃખ તે પીછાની શક્તી નથી. અંદરની લ્હાય કોણ બીજું ખૂઝાવશે ? પ્રેમીઓની પરીક્ષા કરી એમને એની આગળ રજૂ કરે તો શું એ મ્હને કખૂલ રાખશે. અને હું મ્હારું સર્વસ્વ છોડી એના જીવનનું અડધું અંગ થઈ શકીશ ? માખાપ મ્હને છોડશે, નગર મ્હને વખોડશે, સ્નેહીઓ મને ઠપકો આપશે, એ સર્વ વેડવા તૈયાર છું. તે ખુબસુરત છે એટલું જ નહિ પણ હરકોઈને બંદીવાન બનાવે એવી એનામાં ખૂબી છે. ”

સાહેલીઓ નો આ નાટક જોઈ જ રહી હતી. નવી નવી છાયાઓ ચારે જણના મુખ ઉપર છવાઈ ગઈ હતી: કુતુહલની સખીઓ પર, જવાબ જાણવાની પદ્માપર—ગુચવણની જયપાળ પર.

કુમારે સાફે હાથમાં લીધો. “ પ્રેમની સાખીતી આપું તો જ હું સાચો પ્રેમી. ” એમ કહેતાં દેવીને જેમ નમન થાય તેવી રીતે તે પરીને તેણે નમન કર્યું, અને રજા લઈ ઉત્સાહથી તે ચાલ્યો.

તે ફકીર હતો કે બીખારી ? તે ફકીરના લેખાશમાં રજપૂત શાહજી હતા. પ્યારને ખાતર તે ફકીર થયો હતો. ધરખાર છોડી તે દૂરનાં શહેરોમાં ભટકતો હતો. પ્રેમીઓ શું બજારમાં હોય છે ? આશક

માથુક શું રસ્તામાં દિવાના થએલાં મળે છે ? તે કોને શોધી કાઢશે ? કોના ઘરમાં છૂપો પેસી પ્યારનું જોડું પરખી કાઢશે ?

પૈસો કશકોલ-કમંડળમાં ફેંકવા કોઈ આવતું તો તેને ઉભો રાખી પૈસો ખાછો આપતો અને બીજામાં એટલું પૂછતો કે “ પ્યારને ખાતર પ્રાણ આપનારાં તમે જોયાં છે ? ” કોઈ કહેતું કે “ મ્હારે ત્યાં તો રોજ લડવાડ થાય છે. ” કોઈ કહેતું કે “ મ્હારી સ્ત્રી તો ક્યારનીએ કુવે પડીને મરી ગઈ. ” તો કોઈ એને દિવાનો સમજી આડું જોઈ આશ્વાં જતાં.

આ આગલા જમાનાની વાત નથી કે તમને પ્યારનાં જોડાં આંગળીને વેઢે ગણાવું. આ જમાનામાં કોણ તેનો પત્તો આપશે ? વીસમી સદી તે સ્વાર્થસાધક યુગ છે. કેળવણી લીધા છતાં આત્મભોગ એ દૂરની વાત થઈ છે. પોતાની મતલબ સંઘાતાં આખી દુનિયાની જરૂર પુરી થશે-પોતાને જાળવતાં સૌ કોઈ શીખશે તો આખી આલમ એની મેળેજ ઉંચી આવશે-એજ આ જમાનાનો વાદ છે. સ્વચ્છંદ અને સ્વતંત્રતા તે એક ત્રાજવામાં બેઠાં છે તો પ્યારને ખાતર પ્રાણ આપનાર ક્યાંથી જોવાં ? શહેર ભટકો, ગામડાં ભટકો કે જંગલ ભટકો, પણ જ્યાં સુધી સ્થળ કરતાં કાળના ઉંડા છૂપાયલા ખૂણાઓમાં નજર નહિ જાય ત્યાં સુધી શુદ્ધ પ્રેમની સાખીતી નથી મળવાની.

કેટલીક વખત બીજાને જ્ઞાને તે હવેલીઓમાં પેસી ગયો હતો. સત્તાર લૂહારની દુકાનોમાં ડોકીઆં ક્યાં હતાં અને ગામડીઆં ઓનાં ઝુંપડાંમાં ધૂપ કરી આવ્યો હતો. ગામના પાદરે બેસી નાવી-ઓની સાથે વાતો કરી, ઘોખીઓના ઘાટ જોયા, પણ પ્યારનું હવાઈ રૂપ એની નજરે ક્યાંય ન પડ્યું. કેટલાંક તો પૈસો કમાવામાં એવાં પડ્યાં હતાં કે બાળકની ખર્ચ ન લે તો યુજર્ગની ખર્ચ ફરજંદ ન લે એકજ નિગાહ અને તે જરૂરી. દુનિયા તે પ્યાર નહિ પણ તકરાર છે તે આ જમાનાની ક્લામ છે.

નીરાશ થઈ તેણે પોતાના વતન તરફનો રસ્તો લીધો.

તડકે ફર્યાદો આમડી કાળી થઈ હતી. ખાવા પીવાનું પુરું ન મળ્યાથી ગાલ પણ બેસી ગયા હતા. ગમે ત્યાં સુધી રહેવાથી શરીર પર આઠાં પડ્યાં હતાં. તો પ્યારને ખાતર ફફડી કાં લીધી ? તેને પોતાને જ ખર્ચ ન હતી કે ધરખાર કેમ છોડ્યું ? તવારિખોમાં સાંભળ્યું હતું કે પ્યારના દિવાના જોગી થાય છે. તેઓ જંગલે જંગલ ભટકે છે

અને નિરાશ થયેલું પોતાનું જીવન રખડી રવડી પૂરું કરે છે. ભવિષ્ય-માં એને અંધારું તો ગાદું થઈ ગયું હતું, પણ હજી એક આશાનું કિરણ ચમકતું હતું. એક વખત પંચાને પગે પડી પોતાની આફતો જાણાવતી અને દિવ પીગળે તો કદાચ તે સ્વીકારે.

ન્યારે સાંજ પડી ત્યારે તે સરોવરના કિનારા પર એક માટીની ભેખડ ઉપર જઈ બેઠો. ઉપર આમલીનું ઝાડ ઝંઝુમતું હતું. કમળ ઉપર ઉદાસી આવતી હતી. સુરજ રાતો થતો હતો. પાંદડાં રંગાતાં હતાં. રહવારમાં કુદરતને જે હોંશ હોય છે તે સાંજના નથી જણાતી.

રહમા ટાંકા ઉપર સારસની બેઠલી દીડી. એક આમ જમ તો ખીજું પણ ત્યાં જ. એક ઉડી તળાવ વચ્ચેની લીસ અને ચારથી છવાએલી ભોંય ઉપર બેસે તો ખીજું પણ ત્યાંજ. ઘોળું છતાં શિંદુરી-આઃ-ઉજળું તે પંખીનું-જોડું ચિત્તને મુગ્ધ કરતું હતું. પરફની રોશની, આફતાખની રત્નાશ અને બાળકની નિર્દોષતા એમના ઉપર ચોંટી રહ્યાં હતાં. કુદરતનો-કીરતારની-એમના પર મહેરબાની હતી.

પણ ઓચિંતું સુસવાટ કરતું તે શું ગયું? અને એક સારસ પંખી જમીન પર કેમ પડ્યું? ટેકરી ઉપરથી જિયું થયેલું જણાયું.

તરફડતું તે પડ્યું. પાંખની અંદરથી લોહી વહ્યું અને ગ્રીચી-આરી પાડતું તે ઘડીમાં શાંત થઈ ગયું. ચાંચથી તેને અડકી ચીસો પાડતી તે પંખીણી ભોંય ઉપર ચાંચ ધસવા લાગી. શખને તળેથી જિયકી ઉઠાવવા લાગી. પણ બીસ આવ્યા છતાં એ હડતી કેમ નથી? “આ જ તે પ્રેમની સાખીતી. હું એને મરવા નહિ દઉં. લઈને પંચાને બતાવું કે પ્યારને ખાતર પ્રાણ આપનાર આ જો.”

હોંસનાં તે ઉઠ્યો અને બીસને કહ્યું: “હું કુમાર જયપાળ. જો આ મ્હારી મહેર.” કહી ફેંટમાંથી વીંટી કાઢી બતાવી. જો સારસીને મારી તો ત્યાં લઈશ. મ્હારે તેનું કામ છે.”

જિયકીને તે લઈ જવા લાગ્યો. પણ પોતાની લાંબી ડોક ધસતી તે જમીન ઉપર પડી અને કાંકા ઉપરના કાદવમાં ચાંચ-આંખ-મ્હોં સર્વ દબાવા દીધું.

હવે એને શી રીતે લઈ જવાય?

નિરાશાની હવે હદ થઈ હતી. ઘણાક દિવસ ભટક્યાથી પગ પણ લોથપોથ થઈ ગયા હતા. ત્યાં કિનારા પર બેસી રહ્યો અને વારંવાર

ધ્યાન ખેંચવાને “ અહાલેક અહાલેક ” ખોલવા લાગ્યો. રાત પડી ત્યાં-
મુધી ઝાંપા આગળ જોયા કર્યું.

અવાજ સાંભળી કુતુહલથી એક પછી એક તે સોહામણું ટોળું
આવ્યું. ફકીરને જોયો. તે ફકીર હતો કે બીખારી? ધારીને જોતાં તે
રજપૂત શાહજોદો જયપાળ હતો.

“ પદ્મા, હવે હદ થઈ. જોડાં શોધ્યાં પણ કોઈએ હાથ નથી
લાવ્યું. શહેર જોયાં—ગામ જોયાં—જંગલ ભટક્યો પણ તમને ખતાવવા
જેવું આ આંખ ઉપર કોઈ ન આવ્યું.

“ જો પંખીમાંથી કળ્પલ રાખો તો તો ખતાવું. મ્હારી નજર
આગળ તે સારસી આપઘાત કરી મરી ગઈ. હજી એમનાં શય ત્યાં
પડ્યાં છે. બીજો તો હું જઈ શકું તેમ નથી. હવે શરીર કામ કરી શકે
તેમ નથી. મ્હારી દોરી તમારા હાથમાં છે. જો દયાળુ હો તો દયા
કરો. પ્રેમાળ હો તો પ્રેમ આપો. હું મ્હારી નાત જાત કે પદવી સર્વ
કારણે મૂકી તમારી સાથે મ્હારી જીંદગી ગુન્નરવાને તૈયાર થઈ ગયો
છું. તમારો ગુલામ છું—તમને પગે પડું છું. ” ખેશુદ્ધ થઈ તે પદ્માના
ખગ આગળ ધુટણીએ પડ્યો.

પદ્મા અને સખીઓ મદ્દ જોવી ઉભી રહી હતી. પદ્માને દયા
આવી. તેને ઉભો કરવા લાગી. પીઠ ઉપર હાથ ફેરવતી—“ પાણી લાવો
અને એમની આંખ ઉપર છાંટો. મ્હારા ખોળામાં માથું ગોઠવી એમને
જરા તમારા પાલવવતી પવન નાખો. ” વગેરે શબ્દોથી સખીઓને
આજ્ઞા કરતી, ગભરાયલી પદ્મા ખાળો પાથરી બેઠી.

એજ સ્ત્રીધર્મ—સમાજસેવા અને પવિત્ર ચારિત્ર્ય. જરા પણ સંકોચ,
ખીંક કે અપવિત્ર લાગણી શિવાય તે કુમાર જયપાળને શુદ્ધીમાં લા-
વવાને પ્રયત્ન કરવા લાગી. કપાળ ઉપર હાથ ફેરવ્યો અને પ્રયત્ન
કરતાં જ્યારે જયપાળે આંખ ઉઘાડી તેના સ્હામું જોયું ત્યારે તરત
જ તેણે કહ્યું:

“ ભાઈ! હું તો વર્ષો પ્હેલાં વરી ચૂકેલી છું. મ્હારી ચૂપકી
વાસ્તે મ્હને મારું કરો. હું તો કહેવું ભૂલી, પણ તમે પૂછવું કેમ
વિસરી ગયા ? ”

લલિત--માધુરી.

પૂર્વાભાસ.

(૧)

જહાંગીર પાદશાહના શાસનકાળમાં એક દિવસ પ્રાતઃકાળે શાંતિ-પુરના ઘાટમાં એક નાનકડી હોડી ઉપર કાપાય વસ્ત્રધારી એક યુવક ઉભો છે; અને ખારવાને હોડી હંકારવા આજ્ઞા આપે છે. સમીપના તીરપ્રદેશમાં એક ચૌદ વર્ષની બાલિકા એક નજરે આ બનાવ જોતી જોતી ઉભી છે. બાલિકા નીરવ, અને કાષ્ટપુતલિકાલત-નિઃશ્વેષ છે. નૌકા ચાલવા લાગશે એવું બાલિકાએ જોયું, કે અતિ ગદ્ગદ કંઠે બોલી:—“ સિધાવો. મારી વાત ન સાંભળતાં જ સિધાવો ! ”

આ અવાજ કર્ણે પડતાં નૌકા ઉપરથી કુદકો મારી યુવક નીચે ઉતર્યો; અને બાલિકાની સમીપ જઈ પોતાના કરયુગલમાં તેનો કર લઈ બોલ્યો, “ માધુરી, આટલું સમજતી છતાં તું સમજી નહિ ? હું જો અહિં રહીશ તો તને વિશેષ દુઃખ થશે. તું વિધવા છે, તારી સાથે મ્હારો વિવાહ થવાનો હવે સંભવ રહ્યો નથી. હશે, એ આપણા અદૃષ્ટનો દોષ. અથવા એ આપણા દુર્ભાગી સમાજબંધનોનો દોષ. જે અત્યારથી જ દુષ્ટ લોકો અનેક પ્રકારની નિન્દા કરવા લાગ્યા છે; અને તારા પવિત્ર નામ ઉપર કલંક ચઢાવે છે, એ મારાથી સહન થતું નથી. હા ! શું કરું ? તને પ્રાપ્ત કરવાની હવે આશા નથી, અને તારી અપ્રાપ્તિથી મારું જીવન રમશાન-તુલ્ય છે. તેથી જ મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે તારા પવિત્ર નામ ઉપર કલંક રહેવા દઈશ નહિ. હું સન્યાસ લઈ, વને વને, પર્વતે પર્વતે, અને ગામે ગામે રખડીશ, અને ભગવાનનું ધ્યાન ધરી તને જીલ્લીશ-ના ના, જીલવા યત્ન કરીશ. જીલ્લી શકીશ કે નહિ તે જાણતો નથી. માધુરી, બહુ વિચાર કર્યા પછી મને આ રસ્તો જ યોગ્ય લાગ્યો છે. મને ન દેખવાથી તને કેટલોક સમય દુઃખ થશે, તે હું જાણું છું; પરંતુ સમય મને જીલાવશે, તો હવે મને પ્રયાણ કરવામાં તું અડચણરૂપ ન થા. ”

આલિકા નીચું મસ્તક કરી ઉભી હતી. તેના મુખારવિન્દમાંથી એક પણ શબ્દ નીકળ્યો નહિ. તેનાં બન્ને લોચનોમાંથી પ્રબળ વેગે અશ્રુ બહાર નીકળવા તૈયારી કરતાં હતાં. પરન્તુ આલિકા પોતાના અપાર હૃદયબળે એ ચક્ષુજલને ચક્ષુમાં જ રોકી રહી હતી.

આલિકાના બન્ને હાથ યુવક પોતાના કરસંપુટમાં લઈ અતિ ક્ષેત્રભાવે ગદગદ સ્વરે કહ્યું, “ માધુરી, તું પણ શપથ લે, કે મને ભુલવા યત્ન કરીશ. ”

હવે આલિકાએ પોતાનું મસ્તક ઉંચું કર્યું, અને પરાણે ભ્રમ-રવે ને બોલી, “ જાઓ, ભુક્ષાશે તો ભુલીશ. ”

યુવક વધારે શબ્દ બોલ્યો નહિ. વધારે સમય રોકાય તો તે માધુરીનો પરિત્યાગ કરી નીકળવા અસમર્થ બને, એવો સંભવ હોવાથી તે એકદમ હોડી ઉપર ચડી ગયો. અને બોલ્યો:—“ હવે જલદી હોડીને ચાલતી કરો. ” બક્ષાસીએ હોડીને સડસડાટ ચાલતી કરી.

હોડી ગંગાના પ્રવાહમાં સડસડાટ ચાલવા લાગી. જે ઘાટ ઉપર આલિકા ઉભી હતી, તેથી થોડે છેટે જ ગંગાનો પ્રવાહ વક્ર દિશામાં વહેતો હતો. માધુરી અનિમિષ લોચને એ વક્ર પ્રવાહ ભણી ગતિ કરતી નૌકા ભણી જોઈ રહી. જેમ જેમ નૌકા લોચનપથથી અદસ્ય થવા લાગી, તેમ તેમ આલિકા ઘાટનાં પગથીઆં ઉતરી આગળ વધવા લાગી. ન્યારે તેના કંઠ પ્રદેશ પર્યન્ત જલ થયું, ત્યારે નૌકા દેખાતી બંધ થઈ. થોડીવારે નૌકા નદીનો વાંક વટાવી આગળ ચાલી, એટલે માધુરી નૌકા જોઈ શકી નહિ. આથી હતાશ થઈ, આલિકા કાતર સ્વરે બોલી: “ કુબી મરું ? ના. મરીશ નહિ. મરવાથી લાલ શો ? ” પછી સ્નાન કરી, તે ધીરે ધીરે બહાર નીકળી, અને મંદ મંદ પગલે ઘેર આવી.

(૨)

આ ઘટના પછી કેટલેક વર્ષે એક સન્યાસી સન્ધ્યાકાળે દશાશ્વમેધ ઘાટે આવી ઉભો રહ્યો. કેટલીકવાર તે આમ તેમ દૃષ્ટિપાત કરવા લાગ્યો. રાત્રિનો કેટલોક ભાગ વ્યતીત થયો હતો; એટલે અત્યારે ક્યાં આશ્રય લેવો, એ વિષે તે વિચારતો હતો. એક બીજો સન્યાસી તેની સમીપ ઘાટ ઉપર બેસી, ગંગાની શોભા નિહાળતો હતો. તે આગન્તુક સન્યાસીની પાસે આવી બોલ્યો, “ મહાત્મન, આપ શો વિચાર કરો છો ? ” આગન્તુક બોલ્યો, “ આજે વારાણસીમાં ક્યાં રાત્રિ વ્યતીત કરવી, એ વિચારમાં છું. ”

ઉત્તર આપતાં સામેનો સન્યાસી બોલ્યો, “ પ્રભો ! ગત એક વત્સરથી કાશીમાં સન્યાસીને રહેવાને કશી મુશ્કેલી નથી. દિલ્હીની મતિયાર્ધ નામની એક નર્તકીએ પોતાનાં પાપોના પ્રાયશ્ચિત્ત માટે અહિં એક મોટું છત્ર સ્થાપેલું છે. એ છત્રમાં (ક્ષેત્રમાં) સન્યાસીઓને વાસ્તે શયન ભોજનના સારી વ્યવસ્થા છે. ”

આગન્ટુક બોલ્યો, “ એ સ્થળે હું કયે રસ્તેથી જઈ શકીશ ? ”

બીજો સન્યાસી બોલ્યો, “ મારી સાથે ચાલો, હું પણ ત્યાં જ નિવાસ કરું છું. ”

બન્ને કંઈ વાત કરતા કરતા સાથે જ ચાલ્યા. થોડે દૂર લીલી વૃક્ષ-ઘટામાં દેખાતું એક વિશાળ મંદિર દર્શાવી, બીજો સન્યાસી બોલ્યો, “ પણે માધુરી-મહીમા દેખાય, જુઓ. ”

આગન્ટુક સન્યાસી આ શબ્દો સાંભળી, સ્તબ્ધ થઈ ઉભો રહ્યો. કેટલીકવાર સ્તબ્ધપ્રાય બની તે સુંદર મંદિર નિહાળી બોલ્યો, “ માધુરી-મહિમા શું ? ”

બીજો સન્યાસી બોલ્યો, “ ભાઈ, આપને જે મકાનની મેં વાત કરી, તે જ તે. ”

“ આપે કહ્યું હતું કે કોઈ નર્તકીએ એની સ્થાપના કરી છે, તે જ એ ને ? ” આગન્ટુક બોલ્યો.

“ હા. દિલ્હીની મતિયાર્ધ નામની નર્તકીએ એની સ્થાપના કરી છે. ચાલો, બધું દેખાડું. આ સંબંધે હું જે જાણું છું તે પણ તમને જણાવીશ. ”

આગન્ટુક સન્યાસી વધારે વચન બોલ્યો નહિ. બીજા સન્યાસીની સાથે સાથે તેણે એ વિશાળ મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો. મકાનમાં ખેસતાં જ સન્મુખ એક લવ્ય શિવમંદિર હતું. શિવમંદિરના પહેલા પગથીઆ ઉપર જ એક રમણીની મૂર્તિ હતી અને મૂર્તિના મસ્તક ઉપર આ પ્રમાણે લખેલું હતું:—

અસાગિની માધુરીની વિશિષ્ટ કે

મહાત્મન !

આપનાં પવિત્ર ચરણાન્વિન્દા આ પાપિણીના

હૃદય ઉપર સ્થાપન કરી, ચરણરજ આપી,

મહારાં પાપની નિવૃત્તિ કરશે.

આગન્ટુક સન્યાસી ત્યાં જ ઉભો રહ્યો અને બોલ્યો, “ આ મકાનનો વિશેષ પરિચય મેળવ્યા સિવાય હું એક પગલું પણ આગળ વધી શકીશ નહિ. ”

આગન્ટુક સન્યાસીની આ વાત સાંભળી પેલો સન્યાસી અત્યંત આશ્ચર્ય પામ્યો. અને તેના મુખ બણી નિહાળી રહી ધીરે ધીરે બોલ્યો, “ આ માધુરી-મહિમાનું મકાન બંધાવનારની વધારે ઓળખાણ હું આપી શકીશ નહિ. હું તો માત્ર એટલું જ જાણું છું કે, દિલ્હીની કોઈ ધનાઢ્ય નર્તકીએ ભારતભૂમિના સન્યાસીઓ માટે આ સુંદર ઇમારત ચણાવી છે. જે સન્યાસી આ સ્થળમાં આવે તેની પૂરી કાળજીથી આદરસત્કાર કરવો, એવો અહિંઆ બદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો છે. એમ કરતાં જે ખર્ચ થાય તે બધો એ નર્તકી જ પૂરો પાડે છે. આ ક્ષેત્રનું નામ નર્તકીએ તો “ પ્રાયશ્ચિત્ત-નિવાસ ” રાખ્યું હતું. પરંતુ એક વર્ષ પછી અહિંના બધા સન્યાસીઓએ એકત્ર થઈ વિચાર્યું કે આ અભાગિનીના મસ્તક ઉપર એક વર્ષમાં લાખ કરતાં પણ વધારે યોગીઓની ચરણરજ પડી છે, એટલે તેના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત સંપૂર્ણ થયું છે. માટે હવેથી આ નિવાસનું નામ “ માધુરી-મહિમા ” કહેવું. ત્યારથી આ મકાનનું નામ “ માધુરી-મહિમા ” પડ્યું છે. બન્ધુ, આ સિવાય વધારે હું કશું જાણતો નથી. ”

બીજો સન્યાસી આગન્ટુક સન્યાસીના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો. જોયું તો પેલો આગન્ટુક સન્યાસી પાપાણની પ્રતિમા પેડે સ્તબ્ધ બની ઉભો હતો, અને લાગતું હતું કે તે આગન્ટુક બાહ્ય જ્ઞાનશૂન્ય બન્યો હતો. આથી અતિ આશ્ચર્ય પામીને પેલો સન્યાસી બોલ્યો, “ બન્ધુ, આપ અસ્વસ્થ થયા લાગો છો. એકદમ આમ અસ્વસ્થતા થવાનું કારણ ? ”

આગન્ટુક, તેની વાતનો કંઈ ઉત્તર નહિ આપતાં મલાકાટે બોલ્યો, “ મહાત્મન, આ માધુરીની મૂર્તિ ઉપર કોઈ કારણે હું ચરણ મૂકીશ નહિ. એટલે અત્યારે હું કોઈ બીજો ઠેકાણે રાત્રિ વ્યતીત કરીશ. આપને ત્રથા કષ્ટ આપ્યું, તે માટે ક્ષમા કરશો. ”

આટલું બોલી તે આગન્ટુક સન્યાસી ત્વરિત પગલે એ મકાન-માંથી પ્રસ્થાન કરવા લાગ્યો. બીજો સન્યાસી બોલ્યો, “ આપના આવા વર્તનથી મને વિસ્મય થાય એમાં સંદેહ નથી, આનું કારણ પૂછવાનો પણ મને અધિકાર નથી. તોપણ આજે સદ્ભાવથી મને કયા મહાત્માનું દર્શન થયું તે તો આપ જણાવશો કે ? ”

આગનુક બોલ્યો:—“ આ દાસ માધુર્યાનંદને નામે પરિચિત છે. ” આટલું કહી તે સત્વર “ માધુરી-મહિમા ”નો પરિત્યાગ કરી પદ્માચન કરી ગયો. જ્યાં લગી તે દેખાયા કર્યો, ત્યાં લગી બીજો સન્યાસી વિસ્મિત લોચને તેની તરફ નિહાળી રહ્યો. જ્યારે તે દૃષ્ટિથી અગોચર થયો ત્યારે ધીરે પગલે બીજો સન્યાસી “ માધુરી-મહિમા ” માં ગયો. ચાલતાં ચાલતાં તેનો ચરણ માધુરીની મૂર્તિના વક્ષસ્થળ ઉપર પડ્યો. તરતજ પોતાનો પગ ઉપાડી લઈ, વિચારમાં પડી તે બોલ્યો, “ આ અભાગિની માધુરી કોણ ? અને આ મહાત્મા માધુર્યાનંદ તે કોણ ? ”

(૩)

આ બનાવ બન્યા પછી કેટલેક વરસે તિર્હત પ્રદેશની રાજધાનીમાં એક ભવ્ય વિવાહોત્સવની ધામધુમ ચાલી. જહાંગિર પાદશાહે એક માણસને “ મહારાજ લલિતકેશરી ” એવો ઇલકાબ આપી આખા તિર્હત પ્રદેશનો રાજ્યભાર તેને શિરે મૂક્યો. નૂતન મહારાજ નૂતન રાજધાનીમાં આવીનેજ પોતાનો વિવાહ મોટી ધામધુમથી કરવાના હતા. “ મહારાજ લલિતકેશરી ” ના સદ્ગુણથી, ઉદારતાપૂર્ણ દાનથી અને વિશાળ દિલથી, દેશનાં આખાજ વૃદ્ધ માણસો મુગ્ધ થયાં; અને દિગંતમાં તેનો જયધ્વનિ ગગનવી રહ્યા. રાજના વિવાહોત્સવમાં અતિ આનંદે સા એકત્ર થયાં, અને આખા દેશમાં આનંદ મંગળ વર્તાઈ રહ્યો.

મહારાજનું કોઈ અંગિત સગું સંબંધી હશે નહિ, એમ લાગતું હતું, કેમકે જે હોય તો તેઓ વિવાહ સમયે નક્કી હાજર થાત. પરંતુ પિતા, માતા, બન્ધુ કે કોઈ સ્વજન આવ્યું નહિ. તે કંઈ જાતિના હશે, તે પણ કોઈ જાણતું નહિ. મહારાજના પોતાના સદ્ગુણે, લોકો તેમના પ્રતિ એટલા આકર્ષાયા હતા કે તે વાત કોઈએ તેમને પૂછી પણ નહિ. પરંતુ અગ્રંખ્ય દંડી, સન્યાસી, યોગી, અખધુતો, અને પરમહંસો ટોળાખંધ રાજધાનીમાં આવ્યાં. આજે એકસો, કાલે બસો, પરમ દિવસ પાંચસો, એમ અસંખ્ય સાધુજનોની ભરતી રાજધાનીમાં થવા લાગી. મહારાજ પોતે અત્યંત લક્ષ્મીલાવથી તેમને આદરસત્કાર કરવા તથા તેમને માટે અગણિત અર્થ વ્યય કરવા લાગ્યા. એમાંના અનેક તો મહારાજના ધણાજ પરિચિત હતા; એ વાત સમજવામાં કોઈને કંઈ પણ વિલંબ લાગ્યો નહિ. પરંતુ તિર્હતવાસીઓ તો આથી આશ્ચર્યચકિત જ બની ગયા. હજુ તેઓને સમજાતું નહોતું કે મહારાજનો વિવાહ કોની સાથે કરવાનો છે ?

થોડાં વખતમાં જે મહારાણી થનાર છે તે પણ ત્યાં આવેલ નહોતી. તે ક્યાં છે ? અથવા ક્યાંથી આવનાર છે, તે કોઈ બાણતું નહોતું. વાજત્રો વાગવા લાગ્યાં, નૃત્યગીત ચાલવા લાગ્યાં, અને રાત્ર દિવસ આમોદ-પ્રમોદ થવા લાગ્યો. પરંતુ વિવાહિતા વધુ ક્યાં છે ? આખું નગર દીપમાલાઓથી ઝળહળવા લાગ્યું, પુષ્પમાલાઓથી સુરભિત થયું, રંગબેરંગી ધ્વજપતાકાઓથી દેદિપ્યમાન થઈ રહ્યું, પરંતુ તિર્હતની ભાવિ મહારાણી ક્યાં છે ? આ વિચારે કોણ વિચિત્ર ન થાય ? તિર્હતવાસીઓના વિસ્મયનો પાર નહોતો. પરંતુ મહારાજને કશી વાત પૂછવા કોઈની હિંમત ચાલી નહિ. હવે આ અતિ અદ્ભુત વિવાહોત્સવ શી રીતે સંપૂર્ણ થાય છે, તે જોવા સર્વ અત્યંત ઉત્સુક થઈ રહ્યાં.

વિવાહનો મંગલ દિવસ આવી પહોંચ્યો. આમન્ત્રિત સનજનોથી નગર ભરાયું. વિવાહમંડપ મહા કિંમતી સામગ્રીથી સુશોભિત કરવામાં આવ્યો. ચારે બાજુ વાજત્રો વાગવા લાગ્યાં. વરરાજના વેષમાં આભૂષિત બની મહારાજ વિવાહ-મંડપમાં પધાર્યા, અને આસને બિરાજ્યા. હવે કન્યાની જ અપેક્ષા હતી. હજુ એ સ્થળમાં પરણનારી કન્યા આવેલી ન હોવાથી બધા જ ઉત્સુક, વ્યાકુલ અને આશ્ચર્યમય હતા.

તે વખતે બહાર એકદમ “ મહારાણીનો જય ” એવો જયધ્વનિ થયો, અને અત્યંત નાદથી વાજત્રો વાગવા લાગ્યાં. સૌએ તે તરફ જોયું તો આઠ હજાર સન્યાસીથી વિંટાળેલી, કપાય-વસ્ત્રધારિણી, અપાર રૂપ લાવણ્યવતી એક સન્યાસિની, સાક્ષાત્ કદંબાસેશ્વરીની પેઠે દિગ્ગન્તોને પ્રકાશિત કરતી, ધીરે ધીરે વિવાહસ્થળે આવવા લાગી. એ સન્યાસિનીના સૌન્દર્યનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નહોતું. તેને જોતાંજ આખી સભા સ્તબ્ધ થઈ ગઈ, અને એકદમ ઉભી થઈ તથા વિસ્તારિત લોચને એ દિવ્ય મૂર્તિને નિહાળી રહી. એ સન્યાસિની ઘણા મંણસોને પરિચિત હતી. અનેક માણસો જુદી જુદી રીતે તેના ઉપકારવશ થયેલાં હતાં. તેને નિહાળતાંજ આનંદમસ્ત બની, બધાં માણસો ઉચ્ચનાદે, એકી અવાજે, ધ્વનિ કરી બોલ્યાં, “ જય માતાજી મહારાણીનો જય ” સન્યાસીઓ પોતપોતાને આસને બિરાજ્યા. સન્યાસિની વિવાહમંડપમાં વધૂને માટે નિર્મિત કરેલા સ્થાન ઉપર વિરાજી ! બધા જ નીરવ ! બધા જ નિશ્ચેષ્ટ ! અગણિત જનસમૂહમય એ સભાસ્થળમાં એક સોયનું પતન થાય તો તેનો પણ શબ્દ

સંભળાય એવી ત્યાં શાન્તિ પથરાઈ ગઈ? બધા જ ઉત્સુક! અને બધા જ આશ્ચર્યમય! અહા! આ શો વ્યાપાર? વિખ્યાત સન્યાસિની, માતાજી મહારાણી, સન્યાસિના વેષનો ત્યાગ કરી તિર્હતનાં મહારાણી થયાં.

વિવાહવિધિ શરૂ થઈ. પુરોહિતે ધીરે સ્વરે પૂછ્યું, “મહારાણીનું નામ?”

સન્યાસિની વિનીત સ્વરે બોલી, “દાસીનું નામ માધુરી.”

ખંડ પહેલો—માધુરી.

પરિચ્છેદ પહેલો.

બાલ્યકાળ.

ગંગાતીરે આવેલા શાન્તિપુરમાં વાચકોએ જે બાલિકાને નૌકા નિહાળતી જોઈ હતી, જે બાલિકા યુવકને જવા દેતી નહોતી, અને જેને છેલ્લે અતિ શોકાતુરપણે વિદાય આપતી જોઈ હતી, તેનું નામ માધુરી હતું.

માધુરી, શાન્તિપુરના રહેવાસી રામમોહન મુખોપાધ્યાય નામના ગરીબ બ્રાહ્મણની એક કન્યા હતી. એ ગામનાં કેટલાંક ઘરો રામમોહનના યજ્ઞમાનનાં હતાં. તેથી તેની સંસારયાત્રા મુખથી ચાલી જતી. રામમોહન ગરીબ હોવા છતાં પણ તેમાં તેને કશું પણ દુઃખ નહોતું. જ્યારે એક રૂપીએ એક મણ ચોખા મળતા, ત્યારે આ દેશમાં અન્નનું કંઈ તો કોઈને હતુંજ ક્યાં? વળી મુખોપાધ્યાય મહાશયનો પરિવાર પણ એવો મોટો નહોતો. તે પોતે, તેમનાં ધર્મપત્ની, અને આ એક કન્યા. આ સિવાય લક્ષિતપ્રસાદ નામે એક બાળક પણ તેમના કુટુંબમાં હતો. મુખોપાધ્યાયને બ્રહ્મર્પણથી કંઈક જમીન મળેલી હતી તેથી, તથા યજ્ઞમાન તરફથી જે કંઈ પ્રાપ્તિ થતી, તેથી મુખપૂર્વક વ્યવહાર ચાલતો. આથી તેને કશી તંગાશ આવતી નહિ, અને દરિદ્ર

હોવા છતાં પણ, તે મહા સુખી હતો. માત્ર એક દુઃખ હતું, અને તે એ કે ધર્મપરાયણુ આત્મણી પ્રૌઢ વયની થયા છતાં તેને કશી સંતતિ થઈ નહોતી. આથી માખાપ-હીન લલિતપ્રસાદ નામના એક બાળકને મહથ્થુ કરી, પુત્રભાવે લાલન-પાલન કરી ઉછેરવા માંડ્યો હતો. ધર્મ-પરાયણુ આત્મણીને લલિત પોતાની જનેતા જ ગણતો; કેમકે તેણે પોતાની ખરેખરી જનેતાનું મુખ કદી પણ દીઠું નહોતું.

લલિત, એ ધર્મપરાયણુ આત્મણીની એક ખાસ બેનપણીનો પુત્ર હતો. એ બેનપણી લલિતને જન્મ આપી, કાળનો કાળીઓ થઈ હતી. કેટલેક દિવસે લલિતના પિતાનું પણ મૃત્યુ થયું હતું, એટલે મુખો-પાખ્યાય મહાશયે એ સ્વજનતિની આત્મણીના પુત્રને ઉછેરવાની ઇચ્છા કરી હતી. આમાં એ મહાશયને કશી હરકત આવી નહિ. તેમણે મહા સંભાળથી લલિતપ્રસાદને ઉછેરવા માંડ્યો. ખરેખર કહીએ તો એ બાળકનું નામ લલિતપ્રસાદ પણ તેમણેજ પાડેલું હતું. આ દમ્પતિને યત્ને એ બાળક દિનપ્રતિદિન વધવા લાગ્યો. તેનું લાવડ્ય ખીસવા લાગ્યું. તેને જે માણસો નિહાળે તે કહેતાં કે “ અહા ! કેવું સુંદર બાળક ! ”

લલિતની ઉંમર છ વરસની થઈ, તે વખતે પ્રૌઢ આત્મણુ-પત્નીને પેટે એક પુત્રો જન્મી. તેમ છતાં એ દમ્પતિનો લલિત પ્રતિ વાત્સલ્ય-ભાવ લેશ પણ ઓછો થયો નહિ. એ કન્યાનું નામ માધુરી. લલિતની સાથે માધુરી દિનપ્રતિદિન મોટી થવા લાગી. એક ડાંખળીને વળગેલાં બે પુખ્તો હોય તેમ આ બાળક અને બાળિકા અપાર શોભવા લાગ્યાં. માધુરીના જેવી રૂપવતી કન્યા પણ તે સ્થાનમાં એકે હતી નહિ.

લલિત વિખ્યાત પંડિત તર્કરત્ન મહામહોપાધ્યાયની પાસે ભણવા જવા લાગ્યો. અલ્પ સમયમાંજ તે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પંડિત થયો. ન્યાય, વેદાન્ત અને દર્શન-શાસ્ત્રોનો પણ તેણે અભ્યાસ કર્યો. પ્રતિદિન ઘેર આવી માધુરીને કેળવણી આપતો. માધુરી પણ પોતાની તીક્ષ્ણબુદ્ધિને બળે સારી શિક્ષિતા બની. ન્યારે ચૌદ વર્ષનો લલિત અને આઠ વરસની માધુરી, મુખોપાધ્યાય મહાશયની સન્મુખ બેસી, સુંદર સ્વરે સુંદર સંસ્કૃત શ્લોકોનો પાઠ કરતાં, ત્યારે એ દેખાવ બેઈ બધાંજ મુગ્ધ થઈ જતાં. બન્ને રમતાં, જમતાં અને પાઠ કરતાં કરતાં પણ સાથેજ રહેતાં. ન્યારે બન્ને પ્રાતઃકાળમાં ઉઠી, એક સાથે

સુંદર સ્વરે ગીત-ગોવિંદનું લાલિત્યપૂર્ણું સંગીત આરંભતાં ત્યારે રસ્તે આવતાં જતાં માણસો પણ મન્ત્રમુગ્ધવત્ સ્તબ્ધ બની ઉભાં થઈ રહેતાં.

આવી સ્થિતિમાં બનને વચ્ચે ગાદો પ્રેમ બંધાય એમાં નવાઈ શી ? લલિત મોટી ઉમરનો થયો ત્યારે પાડોશીના મુખથી તેણે પોતાની ખરી હકીકત જાણી. જે કે મુખોપાધ્યાય અને તેની ધર્મપત્નીએ કદિ પણ લલિતને એવી વાત જણાવી નહોતી કે તે તેમનો પુત્ર નથી. પણ પાડોશીઓ કાંઈ એવી સાવધાની રાખે ખરાં ? નહિ જ. તેઓ તો જનસ્વભાવ પ્રમાણે સદા પરચર્યામાંજ કુશળતા દર્શાવનારાં હતાં. તેમણે લલિતને ખરી હકીકત દર્શાવી દીધી. પરંતુ તેથી લલિતને માહું લાગ્યું નહિ. ઉઘટું પોતાનું પાલનપોષણ કરનાર મુખોપાધ્યાય અને તેની પત્નીનું અલૅતુક વાતસલ્ય જોઈ લલિતના હૃદયમાં તેમના પ્રતિભાવ ભક્તિભાવ અનંતગણો વધ્યો. અત્યારે લલિતે યૌવનની સીમામાં પ્રવેશ કર્યો હતો, અને કાવ્ય નાટકોના અભ્યાસે પ્રેમ શી વસ્તુ છે, તે તે સમજતો થયો હતો. વળી તે એટલું પણ સમજ્યો હતો કે મધુરી મારી બેન નથી. માધુરીના આકૃત્રિમ પ્રેમે તેના હૃદયમાં હવે નૂતન પ્રકારના પ્રેમના અંકુરો ફૂટ્યા, અને એ અંકુરો ભગિનીના પ્રેમ કરતાં શતગણા જોરવાળા લાગ્યા. લલિત બુદ્ધિમાન અને મોટી ઉમરનો હોવાથી આ બધું સમજી શક્યો હતો. પણ માધુરી આ કર્યું-મનના પરિવર્તનનું તત્ત્વ-સમજી શકતી નહિ. તોપણ કુદરતી રીતેજ મનના ધર્મો પોતપોતાનું કાર્ય કર્યે જતા હતા. એ બંને એક મુહૂર્ત પણ એક બીજાની આંખોથી દૂર રહી શકતાં નહિ. બંને પરસ્પર પ્રેમની ગંભીરતામાં મગ્ન થઈ ગયાં હોય તેમ લાગતું. એ પ્રેમ પણ એવો કે જેની સીમા નહિ તેમજ અન્ત પણ નહિ.

પરિચ્છેદ બીજો.

વૈધવ્ય.

માધુરીની ઉંમર અગિયાર વર્ષની થઈ ત્યારે બ્રાહ્મણીના મનમાં લલિત સાથે પોતાની પુત્રીનો વિવાહ કરવાની ઇચ્છા ઉપજી. આથી તેણે પોતાના સ્વામી પાસે એ ઇચ્છા પ્રગટ કરી. પરંતુ એ વાતમાં

તેનો પતિ સંમત થયો નહિ. તે બોલ્યો:—“ ના એવું બને નહિ. માધુરી લલિતને પોતાનો સહોદર બન્યું સમજે છે, એટલે લલિતની સાથે માધુરીનો વિવાહ કરી શકાય નહિ, ને જો વિવાહ કરીએ તો લોકોમાં નિંદાપાત્ર થઈએ. ”

“ લોકો શું બોલશે ? ” એ વિચારે આ દેશમાં જેવા અને જેટલા અનર્થો થાય છે તેવા અને તેટલા અનર્થો બીજા કોઈ દેશમાં બાબ્યેજ થતા હશે. મુખોપાધ્યાય મહાશયે એક લાયક વર શોધી તેની સાથે માધુરીનો વિવાહ કર્યો. લલિત મુખેથી એક શબ્દ પણ બોલી શક્યો નહિ. માધુરીના લગ્ન પ્રસંગે મનનું દુઃખ મનમાંજ સમાવી લલિતે કામકાજમાં લાગ લીધો. પણ આ વખતે તેના મનમાં કેટલું કષ્ટ થતું હશે તે બીજું કોણ સમજી શકે ? હૃદયના કેટલા ઉંડાણમાંથી એ માધુરીને ચલાતો હતો તે કોણ સમજી શકે ? પરંતુ એવું દુર્ભાગ્ય નીકળી આવ્યું કે માધુરીને પરણ્યાં ત્રણ માસ તો પૂરા થયા નહોતા તેટલામાં તેનો પતિ આ લોકનો પરિત્યાગ કરી સ્વર્ગમાં સંચર્યો. માધુરીના લલાટમાં સાસરે જવાનું નિર્માણ થયેલું જ નહિ ! માધુરી હતભાગિની—દુઃખિની હિંદુ બાળવિધવા રહી !

આ માઠા સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે માધુરીની માતા પોતાનું કપાળ ફૂટી ફૂટીને અપાર રોષ. માતાનું રૂદન જોઈ માધુરી પણ રોષ. પણ શા માટે રોવાય છે એ વાત માધુરી સમજી શકતી નહોતી. પોતાનું કપાળ ફૂટી ગયું છે, તે માધુરી શી રીતે સમજી શકે ? પોતાની એકની એક સોનાની પ્રતિમાને બોળામાં બેસાડી વૈધવ્ય વેશ ધારણ કરાવવાનું હૃદયભેદક કાર્ય આજીવનથી બની શક્યું નહિ. આથી માધુરીના હાથનાં કંકણો અને અલંકારો તેના અંગપરજ રહ્યાં.

વખત જતાં અભાગિની માધુરીના વૈધવ્યની વાત સૌ ભૂલી ગયાં. માધુરીને તો ભૂલવાપણું હતું જ ક્યાં ? તે તો સ્વામીને બોળ-ખતી હતી જ ક્યાં ? વૈધવ્ય શું કહેવાય એનું તેને લાનજ ક્યાં હતું ? એ બિચારી તો લલિતના પ્રેમમાં જ મગ્ન હતી. એટલે જે દહાડા પછી જ પહેલાંની પેઠે હસવા લાગી. પરંતુ લલિતના મુખારવિન્દપરથી હાસ્ય ઉડી ગયું હતું. તેનો સર્વસ્વ વિનાશ થયો છે, તે લલિત સારી પેઠે સમજી જો હતો. હવે માધુરીને પ્રાપ્ત કરવાની આશા નથી. અને તેને લીધે, આ જીવનમાં કદિ સુખી થવાનો સંભવ પણ નથી. એ

વિચારથી લલિતના હૃદયનું બળ, આશા, વિશ્વાસ એ બધાં ભાંગી ભૂકા થઈ ગયાં હતાં. હવે આ જીવનનું પ્રયોજન શું છે ? એવા વિચારે લલિત હતાશ થઈ ગયો હતો. પરંતુ સરસ્વતી સ્વભાવની માધુરી આ કશુંજ સમજતી નહોતી. માધુરીના હૃદયમાં આઘાત થાય નહિ, એટલા માટે લલિત પોતાના હૃદયની અસહ્ય પીડા તેની પાસે કદિ પ્રકાશિત કરતો નહિ. વળી પહેલાંની પેઠે એ બન્ને જણા એક સાથે પાક-પકન, રમત-ગમત, અને વસવાટ કરવા લાગ્યાં. અને એમ બીજાં એ ત્રણ વર્ષ પણ વ્યતીત થયાં. હવે માધુરી યૌવનની પૂર્ણ કળાથી ખીલી ઉઠી, તેનું સૌન્દર્ય હવે પોતાના શરીરમાં સમાતું નહોતું. પ્રતિદિન સેંકડો લોકોની દૃષ્ટિ તેના ઉપર પડવા લાગી. જે જુએ તે માધુરીને રૂપે મુગ્ધ અને ઉન્મત્ત થતાં. હવે માધુરી પણ પોતાની અવરથા સમજી. તેના મુખ ઉપરથી હાસ્ય ઉડી ગયું, અને ત્યાં વિષાદે વાસ કર્યો. માતાપિતાએ ઉત્તરવળે વિવાહ કરી દઈ, પોતાનું ભાવિ વિષાદમય કર્યું છે, તે બધું હવે તે સમજવા લાગી. વળી તે મનમાં ઉંડું ઉંડું સમજી કે જે લલિત ન હોય તો માંડે જીવન, પ્રાણ અને મન બધાં શૂન્ય જેવાં છે. પરંતુ હાય, હવે લલિતને પ્રાપ્ત કરવાની આશા ક્યાં છે ?

એક દહાડો સન્ધ્યાકાળે ચિન્તાતુર ચિત્તે લલિતપ્રસાદ ઘર ભણી આવતો હતો. આ સમયે ચારે દિશાએ અન્ધકાર છવાઈ ગયો હતો. લલિત પાછળ હતો, અને એ માણસો તેની આગળ આગળ વાતો કરતા ચાલતા હતા. લલિત પાછળ આવે છે, એવું આગળ ચાલનારાઓને લાગે નહોતું. તેમાંનો એક માણસ લલિતનું નામ દઈ કંઈક બોલ્યો. એટલે પોતાનું નામ સાંભળી લલિત ચમકી જઈ, શી વાતચિત થાય છે, તે સાંભળવા ઉત્સુક થયે, અને ધીરે ધીરે પગલે તેમની પાછળ ચાલવા લાગ્યો. આગળ ચાલનારા માણસમાંથી એક જણ બોલ્યો, “કેમ ભાઈ ! લલિતની એ વાત સાંભળીને ?”

બીજો બોલ્યો, “યાર એવું બોલ માં. માધુરી બહુજ પવિત્ર સ્ત્રી છે.”

પહેલો માણસ બોલ્યો, “અમિ પાસે ધૃત કેટલીકવાર ઓગળ્યા સિવાય રહી શકે ? પહેલું તો એવી લાવણ્યવતી સુન્દરી, બીજું યૌવને છલકાઈ જતી, અને વળી વિધવા, એટલે ગમે તેવી પવિત્ર કાં ન હો ? એવી પવિત્રતા કેટલા દહાડા નભવાની ? ખરે લલિત ભાવ્યશાળી છે.”

આ વાત સાંભળતાં હલિતના હૃદયમાં વજ્રઘાત થયો. અહો મનુષ્યો આવાં દુષ્ટ હોય છે ? હલિતને ચારે દિશાએ અન્ધકાર ફરી વળ્યો દેખાયો. જે વાત કદિ પણ પોતાના હૃદયમાં ઉદ્ભવી નહોતી તેનો હૃદયમાં ઉદય થયો. આહા ! દેવીતુલ્ય પવિત્ર-ચરિત્ર માધુરીના પવિત્ર નામ ઉપર લોકો આવું કલંક ચડાવે છે ? અને મને પણ મનુષ્યો આવો ધોર પાતકી માને છે ? હાં ! મારે માટે મનુષ્યો ચાહે તે ભલે બોલે, પરંતુ માધુરીને કુલટા કહે, તે મારાથી લેશ પણ સહન થતું નથી. હવે શું કરવું, અને શું ન કરવું, એ વિષે તે કશું નક્કી કરી શક્યો નહિ. ઉન્મત્ત થયો હોય તેમ હલિત ઘેર આવ્યો અને વિચારવા લાગ્યો, “ હે પ્રભુ ! તમે આવું કેમ કર્યું ? અભાગિની માધુરીના કયે દોષે તમે આવી ભયાનક દશા અમારે માથે નાખી ? ”

પરિચ્છેદ ત્રીજો.

શૃહ્ત્યાગ.

ઘરમાં આવી હલિત પોતાની પથારીમાં લાંબો થઈ પડ્યો. શરીરે ઠીક નથી એવું બલનું બતાવી, તે કશું જમ્યો પણ નહિ. તેના શરીરની અસ્વસ્થતાની વાત સાંભળી માધુરી તેના ઓરડામાં આવી. અને આદર-પ્રેમથી બોલી, “ હલિત, આજે તમને શરીરે શું થયું છે ? શી થીડા થઈ છે ? ”

પરાણે લોચન મીંચી રાખી, દુઃખિત બની, હલિત બોલ્યો, “ ના, ના, એવું કંઈ નથી. એ તો જરા માથું દુઃખે છે. ”

માધુરી પોતાનો કામળ કર હલિતના કપાળ ઉપર મૂકી બોલી, “ હ્યો હું માથું દાણું છું. હમણાં જ આરામ થઈ જશે. ”

હલિતે આજ લગીમાં કદિ પણ કરેલું નહિ તે આજે કર્યું. ત્રાપલાવે તેનો હાથ દૂર ખસેડી અતિ ગંભીર ભાવે ભયભિત સ્વરે તે બોલી ઉઠ્યો, “ ના. ના. ના. તું અહિંથી જ. ”

માધુરીએ પોતાના આખા જીવનમાં આવો ભાવ હલિતમાં કદિ પણ જોયો નહોતો. તે વિસ્મિત થઈ, આંખો વિકસાવી, હલિતના મુખ ભણી નિહાળી રહી. તેનું શશિસમું વદન ધીરે ધીરે વિષાદના કૃષ્ણમેઘે છવાવા લાગ્યું. તેનાં વિશાળ લોચનો અમુજને ભરાઈ ગયા.

આવી સ્થિતિમાં કેટલીકવાર ઉભી રહી. છેલ્લે કંઈ ન બોલતાં ધીરે પગને ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

હલિત સમજ્યો કે માધુરીના હૃદયમાં આઘાત થયો છે. એથી તેનું પોતાનું હૃદય પણ ભેદાઈ જવા લાગ્યું, પરંતુ ઉપાય શો ? ભગવાને તેને પોતાને એટલું કષ્ટ આપ્યું હતું કે, તે તેના પોતાના સિવાય બીજું કોણ સમજી શકે ? સૌ ઉઘી ગયાં, પણ હતભાગી હલિતની શય્યા આજે કંટકમય બની હતી. શય્યામાં પડી તે આમ તેમ આજોટવા લાગ્યો, અને આખી રાત્રિ મહા દુઃખે કહાડી. છેલ્લે ધર છોડી કોઈ દૂર દેશમાં નીકળી જવું ઉત્તમ છે, એવો નિશ્ચય કર્યો. તેણે ધાર્યું કે “ અહિં રહીશ તો દુષ્ટ લોકો માધુરીના પવિત્ર નામને કલંક ચઢાવશે; પણ જો હું અહીંથી ચાલ્યો જઈશ, તો પછી લોકો એની વિરુદ્ધમાં કરી વાત કરી શકશે નહિ. વળી માધુરી બુદ્ધિમતી, વિદુષી અને ધર્મપરાયણ, પરમ સાધ્વી સ્ત્રી છે. હું અહિંથી ચાલ્યો જઈશ, તો તે ધર્મપથે-બ્રહ્મચર્ય સાચવી-જીવન વ્યતીત કરશે, એમાં કશો સંદેહ નથી. સાધારણ સ્ત્રીઓના જેવી માધુરી દુર્બળ ચિત્તની નથી. તેના હૃદયમાં અપાર બળ છે. એટલે કદિ પણ તે ધર્મમાર્ગથી અલિત થશે નહિ. ચંદ્રસૂર્ય ભલે ભય પામે, પણ માધુરી કદિ પણ ધર્મબ્રષ્ટ થવાની નથી. એટલે તેને ઘેર રાખી જવામાં કરી ચિન્તા નથી.”

“ વળી મહારી ગેરલાજરી થશે તો માધુરી મને ભૂલી, સુખે કે દુઃખે જીવન વ્યતીત કરી શકશે. અને જો હું અહિંજ રહીશ, તો તે પણ દીર્ઘકાળ બળ્યા કરશે-તે પણ ચિરદુઃખિણી થશે. વળી વિશેષ તો દુષ્ટ લોકો દુષ્ટ ચર્યા કરવાનું ભૂલશે નહિ, એટલે આ અવસ્થામાં મારે ગૃહત્યાગ કર્યા સિવાય બીજો ઇલાજ જ નથી. ”

“ ગમે તેમ થાઓ પણ હું અહિં રહી શકીશ નહિ. અહિં રહીશ તો જરૂર હું ગાંડો થઈ જઈશ. સન્યાસી થઈ દેશેદેશ, જંગલે જંગલ, અને પર્વતે પર્વત આથડવાથી કેટલેક દહાડે પણ હું માધુરીને ભૂલી શકીશ. સન્યાસ લેવાથી કોઈ વખત પણ હું શાન્તિલાભ મેળવી શકીશ.” આવા વિચારો કરી હલિતે છેલ્લે ગૃહત્યાગ કરવાનું નક્કી કર્યું.

“ માધુરીને કહ્યા સિવાય ચાલ્યો જઈશ તો અવશ્ય તે મને મમતાહીન, હૃદયહીન, બ્રહ્મરાક્ષસ જેવો માની લેશે. અથવા એવો આઘાત વખતે તે સહન પણ કરી શકશે નહિ. તેને કહીશ તો પણ તે

કંઈ બોલશે નહિ. આમ હોવાથી માધુરીને કહ્યા વિના ચાલ્યા જવું એ તો કંઈ રીતે યોગ્ય નથી.”

બીજે દહાડે માધુરીને એકાન્તમાં બેઠાવી લલિતે મનની બધી વાત કહી. ગંભીર ભાવે માધુરીએ બધું સાંભળ્યું. પરન્તુ એક પણ શબ્દોચ્ચાર કર્યો નહિ. તેનાં બુદ્ધિને નેત્રામાંથી અશ્રુપ્રવાહ પ્રબળ વેગે નીકળવા ઇચ્છતો હતો; પરન્તુ મહાકળે માધુરીએ એ પ્રવાહને રોકી રાખ્યો. તેનું મુખ લાલચોળ થઈ ગયું. લલિત દુઃખિત સ્વરે બોલ્યો, “માધુરી, મેં બધું જ કહ્યું છે, તે સમજાવવા જેવું બધું સમજાવ્યું છે. હવે વધારે શું કહું? મને વિદાય આપ. તું બુદ્ધિશાળી છે. તને હું વધારે શું સમજાવું?”

ત્યારે માધુરી બોલી, “જઈ શકો તો જાઓ.” આટલું બોલી બીજું કંઈજ ન કહેતાં ત્વરિત પગલે તે ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

લલિતના હૃદયમાં હવે મહાયુદ્ધનો આરંભ થયો, અનેક વિચારો-ને અન્તે તેણે પલાયન કરવાનું નિશ્ચિત કર્યું. મોટા મળસ્કમાં જ્યારે સૌ ઉઘી ગયેલાં હોય ત્યારે ઉડી જનામાનું બહાર નીકળી જવું, એવો નિશ્ચય કરી, તે પ્રાતઃકાળમાં ઉઠ્યો, અને ચાલવા લાગ્યો. માધુરી આખી રાત્રિ જાગૃત જ હતી. પગલાના અવાજે ઉભી થઈને તે પણ નિઃશબ્દે તેની પાછળ પાછળ ચાલી.

લલિતે પહેલે દિવસે એક હોડીવાળા સાથે જાનોમાનો ડરાવ કર્યો હતો, એટલે તે ઘાટ ઉપર નૌકા લઈ આવ્યો હતો. રાત્રિ જ્યોત્સ્નામય હતી. નભોમંડળમાં ચંદ્રમા ખીલી, પોતાની સ્વચ્છ પ્રભા ભૂતલ ઉપર પાથરતો હતો. એ જ્યોત્સ્નાના પ્રકાશમાં દેવીપ્રતિમા જેવી, માધુરી લલિતની પાછળ પાછળ ચાલતી હતી. જ્યારે લલિત નૌકા ઉપર ચઢ્યો, ત્યારે માધુરી ધીરે સ્વરે બોલી, “લલિત! જાઓ. જઈ શકો તો જાઓ!”

લલિતે ચક્તિ થઈ પાછું ફરી જોયું તો તટમાં માધુરીને ઉભેલી દીડી. ત્યાર પછી જે જે હકીકત બની, તે અમે પૂર્વાભાસના પ્રથમ અંકમાં લીધી છે.

પરિચ્છેદ ચોથો.

વિધવા વેપ.

લલિતના દેશત્યાગની વાત માધુરીએ ડાઘને કહી નહિ. રોજ લલિત પ્રાતઃકાળમાં ઉઠી ફરવા જતો એટલે રામમોહન તથા તેમના પત્નીએ લલિતને સવારમાં ન જોયો છતાં કશું લક્ષ આપ્યું નહિ. પરંતુ બપોર થયા, જમવાનો સમય થઈ ગયો, છતાં લલિત ઘેર આવ્યો નહિ ત્યારે તેને માટે ચિન્તા કરવા લાગ્યાં. મુખોપાધ્યાયે લલિતને શોધવા માંડ્યો, પણ કશો પત્તો લાગ્યો નહિ. લલિત ગામમાં ન્યાં ન્યાં જતો ત્યાં સર્વત્ર મુખોપાધ્યાય ફરી વળ્યા, પરંતુ ક્યાંઈ પણ લલિતનો પત્તો મળ્યો નહિ. ત્યારે નીરાશ થઈ તેઓ ઘેર પાછા ફર્યા.

પ્રાહ્મણ અને તેની સ્ત્રી એ બન્ને લલિત ઉપર પેટના દીકરા જેવું વહાલ રાખતાં એટલે લલિતને માટે ચિન્તાતુર થઈ ગયાં. અત્યાર લગી તેમણે માધુરી તરફ લક્ષ આપ્યું નહોતું, પરંતુ તે બન્નેએ અત્યારે માધુરી તરફ જોયું તો તેનું હસતું વદન વિષાદમેધે છવાઈ ગયેલું હતું. લલિત ક્યાં ગયો છે, એ વાત માધુરી જાણતી જ હશે, એમ ધારી તેમણે તેને પૂછ્યું. માધુરી બોલી, “તે હું શું જાણું?” બહુજ પૂછપાછ કરવાથી છેલ્લે તે બોલી કે, “સન્યાસી થઈ એ દેશ છોડી ચાલ્યો ગયેલ છે.”

બન્ને એક સાથે બોલી ઉઠ્યાં, “શું સન્યાસી થયો? શા માટે?”

માધુરી વધારે કાંઈ બોલી નહિ. ધીરે ધીરે ત્યાંથી ચાલી ગઈ. ત્યારે પ્રાહ્મણ પ્રાહ્મણી એક બીજના મ્હોં સામે જોઈ રહ્યાં. આજ લગી જે વિષે કદિ વિચાર પણ ઉપજ્યો નહોતો, તે વાત એકદમ દિઘ્વત્વેગે તેમના અંતઃકરણમાં ઉદય થઈ. પ્રાહ્મણી રોતી રોતી બોલી, “એ બધા આપણાં ધુટલાં નશીબનો દોષ છે. તમે જો મારી વાત માની, લલિત સાથે માધુરીને પરણાવી હોત તો આજે આ દશા ન થાત, અને આપણું સર્વસ્વ નષ્ટ ન થાત.”

પ્રાહ્મણની બન્ને આંખો અશ્રુથી ભરાઈ ગઈ. તે અતિ દુઃખિત થઈ બોલ્યો, “હું મહા મૂર્ખ છું તેથી નજરે જોયા છતાં આંધળા બન્યો, ને તારી વાત સાંભળી નહિ. એટલે અત્યારે લલિતે જે કયું છે, તે સાંકે જ કયું છે.”

“જાતી પાસે ચિતાનો અગ્નિ રાત દહાડો ભડભડાટ સળગતો હોય ત્યારે કોણ ન સમજે?” આટલું કહી બ્રાહ્મણી: ત્યાંથી ચાલી ગઈ. બ્રાહ્મણ મનમાં મનમાં કહેવા લાગ્યો, “લલિતે ઠીકજ કર્યું છે; નહિ તો મહાકલંક લાગત અને વખતે મુલકમાં મ્હોં પણ દેખાડી શકાત નહિ.”

શાન્તિપુરમાં સૌ લોકોએ લલિતના પરદેશગમનની વાત સાંભળી. કોઈ કોઈ કહેવા લાગ્યા કે “એ મહાધાર્મિક હતો, તેથી નક્કી સન્યાસી થઈ ગયો હશે.” તો કોઈ કહેવા લાગ્યું કે “તેનાં માબાપ જૂત થઈ લમે છે, એટલે એને ઉપાડી ગયાં હશે.” તો કોઈ બોલ્યું કે “માધુરી ન મળવાથી પાણીમાં ડૂબી મુવો હશે.”

આડોશી પાડોશી માધુરીને પ્રશ્નો પૂછી વિવિધ વાતો પૂછવા લાગ્યાં. પરન્તુ તે કોઈને કશો પણ ઉત્તર આપતી નહિ. માધુરી હવે પહેલાંની માધુરી નહોતી. આ બનાવથી તેના સ્વભાવનું સંપૂર્ણ પરિવર્તન થઈ ગયું હતું.

માધુરીને વિધવા થયાને આજે લગભગ ચાર વરસ થયાં હતાં, પરન્તુ તે માત્ર બાલિકા જ રહી હતી. તેણે વિધવાનો વેશ ધારણ કર્યો નહોતો; અને વિધવાની પેઠે તે રહેતી પણ નહિ. તેની જનેતા પોતાની એકની એક પુત્રીને વિધવાનો નિષ્કુર વેશ પહેરાવી શકી નહોતી, અને માધુરીએ પણ કદિ એ વાત મન ઉપર આણી નહોતી. વિધવા કાને કહે છે તે પણ તે સમજતી નહોતી. પરન્તુ લલિતના અંશ થયા પછી તેનામાં પરિવર્તન થઈ ગયું. તેણે એક દહાડો પોતાની માને પૂછ્યું, “મા, હું શું વિધવા નથી?”

આ પ્રશ્ને બ્રાહ્મણીથી રોઈ પડાયું. જેની જાતી ઉપર સળગતી ચિતા જેવી પૂર્ણ યૌવના વિધવા પુત્રી સળગતી ન હોય, તે સિવાય બીજું કોણ આ બ્રાહ્મણીનું દુઃખ સમજી શકે? નીચું મુખ કરી વ્યાકુળ બની, જનેતા રોવા લાગી; પરન્તુ માધુરીએ માતાના રોવા ઉપર દૃષ્ટિપાત પણ કર્યો નહિ. સમીપમાં એક પથ્થર પડેલ હતો તે ઉપાડી, કરનાં કંકણો ઉપર પછાડી, કંકણોના કકડે કકડા કરી નાંખ્યા, અને વિશાળ ચોટલો છોડી નાખી થોડા થોડા વાળ તોડી તેને નષ્ટ બ્રષ્ટ કરી નાંખ્યો. પછી વિર્ધાદ-પૂર્ણ હાસ્ય કરી બોલી, “મા હું વિધવા છું, માફ નશીબ ઘણા દિવસથી સળગી ગયું છે, તો હવે શું મારે સધવા વેશે રહેવું થોડું છે? હું બ્રાહ્મણકન્યા છું, વળી વિધવા છું, તો સધવાને વેશે રહું તો લોકો શું બોલે? આમાં તું રૂએ છે શા માટે?”

અરેરે ! માતાના હૃદયનું દુઃખ તે શી રીતે સમજે ? માતાથી હવે સહન થઈ શક્યું નહિ. એ બિચારી રેતી રેતી ત્યાંથી જતી રહી, એટલામાં ત્યાં મુખોપાધ્યાય મહાશય આવ્યા. તેમણે કન્યા તરફ જોયું. જોતાંજ લાગ્યું કે પોતાની પુત્રીએ વિધવાવેશ ધર્યો છે. એક દમ જાણે તેના હૃદયમાં કોઈએ છરી ભોંકી હોય, તેવી વ્યથા થઈ બન્ને હાથે પોતાની છાતી દાબી તેઓ ઘર બહાર ચાલ્યા ગયા. જે પિતાનો આવો સર્વનાશ થયો ન હોય, તે મુખોપાધ્યાયનું કષ્ટ શી રીતે સમજી શકે ?

પરન્તુ માધુરી રોઈ નહિ. તેની આંખમાં કોઈએ કદિ પણ જળ દીધું નહિ. આ અસહ્ય કષ્ટ તે શી રીતે સહન કરતી હશે, એ તેનું મુખ જોતાંજ સમજી શકાતું હતું, પરન્તુ તે કદિ રેતી નહિ. જો રેતી હોત તો તેનું કષ્ટ ઘણુંજ ઓછું થાત. તે એ ત્રણ વાર બોલી, “હું વિધવા—હું વિધવા, મારે શું વિધવાની પેડે રહેવું ન જોઈએ ?”

પરિચ્છેદ પાંચમો.

વિધવાનું દુઃખ.

બીજું પણ એક વર્ષ ચાલ્યું ગયું. લલિતનો કશો પત્તો મળ્યો નહિ. તે ક્યાં ગયો છે ? શું કરે છે ? જીવતો છે કે મરણ પામ્યો છે ? તેના સમાચાર કોઈને મળ્યા નહિ. કોઈએ મેળવવા મહેનત પણ કરી નહિ. એક વર્ષ થયું નથી ત્યાં તો શાન્તિપુરના લોકો તેનું અસ્તિત્વ પણ બૂલી ગયા. તોપણ મુખોપાધ્યાય અને તેની પત્ની તેને કદિ કદિ સંભારતાં. પણ જેના રોમે રોમમાં લલિતનું નામ અંકિત થયું હતું, તે માધુરી લલિતને એક ક્ષણ પણ બૂલી નહિ. મુખોપાધ્યાય મહાશય, અને તેની પત્નીને લલિતને બૂલી જવાનું ઈષ્ટ નહોતું, પણ તે જો પોતાને પૂર્ણ યૌવના વિધવા પુત્રી ન હોત તો ! પરન્તુ પોતાને ઘેર સજગતી ચિતા રૂપ પ્રાપ્ત-યૌવના વિધવા પુત્રી હોવાથી મનનું કષ્ટ મનમાંજ સમાવી, તેઓ કંઈ પણ પ્રત્યય કર્યા સિવાય નિશ્ચેષ્ટ થઈ ગયાં. લલિતના જવાથી તેમને કંઈક ઓછું લાગ્યું; પરન્તુ સમાધાન કરી મન સ્થિર કર્યું. સરળ હૃદયની આહણી કોઈ કોઈવાર લલિતને

સંભારી રોઈ પડતી, પરન્તુ માધુરી રોતી નહિ. કેમકે તેણે હૃદયને દબ કર્યું હતું.

એકદમ તાવના પ્રખળ ઘાતમાં મુખોપાધ્યાય મહાશય પચારીવશ થયા, અને એ દહાડામાં તો આ લોક છોડી પરલોકમાં ચાલ્યા ગયા. મરતી વખતે તેમણે ભગ્નહરિ મુખોપાધ્યાય મહાશયના હાથમાં કન્યાની સંભાળ મૂકી. કેમકે તે જાણતા હતા કે પોતાની સ્ત્રી પોતાની પાછળ અવશ્ય સહગમન કરશે, એ કોઈની અટકાવી અટકશે નહિ, અને કન્યાના મ્હોં સામું પણ જોશે નહિ. ખરેખર, અન્યું પણ તેમજ. સ્વામીની ચિતામાં પ્રાહ્મણી પણ સતી થઈ.

તે દિવસે માધુરી રડી. માતાપિતા માટે ધૂળમાં આજોટતી માધુરી અપાર વિલાપ કરવા લાગી. “હવે મારું શું થશે ? આ બીજા—સંસારમાં હું સહાય—રહિત અનાથિની છું. મારી રક્ષા કોણ કરશે ?” ઇત્યાદિ મર્મભેદી વચનોએ તેણે વિલાપ કર્યો. આહા ! આ સંસારમાં સહાયશૂન્ય, આશ્રયશૂન્ય વિધવા ને તે વળી સુંદર યુવતીની જેવી વિપત્તિમાં બીજું કોણ હોય ? ખરે તેને તો ડગલે ડગલે વિપત્તિની વૃષ્ટિ છે. આવી દશામાં આવેલી હજારોમાંની ભાગ્યેજ એ ચાર વિધવાઓ પોતાની ધર્મ-રક્ષા કરવા શક્તિમાન થતી હશે. અભાગિની માધુરીના અદ્રષ્ટમાં ભગવાને શું લખ્યું છે, તે કોણ કહી શકે ?

આ સંસારમાં જે રક્ષક હોય, તે જ ભક્ષક બની જાય છે. ભગ્નહરિ ઉંમરે વૃદ્ધ થયો હતો; પરન્તુ તે પોતાનો લોભ અટકાવી શક્યો નહિ. મુખોપાધ્યાય મહાશયની જે જમીન અને મિલકત હતી તે પચાવી પડવાનું ભગ્નહરિ ભૂલ્યો નહિ. માધુરી આવા વ્યવહારમાં કેવળ બાલિકા હતી. તે આમાં કશું સમજ નહિ. ત્યાર પછી ભગ્નહરિ આદર કરીને માધુરીને પોતાને ઘેર લઈ ગયો. ભગ્નહરિને સ્ત્રી-પુત્રાદિ કશું હતું નહિ, તોપણ લોભ ધણો હતો ; વળી પ્રખલ પાપવૃત્તિ પણ હતી. તેણે પંદર વર્ષની પૂર્ણ-આવના વિધવા સાથે હાસ્ય-વિનોદની છટ વધારવા માંડી. સર્વદા તે પાન ખાતાં ખાતાં, ચોટલી બાંધતાં, ને હસતાં હસતાં માધુરીને જોયા કરતો. માધુરી હવે તદ્દન બાલિકા નહોતી. આ ક્રિયાઓમાં પાપીનો દુષ્ટ અભિપ્રાય સમજી, તે તેનાથી આઘી રહેવાનોજ પ્રયત્ન કરતી. પરંતુ તે બિચારી અનાથિની અને નિરાધાર હતી. તેનો રક્ષક માત્ર ભગવાન જ હતો.

એક દહાડો એ દુર્મતિ પોતાનો દુષ્ટ અભિપ્રાય પ્રકટ કરતાં લજવાયો નહિ. આદરથી તેણે માધુરીનો હાથ પકડ્યો. માધુરી નિઃશ્વેલી વાધણ પેઠે જોરથી પોતાનો હાથ ખેંચી લઈ, પોતાના વસ્ત્ર-માંથી એક ચળકતી છરી બહાર કાઢી બોલી, “ જો આજથી કદિ મારે શરીરે હાથ લગાડ્યો છે, તો તું પણ મરીશ, અને હું પણ મરીશ. ”

ક્રોધથી લજહરિનું મુખ વિકૃતિ પામી ગયું. તે દાંત પીસી બોલ્યો, “ ઠીક છે, તને બજારમાં બેસાડું તો જ હું ખરો. ”

હવે અભાગિની માધુરી લજહરિના તમામ આદરથી વંચિત થઈ. ઘરનું અને દોરનું તમામ કામ માધુરીને માથે આવી પડ્યું. પરન્તુ કાંઈને કશું ન કહેતાં તે બધો જીવન સહન કરતી. કેવળ એટલુંજ નહિ પણ રાત દિવસ લજહરિ તેને ભુંડી ગાળો દઈ દુઃખિત કરતો; તે પણ એ બિચારી મુંઝે મોંઢે સહન કરતી, કેમકે એ બિચારી નિરાધાર હતી. આ વિશાળ વિશ્વમાં તેને જ્યાંનું એકે સ્થાન નહોતું. રાત્રે ઓશીકે મેહાં મૂકી તે છિન્નલિપ્ત હૃદયે બોલતી, “ લલિત, તમે ક્યાં છો ? આંધું આવી તમારી માધુરીને આશ્રય દો. ”

આટલો અત્યાચાર કરીનેજ લજહરિ વિરામ્યો નહિ. આજ લગી તે માધુરીને ઘર બહાર જવા દેતો નહિ. હવે તો જાણી જોઈને તે માધુરીને કંઈ કંઈ બહારને હલકા લોકોની દૃષ્ટિએ પાડવા લાગ્યો. માધુરીનું જીવન દુઃખમય બની ગયું. દુષ્ટ લોકો તેની વિવિધ પ્રકારે હા મશકરી કરતા, અને દુષ્ટ વચનો કહેતા. આથી માધુરી અરધી માંડા જેવી બની ગઈ. તે કાયર થઈ, ભગવાનને સંભારી કહેતી, “ હે પ્રભો ! મારા હૃદયમાં બળ આપો. નાથ ! બળ આપો. ”

એક દહાડો રાત્રે વગર કારણે માધુરીને અપમાનિત કરી લજહરિએ ઘર બહાર કહાડી મૂકી, પોતાના ચાકર ગોવલાને લજહરિએ હુકમ કર્યો કે “ લાતો મારતો માધુરીને તું ઘરથી દૂર લઈ જા. ”

ગોવલો પણ એટલુંજ ધમ્મતો હતો. તરતજ ધસડીને તેણે માધુરીને ઘર બહાર કાઢી. પછી ધીમેથી તેના કાનમાં કહેવા લાગ્યો, “ માધુ ! તારામાં આટલું બધું રૂપ છે, તો તને દુઃખ શું છે ? હું તને મારી છાતી ઉપર રાખીશ. ”

માધુરી મનમાં ને મનમાં ભગવાનને સંભારતી બોલી, “ હું પ્રભો ! મારા અદૃષ્ટમાં તેં આવું અપમાન પણુ લખ્યું હશે ! હે નાથ ! ક્યે પાપે તેં મારી આવી દશા કરી ? ”

ગોવલો ફરી ધીરેથી બોલ્યો, “ માધુ ! અહિંઆં જરા રોકાઈ જાજે; હમણાંજ હું પાછો આવું છું. ”

ગોવલો ગયા પછી હતભાગિની માધુરી એ બીપણુ અન્ધકાર-માં ઉચે શ્વાસે મુડીઓ વાળી દોડી. “ અહા ! આવું જીવન ધારણુ કરવાનું કળ શું ? આવું કૃષ્ણી જીવન રાખ્યા કરતાં તેનો અંતજ આણુવો એ ઉત્તમ. ” આવો વિચાર કરી તે ગંગા તરફ દોડી. રાત્રિનો અન્ધકાર જામેલો હતો. રસ્તામાં લોકોની આવજ આવધ થઈ હતી. તે સમયે માધુરી ગંગાતીરે આવી ઉંચા કરાડા ઉપરથી ગંગાના પ્રવાહમાં ઝંપાપાત કરતાં બોલી, “ મા ! મા ! હૃદયમાં સ્થાન આપો; હવે સહન થતું નથી. ” શ્યામ-ધોર અધકારમાં નદીમાં પડવાનો ધબકા થયો. પણુ તે કાઈએ સાંભળ્યો નહિ.

પરિચ્છેદ છઠો.

વિધવાની વિપત્તિ.

માધુરી મુઈ નહિ. માધુરી નદીમાં પડી, તે વખતે એક મોટી હોડી તે રસ્તે જતી હતી. ઝંપાપાતે એકવાર પાણીમાં તળીએ જઈ બીજી ક્ષણે માધુરી ઉપર આવી. તેજ વખતે તે હોડી પાસે નીકળી. હોડીમાં જે બેઠાં હતાં તેમાંનો એક ખૂમ પાડી બોલ્યો, “ કાઢો કાઢો. ”

માધુરી ફરી ડૂબી, પરંતુ ખારવે તુરત પાણીમાં પડી, તેને પકડી લીધી, ને ત્વરાથી તેનો ભીંજાવેલો દેહ નૌકામાં આણ્યો. નૌકામાં બેઠેલી એક પરમ રૂપવતી પ્રૌઢા સ્ત્રી ઉતાવળે તેની પાસે આવી. દીવો લાવી બેસું તો એક અપૂર્વ રૂપવતી યુવતી ચેતનહીન બનેલી છે; મરેલી નથી. હજુ પણુ તેનો શ્વાસ ધીરે ધીરે ચાલે છે. મોઢા-માંથી અનર્ગળ જળ ઝરે છે. પેલી રમણીએ ચત્તથી માધુરીને અંદર લઈ જઈ સુવાડી દીધી, અને વિવિધ ઉપાયે તેને શુદ્ધિમાં લાવવા ચત્ત કરવા માંડ્યો. નાવિકાએ હોડી આગળ હંકારી.

પેલી સ્ત્રી વૈદકશાસ્ત્ર થોડું જાણતી હતી. તેણે પોતાની પેટી-માંથી એક ઓસડ કાઢી માધુરીને પાચું, આથી માધુરીને ભાન-તો આવ્યું નહિ; પરન્તુ નિશ્ચિન્ત ભાવે નિદ્રા આવી ગઈ. આખી રાત્રિ-માં એકવાર પણ તેની ઉંઘ ઉડી નહિ. આખી રાત્રિ નૌકા ચાલી, એટલે પ્રાતઃકાળે જ્યારે તેની નિદ્રા ઉડી ત્યારે તો તે શાન્તિપુરથી બહુજ દૂર આવી પહોંચી હતી.

પ્રાતઃકાળમાં નિદ્રા ઉડતાં માધુરી બેડી થઈ, અને જે જોયું તેથી તો તે સ્તબ્ધ બની ગઈ. ધીરે ધીરે તેને બધી વાતનું સ્મરણ થયું. હું મુર્છા નથો, પણ આ ક્યાં આવી છું ? એ વિચારવમળમાં તે પડી ગઈ. તેણે પેલી રમણીની તરફ જોયું. પેલી સ્ત્રી પણ તીક્ષ્ણ દષ્ટિથી તેના તરફ જોઈ રહી હતી. આથી માધુરીએ આકુલતાથી પૂછ્યું, “હું ક્યાં છું ?”

પેલી સ્ત્રી બોલી, “મારી હોડીમાં.” આ વાતથી માધુરી કંઈ સમજી શકી નહિ. તેથી તેના મ્હેં સામું જ નિહાળી રહી. પેલી પ્રૌઢા સ્ત્રી બોલી, “કાલે રાત્રે તું પાણીમાં ડુબી હતી. મારી હોડી પાસે નીકળી, એટલે મેં તને હોડીમાં લેવરાવી લીધી.”

માધુરી દુઃખિત સ્વરે બોલી, “મને દુઃખિનીને શા માટે બચાવી ? મરવા કેમ ન દીધી ?”

રમણી બોલી: “એવું મહા પાપ શા માટે કરવા ધારે છે ? તારી ઉમ્મર નાની છે, વળી તું પરમ રૂપવતી છે, તો શા દુઃખે મરવું હતું ?”

માધુરી બોલી, “જગતમાં મારે કોઈ નથી. જીવતાં રહેવાથી કેવળ કષ્ટ જ પામવાનું છે. મારે જીવીને લાલ શો છે ? આપ મને મરવા દો.”

રમણી બોલી, “ના, હું મનુષ્ય છું. હું કોઈ રીતે તને મરવા દઈશ નહિ. જે સંસારમાં ખરેખર તારે કોઈજ ન હોય, તો મારી સાથે ચાલ. મારે પુત્ર પુત્રી કંઈ નથી. જે, મારી ઉંમર પણ તારી જનેતા જેવડી છે. હું તને મારી પેટની પુત્રી પેઠે રાખીશ.”

માધુરી કેટલીકવાર એ રમણીના મુખ લાણી તાકી રહી. પછી ધીરે ધીરે બોલી, “આપ કાણુ છો ?”

રમણી મન્દહાસ્ય કરી બોલી, “પહેલાં જાણું કે તું કાણુ છે ?”

સરલ માધુરીએ પોતાના દુઃખની તમામ વાત રમણીને કહી. કેવળ લલિતની વાત કંઈ પણ કહી નહિ. એ સાંભળી રમણી બોલી,

“ તારા જેવી રૂપવતી જુવાન વિધવાના સંબંધમાં એવું જ અને, એ સ્વાભાવિક છે. એમાં મરવું શા માટે ? ”

માધુરી ફરી કેટલીકવાર રમણીના મુખ ભણી નિહાળીને બોલી,
“ આપ શું તે સમજતાં નથી ? ”

રમણી બોલી:—“ હું તે સમજું છું. એક દહાડો હું પણ તારા જેવી રૂપવતી જુવાન વિધવા હતી. પરન્તુ હું મુર્છા નથી. મરવું શા માટે ? હું ઘર છોડી ચાલી નીકળી તેથી જો આજે કેવી રાત્રની રાણી જેવી હાલતમાં છું ? જહાંગિર પાદશાહ પોતે મારો ચરણધીન છે. ”

માધુરી કશું જ સમજી નહિ; તેથી બોલી:—“ આપ કોણ છો ? ”

રમણી બોલી, “ મારું નામ ઝહરઆબ-દિલ્હીની પ્રસિદ્ધ નર્તકી. આ દેશના રાજાએ મારું સંગીત સાંભળવા માટે મને લાખ રૂપીઆ આપી તેડવી હતી, ત્યાંથી હું પાછી જતી હતી. જો પાછળની બે મોડી નોકરીઓમાં મારા સિપાઈઓ, નોકર ચાકરો, પાલખીઓ, વગેરે ઘણા સામાન ભરેલો છે. મારે કશુંએ દુઃખ નથી. હું કોકર મારી અસરશીલતાને ઉડાડી દઉં છું, તો પણ એજ અસરશીલતા મારે ચરણે ચાંટતી આવે છે. હું જો મરી ગઈ હોત તો આમાંનું કંઈ પણ હોત ? ”

માધુરી કશું બોલી નહિ. તેનું હૃદય જોરથી ધ્રુજવા લાગ્યું. હું કાના હાથમાં આવી છું અને ક્યાં જઈ છું તે કંઈ જ માધુરી સમજી શકી નહિ.

ઝહર મદુહાસ્ય કરી બોલી, “ તું આજથી મારી પુત્રી મતિઆઈ થઈ માની લે. ”

માધુરીની રંગે રંગે વિદ્યુત પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. તે પોતાની આંખો મીચી ગઈ, અને વિચારવા લાગી, “ હે પ્રભો ! છેલ્લે મારા નશીબમાં તેં નર્તકી લખી ! કેવું ભયાનક દશ્ય ! ”

તે કશું બોલતી નથી એ જોઈ ઝહર બોલી, “ કેમ ન બોલી ? શા વિચાર કરે છે ? ”

માધુરી ઉશ્કેરાઈ બોલી, “ હું મરીશ. મને છોડી દે. ”

ઝહર હસીને બોલી, “ ના, તને કદાપિ મરવા દઈશ નહિ. ”

પરિચ્છેદ સાતમો.

દિલ્હીમાં.

માધુરી મરી શકી નહિ. ત્રિધાતાએ જેવું મરણ ધાર્યું નથી તે સંકડો યત્ન કર્યા છતાં પણ મરી શકતું નથી. જહરે તેને નજરની આગળની આગળ રાખી હતી એથી માધુરી મુર્છા શકી નહિ અને દિલ્હી આવી.

માધુરી પોતે વિધવા, વળી બ્રાહ્મણ કન્યા; તેથી સ્વહસ્તેજ ચોંકા કરી, પાણી ભરી, રાંધી, માત્ર એક વાર નામ માત્ર આહાર લેતી. એમાં જહર કશે વાંધો લેતી નહિ. જહરના આદરભાવથી અને મિષ્ટ સરસ વ્યવહારથી માધુરીનો તેના પર ધીમે ધીમે ભાવ થયો. તેણે ધીરે ધીરે પોતાની મરવાની ઇચ્છા છોડી દીધી. માતાપિતાના મરણ પછી માધુરીએ રાત દહાડો અવશ્યકિય દુઃખ વેડ્યું હતું—આટલો આદર—ભાવ તેણે ક્યાંઈ જોયો નહોતો. તે મનમાંને મનમાં જ કહેતી, “પ્રભુએ જો મારા નશીબમાં મરણ લખ્યું હોત તો તે રાત્રે જ હું મરી શકત. પણ તેણેજ મને આ આશ્રય આપ્યો છે તો મને મારા ધર્મની રક્ષા કરવાનું યગ પણ તે જ આપશે. આ જગતમાં સતીના અંગને સ્પર્શ કરનાર કાણ છે ?”

દિલ્હીનાં સુખ અને ઐશ્વર્યની વાત જહર તેને વારંવાર કહેતી. તે એક દહાડો તો એવું પણ બોલી કે “અહો તારું કેવું રૂપ છે! એ ઉપરથી પાદશાહજનકા સલીમની સાથે પણ તારો વિવાહ થઈ શકે, એમ કાણુ ન માને? એક દિવસ તું દિલ્હીશ્વરી પણ કાં ન થઈ શકે?” આ વચનો સાંભળી માધુરી વિવાદમાં પડી ગઈ. તેણે જહરની વાતનો કશોજ ઉત્તર આપ્યો નહિ. તે શુન્યવત્ બેઠી જ રહી. એ દહાડો તથા રાત્રિએ તેણે મનમાં ને મનમાં કંઈ કંઈ વિચારો કર્યો: “શું હવે કદિ પણ મને લલિતનાં દર્શન થશે? હા, થાય તો પણ શું? હું વિધવા છું. મારા અદૃષ્ટમાં સુખ જ ક્યાં છે ?”

“તે તો સન્યાસી થયો છે. સન્યાસીઓ માટે એક અતિ સુંદર સ્થાન હું કાશીમાં સ્થાપું. એ નિવાસના દ્વારમાં મારી મૂર્તિ અંકિત કરાવું. સન્યાસી હોવાથી કોઈવાર તે ત્યાં આવશે, અને મારા

હૃદય ઉપર ચરણ મૂકી મારા પાપનું નિવારણ કરશે. પરન્તુ તેમાં દ્રવ્યની આવશ્યકતા છે. મારી પાસે દ્રવ્ય ક્યાં છે ? ધર્મ નષ્ટ કરું તો અર્થ પ્રાપ્ત થઈ શકે. પરન્તુ મૃત્યુ થાય એ શ્રેષ્ઠ છે, પણ કદિ ધર્મ-માર્ગથી ચલિત થવું ઇચ્છવા યોગ્ય નથી.”

દિલ્હીમાં આવ્યાં તેને કેટલોક કાળ થયો હતો. તેણે જહરનાં મુખ ને ઐશ્વર્ય તથા દિલ્હીનો અતુલનીય ભભંકો જોયો હતો, ને તેથી તે સ્તબ્ધ થઈ હતી. ક્યાં શાન્તિપુર અને ક્યાં આ દિલ્હી ! અહિં તો સર્વત્ર ધન, ઐશ્વર્ય અને વિલાસનું જ સામ્રાજ્ય ! અહિં આનીને પણ તે વિધવા પેઠે જ રહેવા લાગી. જહરે તેમાં કશી હરકત કરી નહિ. ઉઘટી માધુરીની ધર્મવૃત્તિ ને પવિત્રતા જોઈ જહર તેના ઉપર વધારે ભક્તિભાવ કરવા લાગી. જહરને પોતાને પુત્રી હોત તો તેને પણ આનાથી વધારે સ્નેહભાવે તે સંભાળત કે કેમ તે કહેવાતું નથી. માલિકની પ્રીતિ જોઈ તેનાં દાસદાસીઓ પણ માધુરી ઉપર શ્રદ્ધા-ભક્તિ રાખતાં. જહરને બંગલે અનેક અમીર ઉમરાવો આવતા; પરન્તુ જહર પ્રાણાન્તે પણ માધુરીને તેમની સન્મુખ લાવતી નહિ.

એક દહાડો માધુએ જહરને કહ્યું, “હું ગાવું બળવવું શીખું?” જહર કેટલીકવાર તેના મુખ ભણી તાકી રહી, પછી બોલી, “બહુ સાફ.” તેણે તે દિવસે પોતાના ઉસ્તાદને એ વાત કહી. તે દહાડાની સન્ધ્યાથી માધુરીએ નર્તકીનો ઉઘમ શિખવાનો પ્રારંભ કર્યો. પરન્તુ નર્તકી થવાથી હિન્દુ વિધવાના બ્રહ્મચર્યવ્રતનો-શિયળનો ત્યાગ કરવો એ તેનો આશય નહોતો. પહેલાં તે જે રીતે રહેતી તે રીતે હજી પણ રહેવા લાગી. તેનામાં કંઈ પણ પરિવર્તન થયું નહિ. અપાર ઉત્સાહે તેણે ગાવું બળવવું શિખવામાં મન લગાડ્યું. મૂળથી જ તે વિદુષી હતી તેથી ઘણા જ થોડા સમયમાં જહરના કરતાં પણ અનેકગણી શ્રેષ્ઠ ગાયિકા થઈ ગઈ. આ જોઈ જહરબાઈ પોતે જ વિરમિત અને સ્તંભિત થઈ ગઈ. અને માધુરી પ્રતિ તેનો સ્નેહભાવ અત્યંત વધ્યો. ધીરે ધીરે દિલ્હીવાંસીઓમાં વાત ફેલાઈ ગઈ. શાખીન દિલ્હીવાસી અમીર ઉમરાવો, તેનું ગાવું-બળવવું સાંભળવા માટે અત્યંત અધીરા થઈ જહરને બંગલે આવળ કરવા લાગ્યા.

માધુરીએ એક વખત જહરને પૂછ્યું, “તમારો આ ધંધો પોતાની ધર્મરક્ષા કરીને કોઈ ચલાવી શકે કે ?”

ઝલર હસીને બોલી, “ અસંભવિત. ”

માધુરી ગંભીર લાવે બોલી, “ અસંભવિત કેમ ? ”

ઝલર બોલી, “ અનેક કારણોથી. પહેલું તો દ્રવ્ય લોભ એ મહા ખરાબ છે. દિલ્લીમાં એવા અમીર ઉમરાવો છે કે તને લાખ અસરથી આપવામાં પણ પાછા હડે નહિ. તું એવો લોભ ત્યાગી શકીશ ? ”

“ જો પૈસાનો લોભ ન જ કરું તો ? ” માધુરી બોલી.

“ એવી સ્ત્રીઓ તો આજ લગી કોઈ જોઈ નથી કે જેમને પૈસાનો લોભ હોય નહિ. તેના ઉપરાંત સત્તાનું પણ અહિં પ્રાપ્ત્ય છે. દ્રવ્યથી સંમત ન થાય તો બળ કે સત્તા ચક્ષાવનારા લોકોનો પણ અહિં ટોટો નથી. આ બધાને કદાપિ તું ઉલ્લંઘી જાય તો પણ તારું નામ દરબારમાં જલેર થયું, કે પાદશાહ અથવા પાદશાહજનદાનો હુકમ ઉલ્લંઘન કરવાનું તો બને જ નહિ. ” ઝલર બોલી.

માધુરી કેટલીક વાર નીરવ રહી બોલી, “ તો આજ પર્યંત આ ધંધા પોતાની ધર્મરક્ષા કરીને કોઈ ચક્ષાવતું નહિ હોય ? ”

“ ના, કોઈ જ નહિ. ” ઝલર બોલી.

“ મને તો આમાં અસંભવિત લાગતું નથી. મને લાગે છે કે આમાં કેવળ પાદશાહના હુકમની જરૂર છે. ” માધુરી બોલી.

માધુરીની વાત સાંભળી ઝલર મન્દ મન્દ હસવા લાગી ને કહ્યું, “ તું હજી બાળક છે, બીરે બીરે બધું સમજી શકીશ. ”

ઝલરની વાત સનમાં ન લાવી માધુરી બોલી, “ અત્યારે એક કામ કરો શકશો ? ”

“ શું ? બોલ. ” ઝલર બોલી.

માધુરી બોલી, “ હું નાયવા-ગાવાનો પહેલોજ મજરો પાદશાહની હજુરમાં કરવા ચાહું છું, તો એવો જોગ કરી શકશો ? તેમની સન્મુખ ગાયા પહેલાં હું કદિ કોઈ પાસે ગાર્જિશ નહિ. ”

ઝલર ચિન્તામાં પડી. થોડીવાર મૌન રાખી બોલી, “ મહેનત કરી જોઈ. દરબારમાં બેસનારા અનેક અમીર ઉમરાવો સાથે આ ધંધાને લીધે મારો પરિચય છે એટલે એમના દ્વારા હજુરને કાને ખચર આપતાં, તેઓ હુકમ આપે તો આપે પણ ખરા. તોપણ આ કામ બહુ સહેલું તો નથી, છતાં હું તે માટે જીવતોડ મહેનત કરીશ. જોઈ એ છીએ શું થાય છે. થશે તો બહુ સારી વાત છે. ”

પરિચ્છેદ આઠમો.

પાદશાહની સન્મુખ.

મતિપ્રાઈએ અત્યાર લગી કાઈની પાસે એક પણ ચીજ ગાઈ નહોતી; તો પણ તેના ઉસ્તાદોને મુખેથી તેનું નામ ચારે દિશાએ ફેલાઈ ગયું હતું. અનેક અમીર ઉમરાવો તેનું ગાયન સાંભળવાને અત્યંત અધીરા થઈ, જહરપ્રાઈ પાછળ પડ્યા હતા; પરંતુ જહર પણ સૌને કહેતી કે, “ પાદશાહની સન્મુખ પહેલવહેલો મજરો ક્યાં વિના મતિપ્રાઈ કાઈની સન્મુખ ગાનાર નથી, એ એનું મોટું પણ છે.”

“ આમાં આગ્રહની વાત જ નથી. ” એમ લાગવાથી અમીર ઉમરાવો જેમ અને તેમ પાદશાહની પાસે વહેલો મજરો થાય તે વારતે ચત્ત કરવા લાગ્યા. આથી થોડે વખતે મતિપ્રાઈની વાત પાદશાહને કાને આવી. ત્યારે તે હસીને બોલ્યો, “આવી નૂતન નર્તકી તે કાણુ ? ” પછી મનમાં મનમાં બોલ્યો, “ આમાં અવશ્ય એનો કંઈક ખાસ ઉદ્દેશ છે. મને લાગે છે કે સૌ પહેલું પોતાનું ગાયન મને સંભળાવી, મારી પ્રસન્નતા મેળવી, પોતાનો મનોભાવ જણાવશે. વળી કંઈક પ્રાર્થના પણ કરશે.” પછી પાદશાહે ફરમાવ્યું, “ કાલેજ દરખાસ્તમાં તેનો મજરો થશે. ”

આ સમાચાર જહરને પહોંચ્યા. આવો શુભ યોગ સહજમાં કાઈના પણ નસીબમાં હોય નહિ. આથી જહર આનંદે પ્રકૃષ્ટિત થઈ હસતી હસતી માધુરી પાસે આવી બોલી, “ માધુરી, કાલે દરખાસ્તમાં તને જે ઈનામ મળશે તેનું શું કરીશ ? ”

માધુરી હસીને બોલી, “ તેમાંથી અરધું તમને આપીશ. ”

ખીજે દહાડે સન્ધ્યાકાળે બહુ જ મૂલ્યવાન પહેરવેશ પહેરી, માધુરી પાદશાહની સન્મુખ ગઈ. પોતાના સભાજનોથી વિંટાઈ પાદશાહ કુવાને-ખાસમાં બિરાજ્યો હતો. વચ્ચે વચ્ચે સુવર્ણ પાત્રમાં ભરેલી સુરાનું પાન પણ ચાલી રહ્યું હતું. ઇતિહાસવાચકો જાણે છે કે જહાંગીર જેવો સુરાપ્રિય પાદશાહ ખીજે કાઈ જ નહોતો. એ રમ્ય સભાસ્થળમાં એકદમ માધુરી આવી ઉભી: બધા જ સ્તબ્ધ થઈ, તેની બણી નિહાળી રહ્યા. એના જેવી લાવણ્યવતી સુંદરી

હિલ્હીમાં પણ હશે કે નહિ, એટલુંજ નહિ, પણ પાદશાહના જનાનામાં પણ હશે કે નહિ, એ સન્દેહનો વિષય હતો. જહાંગિર પણ અત્યંત વિસ્મિત થઈ તેના તરફ નિહાળી રહ્યો. પછી હસીને બોલ્યો, “ આ જ આપણી નૂતન નર્તકી કે ? બહુ સારું, આજે આપણી સભા તેનાથી પ્રકાશિત થઈ. આવો, બેસો-બેસો. મેં તમારી પ્રતિષ્ઠા સાંભળી છે. આવી કલાવતીનો મજરો પહેલો રાજદરબારમાંથીજ ચાલુ થવો ઉચિત છે કેમ, એ વિશે ઉમરાવો, આપનો શો અભિપ્રાય છે ? ”

બધા ઉમરાવો એકી સાથે બોલી ઉઠ્યા, “ જહાંપનાહે જે હુકમ કર્યો છે તે જ મુનાસિબ છે. ”

માધુરી બેઠી નહિ. માનથી પાદશાહને દુરનસ બનવી તેણે ગાન આરંભ્યું. મૃદંગો, સારંગીઓ, ને સિતારમાં સુન્દરીના મધુર સ્વરનું સંમેલન થયું:—

મોરી લાજ શરમ રખ લે જુગમે. (૨)

તુંહી પાકનત પરવરદિગાર—મોરી લાજ.

પૈદા કિએ કે લાજ તુમહિકો, તુમ દામા મેં ચેલી તુમ્હારી,

તુંહી પાકનત પરવરદિગાર—મોરી લાજ.

માધુરીનાં મધુર કંઠસ્વરે બધી દિશાઓ જાણે મધુમય બની ગઈ. વાતાવરણમાં મધુર લહરીઓ વહન કરવા લાગી. એ મધુર સંગીત સાંભળી સૌ વિસ્મિત, સ્તંભિત અને મુગ્ધ બની ગયાં. માધુરી હૃદય સાથે ગાતી હતી, તેના હૃદયના આસોચ્છવાસમાં તેનું સંગીત ભિન્નિત થએલું હોવાથી જાણે કોઈ અવધૂર્ય ભાવનો ઉદ્ગ્રેક થતો હતો. માધુરી કરતાં નિપુણ ગાયિકાઓ બીજી ઘણી મળી આવતી, પરંતુ, તેમના ગાનમાં માધુરીના ગાન જેવું હૃદયનું સંમેલન નહોતું. તેઓનું ગાન ગાવાને માટેજ હતું; પરંતુ માધુરીનું ગાન તેના પોતાના હૃદયની ઉર્મિને માટે હતું. આથી સૌનાં હૃદયોમાં અત્યંત અસર થઈ, સૌનાં અંતઃકરણો જાણે દ્રવીભુત બની ગયાં. આજ લગીમાં અનેક નર્તકીઓનું ગાન સભાસદોએ સાંભળ્યું હતું; પરંતુ કદિ પણ તેઓ આટલા વિચ્છિન્ન કે આટલા મુગ્ધ થયા નહોતા. અત્યારે કાષ્ટપુત્તલિકાવત્ સકલ સભાસદવર્ગ નીરવ, નિશ્ચેષ્ટ અને સ્તંભિત થઈ ગયો હતો. તેમનાં મન, પ્રાણ, હૃદય બધાંજ માધુરીના સંગીતમાં લીન થઈ ગયાં હતાં.

છેલ્લે કુરનીશ કરી માધુરીએ ગાન બંધ કર્યું. પાદશાહ અત્યંત ઉત્સાહે બોલી ઉઠ્યો, “નૂતન અપ્સરા ! ખરેખર તું કોઈ દેવાંગના છે. તારા સંગીતથી હું અત્યંત પ્રસન્ન થયો છું, તો ધનામ્ માગ. તું જે માગીશ તે અવશ્ય આપીશ.”

માધુરી હાથ જોડી વિનય લાવે બોલી, “જહાંપનાહ, દાસી દ્રવ્ય ચાહતી નથી; દાસી હજરતની પાસે એક લિક્ષા ચાહે છે. હિમ્મત આપો તો બોલી શકું.”

જહાંગીર બોલ્યો, “નિર્ભયપણે બોલ. તું જે માગીશ તે હું આપીશ જ. તું જે આ રાજ્યાસનપર બેસવા ચાહે તો તે પણ આપી શકીશ.”

માધુરી બોલી, “જહાંપનાહ, હજરતની પાસે આ દાસી માત્ર પોતાની ધર્મ-રક્ષાનીજ લિક્ષા માંગે છે.”

જહાંગીર વિસ્મિત સ્વરે બોલી ઉઠ્યો, “એટલે શું ?”

માધુરી કરસંપુટ કરી બોલી:—“આ દાસી વિધવા બ્રાહ્મણ કન્યા છે. અદૃષ્ટ-યોગે આ ધંધામાં જોડાઈ છે, પરંતુ ધર્મ વેચવા તત્પર નથી. તો હજરત હુકમ ફરમાવે કે મારા ઉપર કદિ પણ કોઈ અત્યાચાર કરે નહિ. દાસી પોતાની ધર્મરક્ષા કરી, હજરતને એક બે ગાન સંભળાવી, પોતાને ધન્યભાગી માને છે.”

પાદશાહ વિસ્મીત લાવે કેટલીકવાર માધુરી તરફ નિહાળી રહ્યો. મનમાં ને મનમાં તેના ઉપર તે અત્યંત સંતુષ્ટ થયો અને બોલ્યો, “તે જે ધંધો આરંભ્યો છે, તેમાં ધર્મરક્ષા થતી કદિન છે. તેમ છતાં તું જે ધર્મનું રક્ષણ કરી શકે, તો ખરેખર હું અત્યંત સંતુષ્ટ થઈશ. હું, મારા વંશજો અથવા મારા સામ્રાજ્યનો કોઈ પણ માણસ તારી ધર્મરક્ષાના માર્ગમાં વિદ્વ નાંખશે તો તે સપ્ત દંડને પાત્ર થશે, એ માટે હું અત્યારે ખુદાને નામે શપથ કરું છું. ખુશીથી ગાઓ.”

તૌર્યત્રિકના સંમેલન સાથે વળી પુનઃ ગાન શરૂ થયું.

રાગ ભૈરવી. (ત્રિતાલ અથવા પંચખી.)

સુનેરી મૈને નિર્બલકે બલ રામ (ધ્રુવ.)

પિછલી સાખ ભરું સંતનકી, આડે સુમારે કામ

સુનેરી મૈને—૧

જ્ય લગ ગજ્યળ અપનો વરત્યો, નેક સર્યો નહિ કામ;

નિર્બળ હોઈ બલરામ પૂકાઈ, આગે આઘે નામ. સુનેરી—

દુષ્ટ-સુતા નિર્બળ ભઈ તા દિન, ગહી હાયે નિજ ધામ;
 દુઃશાસનકી ભુજ થકિત થઈ, બસનરૂપ ભયે શ્યામ. સુનેરી.
 નિજબલ, તપબલ ઔર બાહુબલ, ચોથા બલ હે દામ;
 સરકેશોર કૃપાસેં સખ બલ, હારેકો હરનામ. સુનેરી.

માધુરીએ કુરનસ કરી સંગીત સંપૂર્ણ કર્યું. તેના વ્યવહારથી અને પાદશાહની પ્રતિષ્ઠાવાક્યથી સૌ સ્તંભિત થઈ ગયા. સૌ એક બીજના મુખ ભણી નિહાળી રહ્યા. શો અદ્ભુત વ્યાપાર ! કોઈ પણ નર્તકીના મુખમાંથી આવાં વાક્યો તેમણે કદિ સાંભળ્યાં નહોતાં. અહો ! આ બાલિકા તે કોણુ હશે ? સૌ એવા વિચારમાં પડ્યા. ત્યાર પછી માધુરીએ બીજી પણ એક બે ચીજો ગાઈ. પાદશાહ બોલ્યો, “બસ કરો. હવે વધારે શ્રમ લ્યો ના. હું પ્રસન્ન થઈ તમને એક લાખ સોનામહોરો પ્રક્ષીસ આપું છું.”

માધુરી હાથ જોડી બોલી, “હજરતનું વચન સફલ હો; અને કદિ નિષ્ફળ થાઓ ના. હું થાકી ગઈ છું એ સત્ય છે; પરંતુ આવો શ્રમ જીવનમાં હવે કદિ પણ લેવાનો નથી. તેથી જ હજરતનું વાક્ય શિરે ચઢાવી આ જીવનમાં હવે કદિ પણ કોઈની પાસે હું ગાઈશ નહિ.”

માધુરી સત્વર દરબારમાંથી રજા લઈ વિદાય થઈ. જહાંગિર વિચારમુગ્ધ બની સુરાપાન કરતો કરતો બોલ્યો, “આ બાલિકા સાધારણુ નથી: એ કોઈ અલૌકિક સ્ત્રી છે એ ચોક્કસ.”

પરિચ્છેદ નવમો.

સન્યાસને માર્ગે.

આજે આખી રાત્રિ પાદશાહી ખજાનો ખુલ્લો રહ્યો. ખજાનચી અને તેનાં માણસો મહોરો ગણવાના અને મંજુરો મહોરો વહેવાના કામમાં રોકાયા. પ્રાતઃકાળ થતાં જહરખાઈનો બંગલો મહોરોથી ભરાઈ ગયો. સભાસદોએ ધાર્યું કે મતિખાઈ પાદશાહની સન્મુખ જે શબ્દો બોલી છે તે કેવળ કથન માત્ર કે આત્મશ્લાઘા જ છે. પાદશાહે પણ તેથીજ હાસ્ય કર્યું હતું; અને અમીર ઉમરાવો પણ તેથીજ સાથે સાથે

હરયા હતા. આવી સુંદર યુવાન બાલિકા ધંધો છોડી દે, એ કોઈ એ સ્વપ્ને પણ ધાયું નહોતું. પાદશાહનું માન સાચવવા આટલા દલાડા લગી કોઈ અમીર મતિબાઈને પોતાને મક્કાને મજરો કરવા લઈ જઈ શક્યો નહોતો. પણ હવે ચિન્તા શી છે ? પાદશાહની સન્મુખ તેનો પહેલો મજરો તો થઈ ગયો છે; એટલે હવે આપણે અનાયાસે તેને આપણે મહેલે લઈ જઈ શકીશું; એની ધર્મરક્ષાની વાત તો કેવળ બાલ આડંબર માત્ર છે, એવું સૌએ ધારી લીધું.

મતિબાઈની વિદાય થયા પછી પાદશાહ કેટલીકવાર - કંઈ બોલ્યો નહિ. પુનઃ પુનઃ સુરાપાન કરવા લાગ્યો. પછી એકદમ બોલ્યો, - “વજર સાહેબ !”

હાથ જોડી વિનયથી વજર બોલ્યો, — “હુકમ જહાંપનાહ !”

પાદશાહે કહ્યું, “એ નર્તકી પાસે મેં શી કબુલાત કરી છે તે સાંભળીને ! એ બાલિકાએ ધંધો સ્વીકાર્યા છતાં જો ધર્મરક્ષા કરી શકે તો તેના જેવી પવિત્ર સ્ત્રી બીજી કોઈ હું સમજું નહિ. જો આવી વાત બીજું કોઈ બોલ્યું હોત તો હું ખોટું જ માનત; પણ એ બાલિકાને જોતાં જ મને લાગ્યું છે કે પોતાની પ્રતિષ્ઠા એ પાળી શકશે. આથી હું એને ધર્મરક્ષામાં સહાયતા કરીશ. તો કાલે સવારે સમગ્ર રાજ્યમાં ફરમાન કરો કે આ ઋત્ન નામિકા મતિબાઈની સંમતિ હોય તો આહે તે તેનું ગાયન સાંભળી શકશે; પરંતુ જે કોઈ દ્રવ્યથી, બળથી, કે કોઈ પ્રપંચથી તેને ધર્મબ્રષ્ટ કરવા આહશે તેનો શિરચ્છેદ થશે. પછી તે કરનાર ભલે ગમે તે હોય.”

વજર વિનીત સ્વરે બોલ્યો, “જહાંપનાહનો જેવો હુકમ.”

તરત સભા વિસર્જન કરી પાદશાહ રંગમહેલમાં ગયો. જ્યાં અમીર હિમરાવો પણ આ નવા તાવદા વિષે ચર્ચા કરતા કરતા પોતપોતાને ઘેર ગયા.

માધુરીએ તે રાત્રે જાહરને બોલાવી કહ્યું, “આપે નદીમાં કુબતાં મારી પ્રાણુ-રક્ષા કરી છે, આપે દયા કરી મારા જેવી નિરાધાર અનાથિને આશ્રય આપ્યો છે, અને આપે દીર્ઘકાલથી મને વિધવા બાલણુકન્યા પેઠે અહિં રહેવા દીધી છે, અને તેમાં લેલ માત્ર ઠંડાબાં નથી. આપનીજ દયાથી સંગીત શીખી મેં પાદશાહનો અનુગ્રહ મેળવ્યો છે, અને આપનીજ સહાયથી તેમણે મને એક લાખ

અસરશીનું ઇનામ આપ્યું છે. હું સદા દુઃખિણી હતલાગિની છું. હવે હું આ જીવનમાં ફરી કદિ પણ ગાઈશ નહિ. એની અનુમતિ પણ મેં પાદશાહની પાસેથી મેળવી છે, એટલે હવે માફ અહિંનું કાર્ય સંપૂર્ણ થયું છે. હવે આપ જો મને અનુમતિ આપો તો મહારા અન્ય કાર્ય માટે હું પ્રયાણ કરું. ”

ઝહર મૌન ધારણ કરી માધુરીનું લાંબું ભાષણ સાંભળતી હતી. તે વિકસેલી આંખોએ તેના મ્હોં બણી તાકી જ રહી. કેટલીક વારે તે બોલી, “ તું શું કહે છે તે જ હું સમજી શકતી નથી. ”

માધુરી બોલી, “ હું તાયફે કે નર્તકી થવાને જન્મી નથી. માત્ર કોઈ રીતે પાદશાહનો અનુગ્રહ મેળવવા આટલો યત્ન કરી ગાવું નાચવું શીખી હતી. મારો એ ઉદ્દેશ હવે પૂરણ થયો છે. પાદશાહનો અનુગ્રહ મેળવવો હતો તે મેળવાઈ ગયો છે. ”

ઝહર બોલી, “ બીજી કોઈ નર્તકીને કદિ આપે નહિ એટલું તેણે તને ઇનામ આપ્યું છે. જેથી તું મહેરના ઉપર જ ચાલી શકે. આજથી હવે તને અમીર ઉમરાવોના તરફથી રાજ મજરાનાં આમંત્રણ આવશે. ”

માધુરી માથું હલાવી બોલી, “ પણ અફસોસ છે કે હવે હું કદિ મજરો કરવાની જ નથી. ”

ઝહર અતિ વિસ્મિત થઈ બોલી, “ એમ કાં ? ”

માધુરી ધીરે ધીરે બોલી, “ જીવનમાં મારે બીજાં પણ કામો છે. મારો ઇતિહાસ મેં આપને બધો કહ્યો છે. હું આજ રાત્રે જ અહિંથી વિદાય થઈશ. કાશી જઈ સન્યાસીઓ માટે પચાસ હજાર અસરશીઓ ખરચી એક નિવાસ નિર્માણ કરીશ, તે ચારપછી સન્યાસિની થઈશ. બાકીની પચાસ હજાર અસરશીઓ આપની પાસે રહેશે. આપ બધી તે અસરશીઓ રાખજો. જો મરજી પડે અને હું લખું તો તેમાંથી કંઈક મને મોકલજો. ”

ઝહરે તેને ધણું સમજાવી, પણ માધુરી સમજે એવી બાંધકા નહોતી. સારે છેલ્લે સજ્જ નયને ઝહરે માધુરીને વિદાય આપી. તે માધુરી ઉપર પોતાના પેટની પુત્રી પ્રમાણે રનેહ રાખતી હતી એમ સમજવા લાગ્યું.

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે આત્રાનાં માથુસો જગૃત થાય તેની પહેલાં જ નૌકામાં બેસી માધુરી કાશી લણી ચાલી નીકળી. સવારે આ વાત જ્યારે સૌએ સાંભળી ત્યારે સર્વે વિરમિત અને કુઃખિત થયાં.

પરિચ્છેદ દશમો.

પ્રાયશ્ચિત્ત.

માધુરી કાશીમાં મતિપ્રાર્થને નામેજ આવી, અને એક નાનકડું મકાન ભાડે લઈ તેમાં રહીને “ પ્રાયશ્ચિત્ત-મંદિર ” બંધાવવાનો હિંમોગ કરવા લાગી. આત્રાથી કાશીમાં એની વાત પહોંચવાને વિલંબ થયો નહિ. કાશીના મોટા મોટા અનેક માથુસો તેને ખારણે એકત્ર થઈ મંજરો જોવા આતુરતા દર્શાવવા લાગ્યા. વળી કેટલાક તે આત્રાથી અમીરો પણ તેની પાછળ પાછળ કાશી લગી આવી પહોંચ્યા. અને તેની સાથે એકવાર મળવા માટેજ સેંકડો યત્ન કરવા લાગ્યા. પરંતુ માધુરી કોઈને કદી મ્હોં પણ દર્શાવતી નહિ, અને કહાવતી કે “ આ દાસીએ એ બંધાનો પરિત્યાગ કર્યો છે, એ વિષે પાદશાહની પણ મંજૂરી છે તો દાસીને માફ કરો. ”

પાદશાહનું ફરમાન આખા દેશમાં ફેલાઈ ગયું હતું. એ લયને લીધે કોઈ પણ માધુરીને હેરાન કરી શક્યું નહિ. બધાં નિરાશ થઈ પાછા ગયા. હવે માધુરીએ “ પ્રાયશ્ચિત્ત-મંદિર ” બંધાવવું શરૂ કર્યું. જોતાં જોતાં થોડી મુદતમાં એક સુંદર વિશાળ ઇમારત ચણાઈ તૈયાર થઈ. છુટે હાથે માધુરી નાણું ખરચતી. પચાસ હજાર મહોરો એ કોઈ નાની સુની રકમ નથી.

ઇમારત તૈયાર થયા પછી પણ માધુરીના હાથમાં ધણો પૈસો બચ્યો. તે પૈસામાંથી એક મોટી જમીન વેચાતી લીધી અને તેની ઉપજનું આ મંદિરની સેવામાં દાન કર્યું. જે કોઈ સન્યાસી ત્યાં આવી નિવાસ કરે તેને બીજે કાંઈ પણ ખર્ચ કરવો પડે નહિ, અને અચ્છી રીતે રહી શકે એવી વ્યવસ્થા કરી. પરંતુ ધાર્યું કાર્ય સફળ થયું નહિ. કોઈ પણ સન્યાસી માધુરીના “ પ્રાયશ્ચિત્ત-મંદિર ”માં આવવા

કષુલ થયો નહિ. કેમકે તે નર્તકી હતી તેથી તેનો પૈસો પાપથી ઉપાર્જિત કરેલો મનાતો હતો. અને એવા પાપી ધનથી એ મંદિર ચણાયું હતું, એટલે ખરેખરે કોઈ પણ સાધુ એ મંદિરમાં પગલું મૂકી શકતો નહોતો. બીજી મુશ્કેલી એ હતી કે તેણે પોતાની મૂર્તિ આ મંદિરમાં પેસવાના દ્વારમાં જ પગ નીચે આવે તેમ અંકિત કરેલી હતી; અને સાધુ જનોની ચરણ-રજ યાચી હતી, એટલે કોઈ સાધુ નારીના વક્ષસ્થળ ઉપર પગલું મૂકી શકતો નહોતો. જો કે તેનો ઉદ્દેશ મહાન હતો; પણ સફળ થાય તેમ નહોતો.

આધુરી નિરાશ થઈ. તેનો ઉદ્દેશ નિષ્ફળ થયો. એવી હતભાગિની કે સાધુઓ તેના બંધાવેલા સ્થાનને સ્પર્શ કરવામાં પણ પાપ માને, અને તે દિશામાં પણ ન ફરકે ! લલિત સન્યાસી થયો છે એટલે કોઈ વાર પણ તે કાશીમાં આવશે, અને ત્યારે તે આ મંદિરમાં આવશે. વળી તેથી પણ ઉલટો વિચાર થયો કે તે કાશીમાં આવશે તો પણ કદિ આ મંદિરમાં આવવાનો નહિ જ. ત્યાં કોઈ સાધુ આવતો નથી ત્યાં તે પણ નક્કી નહિ જ આવે. ત્યારે શું મારી આ બધી મહેનત વૃથા ગઈ ?

આધુરીએ આશા છોડી નહિ. દીન બની રાત્રિ દિવસ તે ભગવાનને સંભારતી, અને લોચનમાં જળ ભરી કહેતી, “ ભગવાન ! મારા ઉપર દયા કરો. ” ભક્તાવત્સલ પ્રજુ, ભક્તાની અન્તઃકરણની ખૂબ સાંભળી શાન્ત રહી શકતો નથી. એક વખત જમદગુરુ વૃદ્ધ યોગાનંદ સ્વામી પાંચસો શિષ્યો સાથે કાશીમાં પધાર્યા. તે સ્વામીની ઉંમર કેટલી હતી તે કોઈ જાણતું નહિ. તેમના જેવો મહા યોગી અને મહા પંડિત તે વખતે બીજો કોઈ હતો નહિ. ભારતવર્ષના ચારે છેડામાં તેમનું નામ સર્વત્ર પૂજાતું. ખરેખરી રીતે તેમના જેવો સન્યાસી તે સમયે તો બીજો કોઈ હતો જ નહિ. કાશીમાં આવતાં જ આધુરીના “ પ્રાયશ્ચિત્ત-મંદિર ” ની કથા તેમણે સાંભળી. સાંભળતાં જ ક્ષણ વાર મૌન ગ્રહી તેમણે જાણે આધુરીનો ઇતિહાસ જાણી લીધો ! મન્દ હાસ્ય કરી તે શિષ્યો પ્રતિ બોલ્યા, “ ચાલો ડીક થયું, નહિ તો આપણા ઉતારા માટે મુશ્કેલી આવતે. ”

વિના સંકોચે જમદગુરુ આધુરીના “ પ્રાયશ્ચિત્ત-મંદિર ” બધી આવવા નીકળ્યા. આ વાત જોડી વારમાં જ કાશીમાં ફેલાઈ ગઈ.

કાશીમાં સન્યાસીઓનો ટોટો નથી, એટલે બીજા પણ સન્યાસીઓ જગદ્ગુરુની પાછળ પાછળ “ પ્રાયશ્ચિત્ત-મંદિર ” ભણી આવવા લાગ્યા. આ વખતે કાશીમાં કોલાહલ ઘડી રહ્યો.

માધુરીએ પણ આ વાત સાંભળી. “ પ્રાયશ્ચિત્ત-મંદિર ” ની કુંચી એ બિચારીએ એક વરસથી પોતાની પાસે રાખી મૂકી હતી. કુંચી લઈને પ્રકુલ ચિત્તે તે બિચારી મંદિર તરફ દોડી. આજ આટલે દિવસે તેની અભિલાષા પૂર્ણ થઈ. ભગવાને તેની પ્રાર્થના પૂરી કરી. ઉતાવળી ઉતાવળી આવી તેણે મંદિરનું દાર ખોલી નાંખ્યું. તેના નોકરો આરી-આરણાં ઉઘાડવા લાગ્યા. એ નોકરો રોજ માધુરીની આત્માથી ઝાડી ઝપટી મંદિરને સ્વચ્છ રાખતા હતા, એટલે એ નવું મકાન સર્વદા સ્વચ્છ શોભી રહેતું હતું. માધુરી દારમાં અંકિત કરેલી મૂર્તિના મસ્તક પાસે ગળામાં વસ્ત્ર વીંટી સન્યાસીઓની પ્રતિક્ષા કરતી ઉભી રહી.

કેટલીકવારે પોતાના શિષ્યો સાથે જગદ્ગુરુ મંદિરના દારે આવ્યા. બહારથી મંદિર જોઈને બોલ્યા; “ વાહ ! અત્યંત સુંદર જગ્યા છે. ” ત્યાર પછી તેમણે મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો.

પરિચ્છેદ અગિયારમો.

દીક્ષા.

માધુરીએ ગળે વિંદાળેલા વસ્ત્ર સાથે સ્વામીને સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત કર્યા, પરન્તુ જગદ્ગુરુએ તે તરફ જોયું નહિ. તેઓથી તો ધ્યાનપૂર્વક પગ નીચે રહેલી અંકિત મૂર્તિ જોઈ રહ્યા. કેટલીક ક્ષણ પછી શિષ્યો ભણી ફરીને બોલ્યા, “ આ પુણ્યવતીના વક્ષસ્થળ ઉપર ચરણ-રજ નાંખી સૌ અનાયાસે કૃતાર્થ થાઓ. ” ત્યાર પછી તેઓ માધુરી તરફ જોઈને બોલ્યા, “ પુત્રી ! આજ અમે તારે આતિથ્ય ગ્રહણ કર્યું છે. શો વર માગવાની ઇચ્છા છે, બોલ. ”

માધુરી ગદ્ગદ કંઠે બોલી, “ દીક્ષા. ”

હજુ પણ તે ગળે વિંદાળેલા વસ્ત્ર સાથે સન્યાસીની સન્મુખ ગોઠણબેર નીચે મસ્તકે બેસી જ હતી.

સન્યાસીપ્રવર ધીરે ધીરે બોલ્યા, “ વત્સે ! તું દીક્ષિત થવાને સંપૂર્ણ થોઈ છે; હું તને દીક્ષિત કરીશ. ”

સન્યાસીના ડાબા હાથમાં કમંડળ હતું. તેમાંથી જળ લઈ માધુરીને મસ્તકે છાંટતાં જગદ્ગુરુ બોલ્યા, “ તું આજથી ‘ માતાજી-મહારાણી ’ ને નામે સન્યાસિની થઈ. હું યોગાનંદ સ્વામી તને મહા-યોગમાં દીક્ષિત કરું છું. પરન્તુ તારૂં માતાજી નામ લાંબો વખત રહેશે નહિ, તું મહારાણીને નામે પ્રસિદ્ધ થઈશ. ”

પછી તેઓ શિષ્યો લણી કર્યા. તે વખતે કાશીના હજારો સન્યાસીઓ, પરમહંસો ને નાગરિકો ત્યાં એકઠા થયા હતા. એ સૌને સંબોધી જગદ્ગુરુ બોલ્યા, “ શિષ્યો ! સાધુજનો ! અને કાશીવાસીઓ ! આજથી આ મંદિરનું નામ ‘ માધુરી-મહિમા ’ કહેવાશે. ”

સન્યાસીએ પાછું ફરી જોયું તો માધુરી તદ્દન મૂર્છિત થઈ પડી હતી. જગદ્ગુરુએ પોતાના મહા બળવાન હાથવડે તેને ઉંચકી લઈ મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમની પાછળ પાછળ હજારો સન્યાસીઓ મંદિરમાં પેઠા. જોતાં જોતાં જ અનન્ત સાધુજનોની ચરણ-ધુલિથી માધુરીની મૂર્તિનું વક્ષસ્થળ આભૂષિત થઈ ગયું.

અધાં માણસો જે સમજી શક્યા નહિ તે માધુરીના સમજવામાં આવી ગયું. જગદ્ગુરુએ કદિ પણ માધુરીને જોઈ નહોતી, તેમ તેનું નામ પણ કદી સાંભળ્યું નહોતું. મતલબ કે તેને વિષે પહેલાંથી કંઈ જાણુતા નહોતા. તેમ છતાં તેમણે તેનું વાસ્તવિક માધુરી નામ જાણ્યું શી રીતે ? એ નામ હજી લગી તેણે ઝહરને પણ કહ્યું નહોતું. ત્યારે શું એ મહા યોગીએ યોગબળે તેની સમસ્ત કથા મુદ્દર્તમાં જાણી લીધી ? અથવા શું તેમનો લલિતની સાથે મેળાપ થયો હશે ? લલિતના મુખથી તેમણે શું આશ્ચન્ત ઇતિહાસ સાંભળ્યો હશે ? વળી તેઓ પાછળથી જે બોલ્યા તેનો અર્થ શો ? તેનું ‘ માતાજી ’ નામ લાંબો વખત રહેશે નહિ; ત્યારે શું કદી પણ તે ખરેખરી સન્યાસિની થઈ શકશે નહિ ? વળી તે “ મહારાણી ” ને નામે પ્રસિદ્ધ થશે એનો અર્થ શો ? જે ઇચ્છા કરી હોત તો પાદશાહની બેગમ થઈ શકત, તે શું મહારાણી થશે ? છિ, છિ. આ બધી વાતોનો મર્મ શો ? તે કંઈ જ સમજાતું નહોતું.

જગદ્ગુરુએ તરત જ તેની થંકા દૂર કરી. કાપાય વસો પહેરાવી માધુરીને સન્યાસિનીને વેશે આભૂષિત કરવામાં આવી. જગદ્ગુરુ-

એ પોતે જ તેના કંઠમાં રૂદ્રાક્ષ અને સ્ફટિકની માળા પહેરાવી, અને કપાળે સિંદુર અર્ચવામાં આવ્યો. માધુરીએ પોતાનો દીવ્ય શુભ લગી અડે એવડો કૃષ્ણ કેશરાશિ છોડી નાંખ્યો. એ સન્યાસિનીના વેશમાં તેની અનુપમ કાન્તિ જાણે સહસ્ર ગણી વૃદ્ધિ પામી. કોણ કહી શકે કે એ સાક્ષાત્ કૈલાસેશ્વરી નથી? તે દિવસે જ માધુરી એકલી કાશી છોડી તીર્થયાત્રા કરવા બહાર નીકળી. હવે તેને કોઈનો ભય નહોતો. ભયની જે સીમા છે, તેનું ઉલ્લંઘન કરી હવે તે ઉચ્ચકક્ષામાં વિહરતી હતી.

તેને દ્રવ્યની કશી ખોટ નહોતી. ઝહર વારંવાર લખી જણાવતી હતી કે “મારે પુત્ર પુત્રી કશું નથી. હું તારા આટલા બધા પૈસાને શું કરું? માટે તારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે મંગાવજે; જે જોઈએ તે મોકલાવી આપીશ.”

હજી લગી માધુરી પૂર્ણ પ્રહાર્યારિણી હતી. હવે તેણે પોતાનું જીવન પરમાર્થે ગાળવાનું નક્કી કર્યું. ઝહરની પાસેથી દ્રવ્ય મંગાવી તેણે દીન અને દુઃખીઓની સેવાનું કાર્ય કરવા માંડ્યું. આથી તે દેશમાં ચોતરફ ‘માતાજી મહારાણી’ને નામે ગવાઈ રહી. શું ધનિક કે શું દરિદ્ર બધાં જ તેની પૂજા કરતાં. તેના જેવી અનુપમ સન્યાસિની કોઈએ ક્યાંઈ કદિ જોઈ નહોતી.

ખંડ બીજો.

પરિચ્છેદ પહેલો.

—(૦)—

સન્યાસની ચેષ્ટા.

માત્ર ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરવાથી જ સન્યાસી થઈ શકાતું નથી, તેથી કંઈ હૃદયમાં સળગતો અગ્નિ શાંત થતો નથી. લલિત, માધુરીના સુખને માટે-માધુરીની આબરૂ માટે-દેશ છોડી ચાલી નીકળ્યો, ભગવાં વસ્ત્રા ધારણ કર્યાં, પ્રહાર્યારી થયો, સન્યાસીના સખ નિયમ પાળવા માંડ્યા, પરંતુ તેથી તેને હૃદયમાં શાન્તિ મળી નહિ. હૃદયમાંનો પ્રજ્વલિત ચિન્તાગ્નિ શમ્યો નહિ. હજારો યત્નો કર્યા છતાં પણ તે માધુરીને ભૂલી શક્યો નહિ. માધુરી ક્યાં છે? માધુરી શું કરે

છે ? માધુરી શું મને ભૂલી શકી છે ? એવા એવા સેંકડો પ્રશ્નો રાત દહાડો તેના મનમાં ઉદય પામતા તેમાં તે ભગવત ચિન્તન કરે ક્યાંથી ? અને યોગ-શિક્ષણ મેળવે ક્યાંથી ? ઉન્મત્તની પેઠે તે દેશે દેશ ધુમવા લાગ્યો; પણ તેથી ક્યાંઈ તેના ચિત્તને શાન્તિ મળી નહિ.

બ્રમણ કરતાં કરતાં તેને ઉત્તમ, મધ્યમ અનેક યોગીઓ, દંડિઓ ને સન્યાસીઓનો મેળાપ થતો; પરંતુ કાંઈના ઉપર તેની શ્રદ્ધા બેડી નહિ. એ બધા દામ્ભિક છે એવી તેને પ્રતિતિ થઈ. એ એક ખરેખરા સાધુઓ તેને લાગ્યા. પરંતુ તેઓજ લલિતને મૂકી ચાલ્યા ગયા. આમ ભટકતાં ભટકતાં એ વરસ થયા છતાં લલિતને દીક્ષા પ્રાપ્તિ થઈ નહિ.

તે નિરાશ થઈ ઉત્તર હિમાલયમાં જવા નીકળ્યો. ગંગોત્રી જતાં રસ્તામાં તેને વિખ્યાત જગદ્ગુરુ યોગાનંદ સ્વામીનાં દર્શન થયાં. એ યોગીશ્વર ઘણા શિષ્યો સહિત નિવાસ કરતા અથવા બ્રમણ કરતા. કેટલાક દિવસ લગી તો લલિતને તેમની સાથે વાત કરવાનો પણ અવસર મળ્યો નહિ. પરંતુ યોગાનંદ સ્વામીને જોયા ત્યારથીજ તેમના ઉપર લલિતની ગાઢ ભક્તિ જન્મી હતી. તેણે મનમાં નિશ્ચય કર્યો હતો કે જો કોઈને ગુરુ તરીકે પસંદ કરીશ તો એમનેજ કરીશ. એ વાસ્તે એમની સાથે જો જીવન પર્યંત રહેવું પડશે તો પણ રહીશ. લલિત રોજ લાથ બેડી સ્વામીજીની સન્મુખ ઉભો રહેતો, પણ જગદ્ગુરુની આસપાસ નિરંતર એટલા બધા લોકો વિંટળાએલા રહેતા કે પોતાની કંઈ વાત તેમને કહી શકાય નહિ. આ રીતે દિવસ ઉપર દિવસ ચાલ્યા જવા લાગ્યા. પણ લલિતની દીક્ષાની ઇચ્છા તો પહેલાંની માફક વેગળી જ રહી.

લગભગ એક માસ તે સ્વામીજીની સાથે સાથે રહ્યો. એક દિવસ અચાનક તેના ઉપર સ્વામીજીની કૃપાદષ્ટિ પડી. તેમને લલિતને પોતાની સમીપમાં આવવાને પ્રશારત કરી. લલિત હૃદયમાં કંપતો કંપતો મહા-યોગીની સન્મુખ આવી વિનીત ભાવે ઉભો રહ્યો. સ્વામીજી બોલ્યા, “ વત્સ ! તું શું ચાહે છે ? ”

લલિત ઉત્તરીય ગળે વીંટી બોલ્યો, “ દીક્ષા. ”

સન્યાસી જરા સ્મિત મુખ કરી બોલ્યા, “ તું ધારે છે કે તું સન્યાસી થઈ શકીશ ? ”

લલિત ઉત્સુકતાથી બોલ્યો, “ નક્કી થઈશ; શા માટે ન થવાય પ્રશ્ન ? ”

સ્વામીજી પહેલાંની પેઠે મન્દ હસતા હસતા બોલ્યા, “ મહેનત કરતાં જણાશે. ” આટલું કહી તેમણે પાસે ઉભેલા એક શિષ્યને કહ્યું, “ આ યુવકનું મસ્તક-મુંડન કરી તેને યથાવિધિ સન્યાસધર્મમાં દીક્ષિત કરે. ”

લલિત પેલા શિષ્યની સાથે ચાલ્યો. કેટલાંક પગલાં ગયો હતો ત્યાં સ્વામીજી બોલ્યા, “ આજ રાત્રે એકાન્તમાં મને મળજે. હું તને યોગશિક્ષા આપીશ. ”

આટલે દિવસે લલિતકુમાર સન્યાસધર્મમાં દીક્ષિત થયો. તે અત્યાર લગી પણ સન્યાસી જેવો દેખાતો તો હતો, પરંતુ તેના ચિત્તમર્દ શાન્તિ ક્યાં હતી ? આજે રાત્રે ગુરુજી પોતાને શી શિક્ષા આપશે ? તે જણવાને તેનું મન અત્યંત ઉત્સુક થઈ રહ્યું. આખો દહાડો માંડ-માંડ પૂરો કર્યો. ક્યારે રાત્રિ પડે એ વિચારે તે વ્યાકુળ થઈ ગયો. પર્વતની એક તળેટીમાં ગુરુજીએ તંબુ સ્થાપેલો હતો. સન્યાસીઓ સૌ તંબુમાં જઈ એકે એક નિશ્ચિંત થઈ ગયા અને રાત્રિનો અંધકાર ધીરે જામી ગયો. ચારે તરફ શાન્તિનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી ગયું, તે વખતે લલિત વ્યાકુળપણે વિચારવા લાગ્યો કે “ સ્વામીજી ક્યાં હશે ? સન્યાસકાળથી તો તેઓત્રી ક્યાંઈ પણ દેખાતા નથી. અત્યારે લગભગ અરધી રાત્રિ તો થઈ છે, તો હવે તેમનાં દર્શન ક્યારે થશે ? ”

આવા વિચાર કરતા લલિત ચાલતો હતો. તે વખતે પાછળથી કોઈએ તેના રકંઠ ઉપર હાથ મૂક્યો. તેણે ચકિત થઈ પાછું ફરી જોયું તો સ્વામીજી પોતેજ ! તેઓ ધીરે ધીરે બોલ્યા, “ વત્સ ! તારા હૃદયમાં જે સ્ત્રીની મૂર્તિ અંકિત થયેલી છે, તેને સમ્પૂર્ણ જૂંસી નાખ્યા વિના તને યોગ-શિક્ષાનો લાભ થશે નહિ. જા, એક વર્ષ તીર્થ ભ્રમણ કરી તેને જૂલી જવાનો યત્ન કર. એક વર્ષ પછી ફરી મને મળજે. ”

સન્યાસી અન્ધકારમાં અંતર્ધાન થઈ ગયા. લલિત બહુ વાર સ્તબ્ધ બની ઉભો રહ્યો. ત્યાર પછી ઉઠા નિઃશ્વાસ નાખી તે સ્થળેથી ચાલી નીકળ્યો.

પરિચ્છેદ બીજો.

દેશ તરફ પ્રયાણ.

જેની મૂર્તિ આટલે દિવસે પણ હૃદય એક દહાડો પણ દૂર કરી શક્યું નથી તે માધુરીની મૂર્તિ લલિત કદિ પણ બૂલી શકશે ખરો કે ? યોગશિક્ષા મેળવવા તે મૂર્તિ બૂલવાનું પ્રયોજન શું ? હા. પ્રયોજન તો છે. પાત્રમાં જે એક વસ્તુ માથે માથે ભરી હોય તો તેમાં બીજી વસ્તુ શી રીતે ભરી શકાય ? હૃદયમાં પણ જે એક વસ્તુ પેટેલી હોય તો તે સ્થાને ભગવાન ક્યાંથી આવી શકે ? તે માધુરીને બૂલી કેમ શકતો નથી ? બૂલવાને માટે તો દેશ છોડી વને વન, જંગલે જંગલ, અને દેશે દેશ કંગાલ થઈ ભટકતો હતો. આટલે દિવસે તો તે તેને બૂલી શક્યો હોત. “ તે જીવતી હશે કે નહિ ? ” “ તે પરમ-રૂપવતી યુવાન સુંદરી છે, તો ધર્મરક્ષા કરી શકી હશે કે કેમ ? ” આવા આવા અનેક વિચારો તેના મગજમાં ધુમ્મા કરતા હતા. ગુરૂની આજ્ઞાથી માધુરીને બૂલવી છે. મનમાંને મનમાં તેણે એ વિષે સોવાર દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી, અને તીર્થમાં ભમ્યો, પરંતુ માધુરીનો વિચાર તેના મગજમાંથી ખસ્યો નહિ. તે સમયે સન્યાસીઓનો દેશમાં અત્યંત આદર-ભાવ હતો, એટલે તેને અન્નનું કષ્ટ તો કદિ અનુભવવું પડ્યું નહિ. હિલટું ઘણું કાળ રાજવૈભવ જ મળતો. બીજું કાર્ય ન હોવાથી તે ક્ષમય ગાળવા માટે જ જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરતો. જુદા જુદા પંડિતોની સાથે સ્થળે સ્થળે સમાગમ કરતો. અને વિશેષે તો વિવિધ પુરુષો પાસેથી વિવિધ રામ-ગ્રાણ્ય ઔપધીઓનો સંગ્રહ કરતો. આથી તેની પાસે એટલી તો કિંમતી ઔપધીઓનો સંગ્રહ થયો હતો કે તેવો સંગ્રહ કોઈ પાસે ભાગ્યેજ મળી શકે. એનાથી તે અનેક લોકોને પ્રાણદાન પણ આપતો.

પરંતુ ધારેલું કાર્ય કંઈજ સિદ્ધ થયું નહિ. તે માધુરીને બૂલી શક્યો નહિ. માધુરી જ તેનું જપ, તપ, ધ્યાન અને જ્ઞાન રૂપે હતી. માધુરી જ તેના હૃદયની અધિષ્ઠાત્રી દેવી હતી. માધુરીની મૂર્તિને હિપ્પેડી નાંખતાં તેનું પોતાનું આખું હૃદય સમજીને હિપ્પેડાઈ જતું હતું. આમ હોવાથી તે ગુરૂની આજ્ઞા પાળવા અસમર્થ હતો.

ત્યારે હવે તેણે શું કરવું ? સન્યાસીનો વેશ ધાર્યા છતાં પણ તે હૃદયથી ખરેખરે સન્યાસી થયો નહોતો. માથું મુંડાવ્યા છતાં પણ તેનું મન મુંડાયું નહોતું. આવો કૃત્રિમ વેશ ધારણ કરવો શું ઉચિત છે ? તે શા માટે દેશેદેશમાં ભટતો હતો ?

વળી એકવાર ગુરુજીના દર્શન માટે આતુર થયો. તેણે વિચાર્યું કે તેઓશ્રી સમર્થ યોગી છે. તેમનાં ચરણોમાં પડી રોઈશ તો દયા કરી તેઓ શ્રી મારા હૃદયનો અગ્નિ શાન્ત કરી દેશે. યોગ પ્રાપ્ત થાય કે ન થાય; પણ આ ચિત્તનો અગ્નિ જુઝારી જાય તોપણ મહા લાભ છે. હાય ! પ્રાણની અંદર અગ્નિ ભડભડાટ સળગે છે તે કોણ જુઝાવે ?

વળી તે જગદ્ગુરુ ચે ગાનંદ સ્વામીને મળવા ભ્રમણ કરવા લાગ્યો. સાંભળ્યું કે તેઓ પુષ્કરજીમાં પધાર્યા છે. લલિત એક ક્ષણનો પણ સમય ન ગાળતાં પુષ્કરજી ભણી ચાલી નીકળ્યો.

ગુરુનો મેળાપ થયો. તેઓશ્રી મૃદુ હાસ્ય કરી બોલ્યા, “ કેમ એ મૂર્તિ હૃદયમાંથી હવે ભૂંસાઈ છે કે ? ”

લલિત વિનિતભાવે બોલ્યો, “ પ્રભો ! આપની પાસે અસત્ય વાત કહી શકીશ નહિ. હું કોઈ રીતે પણ હૃદયમાંથી તે મૂર્તિને દૂર કરી શક્યો નથી. ”

ગુરુજી માથું ધૂણાવી બોલ્યા, “ વત્સ ! તારે માટે મને દુઃખ થાય છે. હૃદયસિંહાસન ખાલી કર્યા વિના તેમાં ભગવાન બિરાજી શકે શી રીતે ? ”

લલિતે સજ્જન નયને ગુરુજીનાં બન્ને ચરણો પોતાના બન્ને હાથમાં લીધાં, અને બોલ્યો, “ દયામય પ્રભો ! મારા ઉપર કૃપાદૃષ્ટિ કરો. મારે યોગશિક્ષાની જરૂર નથી. મારા હૃદયમાં રાત્રિ દિવસ જે અગ્નિ ભડભડાટ સળગે છે તેને જુઝાવી દેવાનો રસ્તો મને દર્શાવો. ”

ગુરુજી બોલ્યા, “ કંઠોર યોગસાધના વિના કોઈનું હૃદય શાન્તિ પ્રાપ્ત કરે એવો સંભવ નથી. ” ત્યાર પછી કેટલીક વાર નીરવ રહી બોલ્યા, “ જાઓ, ઘેર પાછા જાઓ. જે એ સાધીની અનુમતિ મેળવી શકે તો ફરી આવજો. તેની અનુમતિ મળ્યા વિના તમને સન્યાસ લાભ-પ્રદ થવાનો સંભવ નથી. જાઓ તેની પાસે જાઓ. તે અવશ્ય તમને અનુમતિ આપશે. ”

લલિતે પુષ્કરજી છોડ્યું, પરંતુ હવે શું કરવું તે કંઈજ નક્કી કરી શક્યો નહિ. તે ઉદ્દેશસ્થ બની એક દિશામાં ચાલ્યો. ક્યાં જાય

છે તે, તે પોતે પણ જાણતો નહોતો. કેટલેક દિવસે તેને જણાયું કે હું ખંજાળામાં આવ્યો છું. હૃદયમાં બળ ભરી તે શાન્તિપુર ભણી આવ્યો. માધુરી ક્યાં છે ? આટલા દિવસ તે ત્યાંને ત્યાંજ હશે કે કેમ ? જો હોય તો તે મને અનુમતિ આપશે કે કેમ ? દેશ છોડ્યો ત્યારે તો તેણે અનુમતિ આપી નહોતી. આવા આવા અનેક વિચારો તેના મનમાં ઝાળાયા કરતા હતા.

પરિચ્છેદ ત્રીજો.

દેશમાં.

સન્યાસ લીધો તે દિવસે તેણે મસ્તક મુંડાવ્યું હતું, પરંતુ ત્યાર પછી આજ લગીમાં ફરી વાર મુંડાવ્યું નહોતું તેથી તેના મસ્તક ઉપર લાંબી જટા, મુખ ઉપર પર મોટી દાઢી અને લાંબી મૂછો હતી. આશી તેની પોતાની જનેતા પણ આ લલિત કે કેમ ? એ જાણી શકે નહિ. એક દહાડો ગંગાના જળમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઈ લલિતે વિચાર કર્યો કે આ પણ ડીકજ થયું છે. હવે દેશમાં મને કોઈ ઝોળખી શકશે નહિ. માધુરી પોતે પણ ઝોળખી શકશે નહિ, પણ ઉલટી ભય પામશે.

તે કંપતે હૃદયે શાન્તિપુર આવ્યો. ધણે વર્ષે દેશમાં આવ્યો. દેશના અનેક માણસો સાથે તેનો મેળાપ થયો, પરંતુ કોઈજ તેને ઝોળખી શક્યું નહિ. લલિત નામે કોઈ માણસ આ પૃથ્વી ઉપર કદિ પણ હતો કે કેમ, એ વાત પણ તેઓ ધણા દિવસ થયાં બૂલી ગયાં હતાં. જટાબૂદધારી, ઉન્નત મૂર્તિ સન્યાસીને જોઈ અનેક માણસો તેને ભક્તિભાવે પ્રણામ કરતાં અને કહેતાં કે “ મહારાજ ! હરકત ન હોય તો આ દાસનું ધર આજે પાવન કરો. ”

લલિત માથું નમાવતો, અને કંઈ બોલતો નહિ. તે એક દહાડો જે ઘાટે માધુરીને મૂકી પોતે દેશ છોડી ગયો હતો તે ઘાટ ઉપરજ એક વૃક્ષની નીચે વ્યાધત્ર્ય પાથરી બેઠો. અનેક માણસો ઔષધિની આશાએ તેની પાસે આવવા અને હાથ જોડી પગે લાગવા માંડ્યાં. કાંઈ કાંઈ તો તેને માટે ફળ તથા મિષ્ટાન્ન લઈ આવતાં. જે સમયની વાત અમે કહીએ છીએ તે સમયે સાધુ-સન્યાસીઓ ઉપર લોકોની ધણી શ્રદ્ધ

હતી. પરન્તુ લલિત કોઈના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતો નહિ, ગંભિર ધ્યાન-માં મગ્ન રહેતો. એ ધ્યાન કેવું ? તે વખતે તેના હૃદયની જે અવસ્થા થઈ હતી તે વર્ણવવાની અમારા કલમમાં શક્તિ નથી.

માધુરી ક્યાં હશે, અથવા તેનું શું થયું હશે, તે જાણવા માટે લલિત અતિ વ્યાકુળ થયો હતો. પણ તેની વાત કોને ને શી રીતે પૂછવી ? જે કોઈને પૂછે તો તેને ઢાંગી સન્યાસી સમજી ગામવાસીઓ તિરસ્કારી કાઢે ! આથી વૃક્ષતળે બેસી તે કંઈ કંઈ વિચારે કરવા લાગ્યો. પણ તે નિશ્ચય કરી શક્યો નહિ. છેલ્લે નક્કી કર્યું કે આજે મને શાન્તિપુર-નું કોઈપણ માણસ ઝોળખી શકતું નથી તો મુખોપાધ્યાય, તેમનાં પત્ની કે માધુરી પણ ક્યાંથી ઝોળખી શકશે ? માટે કાલે મારે જાતેજ મુખોપાધ્યાયને ઘેર આતિથ્ય ગ્રહણ કરવા જવું.

રાત્રિ પડી. ધીરે ધીરે પાસેનાં માણસો પોતપોતાને ઘેર ગયાં. લલિત પણ કંઈક ફળાહાર કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. તે વખતે એ ગામનો શામલો નામનો ચોકીદાર તેની સન્મુખ આવી, પગે લાગી બોલ્યો, “ બાવાજી ! દંડવત. ”

લલિતે સન્યાસીની વિધિ પ્રમાણે હાથ ઉંચો કરી તેને આશીર્વાદ આપ્યો. ચોકીદાર બોલ્યો, “ બાવાજી, થોડો ગાંજો આપશો ? ” લલિત કદી પણ ગાંજો પીતો નહિ, પરન્તુ ઘણા વેશધારી સન્યાસીઓ ગાંજા માટે ગાંડા બની જતા, અને ગાંજો આપનારના દાસાનુદાસ થઈ રહેતા, તથા કામકાજમાં મદદ કરતા; આથી લલિત પોતાની થેલીમાં હંમેશાં થોડો ગાંજો રાખતો. ચોકીદારે ગાંજો માગ્યો એ સાંભળી લલિતના મનમાં પેલી વાત સાંભરી આવી. તે મનમાં ને મનમાં બોલ્યો, “ અત્યારે અહિં કોઈ નથી તો આને થોડો ગાંજો આપી માધુરીની વાત અનાયાસે જાણી લઉં. ”

પોતાની થેલી છોડી શામલાના હાથમાં એક મુઠ્ઠી ગાંજો આપ્યો. શામલો ગાંજો લઈ આનંદે હસવા અને એક હાથે જોરથી ગાંજાને મસળવા લાગ્યો.

શાન્તિપુરની કેટલીક વાતો લલિતે શામલાને પૂછવા માંડી. પરન્તુ માધુરીની વાત પૂછવા હિંમત આવી નહિ. કેટલીક વાર પછી હૃદય જોરથી ધડકવા લાગ્યું. મસ્તિષ્કમાં પણ સેંકડો અગ્નિ શિખાઓ પ્રગટીને જાણે ઉંચે ચડવા લાગી ! આવો વિકટ અનુભવ કરી હૃદય જળપૂર્ણ કરી તેણે મુખોપાધ્યાય મહાશયની હાજીત પૂછી.

શામલો બોલ્યો, “ અહા ! એ ગોર બાપો બહુ ભલા માણસ હતા, પણ તે તો ઘણા દિવસથી ગુજરી ગયા છે. ” આ સમાચાર સાંભળતાં જ લલિત અરકુટ-અવ્યક્ત અવાજ કરી એકદમ ઉભો થઇ ગયો. જો કોઈ બીજો ચાલાક માણસ ત્યાં હોત તો તેને લલિતના ઉપર તરત જ સંદેહ આવત. પરંતુ શામલો તો ગાંજો મસળવામાં મશગુલ થયો હતો. તેણે તો લલિત સામું જોયું પણ નહિ. લલિતે મદ્મદ્ કંકે પૂછ્યું, “ અને તેમની સ્ત્રી ? ”

શામલો બોલ્યો, “ અહા ! એ તો ખરેખરી સતી *શાવંતરી. એ તો ગોરબાપા બેળો જ સતી થઈ ગઈ. ”

લલિત સ્તબ્ધ થઈ ગયો. તેનાં બધાં અંગો થરથર કંપવા લાગ્યાં. તેનો શ્વાસ બંધ થઈ ગયો. બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણી ઉપર તેનો પિતા માતા જેવો ભક્તિભાવ હતો. હવે તે અસ્પષ્ટ સ્વરે બોલ્યો, “ અને...અ... ને...તેની...પુ...પુ...ત્રી મા...ધુરી ક્યાં છે ? ”

શામલો સન્યાસી તરફ જોતો નહોતો, તેથી બોલ્યો, “ એતી વાત પૂછો માં. એ તો ગોવંદા હાથે ભાગી ગઈ છે. ”

પરિચ્છેદ ચોથો.

ધોર યાતના.

ત્યાર પછી જે બન્યું તેની હતભાગી ચોટીદાર શામલાએ ક્ષપના પણ કરી નહોતી. તેથી તે તો નરમ ઘેંસ જેવોજ બની ગયો. તે બિચારો તો એકચિત્તે ગાંજો કેળવતો હતો, અને સન્યાસી જે પૂછે તેનો ગમે તેમ ઉત્તર આપતો હતો એટલે તેનું કુળ આવું નીપજશે, તેનું સ્વપ્ને પણ તેને ભાન નહોતું ! “ ગોવંદા હાથે ભાગી ગઈ છે ” એ શબ્દો સાંભળતાં જ લલિતે એકદમ વકરાએલા વાદની પેઠે ઉછળી શામલાને ભોંયે પાડી નાંખ્યો; અને તેના મોઢા ઉપર લાતો લગાવતો ગર્જના કરી બોલ્યો, “ કહે કે ખોટું છે-કહે કે ખોટું છે; હવે એવું નહિ કહું. ”

લલિતના અંગમાં અપાર બળ હતું. બિચારે ગરીબ ચોકીદાર ગરીબ ગાય જેવો થઈ કસો ઉત્તર આપી શક્યો નહિ, અને છતો-માતો લાતો સહન કરવા લાગ્યો. છેલ્લે ગભરાઈ ને તે બોલ્યો, “ બાવાજી, હું સમ ખાઈ કહું છું કે હું કંઈ જાણતો નથી. મને મારી ન નાખો. ” સન્યાસી પોતાના ઉપર એકદમ શા માટે ગુસ્સે થઈ ગયો, અને શા માટે નિર્દયપણે મારવા લાગ્યો, એ કશું તે બિચારે સમજી શક્યો નહિ.

માધુરી ધર્મબ્રજ થઈ ઘર મૂકી ગોવલા સાથે ભાગી ગઈ છે, એ સાંભળી લલિત ઉન્મત્ત થઈ ગયો. તેને પોતાના શરીરનું પશુ જ્ઞાન રહ્યું નહિ. દુર્ભાગી ચોકીદારની કુરુષ્ણાપૂર્ણ વિનિતિથી તેને જ્ઞાન આવ્યું. ચોકીદારને મૂકી દઈ તે આઘો ઉભો ઉભો હાંફવા લાગ્યો. તેના હૃદયમાં મહાજ્વાલા પ્રકટી. તેની રજેરગમાં અગ્નિ સળગવા લાગ્યો. તેના મસ્તિષ્કમાં વિદ્યુતપાત થયો. તેને ઉન્માદ થઈ જત, પરંતુ હૃદયમાં બળ હતું તેથી એ બળે હૃદયને શાન્ત કર્યું, અને પોતાને આસને બેસી બોલ્યો, “ અસંભવિત. ”

શામલો ઉઠી પોતાનું શરીર ખંખેરવા લાગ્યો. બાવાજીના પ્રહારથી તેને જેટલું દુઃખ થયું તેના કરતાં વધારે દુઃખ હાથમાંનો ગાંજો ધૂળમાં ચારે તરફ ઢોળાઈ જવાથી થયું, ને તેથી તેનું હૃદય ફાટી જવા લાગ્યું. તે દીનપણે બોલ્યો, “ બાવાજી, મને મારો છો શા સાર ? મેં તો કંઈ તમારું બગાડ્યું નથી. ”

લલિત કંઈ બોલ્યો નહિ. થેલીમાંથી ગાંજાની આખી પોટલી બહાર કાઢી તેની બણી ફેંકી બોલ્યો, “ લે ખા. ”

“ અહો આટલો બધો ! ” એટલું બોલી શામલો પ્રહારની બધી વાત એક ક્ષણમાં ભૂલી ગયો. અને અતિ આનંદિત ચિત્તે ગાંજો તૈયાર કરવા લાગ્યો, ને મનમાં ને મનમાં બોલ્યો, “ સાબો કેવો ગાંજાખોર ! હવે અહિં રોકાવું નહિ. વળી તોર ચઢશે તો ફરી મારશે. ”

જગતમાં એમજ અને છે. એક જણ હસે અને બીજાને અસહ્ય પીડા થાય ! શામલો હતભાગી લલિતની પીડા શી રીતે સમજે ? લલિતે મન સાથે બહુવાર યુદ્ધ કર્યું. છેલ્લે માંડમાંડ શાન્ત થયો ને બોલ્યો, “ ભાઈ, કંઈ મનમાં લાવીશ માં હો; મને વારંવાર અમસ્તો ક્રોધ ચઢી જાય છે. જલા, તું બોલ્યો તે શું સત્ય છે ? ”

શામલો બોલ્યો, “ શું બાવાજી ? ”

લલિત બોલ્યો, “ મુખોપાધ્યાય મહારાજ સાચેસાચું મરી ગયા છે, ને તેમની સ્ત્રી તેમની સાથે સતી થઈ છે ? ”

શામલો બોલ્યો, “ હા બાવાજી, હું પંડોપંડ મહાશયમાં તેમને માટે માથે લાકડાં ઉપાડી નાખી આવ્યો હતો ને સતી સાવંતરીને મેં નજરો નજર જોઈ હતી. ”

લલિત દાંત કચકચાવીને બોલ્યો, “ અને માધુરી ? ”

બોળા દિલનો શામલો ફરી બોલ્યો, “ તે તો ગોવલા હાથે લાગી ગઈ છે. ”

મહાકષ્ટે મનોનિઘ્રહ કરી લલિત બોલ્યો, “ જો એ વાત ખોટી નીકળી તો તને જનથી મારી નાંખીશ. ”

આ વખતે એકદમ શામલાને સાન આવી. તે તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યો; પણ આ પહેલાંનો લલિત છે એવું ઝાળખવાની કાંઈની શક્તિ નહોતી; આથી તે ધીરે ધીરે બોલ્યો, “ બાવાજી, શું જાણતા નથી કે આ શામલો કાંઈ દિવસ ખોટું બોલે નહિ ? એ વાત આખું ગામ જાણે છે. કાલ સવારે તમે પોતે જઈ ગામના માણસોને પૂછજો ને ? ”

લલિતની બન્ને આંખોમાંથી અમ્મિના તણખા ઝરતા હતા. તે ફરી બોલ્યો, “ જા આંધો મર; તારું મ્હોં બાળ. ”

શામલો વધારે કંઈ જ બોલ્યો નહિ. ગાંજની પોટલી બગલમાં મારી ઉંચે જીવે ત્યાંથી પલાયન કરી ગયો. લલિત એ જનશૂન્ય જાગી-તીરે ઉન્મત્તની પેઠે આમતેમ ફરવા લાગ્યો. તેની પીડાનું વર્ણન થઈ શકે નહિ. ક્યારેક તે બોલી ઉઠતો કે “ છદ્ર છદ્ર ! એવી પાપિણીનું ધ્યાન ધરી જન્મારો ખરાબ કર્યો. ” વળી ફરી બોલતો કે “ છદ્ર છદ્ર. અસંભવિત-છેકજ અસંભવિત. શું માધુરી ધર્મબ્રષ્ટ થાય ? ગોવલા સાથે લાગી જાય ? અસત્ય-છેકજ અસત્ય. ”

આ પ્રમાણે આખી રાત્રિ તેણે મહા પિડામાં ટળવળતાં ટળવળતાં કાઢી. મનને ઘણું સમજાવ્યું, અને છેલ્લે દીર્ઘ શ્વાસ મૂકી નિશ્ચય કર્યો કે જો એમજ થયું હોય તો ઠીકજ થયું છે. પ્રારબ્ધ કાણ ફેરવી શકે ? હવે હું પણ આજે તેની સ્મૃતિ હૃદયમાંથી ઉખેડી ગંભાના ઉંડા જળમાં કુપાડી દઈશ, અને ગુરૂજીની પાસે જઈ યોગમાં નિમગ્ન થઈ શાન્તિ પ્રાપ્ત કરીશ. છદ્ર છદ્ર ! મને સેંકડો ધિક્કાર છે; હું અત્યંત દુર્બળ જીવડો છું.

પરિચ્છેદ પાંચમો.

પૂર્વ-કથા.

હજી પશુ પ્રાતઃકાળ થયો નહોતો. થોડીવારે ઉપાદેવી ધીરે ધીરે પૂર્વ દિશામાં ચળકવા લાગી, પશુ હજી માત્ર પૂર્વના નભોમાંડળ-માંજ ઉપાની લાલ છટા દેખાતી હતી, અને બીજી દિશાઓ સ્થામ તિમિરમય હતી. લલિતે માંડમાંડ મનને સ્થિર કર્યું, પરન્તુ શામલાની વાત સાંભળ્યા છતાં તે ઉપર પૂરો વિશ્વાસ બેઠો નહોતો. માધુરીના પૂરેપૂરા સમાચાર સાંભળ્યા ત્યાંથી એક પગલું પશુ તે વિદેશમાં ચાલી શક્યો નહિ.

શાન્તિપુરમાં રામરૂપભદ્રાચાર્ય નામનો એક માણસ તેના સહા-ધ્યાયી જ નહિ, પણ એ તેના પ્રિય મિત્ર હતો. સન્યાસ ગ્રહણ કરી શા માટે પોતે ચાલ્યો જાય છે, એ વાત તેણે માત્ર રામરૂપને જ જણાવી હતી; પણ તેણે એ વાત ગામમાં પ્રકટ કરવાનો નિર્ગેષ કર્યો હતો તેથી રામરૂપે પણ એ વાત કદિ કોઈને કહી નહોતી. જતી વખતે લલિતે તેને માધુરી ઉપર સરત રાખવાનું પણ કહ્યું હતું. લલિત જાણતો હતો કે રામરૂપ જીવ આપીને પણ માધુરીની રક્ષા કરશે. હવે ખરેખરી ઘટના શી બની છે, તે જાણવા માટે લલિત અન્ધકારમાં જ રામરૂપને ઘેર ગયો.

ઘરની બહાર આવીને તેણે “રામરૂપ ! રામરૂપ” કરી બૂમો મારી. બિચારે રામરૂપ ઉતાવળો ઉતાવળો પથારી છોડી બહાર આવ્યો. તે લલિતનો અવાજ ઓળખતો હતો; પરન્તુ સામે એક જટાજૂટધારી સન્યાસીને જોઈ તે અત્યારે સ્તબ્ધ થઈ ગયો, ને બોલ્યો, “પ્રભો ! શું મને બોલાવો છો ?”

લલિત બોલ્યો, “ભાઈ, તું પણ મને ઓળખી શકતો નથી ?”

રામરૂપ હવે ઓળખીને બોલ્યો, “તમારામાં જે ફેરફાર થયો છે તેથી તમને કોઈ પણ ઓળખી શકે નહિ. આવો આવો, અંદર આવો.”

લલિત મિત્રની સાથે તેના ઘરમાં ગયો.

રામરૂપ બોલ્યો, “બેસો. ભાઈ, આટલા દિવસ ક્યાં હતા ?”

લલિત બોલ્યો, “ સન્યાસીને કંઈ એક ઠેકાણું હોય છે ? હું બીજે કારણે તમારી પાસે આવ્યો છું. એ કારણ શું, એ મારો રામરૂપ સારી રીતે સમજી શકશે. ” બોલતાં બોલતાં જ લલિતનું મુખ ગંભીર થઈ ગયું.

રામરૂપ બોલ્યો, “ માધુરીની વાત સાંભળવા આવ્યા છો ? ”
લલિત કહે “ જી. હા.”

રામરૂપ અતિ વિષાદથી બોલ્યો, “ ભાઈ, તમે તેને હજી પણ ભૂલી શક્યા નથી ? તમારે તેને ભૂલી જવી જ ઉચિત છે. ”

મિત્રની વાત કાને ન સાંભળતાં લલિત બોલ્યો, “ માધુરી ક્યાં છે ? ” બહુજ અનિચ્છા બતાવી રામરૂપ બોલ્યો, “ તે અહિં નથી. ”

લલિત રૂઢકંઠે બોલ્યો, “ પણ છે ક્યાં ? ”

રામરૂપ લલિતનો ભાવ જોઈ લયભીત થયો અને બોલ્યો, “ ભાઈ, તમારી દશાના માણસે આવું અધીરા થવું શું યોગ્ય છે ? ”

લલિત બોલ્યો, “ હું અધીરો થઈ ગયો નથી; તું બધું મને કહે. ”

“ એ સાંભળવાથી લાલ શો ? ” રામરૂપ બોલ્યો.

“ લાલ જ છે, જલદી કહે. ” લલિત બોલ્યો.

રામરૂપ બોલ્યો, “ તું ગયા પછી એક વર્ષમાં મુખોપાધ્યાય સ્વર્ગવાસી થયા ને તેની સ્ત્રી સતી થઈ. મરણ વખતે મુખોપાધ્યાય મહાશય માધુરીને તેના બજારિ કાકાના હાથમાં સોંપી ગયા. પરંતુ એ કાકા બડો બદમાસ ! તેણે માધુરીની બધી મિત્રકત પડાવી લીધી, વળી તેનો ધર્મ નાશ કરવાની પણ કીડા કરી ! એમાં સાચું બોલું પ્રભુ જાણે. ત્યાર પછી તેણે માધુરીને અમાનુષિક દુઃખો, અપમાન અને કલંક આપ્યાં તેમાં તો કશો સન્દેહ નથી. ”

લલિત બંને હાથની મુઠીઓ વાળી દાંત કચકચાવી જોઈ રહ્યો. આ જોઈ રામરૂપ બોલ્યો, “ હવે વધારે સાંભળવું એ તમારું કામ નથી. ”

લલિત અતિ દઢતાથી બોલ્યો, “ હું બધું સાંભળવા આહું છું, બોલ. ”

ન છુટકે રામરૂપ બોલ્યો, “ એક દહાડો અચાનક માધુરી અદસ્ય થઈ મઈ; ત્યારથી આજ લગી તેનો કશો પતો મળ્યો નથી. ”

લલિત બોલ્યો, “ તું મારાથી છુપાવે છે કેમ ? મેં બધું સાંભળ્યું છે. તે કુલટા થઈ ભાગી ગઈ છે, કેમ ? ”

રામરૂપ બોલ્યો, “ભાઈ, સાચી વાત કાણુ જાણે છે? હું એ વાત માનતો નથી. માધુરી જેવી સ્ત્રી કુલટા થઈ શકે નહિ; તો પણુ લોકો કહે છે કે—”

લલિત મોટો ધાંટો કહાડી બોલ્યો, “લોકો શું કહે છે?”

રામરૂપ બોલ્યો, “હંડો પડ. તારે હવે એવી વાતો સાંભળવાનું કામ નથી.”

લલિત બોલ્યો, “માધુરી વિષે તું જે કંઈ જાણુતો હોય, તે જે કંઈ સાંભળ્યું હોય તે બધું મને કહે. બધું સાંભળવાની મારે જરૂર છે.”

રામરૂપ ધણી ગદ્ગદાંતર કરવા લાગ્યો; પરંતુ લલિત દૃઢ નિશ્ચય કરીને આવ્યો હતો, એટલે તેણે વાત ઉડાવવા દીધી નહિ. છેલ્લે ન ચાલતે રામરૂપ બોલ્યો, “તેના સંબંધમાં લોકો ઘણી અફવાઓ બોલે છે. તું જાણે છે કે આ ગામના લોકો પરનિન્દામાં કેટલા નિપુણ છે! તો પણુ હું લોકોની એક વાતમાં વિશ્વાસ રાખતો નથી.”

લલિત બોલ્યો, “ગોવંદાની સાથે એ ભાગી ગઈ છે, એ વાત શું સાચી છે?”

રામરૂપ મહા સંકટમાં આવી પડ્યો. તે માથું ધુણાવી બોલ્યો, “લોકો એવું બલે કહે, પરંતુ હું કદિ પણુ એ વાત માનીશ નહિ.”

પરિચ્છેદ છઠો.

માધુરીની શોધમાં.

લલિત ઘણી વાર મૌન રહ્યા પછી બોલ્યો, “કેમ?”

રામરૂપ તેના પ્રશ્નનો અર્થ ન સમજી શકવાથી બોલ્યો, “શેનું કેમ?”

લલિત ત્વરાથી બોલ્યો, “તું એ વાત માનતો નથી, તે કેમ?”

રામરૂપ બોલ્યો. “માધુરી અદસ્ય થઈ ત્યાર પછી તેનું એક બીજું પ્રમાણ મળ્યું છે.”

“શું મળ્યું છે? તરત બોલ.” લલિત બોલ્યો.

“ગ્રાવલો પણુ તે દિવસે રાત્રે શાન્તિપુરમાંથી ભાગી ગયો છે, તેથીજ લોકો માધુરીને માથે એવું કલંક ચડાવે છે. પરંતુ મેં ગોવંદા-

તો પત્તો મેળવ્યો છે. તે અત્યારે અહિંથી વીસ ગાઉ ઉપરના ગુપ્તિ-પુર ગામડામાં રહે છે, પરંતુ માધુરી તેની સાથે નથી. મેં તેને મળી માધુરીની વાત પૂછી હતી; ત્યારે તે ઠાકારજીના સમ ખાઈ બોલ્યો હતો કે માધુરી વિષે હું કંઈ જાણતો નથી. તે એમ પણ કહેતો હતો કે માધુરી પોતાના કાકાના જીવમથી કંટાળી ગંગામાં ખૂડી મુઠ્ઠ છે.” રામરૂપ બોલ્યો.

“તું એ વાત માને છે?” હલિતે પૂછ્યું.

“નક્કી માનું છું. ધર્મબ્રષ્ટ થવા કરતાં માધુરી પ્રાણ છોડવો ઠીક માને એવો મને તેનો ભરોસો છે. પરંતુ—”

હલિત બોલ્યો, “વળી પરંતુ શું? જલદી કહે.”

“પરંતુ મને લાગે છે કે માધુરી મુઠ્ઠ નથી.” રામરૂપ બોલ્યો.

“કેમ જાણ્યું કે તે મુઠ્ઠ નથી?” હલિત બોલ્યો.

રામરૂપ બોલ્યો:—“શાન્તિપુરનાં કેટલાંક માણસો નવદ્વીપમાં ગયાં હતાં. તેના ઘાટમાં એક હોડી ચાલી જતી હતી. એ હોડી સાથે બીજાં પણ બે ત્રણ વહાણો અને કેટલાંક માણસો હતાં. તપાસ કરતાં જણાયું કે થરેશહરના રાજાએ દિલ્હીથી ઝહરખાઈ નામના એક તાયફા-ને નાયવા તેડાવ્યો હતો. એ તાયફાની હોડીઓ દિલ્હી પાછી ફરતી હતી. તેઓ એમ પણ કહેતા કે તાયફાની હોડીમાં માધુરીના જેવીજ એક છોડી દીડી હતી. માધુરી શી રીતે દિલ્હીના અજાણ્યા તાયફા ભેગી ભળી તે કહી શકાતું નથી, તો પણ મને એમ તો લાગે છે કે માધુરી મુઠ્ઠ નથી.”

હલિત બોલ્યો, “માધુરી વિષે બીજું કંઈ તં સાંભળ્યું છે?”

રામરૂપ બોલ્યો, “ના ભાઈ, બીજું કંઈ સાંભળ્યું નથી. આ ગામનાં માણસો કેટલાક દલાડા તો વાટેને ઘાટે તેનીજ ચર્ચા કરતાં હતાં; પણ હવે તો ભૂલેચૂકે પણ તેનું નામ લેતાં નથી. કદિ કોઈ તેની વાત કહાડે તો મ્હોં મર્યાકાડી કહે છે કે જીવાન રૂપવતી વિધવાઓનું જે થાય તેજ માધુરીનું પણ થયું છે. કાં તો તે આત્મહત્યા કરે છે, ને કાં તો કુલટા થાય છે.”

હલિત બોલ્યો, “હું જાણું છું કે તેનું શું થયેલું છે.”

તેની વાતથી રામરૂપ અતિ વિસ્મિત થયો છે તેના મ્હોં ભણી તાકી રહી બોલ્યો, “તું જાણે છે? બોલ જોઈએ શું થયું છે?”

હલિત ધીરે ધીરે બોલ્યો, “માધુરી ગંગામાં કુબતી હતી, ઝહરુ-
ખાઈએ તે જોયું એટલે તેને હોડીમાં ઉપાડી લીધી. મને લાગે છે કે
એ ખાઈ કુલદા છતાં પણ લલું માણસ છે. આ સંસારમાં માધુરીને
ઉભા રહેવાનું પણ ક્યાંઈ સ્થાન હતું જ નહિ. તેથી ઝહરુખાઈ આશ્રમ
આપીને તેને દિલ્હી લઈ ગઈ છે.”

રામરૂપ દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂકી બોલ્યો:—“ તેમ હોય તો પણ એ
એકજ વાત થઈ ને ?”

હલિત અન્ય-મનસ્કપણે બોલ્યો, “ હા થઈ તો એકજ વાત.”

કેટલીકવાર બન્ને મૌન રહ્યા. હલિત એકદમ ઉભો થઈ બોલ્યો,
“ લે હું રજા લઉં છું; તને દુઃખ આપ્યું તે મનમાં લાવીશ માં.”

રામરૂપ શું બોલવું તે નક્કી કરી શક્યો નહિ, તેથી બોલ્યો:—
“ હવે ક્યાં જઈશ ?”

હલિત બોલ્યો:—“ દિલ્હી.”

રામરૂપ અચાક થઈ તેની બાણી જોઈ રહ્યો. હલિત ત્વરિત
પગલે તેના ઘરમાંથી બહાર નીકળી ગયો, અને તેવીજ રીતે શાન્તિ-
પુરમાંથી પણ બહાર નીકળી ગયો. તેણે આખો દિવસ આત્મા ક્યું-
ક્યાંઈ એક પળનો પણ વિસામો લીધો નહિ. સન્ધ્યાકાળ થયો ત્યારે
ચાકી લોય થઈ એક ઝાડ નીચે બેસી ગયો. ઉછળતા ચોમાસાનાં
ઝરણાંની પેઠે તેના મનમાં માધુરીની વિવિધ વાતો પ્રબળ વેગે ઉછ-
ળતી હતી.

એ જીવતી છે કે ખરેખર ગંગામાં ઝુડી ગઈ છે ? રામરૂપ જે
બોલ્યો તે શું સાચું ? એ ગોવલા સાથે તો કદિ જાય જ નહિ. શાન્તિ-
પુરના લોકોએ શું ખરેખર તેને દિલ્હીની નર્તકીની હોડીમાં દોડી હશે ?
એ પણ શું અસંભવિત વાત નથી ? તેણે મનમાં ત્રણ પ્રતિજ્ઞાઓ દઢ
કરી. પહેલું તો ગોવલાનો પત્તો લેવો. બીજું દિલ્હી જઈ ઝહરુખાઈ-
ને ત્યાં તપાસ કરવી, અને ત્રીજું દેશમાં આવી માધુરીના બદમાસ
કાશની હત્યા કરવી. મનમાં ને મનમાં આ ત્રણ સંકલ્પો કરી તે બીજે
દિવસે ગોવલો જે ગામમાં રહેતો હતો ત્યાં પહોંચ્યો. ગોવલાને મળી
હકીકત પૂછી. તે સંકડો સોગન ખાઈ બોલ્યો, કે “ માધુરીની વાત હું
કંઈ જાણતો નથી. તેના કાકાએ એક રાત્રે લાતો મારી તેને ઘર બહાર

ઘડી મૂકી હતી ને તે દુઃખે નક્કી માધુરી ગંગામાં ડુબી મુઈ છે. તેના જેવી—સતી સાવિત્રી જેવી સ્ત્રી કદી પણ કુલટા થાય નહિ.”

લલિતને ગેાવલાની વાતમાં શ્રદ્ધા ખેડી. તેનો એક સન્દેહ તો મટ્યો. તે દિલ્હી ભણી આવ્યો. પગ રસ્તે દિલ્હી એક દહાડે પહોંચાય નહિ, તે કોઈ સ્થાને વિસામો લેતો નહિ. રાત દહાડો ચાલ ચાલ કરતો. એવી રીતે તો કોઈ પુણ્યતીર્થ કાશી તરફ પણ જઈ શકે નહિ ! તે લગભગ છ માસે આગ્રામાં આવી પહોંચ્યો.

પરિચ્છેદ સાતમો.

પાદશાહનો વ્યાધિ.

લલિત આગ્રામાં આવ્યો, ત્યાં સાંભળ્યું કે પાદશાહ જહાંગિર વ્યાધિગ્રસ્ત થયો છે. હિન્દુ મુસલમાન સૌ વૈદ્યોએ તેના જીવનની આશા છોડી દીધી છે, અને શહેરમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો છે. આખા શહેરમાં પાદશાહના વ્યાધિ સિવાય ખીજ કશી વાત લોકોના મોંમાં ચર્ચાતી નથી.

પાદશાહને શો વ્યાધિ થયો છે, એ વાત લલિતે પણ સાંભળી. તેને મનમાં વિચાર આવ્યો કે:—“ ગુરુજી પાસેથી મળેલું એ વ્યાધિનું રામબાણુ ઔષધ મારી પાસે છે; તેથી જો ધારું તો હું પાદશાહના પ્રાણુ બચાવી શકું, ને બે દહાડામાં જ તેને સંપૂર્ણ નિરોગી કરી શકું. પરંતુ મારે પાદશાહ સાથે શો સંબંધ ? એની પ્રાણુ—રક્ષા કરવા માટે મ્હારો સમય શા માટે બગાડું ? અને તેવો અવકાશ પણ ક્યાં છે ? જો જીહરનો પત્તો મળે તો હું હજી હતભાગિની માધુરીની રક્ષા કરી શકું. મારે એક સેકન્ડ પણ સમય નષ્ટ કરવો ન જોઈએ.”

મનમાં ને મનમાં આવો વિચાર કરી લલિત આગ્રા છોડવા તૈયાર થયો. પરંતુ રસ્તામાં ચાલતાં એક વિચાર આવતાં તરત તે ઊભો રહ્યો. તેને સ્મરણ આવ્યું કે ગુરુજીની આજ્ઞા છે કે, “ રોગીને જોઈ ઔષધ આપ્યા વિના ચાલ્યા જવાથી મહા પાપ લાગે છે. આટલા દિવસ ગયા છે તો બે ચાર દિવસ વધારે જશે એમાં હરકત શી છે ? ”

તે પાછો ફર્યો, અને પાદશાહી મહેલને દરવાજે આવી ચિકિત્સા કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી. પણ એ વિશાળ રાજભવનમાં આવા દરિદ્ર રખડતા સન્યાસીની વાત કોણ સાંભળે ? એ ત્રણ કલાક વાટ નેઈ કંટાળી તે ચાલવા તૈયાર થયો. તે વખતે લાંબી શ્વેત દાઢી મૂછોવાળો એક રાજપુરુષ સામે મળ્યો. સમજાયું કે તે પોતે વજીર હશે. લલિતની પાસે આવી તે બોલ્યો, “ આપ શું હજરતની ચિકિત્સા કરવા આહો છો ? ”

લલિત બોલ્યો:—“ હા મહારાજ, પાદશાહને જે વ્યાધિ થયો છે તેનું મારી પાસે ગમમાણુ ઔષધ છે. ”

વજીર બોલ્યો:—“ મોટા મોટા મુસલમાન હકીમો અને હિન્દુ વૈદ્યોએ પાદશાહની આશા મૂકી છે, એ અવસ્થામાંથી પણ આપ પાદશાહને આરોગ્ય કરી શકશો ? ”

લલિત દઢતાથી બોલ્યો:—“ અવશ્ય. એ વધ્યો પાસે આ રોગનું સફળ ઔષધ નથી. ”

વૃદ્ધ વજીર લલિતના મોં ભણી કેટલીક વાર તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિપાત કરી બોલ્યો:—“ જે બધાજ વૈદ્યોએ આશા છોડી ન હોત તો હજરતને આપનું ઔષધ ખવરાવવાની આશા નહોતી. અને મારી સાથે ચાલો. ”

અપાર ઐશ્વર્યથી ભરેલા કેટલાક ઓરડા ઉઘાડી લલિત પાદશાહના શયનાગારમાં આવ્યો. જોયું તો સુવર્ણ પદ્મ ઉપર, મખમલ મઝિત સુકોમલ શય્યા ઉપર, પાદશાહ સુતેલો હતો. તેને જરા પણ ભાન નહોતું. ચારે બાજુ શાહજાદા અને અમાત્યો મુગે મોઢે બેઠેલા હતા. લલિતે કોઈની સાથે કશી વાત કરી નહિ. પોતાની થેલીમાંથી એક ચૂર્ણ બહાર કાઢી જગ સાથે મેળવી પોતે જાને પાદશાહના મુખમાં રેડ્યું. તેનો કેટલોક ભાગ પાદશાહના પેટમાં ગયો, અને કેટલોક હોડમાંથી પથારીમાં પડ્યો. પછી આસપાસ બેઠેલા તરફ નેઈ લલિત બોલ્યો:—“ આ વ્યાધિનું બીજું કશું ઔષધ નથી. જે દિવસે પાદશાહ આરોગ્ય થશે. આજ તેઓ સુખે નિદ્રા લેશે. કોઈએ પણ તેમની નિદ્રાનો ભંગ કરતો નહિ. કાલે જાગત થતાં દૂધ લાતનો આહાર કરવા આપજો. ”

લલિત વિદાય થવા લાગ્યો, પરંતુ તે વખતે શાહજાદાએ વૃદ્ધ વજીરના કાનમાં કંઈક વાત કહી. પછી વૃદ્ધ વજીર બોલ્યો:—“ મહારાજ,

જ્યાં લાગી પાદશાહ સમ્પૂર્ણ આરોગ્ય થઈ ઉઠે નહિ ત્યાં લગી અહિંજ આપને રહેવું પડશે. ”

હાલિત ભૂકુટિ સંકુચિત કરી બોલ્યો:—“ મારી હાજરી અહિં નિષ્પ્રયોજન છે. પાદશાહ નક્કી જ આરોગ્યલાભ મેળવશે. ”

વૃદ્ધ વજ્રર બોલ્યો:—“ શાહનંદ સાહેબના હુકમ પ્રમાણે આપને અહિં રહેવું જ પડશે. મારી સાથે ચાલો. ”

વૃદ્ધ વજ્રરે તેને માનપૂર્વક સાથે લીધો. ત્યાર પછી એક સુંદર ઓરડામાં તેને લાવી કહ્યું:—“ અહિંયાં વિશ્રાન્તિ લો. આજ આપ પાદશાહના અતિથિ છો. આપની મહેમાનગતિમાં કોઈ પ્રકારની ન્યૂનતા આવશે નહિ. માત્ર આપ અહિંથી ચાલ્યા જવાનો યત્ન કરશો તો પ્રહરીઓ આપને તેમ કરવા દેશે નહિ. ”

હાલિત અતિ ગુસ્સે થઈ બોલી ઉઠ્યો:—“ ત્યારે શું આપે મને નંજરકેદ કરી રાખ્યો છે ? ”

વૃદ્ધ વજ્રર તેનું બોલતું કાન ઉપર ન લેતાં ત્યાંથી વિદાય થઈ ગયો.

હાલિતના આદર-સત્કારમાં કશી ખામી નહોતી. આગ્રાના પાદશાહી મહેલમાં-સુંદર ઓરડામાં તેને વાસ કરવાનો હતો; પણ કેવળ તે નંજરકેદ હતો. તેના ઓરડાની ચારે બાજુ સિપાઈઓનો પહેરો હતો.

પાદશાહની તબીયત કેવી છે એના સમાચાર એ દિવસમાં તેને કોઈએ આપ્યા નહિ. તેમ એ એ દિવસમાં કોઈ તેને પાદશાહ પાસે લઈ પણ ગયું નહિ. તોપણ તે સમન્વ્યો કે પાદશાહનું મૃત્યુ નથી થયું. જો તેમ થયું હોત તો તે વાત છાની રહેત નહિ. તેના આશયે કંઈ કામ કર્યું કે નહિ એના સમાચાર જાણવા એ ઘણો આતુર થઈ ગયો. પણ ચાકરો અને પહેરેગીરો સિવાય બીજા કોઈ તેની પાસે આવતું નહિ, તેથી તે કશું જાણી શક્યો નહિ. તે મનમાં ને મનમાં બોલવા લાગ્યો, “ હું આ ઉપાધિમાં ક્યાંથી પડ્યો ? હશે, પરંતુ ગુરુજનું ઔષધ તો રામબાણ છે. ”

પરિચ્છેદ આઠમો.

પાદશાહ.

એ દહાડા અને એ રાતો પાંજરામાં પુરેલા વાઘની પેઠે હાલિતે આગ્રાના પાદશાહી મહેલમાં નિવાસ કર્યો. ત્રીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે વૃદ્ધ

વજરે દર્શન આપ્યાં. હસિત એટલો તો ઉત્સુક થઈ ગયો હતો કે મનની આતુરતા છુપાવી શક્યો નહિ. વજરને જોતાં જ તે બોલી ઉઠ્યો, “ મહાશય ! પાદશાહને કેમ છે ? ”

વૃદ્ધ વિનય સાથે બોલ્યો:—“ મહાશય ! આપ કોઈ મહાપુરુષ છે. આપના રામબાણ ઔષધે પાદશાહ સલામત તદ્દન રોગરહિત થયા છે. ભારતવર્ષના મોટા મોટા વૈદ્યો ને હકીમો જે કરી શક્યા નહિ, તે આપે કર્યું છે. પધારો, પાદશાહ સલામત આપને મળવા તલપી રહ્યા છે. ”

આ સમાચારે હસિત આનંદિત થયો, એમ તો કહેવાય નહિ. આનંદિત થવાનું આ સંસારમાં તેને કંઈ જ નહોતું. તોપણ તે ઘણો ઉત્કંઠિત હતો, એ ઉત્કંઠા અત્યારે દૂર થઈ, એટલે નિશ્ચિન્ત થયો, અને બોલ્યો—“ મહાશય ! એમાં મારી યોગ્યતા કંઈ જ નથી, બધું ભગવાનના હાથમાં છે, અને એ બધું જ શુરૂપાનું ફળ છે. ”

હવે તેને પ્રબલ પ્રતાપી સાર્વભૌમ સમ્રાટ પાદશાહ જહાંગિરની પાસે તેડી ગયા. અત્યારે પાદશાહ ઉઠી શય્યામાં તકીયાને ઝડીંગી બેઠેલો હતો. ઓરડામાં અનેક અમીર ઉમરાવો બેઠેલા હતા. પાદશાહ સન્યાસીને જોઈ બોલ્યો:—“ મારી પ્રાણરક્ષા કરનાર આ જ યોગી-રાજ કે ? ”

વૃદ્ધ વજર વિનિત સ્વરે બોલ્યો:—“ જહાંગિરનાહ, એમની જ ઔષધિથી આપને આરોગ્ય-જ્ઞાન થયો છે. ”

જહાંગિર બોલ્યો:—“ યોગીવર ! આસન ગ્રહણ કરો. આપે ચિરકાલ આ જહાંગિરનું જીવન વેચાતું લીધું છે. હું આપને મારા વિશાળ સામ્રાજ્યના કોઈ પ્રદેશના રાજધિરાજ કરવા ધારું છું, તો કોઈ પણ પ્રદેશની આપ ઇચ્છા દર્શાવો. ”

હસિત વિનયપૂર્વક બોલ્યો:—“ નેકનામવર પાદશાહ ! આપના દાનીપણથી હું પ્રસન્ન થયો છું, પરંતુ હું સંસારત્યાગી સન્યાસી છું. રાજ્ય હાઈ શું કરું ? મારી આપની પાસે કશી જ પ્રાર્થના નથી, તેમ મને કશી અભિલાષા પણ નથી. માત્ર અનુમતિ આપો એટલે હું મારે રસ્તે ચાલ્યો જાઉં. ”

હિન્દુ સન્યાસીનો આવો અલૌકિક સ્વાર્થત્યાગ જોઈ ત્યાં બેઠેલા બધા વિસ્મિત અને સ્તંભિત થઈ ગયા.

હસિતના ઉપર આથી પાદશાહ અત્યંત પ્રસન્ન થયો અને બોલ્યો:—“ આપે મારી પ્રાણરક્ષા કરી છે, માટે આપને કોઈ પણ

રીતે પ્રસન્ન ન કરવાથી મારા મનને શાન્તિ થશે નહિ. તો કહો, આપ સાથી પ્રસન્ન થશો ? આ ભારતવર્ષમાં હું ન આપી શકું એવું કંઈ નથી. ”

લલિત બોલ્યો:—“ જહાંપનાહ, આપના આદરભાવથી હું બહુ જ પ્રસન્ન થયો છું અને તેના કરતાં વધારે પ્રસન્ન બીજા કશાથી થાઉં તેમ નથી. હવે અનુમતિ આપો તો હું વિદાય થાઉં. ”

પાદશાહ બોલ્યો:—“ તો આપ કબુલ કરો કે ભવિષ્યમાં આપને મારી પાસે કંઈ માગવાની જરૂર પડે તો વગર સંકોચે હું આવીને માગી લઈશ. આ દરબારનો દરવાજો આપને માટે સદાકાળ ખુલ્લો છે. ”

લલિત બોલ્યો:—“ જો ભવિષ્યમાં પાદશાહ પાસે કંઈ ભિક્ષા માગવાની જરૂર પડશે તો અવશ્ય હું આપની સમીપ આવીશ. ”

લલિત પાદશાહ પાસેથી વિદાય લઈ કેદખાનામાંથી છુટયો હોય તેમ બહાર નીકળ્યો. રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં દીર્ઘ નિશ્વાસ નાંખતાં મનમાં જ બોલ્યો:—“ જો ઇચ્છા કરી હોત તો આજે રાજધિરાજ બની શકત. પરંતુ એ બધું શાને માટે ? જો દિલ્હીમાં આવી માધુરી કુલદા થઈ છે એવું જોઈશ તો પાછો શાન્તિપુર જઈ તેના કાકાનું ખૂન કરીશ. તે જ મહાર્ગ છેલ્લું કામ છે. ”

લલિત ઝહરખાઈની શોધમાં ચાલ્યો. દિલ્હીમાં ઝહરને સાંઝાળખતાં, એટલે તેનો બંગલો શોધવો મુશ્કેલ પડ્યો નહિ. પરંતુ તે ત્યાં પણ નિરાશ થયો. સાંભળ્યું કે ઝહરખાઈ મજરો કરવા કાશી ગઈ છે. તેને બંગલે એક હિન્દુ ચોટીદાર જ બેઠેલો હતો. લલિત તેની સાથે વાતચિત કરવા લાગ્યો. તેણે આ સન્યાસીને જોઈ પોતાની પાસે બેસાડ્યો.

આડી અવળી કેટલીક વાતો કર્યા પછી લલિતે માધુરીની વાત ઉપાડી અને બોલ્યો:—“ મેં સાંભળ્યું છે કે ઝહરખાઈ બંગાળે ગયાં ત્યારે ત્યાંથી એક છોકરીને લઈ આવેલાં છે. એ વાત સાચી ? ”

દરવાન બોલ્યો:—“ હા, એક બંગાળી છોકરી સાથે આવી છે. આપે મતિખાઈનું નામ સાંભળ્યું નથી શું ? ”

લલિત બોલ્યો:—“ મતિખાઈ કોણ ? ”

દરવાન બોલ્યો:—“ એ છોડી મતિખાઈ જ ને ? તેના જેવી ગાનારી દિલ્હીમાં તો શું પણ આખા દેશમાં પણ કોઈ હશે નહિ.

એનો નાચ જોઈ તથા ગાયન સાંભળી પાદશાહે એક લાખ અસરશીનું ધનામ આપ્યું છે. ”

હલિતે હવે વધારે કશું સાંભળ્યું નહિ; તે ઉંચે શ્વાસે ત્યાંથી ચાલવા લાગ્યો.

દરવાન એનો આવો ભાવ જોઈ વિસ્મિત થઈ તેના તરફ તાકી રહ્યો.

ઉન્મત્તની પેઠે હલિત દિલ્હીના રાજરસ્તામાં ચાલવા લાગ્યો. અમિની હજારો જવાળાઓ તેના મસ્તિકમાં સળગી ઉઠી હતી. તેને સમ્પૂર્ણ ઉન્માદ થયો હતો. માધુરી દિલ્હી આવી નર્તકી થઈ? પાદશાહે તેને એક લાખ અસરશી આપી ! હા ! ખરેખર તે ધર્મશ્રેષ્ઠ થઈ ! હા ! કુલટા બની ! મિજલસે મિજલસમાં એ રૂપ વેચવા લાગી ! આવા સમાચાર સાંભળ્યા પહેલાં મારા મસ્તક ઉપર વિજળી કાં ન થડી ! છદ્દ, છદ્દ. બધી સ્ત્રીઓ જ સરખી !

પરિચ્છેદ નવમો.

અંતરની પીડા.

હતભાગી હલિતને આજે જેવી પીડા થતી હતી તેવી પીડા ત્રિલોકમાં પણ કોઈને થતી નહિ હોય. આજ સુધી આશા હતી, આજ સુધી સન્દેહ હતો એટલે તેને બળે આ દારૂણ વાત તે પોતાના હૃદયમાંથી દૂર કરી શકતો હતો. પણ આટલે દિવસે બધું જ ધોવાઈ ગયું. “ ગમે તે માટે અને ગમે તે રીતે માધુરી આ દિલ્હીની કુલટા નર્તકી સાથે દિલ્હી આવી છે, અને પોતે પણ કુલટા નર્તકી થઈ છે. છદ્દ, છટ. વિધવા બ્રાહ્મણ-કન્યાનું આવું અધઃપતન ! એના કરતાં તેનું સો વાર મૃત્યુ કાં ન થયું ? એને લખવું-વાંચવું શું ? એટલા માટે શિખવાડયું હતું ? છટ, છટ, છટ ! ” સેંકડોવાર હલિતે મનમાં ને મનમાં આ વિચારની આવૃત્તિ કરી. હજારો વિંછીઓ જાણે તેના હૃદયને દંશ દેવા લાગ્યા. “ અરે ! એના જીવનનું પ્રયોજન શું ? તે ચમુનાના પાણીમાં ડૂબી કાં ન મુઈ ? અરે ! મારે પણ જીવીને હવે શું કરવાનું છે ? ના-ના, હજુ મારે આત્મહત્યા કરવાનો સમય થયો નથી. એના નિર્દય કાકાને દૂરપણે હણીશ ત્યારે જ મને શાન્તિ થશે. એવા

દુષ્ટ માણસો જગતમાં જીવતાં હશે તો બીજા પણ અનેકને નષ્ટબ્રજ કરશે. ” આવા વિચાર કરતો કરતો લલિત દેશ ભણી ચાલ્યો. હવે સન્દેહ રહ્યો નથી ! ના, ના, સન્દેહ છે. માધુરી એવી થાય એ અસંભવિત છે. એ વાત પર હજી વિશ્વાસ કરવા ઇચ્છા થતી નથી. લલિતે અનેક વાર ધાર્યું કે સાંભળ્યા છતાં પણ એમાં મને વિશ્વાસ થયો નથી. કાશી પાસે આવતાં તેણે વિચાર્યું કે, એકવાર નિશ્ચિન્ત શા માટે ન થવું ? ઝહરખાઈ હજી કાશીમાં જ છે. તેને મળવાથી બધો સન્દેહ દૂર થશે. તેની સાથે આવેલી તે માધુરી જ કે બીજી કોઈ, એ વાત તેને મળવાથી તરત જાણી શકશે. યથાર્થ માધુરી જ મતિખાઈ બની છે કે કેમ, એ પણ નક્કી કરવું જરૂરનું છે. પણ એ બધી વાત ઝહરખાઈ કહેશે ? જો ખરેખરી માધુરી તેની સાથે આવી છેલ્લે કુલટા-નર્તકી થઈ હશે તો તો તેણે નક્કી પોતાનું ખરું નામ છુપાવી બીજું જ નામ કહ્યું હશે. પોતાનો ખરો ઇતિહાસ કદી પણ તેણે ઝહરને કહેલો નહિ જ હોય ! ગમે તે હો. ઝહરની સાથે એકવાર મળી મનની ઉત્કંઠા દૂર કરવી ઉચિત છે. આમ વિચારી લલિત ઝહરને મળવા કાશી તરફ ગયો.

માર્ગમાં ઘણાંને મળ્યાં તેણે એક સન્યાસિનીની વાત સાંભળી. ચારે દિશાએ સન્યાસિનીનું જ ગાન ગવાતું હતું. તે દીન-દુઃખીઓની માતા બની હતી. તેને બધા “ મહાયોગિની-મહારાણી ” કહેતા હતા, અને ખોલતા હતા કે સાક્ષાત્ માતા કૈલાસેશ્વરી કૈલાસ છોડી પૃથ્વીમાં ઉતર્યાં છે ! તે ન્યાં ન્યાં ગયો ત્યાં ત્યાં સન્યાસિની માતાનું જ ગાન સાંભળ્યું. સમસ્ત પશ્ચિમ પ્રદેશમાં એ યોગિની ભક્તિભાવે સૌનાં હૃદયો આકર્ષી રહી હતી, તેમાં સન્દેહ નહોતો.

જો પોતાને બીજો અવકાશનો સમય હોત તો લલિત એની સાથે મેળાપ કરવા ઉત્સુક થાત, પરંતુ અત્યારે તેના હૃદયમાં માધુરી સિવાય બીજો કશો વિચાર નહોતો, તેથી તેણે એ સન્યાસિનીની વાત સાંભળ્યા છતાં મન ઉપર લીધી નહિ. તે વ્યગ્રચિત્તે કાશીમાં ઝહરખાઈ પાસે મળવા દોડ્યો. તે સન્ધ્યા સમયે કાશીના દશાશ્વમેધ ઘાટે આવી પહોંચ્યો. અત્યારે રાત્રિ પડી હતી. તેણે વિચાર્યું કે રાત્રે કુલટા નર્તકીને ઘેર જવું યોગ્ય નથી, કાલે સવારે તેનો મેળાપ કરીશ. આજની રાત્ર તો ક્યાંઈક સુઈ રહેવું. ત્યાર પછી જો બન્યું તે અમે પૂર્વાભાસના બીજા ખડમાં લખ્યું છે.

પરિછેન્દ દશમો.

માતાજી-મહારાણી.

“ માધુરી-મહિમા ” છોડી બહાર નીકળ્યા પછી લલિતને ચારે દિશામાં અન્ધકાર વરસતો લાગ્યો ! એકદમ તેના મસ્તક ઉપર વજ્રનો આઘાત થયો ! હું શું કરું છું અને ક્યાં જાઉં છું, તેનું કશું જ તેને જ્ઞાન નહોતું. શહેરમાં જાણે તેનો પ્રાણ મુંઝાઈ જતો હોય એમ લાગ્યું, ને તેથી શહેર છોડી દૂર-બહુજ દૂર દોડવા લાગ્યો. “ ક્યાં જવાથી મને શાન્તિ મળશે ? હાય ! ! આ જીવનમાં હવે શાન્તિ ક્યાં છે ? ” આ વિચાર તેના મગજમાં ધુમી રહ્યો.

શહેરથી બહુજ દૂર નીકળી ગંગાતીરે આવી તે ખેસી ગયો. બહુવાર સ્તબ્ધ જેવો બની ખેડો. તેની વિચારશક્તિ સમ્પૂર્ણ લુપ્ત થઈ હતી. કેટલીકવાર સ્વપ્ન અને કેટલીકવાર જગૃત દશામાં તે ગંગાતીરે પડ્યો રહ્યો. એમ ઘણો સમય ગયો તોપણ તેને શુદ્ધિ આવી નહિ.

ગંગાનાં વારિકણ્ણથી શીતળ થએલો સમીર તેના મસ્તકે અડી શાન્તિનું સિંચન કરવા લાગ્યો, આથી તેને જ્ઞાન આવ્યું, અને વિચાર કરવાની પુનઃ શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ, તેથી તે ફરી વિચારવા લાગ્યો:— “ માધુરી ખરેખર નર્તકી થઈ છે—કુલટા થઈને તેણે અગણિત દ્રવ્ય ઉપાર્જન કર્યું છે, પરન્તુ તે લખતાં વાંચતાં શિખી છે તેથી તરત તેના હૃદયમાં પશ્ચાત્તાપનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત થયો છે. એનો દાખલો એ કે તેણે પોતાના પાપના પ્રાયશ્ચિત માટે દારીદ્ર્યમાં આશ્રય નિવાસ નિર્માણ કર્યો છે. આ બધી વાત સમજતાં મુશ્કેલી આવતી નથી, પરન્તુ અત્યારે તે ક્યાં હશે ? સન્યાસી “ માધુરી-મહિમા ” વિષે જે બોલ્યો તે સાચું ? માધુરીએ પોતાના બંધાવેલા નિવાસનું નામ “ પ્રાયશ્ચિત-મંદિર ” રાખ્યું હતું, પણ સન્યાસીઓએ તે નામ ફેરવી માધુરી-મહિમા રાખ્યું છે. તો માધુરી અત્યારે ક્યાં હશે ? તે શું ફરી દિલ્લીમાં જઈ નર્તકી થઈ દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરતી હશે ? જદ, જદ, જદ ! તેનું મૃત્યુ કેમ ન થયું ? ”

કેટલી રાત્રિ ગઈ છે તે પણ તે જાણતો નહોતો. ઉપાકાળે તેને કાંઈ એ બોલાવ્યો, “ લાઈ, રાત્રિ અહિંયાં કેમ ગાળી ? ”

લલિતે ચમકી પાછું જોયું તો એક વૃદ્ધ સન્યાસીને જોઈને તે બોલ્યો:—“યોગીવર ! રાત્રિ આપે અહિં કેમ ગાળી ?”

“અહિં કાશીમાં રાત્રિ ગાળવામાં કશી મુશ્કેલી રહી નથી. આપ “માધુરી-મહિમા” નામના નિવાસમન્દિરમાં કેમ ન ગયા ?”

લલિત મહાકષ્ટે મનોભાવ છુપાવી બોલ્યો:—“માધુરી-મહિમા” ક્યાં છે ?”

સન્યાસી બોલ્યો:—“આપ કાશીમાં નવા આવ્યા હાઓ છો. દિલ્હીની મતિયાર્ધ નામે એક સ્ત્રીએ કાશીમાં સન્યાસીઓને રહેવા માટે એક સુંદર વિશાળ મકાન બંધાવેલું છે. ત્યાં ઉતરવાથી સન્યાસીઓને કશી મુશ્કેલી પડતી નથી.”

લલિત બોલ્યો:—“મહાત્મન, એ નિવાસનું નામ “માધુરી-મહિમા” કેમ પડ્યું ?”

સન્યાસીએ ઉત્તર આપ્યો:—“મતિયાર્ધએ એ નિવાસનું નામ “પ્રાયશ્ચિત્ત-મન્દિર” રાખ્યું હતું, પરંતુ પૂજ્યપાદ જગદ્ગુરુ શ્રી યોગાનંદ સ્વામીએ તેનું નામ “માધુરી-મહિમા” પાડ્યું છે.”

લલિતનો કંઠ રૂંધાઈ ગયો. જગદ્ગુરુ યોગાનંદ સ્વામી તે પોતાના જ ગુરુ. તેમણે યોગબળે તેનો બધો ઇતિહાસ જાણ્યો હશે એમાં કશો સંદેહ નથી. જરૂર મતિયાર્ધ માધુરી વિના ખીજ કાઢી નહિ. તે રુદ્ધ કંઠે પૂછવા લાગ્યો:—“શા માટે ?”

સન્યાસી બોલ્યો:—“નર્તકીએ બંધાવેલા નિવાસમાં કાઈ પણ સન્યાસી પહેલાં ઉતરવાને સંમત થતો નહિ. જગદ્ગુરુએ કાશીમાં આવી આ વાત સાંભળી, ત્યારે તેઓશ્રી શિષ્યો સાથે એ નિવાસ લાણી ચાલ્યા. તે દિવસે જ તેમણે પોતે મતિયાર્ધને સન્યાસ ધર્મમાં દીક્ષિત કરી, અને અમને સૌને સંબોધન કરી કહ્યું કે “સાધુજનો ! હું આ મન્દિરનું નામ “માધુરી-મહિમા” પાડું છું. આપ સા વગર સંકેતે આ મન્દિરમાં વાસ કરી શકશો.” ત્યારથી બધા સન્યાસીઓ “માધુરી-મહિમા”માં ઉતરે છે.”

લલિત અસ્પષ્ટ સ્વરે બોલ્યો:—“અને માધુરી ?”

સન્યાસી કંઈક વિસ્મિત થઈ તેના મોં બહુ તાકીને બોલ્યો:—“માધુરી ? શું આપ તેને જાણો છો ?”

લલિત બોલ્યો:—“ ના, ના. તેથીજ પૂછું છું. ”

સન્યાસી બોલ્યો:—“ લાગે છે કે એ મતિપાઈનું પૂર્વ નામ માધુરી હશે, તેથી જ જગદ્ગુરુએ મન્દિરનું નામ “માધુરી-મહિમા” રાખ્યું હશે. ”

લલિત ઉન્મત્તની પેઠે પૂછવા લાગ્યો:—“ અને એ...અને એ... મતિપાઈ અત્યારે ક્યાં છે ? ”

સન્યાસી બોલ્યો:—“ મેં પહેલાં જ કહ્યુંને કે જગદ્ગુરુએ તેજ દલાડે મન્દિરના દ્વારમાં સેંકડો સન્યાસીઓની સન્મુખ તેને દિક્ષા આપી છે, ને તે દિવસથી માધુરી એટલે મતિપાઈ સન્યાસ લઈ ચલી નીકળી છે. આપે શું “માતાજી-મહારાણી ” નું નામ સાંભળ્યું નથી ? ”

લલિત ઉભો જ રહ્યો, અને ગળગળો થઈ બોલ્યો:—“મહાત્મન, હું અસ્વસ્થ થયો છું. મારો દોષ ક્ષમા કરશો. દયા કરી મને અહિંયાં જ કંઈક વિશ્રામ લેવા દો. ”

સન્યાસી લલિતની વાતથી ને તેના ભાવથી વિસ્મિત થયો. ટેટલીકવાર તેના તરફ તાંકી રહ્યો, પછી ધીરે ધીરે મનમાં ને મનમાં બોલ્યો:—“ આ કોઈ ચસ્કેલ મગજનો દેખાય છે ! આલા ! આવા માણસો પણ હોય છે ! ” વધારે કંઈ ન કહેતાં સન્યાસી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

એ જન-શૂન્ય સ્થાનમાં બે લાથે મોટું ઢાંકી લલિત રોવા લાગ્યો. શા માટે રડાય છે, તે તે જ જાણે. એ રૂદનથી જાણે તેના હૃદયમાં શાન્તિસુધાનું સિંચન થયું. તે હવે સ્થિર થયો. “ માધુરી કુદટા થઈ હશે, તોપણ અત્યારે પાપ-માર્ગનો પરિત્યાગ કરી સન્યાસિની થઈ છે. તેનાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત પંજુ થઈ ગયું છે, તો હવે તેને માટે દુઃખ શું છે ? આ “ માતાજી-મહારાણી ” તે જ માધુરી ? ” લલિતનું હૃદય એક અદ્ભુત ભાવથી જલોછત્ત ભરાઈ ગયું !

પરિવ્દેહ અગિયારમો.

આનંદના સમાચાર.

માધુરી જીવે છે. માધુરીએ સન્યાસ ગ્રહણ કર્યો છે. માધુરીએ પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચી સન્યાસીઓ માટે એક વિશાળ નિવાસ બંધાવેલ

છે. માધુરી પોતાની ભૂતિ અંકિત કરી પોતાના વક્ષસ્થળ ઉપર પદ-
ચૂલિ યાચે છે. માધુરી અત્યારે ‘ માતાજી-મહારાણી ’ ને નામે દેશે-
દેશ પૂજાય છે. કેવું આશ્ચર્ય ! ગુરુ મહારાજ યોગાનંદસ્વામીએ તેને
પશુ દીક્ષિતા કરી છે. તેથી હલિત સંતુષ્ટ થયો કે દુઃખિત થયો તે
સમજાતું નથી. તેનું મસ્તિષ્ક ડામાડોળ બની ગયું છે. હવે શું
કરવું, એ વિષે તે કંઈ પણ નક્કી કરી શક્યો નહિ. બહુવાર ત્યાંજ
બેસી રહ્યો.

“ માધુરીએ અત્યારે સન્યાસિની થઈ પોતાના પાપનું યોગ્ય
પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું છે તે સત્ય; પરંતુ એક સમય તે ધર્મશ્રેષ્ઠ નર્તકી
થઈ છે તો તેનું મુખ જોવું હવે યોગ્ય નથી. આ હલિતનો જીવ એક-
વાર માધુરીને જોવા માટે વ્યાકુલ થયો હતો, પણ હવે તે પહેલાંની
માધુરી નથી. સરસ, કોમળ, પવિત્રતાની ભૂતિ શાન્તિપુરની માધુરી
એ મારા હૃદયની માધુરી છે. દિલ્હીની નર્તકી થઈ હવે સન્યાસિની
થઈ પોતાનાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારી માધુરી તે મારી હૃદયદેવતા
નથી. બીજા તેની પૂજા કરતા હોય તો ભલે કરે, પરંતુ હું તેમ કરી
શકીશ નહિ. હું તો તેનું મુખ પણ જોઈ શકીશ નહિ. તેણે પોતાની
ઋગ્ચંદ્રીજ ધર્મત્યાગ કર્યો છે, ને તેથી તે ક્ષમાને યોગ્ય નથી. ”

આમ વિવિધ વિચારો કરતો વ્યાકુલ હલિત ગંગાતીરે બેઠો
રહ્યો. તે વખતે ઘણો સમય થયો હતો; તો પણ તે કંઈ નક્કી કરી
શક્યો નહિ. તેના હૃદયમાં તુમુલ્લ તોફાન મચી રહ્યું હતું. તે તોફાનનું
અર્થાર્થ વર્ણન થઈ શકે નહિ.

છેલ્લે એકદમ ઉભો થઈ તે બોલ્યો:—“ માધુરી જેની સાથે
દિલ્હી આવી હતી, અને જેની સાથે આટલા દિવસો રહી, તે જહર-
ખાઈ કાશીમાં આવેલી છે, ને હું તેનોજ મેળાપ કરવા અહિં આવ્યો
હું, એટલે તેનો મેળાપ કરીશ. ” આવો નિશ્ચય કરી ત્વરિત પગલે
તે કાશીશહેર ભણી આવ્યો.

હલિતની ભૂખ, તરસ બધું જ ઉડી ગયું હતું. તે શહેરમાં
તેણે જહરખાઈના મકાનની ખાળ કરવા માંડી. એક જટાભૂટધારી નવીન
સન્યાસી તાયફાના મકાનની તપાસ કરે છે, એ દેખી સૌ માણસો
બહુ વિસ્મય પામી હલિતના મ્હેં તરફ જોઈ રહ્યાં. આ નવાઈ જેવી
ચાત હતી એમાં સંદેહ નહિ. કાઈ કાઈ માણસો તો કહેવા લાગ્યા કે,

“જેવો આ દેગી સન્યાસી ! નર્તકીની પાસે થપ્પડ ખાવા નય છે.” કાઈ કાઈ ગંભીરતાથી બોલ્યા:—“ના ના, બીજું પણ કંઈ કારણ કેમ ન હોય?” પરંતુ લલિત કશું ન સાંભળતાં સૌને ઝહરબાઈના મકાનની વાટ પૂછવા લાગ્યો.

દિલ્હીથી ઝહર ધણીવાર કાશીમાં આવતી, એટલે ઝહર ક્યાં ઉતારે કરતી તે ધણાં માણસો જાણતાં. આથી લલિતને સહેલાઈથી ઝહરબાઈનું ઠેકાણું હાથ લાગ્યું. તે તેને મકાને પહોંચ્યો. નોકરે ઝહરને કહ્યું કે “બહાર એક સન્યાસી આવ્યો છે; અને મળવાને ચાહે છે.”

ઝહર વિસ્મિત થઈ બોલી:—“સન્યાસી શું માગે છે?” બીજા જ ક્ષણે પાછી તે બોલી:—“ના, ના, હું પોતેજ તેની પાસે આવું છું.”

માધુરી સન્યાસિની થઈ છે, ઝહર તેનો સ્વભાવ જાણે છે, એટલે કાઈ ખાસ પ્રયોજને તે પોતાની પાસે સન્યાસીને મોકલે તેમાં નવાઈ જેવું શું છે? એવો વિચાર કરી ઝહર સન્યાસીને મળવા ચાલી. લલિતની સન્મુખ આવી તે બોલી:—“આપને શું ‘માતાજી-મહારાણી’એ મોકલ્યા છે?”

લલિત ઝહરને અતિ તીક્ષ્ણ દષ્ટિથી જોઈ રહ્યો હતો, તે ધીરે ધીરે બોલ્યો:—“ના, ના, હું પોતેજ તમારી પાસે આવ્યો છું.”

ઝહર આ વાતથી વિસ્મિત થઈ અને તેના મુખ ભણી તાકી રહી. સન્યાસી પોતાની પાસે શું કરવા આવે? આવો તેજસ્વી સન્યાસી તો કદિ પણ ભિક્ષા માગવા અહિં આવે નહિ, એમ તેણે ધાર્યું.

એક વાત વિજળીની ત્વરાએ તેના મનમાં ઉદય પામી. તેણે માધુરીને મ્હોંએ જ તેનો બધો ઇતિહાસ સાંભળ્યો હતો. માધુરીએ પોતાના જીવનનો કશો ભાગ ગુપ્ત રાખ્યો નહોતો. પોતાને માટે લલિત સન્યાસી થઈ ગયો હતો, તે વાત પણ તેણે ઝહરને કહી હતી. તેથી ચાલાક ઝહર સમજી ગઈ કે, આ જ એ લલિતકુમાર છે. તેથી તે બોલી:—“આપ જ લલિતકુમાર કે?”

પોતાનું નામ ઝહરને મોટેથી સાંભળી લલિત સ્તબ્ધ થઈ ગયો. પોતાનું લલિત નામ ધણા કાળથી લુપ્ત થયું હતું. ગુરુએ પણ પોતાનું નામ ‘પ્રેમાનંદ બ્રહ્મચારી’ પાડ્યું હતું, અને તે જ નામે સૌ તેને ઓળખતા. પણ આ દૂરના પ્રદેશમાં તેનું નામ લલિત કાઈ જાણતું નહોતું, ત્યારે આ નર્તકીએ જાણ્યું શી રીતે? એકસ માધુરીએ તેને

અધી વાત કહેલી છે; નહિ તો આ કુલટા તેનું નામ લઈ ઠકા-મશ્કરી કરે શી રીતે ? તેના મગજમાં શમી ગએલો અગ્નિ પાછો ફરી સળગી ઊઠ્યો. તે આવેગથી બોલ્યો:—“ ના, તમે ભૂલો છો, હું કાણ છું તે જાણવાનું તમારે પ્રયોજન નથી. ”

બુદ્ધિમતી ઝહર સમજી કે માફ અનુમાન ખોટું નથી. તે મન્દ હાસ્ય કરી બોલી:—“ સન્યાસીબાવા, ગુસ્સે થઈ ચાલ્યા જાઓ માં. મારી સાથે અન્દર આવો. તમને આનંદના સમાચાર આપું. ”

લલિત સ્તબ્ધ બની ઉભો રહ્યો. પછી યંત્રે ચાલતા પૂતળાની પેઠે ઝહરની પાછળ પાછળ તેના નિવાસગૃહમાં તે ગયો.

પરિચ્છેદ બારમો.

વિરમય કથા.

ઝહર બોલી:—“ બેસો. ”

લલિત આનાકાની કરવા લાગ્યો ને પોતે શું કરવું તે કંઈ પણ નિશ્ચિત કરી શક્યો નહિ. જાણે નિશ્ચિત કરવાની શક્તિનો તેનામાંથી સમ્પૂર્ણ લોપ થઈ ગયો હોયની ! ઝહર હસતી હસતી બોલી:—

“ સન્યાસી પ્રવર ! આપ તો યોગમાં પારંગત થયા હશે કે કેમ તે પ્રભુ જાણે; પણ હું તો યોગકળા શીખી છું, અને ભૂત-ભવિષ્ય જોઈ શકું છું. પ્રત્યક્ષ દષ્ટાન્ત જોવું હોય તો સાંભળો. મહાશય ! આપ જ લલિત-કુમાર ને ? અને શાન્તિપુરના રહેવાશી ને ? બોલો, એમાં લેશ પણ સન્દેહ નથી. આપ માધુરીની વાત પૂછવા આવ્યા છો ને ? જો એટલા વારસે જ આવ્યા છો તો ગુસ્સે થઈ ચાલ્યા શા માટે જાઓ છો ? ”

લલિત સમજ્યો કે આ બુદ્ધિમતી પાસે માફ વૃતાન્ત ગુપ્ત રાખવાની મહેનત કરવી વૃથા છે. તેથી બોલ્યો:—“ હા. આપે યોગ્ય અનુમાન કર્યું છે. ”

ઝહર બોલી:—“ ત્યારે ભાગો છો શા માટે ? જો સાંભળવા આવ્યા છો તે સાંભળ્યા વિના શા માટે રસ્તો પકડો છો ? ”

લલિત આવેશથી બોલ્યો:—“ હવે સાંભળવાનું કંઈ જ નથી. તેની વાત તમારી પાસે સાંભળવા સાફ આવ્યો હતો એ સાચું, પણ

વિચારતાં સમજાય છે કે એ ધર્મબ્રજ સ્ત્રીની વાત સાંભળવી તે મહારાજેવા સન્યાસીનું કર્તવ્ય નથી. ”

ઝહર આંખો ફાટી લલિતના મ્હેં લણી કેટલીકવાર તાકી રહી, અને ધીરે ધીરે બોલી:—“ ધર્મબ્રજ ! ધર્મબ્રજ કોણ ? ”

લલિત આ વખતે વિસ્ફરિત લોચને ઝહરના મ્હેં લણી જોઈ બોલ્યો:—“ તમે જેની વાત બોલો છો, તે ધર્મબ્રજ. બીજા કોઈની સાથે મારે સંબંધ શો છે ? ”

ઝહર વળી ધીરે ધીરે બોલી:—“ એ ધર્મબ્રજ ? કોણ કહે છે ધર્મબ્રજ ? આપે શું “ માધુરી-મહિમા ” જોએલ નથી ? આપે શું ‘ માતાજી-મહારાણી ’ નું નામ પણ સાંભળ્યું નથી ? ”

લલિત બોલ્યો:—“ મેં “ માધુરી-મહિમા ” જોયું છે ને “ માતાજી-મહારાણી ” નું નામ પણ સાંભળ્યું છે. માધુરીએ એ ‘ માધુરી-મહિમા ’ ચલાવ્યું છે તે હું પહેલાં જાણતો નહોતો ! માધુરી જ “ માતાજી-મહારાણી ” થઈ છે, તે પણ મેં આજે જ સાંભળ્યું છે. અને સમજ્યો છું કે તેની અનુમતિ વિના મને સન્યાસ લાલકારી થશે નહિ. તેથી ગુરૂજીએ મને શાન્તિપુર મોકલ્યો હતો. ત્યાં કોઈ કોઈ કહેતું હતું કે માધુરી કોઈ તાયફા સાથે દિલ્હી ગઈ છે. તેથી હું દિલ્હીમાં તમારે મકાને ગયો હતો. ત્યાં સાંભળ્યું કે તમે ફાંસી આવ્યાં છો, તેથી તમને મળવા અને માધુરીના સમાચાર લેવા અહિં હું આવ્યો છું. ”

ઝહર મન્દ હાસ્ય કરી બોલી:—“ તો કંઈ જ ન સાંભળતાં નાસો છો કેમ ? ”

“ હવે કશી વાત સાંભળવાની મરજ નથી. ”

“ કેમ ? શા માટે ? એકદમ આવો મત ફેરવવાનું પ્રયોજન શું ? ”

“ એ બધી વાત હું કોઈને પણ કહેવા દેજીતો નથી. મને લાગ્યું કે સન્યાસીએ ધર્મબ્રજ સ્ત્રીની વાત સાંભળવી ઉચિત નથી. ”

ઝહર ધીરે ધીરે બોલી:—“ માધુરી ધર્મબ્રજ નથી; તે અઘાપિ પયંત શુદ્ધ બ્રહ્માચારિણી છે. ”

લલિત વિસ્ફરિત લોચને ઝહરના મુખલણી જોઈ રહ્યો. તેના પગ નીચેથી જાણે પૃથ્વી સરી જતી હોયની ! તે ઝહરની વાતને ધર્મ ગ્રહણ કરી શક્યો નહિ. તે ભોંયપર બેસી ગયો.

ઝહર ફરી ધીરે ધીરે બોલી:—“ એ ધર્મબ્રજ નથી. આપની ભૂલ થાય છે. ”

લલિત વિષાદભર્યું વિકટ હાસ્ય ફરી બોલ્યો:—“ નાચનારી ધર્મબ્રજ હોય નહિ, એ વાતમાં કાણુ વિશ્વાસ કરશે ? ”

ઝહર બોલી:—“ આખું જગત્ કરશે ને તમે પણ કરશો. ”

લલિત આવેશથી બોલ્યો:—“ તમે જે કહો છો તે હું સમજી શકતો નથી. ”

ઝહર બોલી:—“ તેમ હોય તો સ્થિર થઈ સાંભળો. માધુરીનો પહેલેથી છેલ્લે લગીનો ઇતિહાસ હું તમને સંભળાવું છું. તેણે જ તે મને કહેલો છે. ”

આટલું બોલ્યા પછી તેણે લલિત શાંતિપુરથી વિદાય થયો ત્યારથી હતભાગિની માધુરીને માથે જે જે દુઃખો પડ્યાં, તે બધાં તેણે વર્ણવીને કહ્યાં. લલિતે એ બધું શાંતિપુરમાં જઈ સાંભળ્યું હતું એટલે તેને એમાં નવતન કશું નહોતું. ત્યાર પછી માધુરીનું આત્મ-હત્યા કરવા માટે ગંગામાં પડવું, પોતાનાથી તેના પ્રાણનું રક્ષણ થવું, ત્યાર પછી પોતાની સાથે તેનું દિલ્હી આવવું, તેની બ્રાહ્મણકન્યાની પેઠે બ્રહ્મચારીપણે જીવનયાત્રા, એકદમ તેનું ગાવા બળવવાના શિક્ષણનું ઇચ્છવું, એ બધું વર્ણવ્યા પછી ઝહર બોલી કે “ એ ગાવા બળવવાનું શિક્ષણ લેવામાં તેનો જે ગુણ ઉદ્દેશ હતો તે હું પણ સમજી શકી નહોતી. ” ત્યાર પછી તેની પાદશાહ પાસેની માગણી સંબંધી બધું વ્રત્તાન્ત આદ્યન્ત કહી સંભળાવ્યું. એ બનાવ પછી તરત જ તેનું દાર્શી આવવું, ત્યાં “ માધુરી-મહિમા ” ચણાવવું, અને ત્યાં જે જે બન્યું તે બધું કહી સંભળાવ્યું. છેલ્લે કહ્યું કે “ માધુરીને “ધર્મબ્રજ” કહી બોલશો માં. તે સતીના કરતાં પણ ઉચ્ચકોટિની છે, સાધ્વીની પણ સાધ્વી છે. જગત્માં તેની પવિત્રતાનો જોટો મળવો દુર્લભ છે. ”

મૌન બની, સ્તબ્ધ રહી લલિત ઝહરના મુખથી માધુરીનો ઇતિહાસ સાંભળી રહ્યો. તેનામાં હવે એક પણ શબ્દ બોલવાની શક્તિ રહી નહોતી. ઝહરની વાત પૂરી થઈ તોપણ લલિત કંઈ જ બોલ્યો નહિ. પાપાણુમૂર્તિની પેઠે બેઠો જ રહ્યો. તેની તે વખતની હૃદયની દશાનું વર્ણન કરવાની અમારામાં શક્તિ નથી.

ઝહર બોલી:—“મારી વાતમાં વિશ્વાસ ન હોય તો સૌ દિલ્હી-વાસીઓને પૂછજો. અરે ખુદ પાદશાહને પણ પૂછજો ને? ! લલિત-કુમાર ! તે તમારે માટે જ બાલ્યકાલથી અખંડ પ્રહારચરિણી રહી હતી ને હવે આપને માટે જ સન્યાસિની થઈ છે. એને સારૂ ‘ધર્મબ્રષ્ટ’ એ શબ્દ કદિ મોંએ પણ લાવશો નહિ.”

પરિછેદ્દ તેરમો.

શોધમાં.

લલિતના હૃદયમાં શું થતું હતું, તે તેના સિવાય બીજા કોઈ કહી શકે નહિ. હજારો વિપત્તિમાં પડ્યા છતાં માધુરી ધર્મબ્રષ્ટ થઈ નથી, આજ લગી પ્રહારચરિણી પાલન જ કરે છે, તે હજી લગી મને ભૂલી નથી—હજી પણ તેનો મહારા ઉપર અપાર પ્રેમ છે. એવા એવા વિચારોથી લલિતનું હૃદય આનંદે જ્વલકારી જતું હતું. વળી બીજી ક્ષણે તે ઉંડા શોકસાગરમાં ડૂબી જતો હતો, અને મનમાં ને મનમાં વિચાર કરતો હતો કે હવે એવા વિચારોથી લાલ શો? તેને પ્રાપ્ત કરવાની આશા ક્યાં છે? તે તો વિધવા છે, વળી હવે તો સન્યાસિની થઈ છે. તું પણ સંસારત્યાગી—સન્યાસી છું. તો હવે એવા વિચારોનું ફળ શું? લગવાને મારા અદૃષ્ટમાં સુખ અને શાન્તિ ક્યાં લખ્યાં છે? આ જીવનમાં તો મને સુખ મળવાનો સંભવ નથી. આ જન્મારો તો બળી ભરમીભુત થવા જ નિર્માયો છે એટલે આ જીવનમાં તો બીજી આશા નથી. ત્યારે શું હવે પછીના જીવનમાં માધુરી મને પ્રાપ્ત થશે? ના ના. એવા વિચારો કરવાથી તો મહારી ડાગળી ચરકી જશે.

લલિત હવે ઝહર સાથે કાંઈ જ બોલ્યો નહિ. ઉભો થઈ તેનું ઘર છોડી તે ત્વરિત ગતિથી ચાલવા લાગ્યો. ઝહર તીક્ષ્ણ દષ્ટિથી તેના ભણી નિહાળી રહી, અને કશું બોલી નહિ. તેના ગયા પછી ઝહર મનમાં ને મનમાં બોલી:—“આનું નામ જ ખરો પ્રેમ. આવાં પ્રેમી જગતમાં ત્યાં ત્યાં મળતાં નથી. પણ લગવાનની લીલા વિચિત્ર છે. આવા પ્રેમી જોડવાને તેણે છિન્નભિન્ન કરી છેટે છેટે ફેંકી દીધેલ છે. હાય ! શી પ્રભુની લીલા ! !”

લલિતે તે દિવસેજ કાશી છોડી દીધું, ને મનમાં ને મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરી કે “હવે તેની વાતનો વિચાર જ કરવો નહિ. તેથી તેના

અને મારા બંનેના સન્યાસમાં વ્યાધત થશે. એટલે એવું કાર્ય કરવું એ અમારે માટે અતિ નિન્દ છે.”

વળી તે વિચારવા લાગ્યો કે, “ તે કુલટા તો થઈ નથી; તેણે ધર્મરક્ષા કરી છે. વળી હજુ પણ મારા ઉપર પ્રેમ રાખે છે. આનાથી મારે આનંદનો વિષય બીજો કયો છે ? જે ચિન્તા આટલા દિવસ લગી રાત દહાડો મારા હૃદયમાં સળગ્યા કરતી હતી તે હવે શમી ગઈ છે. હવે મને કંઈ શું છે ? આ જગતમાં હવે મારા જેવો સુખી બીજો કોણ છે ? આ જન્મે નહિ તો બીજા જન્મમાં પણ હું માધુરીને મેળવીશ જ. તે વખતે મારી પાસેથી કોઈ પણ ઝુટવી શકશે નહિ, અને હું અનન્તકાળ પર્યન્ત અપાર આનંદમાં મૂક્યા કરીશ.”

વળી વિચાર થયો:—“ તેને એકવાર જોવા સારું મારો જીવ તલપે છે, એકવાર મળવામાં હરકત શી છે ? તે પણ મને મળવા વ્યાકુળ થઈ ભટકે છે, તે હજુ પણ મને ચાહે છે. અરે, મને શોધવા કોણ જાણે તેણે કેટલાં કેટલાં કપોટા સહ્યાં છે ! ”

વળી વિચાર્યું:—“ કેવળ એટલું જ નહિ, તેને મળવાનું મારે બીજું પણ ખાસ પ્રયોજન છે. હવે તે સન્યાસિની છે, એટલે મને સન્યાસ ગ્રહણ કરવાની અનાયાસે અનુમતિ આપશે. તેની અનુમાત લીધા વિના ગુરુજી પાસે જવું પણ શી રીતે ? ”

આમ વિવિધ વિચારો કરતો કરતો લલિત—પ્રેમાનંદ બ્રહ્મચારી—માધુરી એટલે માતાજી—મહારાણીની શોધમાં ચાલ્યો. આખા દેશમાં માતાજી—મહારાણીનું નામ મશહૂર હતું. તેનાં દાન, ધ્યાન, પવિત્રતા, વાતસલ્ય ઇત્યાદિ અનુપમ ગુણોએ સૌ મુગ્ધ બનેલાં હતાં. ગરીબો—દરિદ્રો તેને “ મા, મા ” કહીને બોલાવતાં. એ નૂતન સન્યાસિનીએ ભારતવર્ષમાં અદ્ભુત કીર્તિ જમાવી હતી. ચારે દિશાએ તેનો જ પ્રશંસાવાદ ચાલી રહ્યો હતો. આ સાંભળી લલિતનું હૃદય એક અકથ આનંદે ઉછળતું હતું. બાલ્યકાળે પોતાના અનુપમ સૌન્દર્યે માધુરીએ શાન્તિપુરને મુગ્ધ કર્યું હતું, નર્તકી થઈને તેણે દિલ્હીને મુગ્ધ કરી હતી, અને સન્યાસિની થઈને અત્યારે તેણે આખા ભારતવર્ષને મુગ્ધ કર્યું છે. ખરે, ઝૂહરે યથાર્થ જ કહ્યું હતું કે, જગતમાં તેનો જોટો મળવો મુશ્કેલ છે. ”

લલિત, માધુરીની તપાસમાં ચાલ્યો. એક માસ, બે માસ થયા પણ તેનો મેળાપ થયો નહિ. આજે સાંભળે કે માતાજી—મહારાણી

અમુક સ્થાને છે. પણ ત્યાં જતાં સંભળાય કે ગર્ભ કાલે જ તેઓ અમુક સ્થળે ચાલ્યાં ગયાં છે. એ રીતે છ માસ હલિત તેની પાછળ પાછળ રખડ્યો પણ માધુરીનો મેળાપ કરી શક્યો નહિ. આથી તેના મનમાં સન્દેહ થયો કે જાણી જોઇને જ માધુરી મને મળવા ચાહતી નથી. ઇરાદાપૂર્વક જ તે પલાયન કરી જાય છે. તે શા માટે આમ કરતી હશે એ વિષે હલિત કશું સમજ્યો નહિ.

આથી હલિતના હૃદયમાં બહુ દુઃખ થયું. એકવાર તેણે એમ પણ ધાર્યું કે હું હવે તેને કંટાળો આપીશ નહિ. હવે તો હિમાલયના દુર્ભેદ જંગલમાં જઈ જીવન સમ્પૂર્ણ કરીશ. વળી વિચાર્યું, ના. એકવાર મળવું તો ખરું જ. નહિ તો હિમાલયમાં પણ શાંતિ મળશે નહિ.

વળી તે માતાજી-મહારાણીની શોધમાં ચાલ્યો. તેણે સાંભળ્યું કે તે પ્રયાગતીર્થે પધાર્યાં છે. હલિત કાળવિલંબ ન કરતાં પ્રયાગ જાણી ચાલ્યો ને મનમાં ને મનમાં બોલ્યો કે, “ પૃથ્વીને સીમાડે જવું પડશે તો જઈશ, પણ એકવાર અવસ્ય તેને મળીશ. તે વિના બીજું કામ કરીશ નહિ-કરી શકીશ નહિ.”

પરિચ્છેદ ચૌદમો.

ગંગા યમુનાના સંગમમાં.

એક દહાડે સન્ધ્યાકાળ પહેલાં એક સન્યાસિની પ્રયાગતીર્થમાં ગંગા યમુનાના સંગમસ્થળમાં ઉભી ઉભી પ્રકૃતિની અપૂર્વ શોભા નિહાળી રહી છે. તેનો છુટો કાળો કેશ-કલાપ પીઠપ્રદેશને ઢાંકી જનુ લગી લટકે છે. હાથમાં રૂદ્રાક્ષનાં વલયો વિરાજ રહેલાં છે. ગળામાં રૂદ્રાક્ષ અને સ્ફટિકની માળા અને જમણા હાથમાં સિંદુરે રંગેલું લાંબું ત્રિશુલ છે. ડાબા હાથમાં કમંડળુ છે. તેનું આખું અંગ ભસ્મે આભૂષિત કરવામાં આવ્યું છે. કપાળમાં સિંદુરનો લાલ ચન્દ્ર છે. જોતાં જ લાગે છે કે સાક્ષાત્ કૈલાસેશ્વરી કૈલાસ છોડી પૃથ્વીપર પધારેલ છે. સન્યાસિનીના સૌન્દર્યે ચારે દિશાઓ જાણે પ્રકાશિત થએલી છે !

ઐટલામાં અચાનક કોઈનાં પગલાંનો અવાજ સાંભળી અમકડે તેણે પાછું જોયું તો એક નવીન સન્યાસી ત્વરિત પગે તેના ભણી આવે છે. શાન્તિપુરમાં હલિતને ઘેર આજખી શક્યું નહોતું; પણ

માધુરીએ જોતાવેંતજ ઓળખી લીધો. તે મનમાં ને મનમાં જ બોલી—
 “આટલે દહાડે પણ આ અનાશિનીની સ્મૃતિ આવી ખરી !” પછી
 માધુરીએ ધીરે ધીરે ત્રિશલ ઉચું કરી તેને દૂર રહેવાની નિશાની કરી.
 લલિત સ્તાંભિત થઈ દૂર ઉભો રહ્યો અને વિસ્ફારિત નયને માધુરીને
 જોવા લાગ્યો. આ જ શું તેની માધુરી ? આ જ શું એ દેવી મૂર્તિ ?
 આ આઘશક્તિ શું તેની. પેલી ક્ષાન્તિપુરની બાલિકા માધુરી ! એ
 માધુરી જ શું આ દેવી મૂર્તિ થઈ છે ? તેનું અનુપમ રૂપ શું આતું
 મહાસગણું વૃદ્ધિ પામ્યું છે ? એ જનજલ્યમાન દેવી મૂર્તિના ઝળહળતક
 તેજમાં લલિતનાં લોચનો અંજનઈ ગયાં. અહો ! મેં આને શું ધર્મબ્રહ્મ
 માની હતી ? અહો ! મારા જોવો ચહાપાપી કોણ ?

તે આટલે દિવસે માધુરીને જોઈ અત્યંત વિચ્છિન્ન થઈ ગયો. તેની
 પાસે અનેક પ્રકારની ક્ષમા—પ્રાર્થના કરવા માટે બાકુલ બની ગયો. પરંતુ
 તેનો અવિચ્છિન્ન સામ્યભાવ જોઈ તે કેવળ સ્તબ્ધ થઈ ગયો, અને
 કેટલીક વાર પાષાણમૂર્તિની પેઠે સ્તબ્ધ થઈ ઉભો જ રહ્યો. પછી માંડ
 માંડ સ્વસ્થ થઈ ફરી તેની તરફ જવા તત્પર થયો, પણ માધુરીએ
 ફરી ત્રિશલ ઉચું કરી લલિતને દૂર રહેવા સાન કરી. હવે લલિત
 વધારે સહન કરી શક્યો નહિ. જાણે તેનું હૃદય આવેગથી છલકાઈ
 ગયું. તે ગદ્ગદ સ્વરે બોલ્યો:—“માધુરી ! માધુરી ! મેં બધું સાંભળ્યું
 છે. મને શું ક્ષમા નહિ મળે ? તને નિરાધાર છોડી અગણિત
 વિપત્તિમાં મેં નાંખી છે, એ પાપની સંપૂર્ણ સજા પણ હું પામ્યો છું.
 બોલ, મને એકવાર ક્ષમા આપ, એટલે હું આલ્યો જાઉં. માધુરી !
 માધુરી ! કહે કે તમને ક્ષમા છે.”

લલિત બાન ભૂલી ગયો. દોડી જઈ તે માધુરીનો હાથ પકડવા
 તત્પર થયો, પરંતુ માધુરીએ ફરી તેને દૂર રહેવાની સાન કરી. લલિત
 ઉન્મત્ત થયો. વિષાદપૂર્ણ સ્વરે તે બોલ્યો:—“મને—મને શું ક્ષમા નહિ
 મળે ? મારું હૃદય સળગી ભસ્મીભુત થઈ જાય છે. મેં આટલા દિવસ કેવું
 કષ્ટ ભોગવ્યું છે તે માત્ર પ્રજુજ જાણે છે. હું ઝહરને મળ્યો છું.
 તેની પાસેથી તારી બધી વાત સાંભળી છે. તું દેવી છે, હું પાપર છું.
 કહે કે તને ક્ષમા આપી. એકવાર મારા દમ્બ હૃદયમાં આવી બધી
 જ્વાળાઓ ખૂટાવ.”

માધુરી ધીરે ધીરે બોલી:—“તમે બધું સાંભળ્યું છે, તો હવે
 મારે કંઈજ કહેવાનું નથી. મારા અદષ્ટમાં ભગવાને કષ્ટ લખેલું તે

એ બોગવ્યું છે, તેમાં તમારો શો દોષ? ક્લંકિની નામ પડ્યું તે પણ મારા અદૃષ્ટનો લેખ. હું તો તમારું જ ધ્યાન ધરી, તમારે નામે ને ભગવાનને અનુગ્રહે, ધર્મરક્ષા કરી શકી છું. તમારી જ ચરણરજ હૃદય ઉપર લેવા કાશીમાં મેં મંદિર નિર્માણ કર્યું છે. જાણતી હતી કે કોઈ દહાડે પણ તમે હતભાગિની માધુરીની છાતી ઉપર પગ મૂકી, તેના હૃદયની પીડા દૂર કરશો. હું પરસ્ત્રી છું-વિધવા છું, આ જીવનમાં તમને મેળવવાની મને આશા નથી. જો હોત તો હું સન્યાસ લેતંજ નહિ. તમે જ્યાં રહેતા હોત ત્યાં શોધતી શોધતી હું આવત, ને તમારી સેવા કરી દૃતાર્થ થાત. પણ આ જીવનમાં તો એ આશા રહી નથી.

આ વખતે હલિત સ્તબ્ધ હતો. તેના મુખમાંથી એક પણ શબ્દ નીકળ્યો નહિ. કેટલીકવાર નિરવ રહી ફરી માધુરી બોલી:—“માતપિતા-એ જે દિવસે મારો વિવાહ કર્યો તે દિવસે જ હું સમજી હતી કે મારું નશીબ ઝુટી ગયું છે; આ જીવનમાં મને મુખ નથી, તેમાં તમે શું કરો? મેં મરવા ધાર્યું હોત તો આટલા દિવસમાં મરી તો શકત, પણ એકવાર તમને જોવાની અભિલાષાએ મુઠ્ઠી નથી-મરી શકી નથી. મ્હારી એ ઇચ્છા આટલે દિવસે-આજે પૂરી થઈ છે; તમને આજે જોયા છે. હવે કશી મનઃકામના રહી નથી. મને વૈરાગ્ય ઉપજશે નહિ. હું દુર્ગળ અમળા છું. શું ને બદલે શું કરી બેસું. હું પરસ્ત્રી છું. મેં મારાં હૃદય, મન પ્રાણ અનન્તકળ માટે તમને દીધાં છે, પરન્તુ આ દેહ મારો નથી. પિતાથી ઉપજેલો આ દેહ પિતાએ મારા સ્વામીને દાનમાં દીધો છે. આ દેહ મારો નથી એટલે તેને પરપુરુષ સ્પર્શ કરી શકશે નહિ. જાઓ, હું દુર્ગળ છું. શું કરતાં શું કરી બેસીશ; માટે જ હું મરીશ. આટલે દિવસે તમારાં દર્શન થયાં છે. મારી બધી મનઃકામના મટી ગઈ છે. હવે પરજીવનમાં તમારાં દર્શન થશે; ત્યાં અનન્ત કળ લગી મારી પાસેથી તમને કોઈ લઈ જઈ શકશે નહિ. જાઓ.”

હલિત ઉન્મત્તની પેઠે બોલ્યો:—“ત્યારે ચાલો આપણે બન્ને એક સ્થળે-સાથે જ મરી સ્વર્ગમાં જઈએ કે ત્યાં કયમ માટે મળી શકાય. ચાલો હવે વિલંબ શો છે? આ ગંગા ચમુનાના સંગમમાં-પુણ્યતીર્થ-માં બંને જાણુ આ પાણી દેહોનું વિસર્જન કરી બધી પીડાઓના પાર પામીએ.”

પરિચ્છેદ પંદરમો.

ગુરુનો મેળાપ.

“ ચાલો બન્ને જણાં એક સ્થળે મરીએ ” એટલું જ બોલી માધુરી ગંગા તરફ ચાલવા લાગી. લલિત બોલ્યો:—“ અહિં આં અનેક લોકો ન્હાવું ધોવું કરે છે; તેઓ કોઈ રીતે આપણને મરવા દેશે નહિ, તો ચાલો કોઈ નિજન સ્થળે જઈએ. ”

માધુરી કંઈ ન બોલતાં આગળ ચાલી. લલિત તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. ત્યારે રાત્રિ પડી હતી. ચારે દિશામાં અન્ધકાર છવાતો હતો હતો. એ અન્ધકારમાં બન્ને મુંગાં મુંગાં ત્વરાથી ચાલતાં હતાં. મનુષ્યોવાળો નદીતટ છોડી, તેઓ બહુ છેટે ગંગાને તીરે આવ્યાં.

પાછળથી કોઈએ એકદમ લલિતના સ્કંધ ઉપર હાથ મૂક્યો. લલિત ચમકી ગયો, અને પાછું ફરી જોયું તો પૂજ્યપાદ જગદ્ગુરુ યોગાનંદ સ્વામી ! માધુરી ઉતાવળી ઉતાવળી આગળ ચાલતી હતી. પાછળ શું થાય છે તે તરફ તેનું લક્ષ્ય જ નહોતું. જગદ્ગુરુએ કહ્યું:—“ વત્સે ! ”

માધુરી બાણે વિંધાએલી હરિણીની પેઠે પાછી ફરી, અને સત્વર પાસે આવી ગુરુદેવને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. ગુરુદેવ હસીને બોલ્યા:—“ આવી તિવ્ર અન્ય મનસ્કતા કે ગુરુને પણ જોઈ શક્યા નહિ ? ”

માધુરી શરમાઈ નહિ. બોલી:—“ પૂજ્ય ! અમારૂં-મારૂં-જીવનનું કાર્ય સંપૂર્ણ થયું છે. આપ મારા ગુરુ છો. આપ પાસે કશું છુપાવીશ નહિ. હું ગંગામાં આ શરીરનો ત્યાગ કરવા જઈ છું. ”

યોગાનંદ સ્વામી હસીને બોલ્યા:—“ આ લલિતકુમાર-આ પ્રેમાનંદ ધ્વજચારી શું માધુરી-માતાજી મહારાણીનું અનુસરણ કરવા જાય છે ? ”

લલિત આવેશથી બોલ્યો:—“ ગુરુદેવ ! હું પણ મૃત્યુ જ ક્રેયસ્કર માનું છું. ”

યોગાનંદસ્વામી અતિ ગંભીર સ્વરે બોલ્યા:—“ આત્મહત્યા મહાપાપ છે. એ મહાપાપમાં લપટાઈ શા માટે નરકવાસી થવું છે ? ચાલો હું તમોને મહાયોગમાં દીક્ષિત કરું છું. ”

એટલું બોલી જગદ્ગુરુએ બન્નેનો એક એક હાથ લઈ પોતાના હાથમાં એકત્ર કર્યો, અને પોતાના કંઠમાંથી સુન્દર રૂદ્રાક્ષની માળા

હાઈ તે હાથો ઉપર વીંટી દેતાં બોલ્યા:—“ હું આજે તમને યોગથી પર વિરાજતા મહાયોગમાં દીક્ષિત કરું. ”

ત્યાર પછી માધુરીને લક્ષ્ય કરી બોલ્યા:—“ વત્સે ! સંકુચિત ચર્મશ-માં. જેમનો આવો નિઃસ્તીમ પ્રેમ છે, તેમનો વિવાહ ન થાય તે મહા-પાપ છે. એવાં પ્રેમી પાત્રોનું સંમીલન થવાથી પૃથ્વીનો ઉપકર થાય છે. વિધાતાની એજ ઈચ્છા છે તેથીજ હું વિવાહ રૂપ મહાયોગમાં તમને બન્નેને દીક્ષિત કરું છું. પુત્રી માધુરી ! તને શો સન્દેહ છે તે હું જાણું છું, ને તે હું દૂર કરી દઈશ. તારો આ દેહ પિતૃદત્ત હોવાથી તેમનો છે એ પૂર્ણ સત્ય છે. તેમણે આ દેહ તારા મૃત પતિને દીધેલો છે, એ પણ સત્ય છે. જ્યાં લગી તારો પતિ જીવતો હતો ત્યાં લગી એ દેહની માલિકી પણ તેની હતી, એ પણ સત્ય વાત છે. પરંતુ સ્વામીની અવર્તમાન દશામાં તેની સંપત્તિની અધિકારિણી સ્ત્રી જ થાય છે. તારો સ્વામી મૃત્યુ પામવાથી આ દેહ હવે તારો જ થયો છે; એટલે હવે તું તેનું ઈચ્છે તેને દાન કરી શકે. વત્સે ! લલિતકુમારને એનું દાન કરવામાં તને વાંધો છે ? ”

માધુરીનું આખું અંગ થરથર કંપતું હતું, તેને બધી દિશા-ઓમાં અન્ધકાર દેખાયો. યોગાનંદ સ્વામી ભક્તિપૂર્ણ સ્વરે ધીરે ધીરે બોલ્યા:—“ ચન્દ્ર, સૂર્ય અને તારાઓ મંડિત ગગનરૂપી છત્રવાળા અને પૃથ્વીના નિમ્નતલવાળા પ્રભુના પવિત્ર સિંહાસન ઉપર બેસાડી, હું આજે તમને બન્નેને શુભ વિવાહ-બન્ધનમાં જોડું છું. લલિત આને ઝાલી રાખ, નહિ તો હમણાં જ તે પડી જશે. ” આટલું કહી યોગાનંદ સ્વામીએ ત્વરાથી તે રથગતો પરિત્યાગ કર્યો. માધુરી ભોળે પડી જતી, પણ લલિતે તેનો સંજ્ઞાહીન દેહ ઝાલી લીધો, અને તેના ગુલાબ વિનિન્દિત અધરો ઉપર પ્રભુચના પ્રથમ ચિહ્નરૂપ ચુચ્ચન કર્યું. તેના આ પ્રથમ ચુચ્ચનથી માધુરી ચમકી ગઈ, અને આંખો ઉઘાડી સહજપણે લલિતના અંગથી આઘી ખસીને ઉભી રહી અને રૂઢ કંઠે બોલી:—“ ગુરુદેવ ! આ શું કર્યું ? ”

લલિત બોલ્યો:—“ પૂર્વ જન્મમાં જે થવાનું હતું તેનું સિદ્ધ-પુરુષ ગુરુદેવે આપણને આ જીવનમાં જ દાન કર્યું. માધુરી ! આપણો વિવાહ થયો છે. તું મારી સ્ત્રી થઈ છે, હવે તું માઈ સર્વસ્વ છે. ”

માધુરી બોલી:—“ મને અન્ધારાં આવે છે, માઈ માથું ભમે છે. ગુરુદેવ, આ શું કર્યું ? ”

એ વખતે અંધારામાંથી કોઈ બોલ્યું:—“ બિંધાતાની જે ઇચ્છા હતી તે જ કર્યું છે. હું મન વચન કર્યો આશીર્વાદ આપું છું કે તમે ચિરકાલ સુખી રહો. હું શહેરની ધર્મશાળામાં આજે રાતભાસી રહીશ. પ્રાતઃકાળે તમે મને મળજો. ”

આટલું કહી યોગાનંદ સ્વામી અન્ધકારમાં અદૃશ્ય થઈ ગયા, અને લલિત તથા માધુરી ? તેઓ તો એ જંગાના તીરમાં-જનશસ્ત્ર સ્થાનમાં ગોણુબેર ખેતી ભગવાનને ભક્તિભાવે સેંકડોવાર ધન્યવાદ આપવા લાગ્યાં.

પરિચ્છેદ સોળમો.

ઉપદેશ.

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે લલિત અને માધુરી ધર્મશાળાના દ્વારમાં આવી ઉભાં રહ્યાં. આવું સુંદર જોડું કોઈએ કદિ પણ જોયું નહોતું. માધુરી લાવણ્યની જ મૂર્તિ હતી, અને લલિત બાલ-પ્રહારી, તેજસ્વી, યોગીપુરુષ હતો. સૌ કહેવા લાગ્યાં:—“ જુઓ, જુઓ, કેવાં અનુપમ દંપતિ ! જાણે કૈલાસ છોડી સાક્ષાત્ ઉમામહેશ્વર જ ભૂતળ-પર પધાર્યાં ! ”

તેમને જોઈ યે ગાનંદ સ્વામીએ અન્ય શિષ્યોને જરા બહાર જવાની રજા આપી, અને બોલ્યા કે, “ આ શિષ્ય-શિષ્યા પ્રેમાનંદ પ્રહારી અને માતાજી-મહારાણી આવેલ છે; તેમની સાથે મારે કંઈક વાત-વિચિત્ત કરવાની છે. ”

બધા બહાર ગયા પછી ગુરુદેવ બોલ્યા:—“ અહિંયાં ખેસો. હવે તમે શું કરશો તેનો વિચાર કર્યો ? ”

લલિત બોલ્યો:—“ ગુરુદેવ ! આપની પાસે એ વાસ્તે જ આવ્યો છું. આપની અનુમતિ વિના હું શું કરું ? ”

માધુરી બોલી:—“ પ્રભો ! આપે સમાજના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરી અમારો વિવાહ કર્યો છે, પણ સમાજમાં અમને રથાન મળશે નહિ. રજા હોય તો કોઈ ગાઢ અરણ્યમાં જઈ અમે નિવાસ કરીએ. ”

યોગાનંદ સ્વામી ધીરે ધીરે બોલ્યા:—“ લલિતને ત્રણ કર્તવ્યો કરવાનાં છે. પહેલું તારો અપવાદ દૂર કરવો. બીજું તું બહુ દુઃખ પામી છું,

એટલે હવે તને પરમ સુખ આપણું ત્રીજું પરોપકારમાં જવન. વ્યતીત કરવું. કેમ વત્સ લલિત ! યોગ્ય છે ને ? ”

લલિત વિનીત સ્વરે બોલ્યો:—“ આપે જે આજ્ઞા કરી તે મારે શિશુધર્મ છે. ”

યોગી બોલ્યા:—“ મહાધુરીના અપવાદ દૂર દરવામાં તથા તેને પરમ સુખી કરવામાં પુણ્ય દ્રવ્ય અને વિપુલ વૈભવની અવશ્યકતા છે. ”

લલિત બોલ્યો:—“ યથાર્થ કહો છો ગુરુદેવ. ”

ગુરુ બોલ્યા:—“ જગતમાં ઉપકારી થવાને પણ પુણ્ય દ્રવ્યની અવશ્યકતા છે. દરિદ્રલિક્ષુક શી રીતે બીજા ઉપર ઉપકાર કરી શકે ? ”

લલિત બોલ્યો:—“ એ પણ સત્ય. ”

ગુરુ બોલ્યા:—“ મેં જે મહૌષધ કેવળ તને જ શિખવાડ્યું હતું તે ઔષધે તેં જહાંગિર પાદશાહની પ્રાણરક્ષા કરી છે. ”

“ એવો મોટો પાદશાહ મરી જતો હતો, એટલે શું કંઈ ? ” લલિત બોલ્યો.

ગુરુ બોલ્યા:—“ જે ક્યું છે તે સાચું જ ક્યું છે. જહાંગિર અદ્વિત નથી. નિરોગી થઈને તને શો બદલો આપવા તેણે ઇચ્છ્યું હતું ? ”

લલિત બોલ્યો:—“ તેમણે મને એક પ્રદેશનું ધન કરવા ઇચ્છ્યું હતું; પરંતુ હું સન્યાસી હતો તેથી રાન્ય લઈ શું કંઈ? એમ કહી ચાલી નીકળ્યો હતો. ”

“ હવે તું સન્યાસી નથી. જા પાદશાહની સાથે મુલાકાત કર. તેની પાસેથી રાન્ય માગી લે. હું દિલ્હી ગયો હતો, ત્યાં મેં બધું સાંભળ્યું છે. તું પાદશાહની પાસે રાન્ય માગીશ એટલે તે જરૂર તને આપશે. ” આટલું બોલી યોગાનંદ સ્વામી મહાધુરી ભણી બેઠો બોલ્યા:—“ મેં કહ્યું છે કે મહાધુરી એક દહાડો મહારાણી થશે; સન્યાસીની વાત જુડી પડે નહિ. જાઓ, મહાધુરી પણ પાદશાહથી અજાણી નથી. ”

મહાધુરી બોલી:—“ ગુરુજી, આપ બધું જાણો છો. મારું ગાન સાંભળી સંતુષ્ટ થઈ પાદશાહે મને એક લાખ અસરરી આપેલી હતી. ”

સ્વામી બોલ્યા:—“ હું બધું જાણું છું, તે જ તને હવે મહારાણી બનાવશે. ”

મહાધુરી બોલી:—“ ગુરુદેવ, અમારે શું તેમની સન્મુખ ફરી જવું યોગ્ય છે ? ”

સ્વામી બોલ્યા:—“ સતીના શરીરને સાક્ષાત્ યમ પશુ સ્પર્શ કરવા શક્તિમાન નથી, તો પાદશાહ કોણુ માત્ર ? નિર્ભયતાથી તારા સ્વામી સાથે તું પાદશાહ પાસે જા. જહાંગિર પાદશાહ ન્યાયી છે, તે તમારું ક્ષણું માન રાખશે. મહારાણી થવાથી તારા બધા અપવાદો દૂર થઈ જશે. સમાજમાં તારા જેવી વિધવાનો વિવાહ કરવામાં કશો જ દોષ નીપજશે નહિ. તું જગતતું સમ્પૂર્ણ ભક્તું કરી શકશે. જા, દિલ્હી જા. પાદશાહની મુલાકાત થતાં જે હકીકત બને તે મને કાશીમાં જણાવજો. ત્યાં સુધી તમે પાછાં નહિ ફરો, ત્યાં લગી હું “ માધુરી-મહિમા ” માં જ વિસામો લઈશ.”

માધુરી બોલી:—“ ગુરુદેવ ! શું આ વેશે જ દિલ્હી જવું ? ”

ગુરુદેવ બોલ્યા:—“ હા. જે દહાડે માતા મહાશક્તિ પ્રકટપણે મહા ધામધુમથી તારો વિવાહ કરે તે દિવસે તું માતાજીનો આ પવિત્ર વેશ પરિત્યાગ કરી, રાણીવેશે આભૂષિત થજો. જાઓ, હવે વિદાયનું પ્રયોજન નથી. ”

તે દિવસે જ લલિત અને માધુરીએ પાદશાહને મળવા દિલ્હી જઈ પ્રયાણ કર્યું. આટલા દહાડા માણસો માતાજી-મહારાણીને એકલી જ જોતાં, અને આજે તેની સાથે એવા જ સુંદર એક સન્યાસીને જોઈ સૌ વિસ્મિત અને સ્તબ્ધ થયાં. બહુ દૂર સુધી લોકો તેમને વળાવવા ગયા. સેંકડો સ્ત્રી પુરુષો માતાજીના ચરણમાં આજોટવા લાગ્યાં. તેઓ કાંઈ રીતે તેમને રોકી શક્યાં નહિ.

પરિચ્છેદ સત્તરમો.

જહાંગિર પાદશાહ.

જહાંગિર પાદશાહ ત્રીજે પહોરે દિવાને ખાસમાં સભાસદોથી વિંટાઈ બિરાજ્યો છે; તે વખતે એક સભાસદે આવી ત્વરાથી કુરનસ કરી કહ્યું—“ જહાંપનાહ, એક સન્યાસી એકવાર હજરતને મળવા આવે છે. સાથે એક ભૈરવી પણ છે.

જહાંગિર બોલ્યો—“ કયો સન્યાસી ને તે શું આવે છે ? ”

સભાસદ—“ જહાંપનાહ, જે સન્યાસીએ હજરતની દવા કરી હતી તે જ હજરતને મળવા આહે છે. હજરતનો હુકમ છે કે આ રાજદ્વાર તેને માટે સદા ખુલ્લું છે. ”

જહાંગિર બોલ્યો—“ બરાબર, બરાબર. હમણાં જ તેને તેડી લાવો. ”

સભાસદ—“ તેની સાથે એક લૈરવી છે. ”

પાદશાહ જરા વિચિત્ર થઈ બોલ્યો—“ લૈરવી ! તે વળી કેાણુ ? ”

સભાસદ—“ એક સ્ત્રી. તેનો પણ વેશ તો સન્યાસિનીનો છે. ”

જહાંગિર—“ એ કેાણુ છે ? ”

સભાસદ—“ જહાંપનાહ ! તે હું જાણતો નથી, પણ સન્યાસી કહે છે કે એ બન્નેને હજરતની મુલાકાત કરવી છે. પેલી સ્ત્રી પણ કહે છે કે હજરત તેને સારી રીતે પિછાને છે. ”

જહાંગિર વિચારમાં પડી બોલ્યો—“ સ્ત્રી અને લૈરવી કે સન્યાસિની ! અને હું તેને પિછાનું છું ? કંઈ સમજાતું નથી. ગમે તે હોય બન્નેને અહિંયાં લઈ આવો. ”

થોડીવારે માધુરી તથા લલિતે દિવાને ખાસમાં આવી પાદશાહને નમન કર્યું. તે બન્નેનું સૌન્દર્ય તથા વેશ જોઈ બધા સભાસદો સ્તબ્ધ થઈ, લોચન વિકસાવી તાકી રહ્યા. આ સુંદર જોડાને જોઈ પાદશાહ પણ બહુ જ આશ્ચર્યથી બન્નેના મુખ ભણી નિહાળી રહ્યો. પછી અતિ વિનિત સ્વરે લલિત બોલ્યો—“ જહાંપનાહ ! આપે મને એક દેશનું રાજ્ય આપવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી હતી, પરંતુ તે વખતે મને તેની આવશ્યકતા નહોતી એટલે ન્યારે જરૂર પડે ત્યારે હજરતની પાસે આવવાનું ફરમાન આપે કર્યું હતું, તેથી હું આવ્યો છું. ”

પાદશાહ બોલ્યો—“ જહાંગિર અકૃતજ નથી. આપે મારી પ્રાણુ-રક્ષા કરી છે; તો રાજ્ય તો શું પણ આપ જે આહો તે દેવા હું તત્પર છું. ” પછી મન્દ હાસ્ય કરી કહ્યું, “ તે દિવસે આપ બોલ્યા હતા કે હું સન્યાસી છું, રાજ્ય લઈ શું કરું ? હવે શું આ રત્ન પ્રાપ્ત કરી સંસારી થવા ઇચ્છો છો ? ”

લલિત બોલ્યો, “ હજરતે જે અનુમાન કર્યું છે તે બરાબર છે. મેં એ રત્ન પ્રાપ્ત કરી સન્યાસ છોડી સંસારી થવાનું નક્કી કર્યું છે. અમારો બન્નેનો વિવાહ થયો છે. ”

જહાંગિર બોલ્યો:—“ આપે જ્યારે એ રત્ન પ્રાપ્ત કર્યું છે, ત્યારે ખુદાતાલા આપને સદા સુખમાં રાખે. આપ—”

આટલીવાર લગી માધુરી જનીમાની ઉભી હતી. તે બોલી: “ રાજા પાદશાહોનાં ચક્ષુઓ સદાકાળ શું આંધળાં જ હોય છે ? હજરત મને ઓળખી શકતા નથી ? ”

બહુ વિસ્મિત થઈ માધુરીના મુખ તરફ પાદશાહ નિહાળી રહ્યો, પણ તેને ઓળખી શક્યો નહિ. કેમકે આ વખતે તેનો પહેરવેશ જુદો હતો. તે વખતે માધુરી સર્વાંગે બહુ મોંઘા અલંકારવડે આભૂષિત થયેલી હતી. તે વખતે સુવર્ણ—ખચિત કીનખાખના પાયજનમા તથા ઓઢણાથી તે શોભતી હતી, તેનાં ચરણોમાં સુવર્ણના ધ્રુધરા ઝણઝણાટ વાગતા હતા, અને આજ તેનાં બધાં અંગો ભરમે વિભૂષિત થએલાં, કપાળમાં સિન્દુરનો લાલ ચાંદલો, હાથમાં રૂદ્રાક્ષનાં વક્ત્રયો, કંઠમાં રૂદ્રાક્ષની માળા અને એક હાથમાં વિશાળ ત્રિશુલ ! આ વેશમાં જહાંગિર મતિબીબીને ઓળખી શક્યો નહિ, એમાં વિસ્મય જેવું કંઈ નથી.

પાદશાહ વિસ્મય પામી તેના મુખ તરફ નિહાળી રહ્યો. એ જોઈ માધુરી ધીરે ધીરે બોલી:—“ જહાંપનાહ ! હું જ દાસી મતિબીબી. હજરતે માફ ગાન સાંભળી એક લાખ અસરગ્રીઓનું ધનામ આપ્યું હતું ! ”

આ સાંભળતાં જ જહાંગિર અતિ વિસ્મયથી બોલ્યો:—“ તમે કાણુ મતિબીબી ? બરાબર, બરાબર. મેં સાંભળ્યું હતું કે તું સન્યાસિની થઈ ચાલી ગઈ છું. આવી ગાયિકાના પંચાયનથી આખો દરબાર દીલગીર થયો હતો. તેથી જહરબાદને અમે પૂછપાછ કરી હતી, ને તેની પાસેથી તારો બધો ઇતિહાસ સાંભળ્યો હતો. આ જ તારા લલિત-કુમાર કે ? ”

માધુરી અતિ વિનંતલાવે મસ્તક નમાવી પાદશાહને અભિનંદન કરી બોલી, “ જહાંપનાહ ! એજ તે. ”

પાદશાહ બોલ્યા:—“ હવે તને મતિબીબી કહીને કાઈ બોલાવશે નહિ, તારું ખરેખરું નામ લઈનેજ બોલાવશે. માધુરી, આજ હું અંતઃ-કરણમાં અપાર આનંદ પામ્યો છું. આવો આનંદ હું જીવનમાં ક્યારેય જ પામ્યો હોઈશ. આ સન્યાસીએ મારી પ્રાણરક્ષા કરી છે. જહર

પાસેથી તમારી બધી વાત સાંભળી તમારા ઉપર મારો ગાઢ ભક્તિ-ભાવ થયો છે. તમારા પ્રેમી જોડાના મીલનથી જ્યાંગિર પાદશાહે જેવો આનંદ મેળવ્યો છે એવો આનંદ આ જીવનમાં કદિ પણ મેળવી શકશે નહિ. તમે બન્ને મારાં પુત્રપુત્રીસમ છો. આવો, આ ગાદી ઉપર મારી પાસે બેસો.”

પાદશાહે ગાદી ઉપરથી ખસી, જાતે બન્નેના હાથ ઝાલી, અતિ આદરથી બન્નેને પોતાની પાસે બેસાડ્યાં. આવું સન્માન કદિ કોઈના પણ ભાગ્યમાં સંભવે નહિ.

પરિચ્છેદ અઢારમો.

રાજાધિરાજ.

જ્યાંગિર સભાસદો ભણી જોઈ બોલ્યો: “આ બાલિકાનો ઇતિહાસ દિવાને ખાસમાં ઝહરે તમારી સૌની આગળ કહ્યો છે એટલે તમને કશું અજાણ્યું નથી. મેં બક્ષિસ આપેલી અસરશીઓથી માધુરીએ કશીમાં સન્યાસીઓ માટે “માધુરી-મહિમા” નામે ધર્મ ક્ષેત્ર બંધાવેલ છે તે પણ તમે સાંભળ્યું છે. મારો પ્રાણ બચાવનાર આ સન્યાસી તે જ માધુરીના સ્વામી રનેહી હાલિતકુમાર છે, એ જાણ્યતાં આજે તમને શું અપાર આનંદ થતો નથી ? ”

બધા બોલી ઉઠ્યા: “ આવો આનંદ જીવનમાં અમે કદિ પણ પામ્યા નથી, જહાંપનાહ ! ”

જ્યાંગિર બોલ્યો:—“ જો આ બન્નેનો વિવાહ થયો ન હોત, અને જો હું જ એ બન્નેની બેગો થઈ શક્યો હોત તો જોર કરીને હું જ એ બન્નેનો વિવાહ કરાવત. પાદશાહનું એ પણ શું કર્તવ્ય નથી ? ”

બધા બોલ્યા:—“ હજરત, આપ જો કહો છો તેમાં કોઈનો બીજો અંત નથી. ”

પાદશાહ બોલ્યો—“ હું આ સન્યાસી-આ હાલિતકુમારને રાજ્ય-દાન કરવા બંધાયો છું, તેથી હું એને આજે મારા દશહજારી હિમરાવને પદે નીમું છું. હું એને આજે મહારાજા વીરેન્દ્ર કેશરીના દલિલાબ આપી આખા તિર્દ્દત પ્રદેશનો શાસનભાર આપું છું. વજર

સાહેબ ! એમને લાયક પોષાક રિયાસત અને સહી સિક્કાવાળું પાદ-
શાહી ફરમાન મળી જાય એવી વ્યવસ્થા કરજો. એક લાખ અસરશી
અને દશહજાર લશ્કર સાથે તેમને તિર્હત પ્રદેશમાં મોકલવાની ત્વરાથી
સગવડ કરજો. ”

લલિતકુમાર પાદશાહની સન્મુખ ગોદણુભેર પડી તેમનું હસ્ત-
ચુમ્બન કરી ગદ્ગદ કંઠે બોલ્યો:—“ આપનો અપાર અનુગ્રહ થયો. જ્યાં
લગી આ શરીરમાં પ્રાણ છે, ત્યાં સુધી આ દાસ પાદશાહના કાર્યમાં
તિલમાત્ર પણ કસુર કરશે નહિ. ”

પાદશાહ માધુરી તરફ ફરી હસી બોલ્યો:—“ એક માટે બદોબસ્ત
કર્યો. હવે માધુરી ! તું શું ચાહે છે ? બોલ. ”

માધુરી હાથ જોડી બોલી:—“ જહાંપનાંહ, હું હજરતનો ચિરકાલ
અનુગ્રહ અને સ્નેહ સિવાય બીજું કંઈજ ઇચ્છતી નથી. સ્વામીથી
પત્નીનું જૂદું અસ્તિત્વ છે જ નહિ. હજરતે મારા પતિને રાખધિરાજ
બનાવ્યા છે, તો સાથે સાથે આ દારી પણ મહારાણી બનેલી જ છે.
બીજું હું કંઈજ ઇચ્છતી નથી. ”

જહાંગિર સલાસદો લણી જોઈને બોલ્યો:—“ કાલે જ દિવાને
ખાસની સામે આરસપહાણની વેદી ઉપર એક સુવર્ણનો કુવારો નિર્માણ
કરાવો. રાત્રિદિવસ એ કુવારામાંથી ઉત્તમોત્તમ ગુણાબજળ સિંચાયા
કરે અને એ જળ આરસપહાણની નિર્મેલી નીક દ્વારા અમારી બેગમો-
ના મહેલોમાં વહી તેમને પવિત્ર કરી યમુનામાં પડે. એ કુવારામાં
આરસપહાણ ઉપર આ પ્રમાણે એક લેખ કાતરવો:—

માધુરીના પવિત્ર પ્રેમના જેવું આ કુવારાનું

પવિત્ર જળ બેગમમહેલમાં સદાકાળ

વહ્યાં કરે, અને માધુરીના અનુપમ

સતીત્વ જેવું આ સુવાસિત

જળ આખા જગતમાં

ફેલાય છેદવું અનંત

સ ગરમાં સંમેલન

પામે.

આ સાંભળી ચારે દિશાઓમાંથી પાદશાહનો જયધ્વનિ બોલાયો.
પરંતુ પાદશાહ બોલ્યો:—“ ના, આજે મારો જયધ્વનિ ન બોલો.

આલો, આપણે બધા સાથે બોલીએ “ જય, મહારાજ વીરેન્દ્રેશરી-
નો જય.” “ જય, મહારાણી માધુરીનો જય.” આખા મહેલમાં
તુમ્બલ જયધ્વનિ ગળી રહ્યો. જહાંગિર બોલ્યો—“ માધુરી ! આ દર-
બારમાં તમારા આગમનનું એક સ્મૃતિચિહ્ન રહેવું જરૂરનું છે; તો
હવે તું આ એક સત્કારની ના નહિ પારે.”

એટલું કહી પાદશાહે પોતાના હાથમાંથી બે મહામૂલ્યવાળી
વીંટીઓ કહાડી આદરથી માધુરીના બન્ને હાથમાં પહેરાવી અને બોલ્યો,
“ જાઓ હવે વિશ્રાન્તિ લો. અહિંથી તિર્હત જતાં પહેલાં એકવાર
જરૂર દર્શન આપજો.”

એટલામાં જનાનખાનાના એક બોનએ આવી પાદશાહના
હાથમાં એક ચિટ્ટી આપી. તેમાં સમ્રાટેશ્વરી નૂરજહાંને માધુરીનાં
દર્શન કરાવવાની પાદશાહ પાસે યાચના કરી હતી. આથી સભાસ્થાન-
માંથી જે દ્વારે જનાનખાનામાં જવાનું હતું ત્યાંથી પરિચારિકાઓ
સાથે માધુરીને માનપૂર્વક લઈ જવામાં આવી. બેગમ-મહેલમાં હીરા
મણિમુક્તાખચિત સુંદર આસન ઉપર માધુરીને બેસાડી, સમ્રાટેશ્વરી
નૂરજહાંને અત્યંત લક્ષ્મીભાવે તેનું પાદોદક લીધું. અને ગદગદ સ્વરે
આદરસત્કાર કરતાં કહ્યું—“ સતીશિરોમણિ માધુરી ! ભારતવર્ષમાં
હું અત્યારે અપાર અશ્ચર્યની અધિષ્ઠાત્રી મનાઉં છું, પરંતુ તારો
શુદ્ધ પ્રેમ નિહાળતાં હું લલિત થાઉં છું. તારી પવિત્રતાનો અંશ
અમારામાં અને અમારી સંતતિમાં પ્રભુ આપે.” ત્યાર પછી ધણે
આદરસત્કાર કરી તેને પાદશાહની પાસે વિદાય કરવામાં આવી. છેલ્લે
વજર માધુરી તથા લલિતને લઈ દિવાનેખાસની બહાર નીકળ્યો. તેમને
ઉતરવા માટે એક ભવ્ય હવેલી અને ત્યાં પુષ્કળ દાસ દાસી સોંપવામાં
આવ્યાં હતાં. છેલ્લે દરબારમાંથી પોશાક, ઈનામ અને સહી સિક્કા-
વાળું પાદશાહી ફરમાન પણ આવી પહોંચ્યું. તેમાં બહુ મૂલ્યવાળો
પાદશાહી દશહજારી સેનાપતિને શોભે તેવો સુવર્ણ મંડિત પોશાક,
મણિમુક્તાખચિત બે તલવારો, એક ભવ્ય હાથી અને દસ સુંદર અર્ધે
હતા. વળી માધુરીને માટે પણ ઉત્તમ પોશાક, પાલખી, ગજદાનત નિર્મિત
અને હીરા મણિમુક્તાખચિત ઉત્તમ કારીગરીવાળી પેટી, અને બીજી વિવિધ
કિંમતી ચીજો હતી. જેની શોભાનું વર્ણન થઈ શકે નહિ.

લલિત, માધુરીને નિર્જનમાં બોલાવીને તેનું મુખ ચુમ્બન કરી
બોલ્યો—“ માધુરી ! આપણે આવાં સુખી થઈશું એ કદિ તેં સ્વપ્ને
અણ ધાર્યું હતું ?”

માધુરી બોલી. “ એ બધું ભગવાનના હાથમાં છે. જ્યારે જ્યારે દુઃખો પામ્યાં છીએ ત્યારે પણ તેને જ સંભારેલ છે, અને આજે આટલું ઐશ્વર્ય, આટલું સુખ અને આટલો સત્કાર પામ્યાં ત્યારે પણ તેને જ સંભારીએ છીએ.”

લલિત બોલ્યો:—“ માધુરી ! જગતમાં તારી જોડી નથી. તારા જેવો ભગવાન ઉપર જેને અચ્છ વિશ્વાસ હોય તે મનુષ્ય રહે નહિ પણ દેવ જ થાય ! ”

પરિચ્છેદ ઔગણીસમો.

છેલ્લી કથા.

આટલાં સુખોમાં પણ લલિત અને માધુરીના હૃદયમાં એક શંકા વારંવાર ખટખટા કરતી હતી. હિન્દુઓની ઉચ્ચ કોમમાં વિધવા-વિવાહ પ્રચલિત નહોતો; આથી તેમના વિવાહથી સમાજના લોકો શું બોલશે, એ સન્દેહ તેના હૃદયમાંથી જતો નહોતો.

માધુરી નવ વર્ષની હતી ત્યારે માત્ર લગ્નને દિવસે એકવાર જ તેણે સ્વામીને જોયો હતો, પરંતુ તે વખતે પણ સારી રીતે જોએલો તો નહિ જ. તેના બાલક પતિનો ચહેરો કેવો હતો, તે પણ તેને સાંભરતું નહોતું. તે જન્મી ત્યારથી જ લલિત ઉપર સ્નેહ રાખતી. સુખમાં અને દુઃખમાં રાત્રિદહાડો તે માત્ર તેનું જ ધ્યાન ધર્યાં કરતી. એટલે જો કાંઈ માધુરીનો ખરેખરો સ્વામી હોય તો લલિત જ હતો. આવી દશામાં ગુરુદેવની યોજના શું અમોઘ્ય કહેવાય ? તેના આ વિવાહ માટે લેશ પણ સન્દેહ કરવો ઉચિત નથી.

ખીજે દિવસે બપોરે એકદમ ગુરુદેવ તેમને મકાને આવી પહોંચ્યા. રાત્રે માધુરી તથા કલિતના વિવાહ વિષે તેમણે અનેક આલોચના કરી હતી. અત્યારે લલિત ગુરુદેવને જોઈ બોલ્યો:—“ ભગવંત ! આવા વિવાહમાં કશું અનુચિત તો થતું નથી ના ? ”

સ્વામીજી થોડીવાર લલિતના મુખ ભણી તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી નિહાળી રહી બોલ્યા:—“ તમારાં બન્નેનાં મસ્તિષ્ક બાલકાળથી જ કંઈ ભિન્ન પ્રકારનાં છે. તમે શું એમ કહેવા આહો છો કે મેં અણસમજી જતો ની પેઠે વગર સમજે તમારો વિવાહ કર્યો છે ? ના, એમ નથી.

તમારા બંનેમાં જે અપાર પ્રેમ વિદ્યમાન છે, હજારો વિપત્તિમાં પણ જે પ્રેમ એક તત્ત્વભાર પણ ચલિત થયો નથી, અને જે પ્રેમ ઉભય-નાં અંતઃકરણોને ઉર્ધ્વમાર્ગમાં લઈ જનારો છે તે પ્રેમીપાત્રોનો વિવાહ થવો, એ ભગવાનનો જ અભિપ્રાય છે. વળી એટલું જ નથી; આવી બાલવિધવાનો વિવાહ કરવો તે શાસ્ત્રાનુસાર છે. અનેક શાસ્ત્રોના પ્રમાણો એના ઉપર આપી શકાય. હા, જે સ્ત્રી એક દિવસ પણ સ્વામીસંગનો લાલ લીલા પછી અદૃષ્ટ્યોગે વૈધવ્ય પામે તેનો ફરી વિવાહ કરવો એ શાસ્ત્રસંમત નથી. એવી વિધવાઓએ પ્રત્યક્ષ પાલન કરી પરોપકારમાં જીવન અર્પવું, એ જ શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. એટલે આ બાબતમાં તમારે લેશ માત્ર શંકાશીલ થવાનું નથી. લલા-આદિશાહે શો અનુગ્રહ કર્યો ? ”

લલિત બોલ્યો:—“ તેમણે ન ધારેલો અનુગ્રહ કર્યો છે. મને મહારાજ વીરેન્દ્ર કેશરીનો ઈત્તિકાળ આપી તિર્હતનો રાજ્યભાર અર્પણ કર્યો છે. વળી દરબારમાં દશહજારી ઉમરાવનો હોદ્દો આપ્યો છે. ”

સ્વામી બોલ્યા:—“ સારી વાત સાંભળી ખુશી થવાયું. તેણે માધુરી માટે શું કર્યું ? ”

લલિત બોલ્યો:—“ માધુરીએ પાદશાહનો ચિરકાલનો અનુગ્રહ અને સ્નેહ સિવાય બીજું કંઈ જ માગ્યું નથી. ”

સ્વામી હસીને બોલ્યા:—“ માધુરી તે સદાકાળ માધુરી જ છે. એ પણ ઠીક થયું. ”

લલિતે ગુરુદેવને પાદશાહ તરફથી આવેલ આભૂષણો વગેરે બધું બતાવ્યું અને બોલ્યો:—“ આ બધું હું કોઈ દહાડો નજરે પણ જોઈ શકત કે કેમ; તે સ્વપ્નમાં પણ ધાર્યું નહોતું. ”

સ્વામી બોલ્યા:—“ વત્સ ! આ બધી ભગવાનની લીલા છે. તું સ્નન્યાસી થવા માટે વ્યાકુલ થયો હતો, પરંતુ તેમાં તું સફળ શી રીતે થાત ? તેને બદલે તું રાજધિરાજ બન્યો. અને માધુરી કદિ પણ કિલ્લીની નર્તકી થઈ શકત નહિ. આજે તે તારી વિવાહિત ભાર્યા થઈ, તિર્હતની મહારાણી બની. તે બધી પ્રભુની જ લીલા છે. તિર્હત બધી ક્યારે જશે ? ”

“ આવતે સોમવારે પ્રમાણુ ધરી એમ લાગે છે. ” લલિત બોલ્યો.

“ સાઈ, ત્યાં જઈ મોટી ધામધુમથી માધુરીનો વિવાહ કરવો થોડો છે. પરંતુ તમારો જે વિવાહ મેં કર્યો તે મહાયોગ છે, તે સામાજિક વિવાહ નથી. સામાજિક વિધિ પ્રમાણે વિવાહ કર્યા વિના માધુરી સાથે ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોડાઈ શકાય નહિ, તેટલા માટે તમારે એ કાર્ય કરવું પડશે. ”

“ ગુરુદેવ જે આજ્ઞા કરશે તે આ દાસ જીવનપર્યંત-પ્રાણાન્ત લગી પાલન કરશે. ” હસિત બોલ્યો.

“ વિધિપૂર્વક વિવાહ થયા વિના માધુરીને તારે સાથે લઈ જવી ઉચિત નથી. એથી લોકો ભિન્ન ભિન્ન ચર્ચા કરશે. ” ગુરુદેવ બોલ્યા.

“ ગુરુદેવ ! તે મારાથી સહન પણ થઈ શકશે નહિ, ” હસિત બોલ્યો.

“ તેથી જ માધુરી અમારી સાથે રહેશે. વિવાહને દલાડે હું તેને વિવાહ-મંડપમાં લેતો આવીશ. ” ગુરુ બોલ્યા.

હસિત બોલ્યો:—“ આપની આજ્ઞા હશે તેમ કરીશ. ”

“ અત્યારે માધુરી તારી સાથે લલે રહે. હું તિર્હતના સીમાડામાં આવું ત્યાં તું તેને મારી પાસે રાખી જજે એટલે હું તેડતો આવીશ. બસ વિદાય થાઓ. તિર્હતના સીમાડામાં તમને મારેદ મેળાપ થશે. ”

સ્વામીજી વિદાય થવા ઉભા થતાં થતાં બોલ્યા:—“ એ વિવાહ પ્રસંગે નિમંત્રણ કોને કોને કરવાનાં છે ? ”

હસિત વિપાદમય સ્વરે બોલ્યો:—“ મહારે આપના સિવાય બીજું કોણ છે ? હું કોને નિમંત્રણ કરું ? ”

ચોગાનંદ સ્વામી બોલ્યા:—“ તો નિમંત્રણનો ભાર પણ હું જ લઉં છું. ” પછી હસીને બોલ્યા, “ માધુરી જેવી માતાના વિવાહમાં નિમંત્રણ કરવું એ મહારા જેવાનું જ કામ છે. ”

ભાર પછી શું થયું તે અમે પૂર્વાભાસના ત્રીજા ખંડમાં દર્શાવ્યું છે. મહારાજ વીરેન્દ્રકેશરી અને મહારાણી માધુરીના પુત્ર પાત્રોના વંશજો હજુ પણ તિર્હત પ્રદેશમાં હયાત છે.

રાજસ્થાનની વીરરમણી-ચંદા.

ઐતિહાસિક સ્વતંત્ર નવલકથા. કિ. રૂ. ૧-૨૨-૦

આમાં ચારસો વર્ષ ઉપર થઈ ગયેલી રણથંભોરના દુર્ગરક્ષક સુરજનસિંહની પત્ની ક્ષત્રાણી ચંદાનો ચિતાર છે. સુરજનસિંહે લોભ-સ્વાર્થને વશ થઈને શહેનશાહ અકબરની સામે યુદ્ધ ન કરતાં મેવાડના મહારાણાનો એ અજીત કીલ્લો તેને સોંપી દેવાનો વિચાર કર્યો, ને તેની જાણ થતાં તેની પત્ની ચંદાએ સ્વામીપ્રોહી પોતાના પતિનું જાતેજ ખુન કરી પોતે સતી થઈ હતી. ઇતિહાસમાં આવા બનાવ ક્વચિતજ મળી આવે છે ને તેથી આ નવલકથા અદ્ભુત ને અત્યંત રસિક થઈ છે.

સુશિક્ષિત સ્ત્રી.

(બાળકોની ગૃહકેળવણીનો ઉત્તમ આદર્શ.)

ખાસ કરીને કેળવાયેલી સન્નારીઓને વાંચવા સારૂ બાળકેળવણીના તથા સુગૃહિણીના ગૃહવ્યવસ્થાના ઉત્તમ નમુનારૂપે આ નવલકથા લખવામાં આવી છે. પાકું પુઠું. કિંમત રૂ. એક.

વિપિન

સામાજિક નવલકથા. બીજી અવૃત્તિ-કિં રૂ. ૩ બે.

લેખક રા. રા. રાજેન્દ્રરાવ સોમનારાયણ; બી. એ.

વીસમી સદીના સમયની આ વાર્તામાં સંસાર સુધારાને અંગે ચર્ચાતા ઘણાક વિષયોનો ઉદ્ઘાપોલ કર્યો છે, તીવ્રસ્માતી કે પ્રેમનાં ખોટાં ટાયલાંનો આમાં અંશ પણ નથી; પરંતુ સ્ત્રી-પુરૂષ કે વિદ્યાર્થીઓ સર્વે સરખાજ રસથી વાંચે ને દરેક કોઈને કાંઈ સારો પાઠ શીખવે તેવી છે.

માયાનો બજાર.

ચાલુ જમાનાનો સામાજિક નવલકથા બે ભાગમાં પુરી.

કિંમત-૧ લા ભાગની રૂ. ૨; બીજા ભાગની રૂ. ૨-૪-૦

સર વોલ્ટર સ્કોટના જેવા મરાઠીમાં પ્રસિદ્ધ વાર્તા લેખક હરિ નારાયણ આપટેની એક નવલ કથાનું આ ભાષાન્તર રા. રા. મુકુન્દરામ નિલારામ મહેતાએ કરેલું છે. આખી નવલકથાનાં એકંદરે ફક પ્રકરણો છે. તેમાં ચાલુ જમાનાનું તથા જનસ્વભાવનું તાદ્રસ્ય ને મનોહર દ્રશ્ય છે. સ્ત્રીઓને પણ વિના સંકાચે વાંચવા લાયક આ પુસ્તક છે.

અક્ષયતી અશોક.

આજે ઐતિહાસિક તેમજ ધાર્મિક નવલકથા.

પૃષ્ઠ ૩૫૭ પૃષ્ઠ ૩૫૮ કિંમત રૂ. અઢી.

બાદ ધર્મના પ્રવર્તક સમ્રાટ અશોકના જીવનમાંનાં અનેક ધર્મયુદ્ધોમાંના એક કલિંગ યુદ્ધના મુખ્ય કથાભાગ ઉપર આ નવલકથા રચાઈ છે. અશોક એક સમયે ધાતકી અને ફૂર સ્વભાવનો હતો, તે જ કલિંગ યુદ્ધ પછી એકદમ કેવો બદલાઈ ગયો તેમજ તેનું જીવન-સૂત્ર કેવી રીતે ફરી ગયું તેના તાદૃશ ચિત્ર ઉપરાંત કપટી બુદ્ધિમતિ, સંપ્રેષ્ટાચાર્ય અને કાવત્રાખોર કલાવતી, વગેરે દ્વારા રાજકીય ખટપટનો સુંદર દેખાવ આમાં દસ્યમાન થાય છે. કલિંગ યુવરાજ જીતેન્દ્રિયનું ઉત્તમ ચરિત્ર, મૃગેન્દ્રરાજની કન્યા શોભનાનો તેમજ ધન્દિરાનો નિર્મળ પ્રેમ, સ્વામી ચિદાનંદ, ઉપશૂન, અને મોગલીપુત્ર તિષ્ઠ જેવા ધર્માચાર્યોની ધર્મ-પરાયણતા વગેરે વડે આ નવલકથા એટલી તો મોહક તથા બોધક બની છે કે પુરી કર્યા વગર હાથમાંથી મુકવીજ ગમે નહીં.

શારદાનું સ્વાર્પણ.

આજી સમયની સામાજિક અને બોધક નવલકથા. લોકસેવા કરવાના સાચા માર્ગનું આમાં સચોટ વર્ણન છે. રા. પ્રેમચંદ કૃત હિંદી “સેવાસદન” ઉપરથી ઘટતા ફેરફાર સાથે લેખક રા. કલપતરામ બાઈશંકર રાવળ. કિંમત રૂ. સવા બે.

પ્રતાપસિંહ.

ઉદેપુરના વીરશ્રેષ્ઠ મહારાણાની ઐતિહાસિક સ્વતંત્ર નવલકથા આ એકજ છે. લેખક ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા. કિંમત રૂ. દોઢ. આમાં રાણા પ્રતાપના જીવનના ધણા પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ છે. સાચી સ્વદેશભક્તિ, સાચી વીરતા અને માતૃભૂમિ પ્રત્યેના સાચો પ્રેમ આ વાર્તામાં સ્થળે સ્થળે દેખાઈ આવે છે. દેશભક્તિની અને માતૃભૂમિ પ્રત્યેના પ્રેમની માત્ર વાતો કરવાથી કાંઈ વળતું નથી; પરંતુ જાતિ-બોગ આપવાથી અને કાર્ય કરવાથીજ ખરૂં સાર્થક થાય છે ને સાખ્ય વસ્તુ મેળવાય છે, તેનું ચિત્ર આ નવલકથામાં ઓતપ્રોત ભરેલું છે.

લેખક:--

જીવનતાલ અમરશી મહેતા.

પીરમથા રોડ:--અમદાવાદ.

